ЛЕНИН

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ЛЕНІН

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ

5

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА · 1967

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ—
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

В.І.ЛЕНІН

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ

Переклад з п'ятого російського видання

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВ · 1969

В. І. ЛЕНІН

ТОМ

5

Травень — грудень 1901

ПЕРЕДМОВА

До п'ятого тому Повного зібрання творів В. І. Леніна увійшли праці, написані ним з травня по грудень 1901 року.

Обстановка цього періоду в Росії характеризувалась посиленням революційного руху, спрямованого проти царизму і всіх залишків кріпосництва, які гальмували економічний і політичний розвиток країни. Світова економічна криза, що вибухнула в той час, охопила і Росію. Через особливість економіки Росії, де швидкий розвиток капіталізму уживався з численними залишками кріпосництва, наслідки кризи, що збіглася з неврожаєм і голодом у багатьох губерніях, проявилися надзвичайно сильно. Розорялись і витіснялись дрібні й середні підприємства. Посилилась концентрація промисловості, почали виникати монополістичні об'єднання капіталістів. Капіталізм у Росії ставав імперіалістичним.

Криза сприяла наростанню революційних настроїв у народних масах і загостренню класової боротьби. Виступи робітників набирали все більш масового, політичного характеру. Від економічних страйків і боротьби за поліпшення умов праці й побуту робітники переходили до відкритої політичної боротьби проти царизму — політичних страйків, демонстрацій. Робітничий рух піднімався на вищий ступінь.

Під впливом революційної боротьби робітників загострювалась класова боротьба на селі. Ставали частішими і більш масовими заворушення селян, їх виступи проти

поміщиків. Посилився рух серед студентів, пожвавився земсько-ліберальний рух. У Росії назрівала революція.

Соціал-демократичний рух на цей час набрав широкого розмаху. Комітети і групи існували в багатьох великих містах (Петербург, Москва, Тула, Іваново-Вознесенськ, Одеса, Харків, Баку, Тифліс та ін.). Але всі ці організації не були зв'язані між собою і відставали від стихійного піднесення мас. Необхідно було об'єднати всі революційні соціал-демократичні сили, розгорнути боротьбу з кустарництвом, ідейними хитаннями, «економізмом». Перед соціал-демократією все настійніше поставало завдання створення пролетарської партії, здатної очолити боротьбу робітничого класу в майбутній революції.

Основний зміст тому становлять твори, присвячені дальшому розвитку висунутої Леніним ідеї створення бойової, централізованої марксистської робітничої партії в Росії, виробленню принципів організаційної побудови партії, її програми, її політики і тактики в умовах революції, що наближалася. У цих творах відображається боротьба В. І. Леніна проти «економістів» і ревізіоністів за революційну теорію марксизму; його діяльність по згуртуванню революційної соціал-демократії і керівництву революційним рухом у Росії.

Том починається статтею «З чого почати?», опублікованою у № 4 «Искры» у травні 1901 року, в якій роз'яснюються найважливіші завдання соціал-демократії, викладається план створення загальноросійської марксистської партії. Ленін вважав, що в умовах самодержавного режиму і поліцейських переслідувань основною ланкою, з якої слід розпочати будівництво партії, є загальноросійська нелегальна марксистська газета. «На нашу думку,— писав він,— вихідним пунктом діяльності, першим практичним кроком до створення бажаної організації, нарешті, основною ниткою, тримаючись якої ми могли б неухильно розвивати, поглиблювати й розширяти цю організацію,— повинна бути постановка загальноросійської політичної газети» (цей том, стор. 8).

У статті підкреслюється важливе значення газети у налагодженні і проведенні систематичної, принципіально витриманої, всебічної пропаганди і агітації, в організа-

ції роботи соціал-демократії в галузі політичної освіти, ідейного виховання і організації мас. Ленін вказував, що газета повинна стати не тільки колективним пропагандистом і колективним агітатором, а й колективним організатором. Особливо він підкреслював роль газети як головного засобу ідейного і організаційного згуртування всіх комітетів соціал-демократії. Сітка місцевих агентів, створювана при газеті для того, щоб забезпечувати її матеріалами і розповсюджувати на місцях, «буде кістяком саме такої організації,— писав Ленін,— яка нам потрібна: досить великої, щоб охопити всю країну; досить широкої і різносторонньої, щоб провести строгий і детальний поділ праці; досить витриманої, щоб уміти при всяких обставинах, при всяких «поворотах» і несподіванках вести неухильно *свою* роботу; досить гнучкої, щоб уміти, з одного боку, ухилитися від бою у відкритому полі з переважаючим своєю силою ворогом, коли він зібрав на одному пункті всі сили, а з другого боку, щоб уміти користуватися неповороткістю цього ворога і нападати на нього там і тоді, де найменше чекають нападу» (стор. 11).

У статті «Бесіда з захисниками економізму» Ленін викриває опортуністичні погляди «економістів», їх невміння розібратись у питанні про взаємини між стихійними «матеріальними» і свідомими ідеологічними елементами руху. Особливо підкреслює Ленін значення революційної марксистської ідеології для партії робітничого класу, роль партії у робітничому русі як політичного керівника, ідеолога, вождя мас, озброєного передовою теорією і здатного керувати рухом. «Економісти» «не розуміють,— писав Ленін,— що «ідеолог» тільки тоді і заслуговує назви ідеолога, коли йде *попереду* стихійного руху, вказуючи йому шлях, коли він уміє раніше від інших розв'язувати всі теоретичні, політичні, тактичні і організаційні питання, на які «матеріальні елементи» руху стихійно натрапляють» (стор. 346).

Ленін глибоко розкрив опортуністичну суть «економізму». Він показав, що «економізм» як напрям характеризується: в принципіальному відношенні — опошленням марксизму і безпорадністю перед сучасною «критикою», яка є різновидом опортунізму; в політичному відношен-

ні — намаганням звузити політичну агітацію і політичну боротьбу, нерозумінням того, що, не взявши в свої руки керівництва загальнодемократичним рухом, соціал-демократія не зможе повалити самодержавство; в тактичному відношенні — цілковитою нестійкістю; в організаційному відношенні — нерозумінням того, що масовий характер руху не тільки не ослаблює, а, навпаки, посилює обов'язок соціал-демократії «створити міцну і централізовану організацію революціонерів, здатну керувати і підготовчою боротьбою, і всяким несподіваним вибухом, і, нарешті, останнім вирішальним нападом» (стор. 347).

Вміщені в цьому томі виступи В. І. Леніна на «об'єднавчому» з'їзді закордонних організацій РСДРП, «Передмова до брошури «Документи «об'єднавчого» з'їзду»», замітка «Відповідь С.-Петербурзькому комітетові» та ін. висвітлюють боротьбу В. І. Леніна і революційних соціал-демократів за іскрівські ідеї і тактику проти «Союзу російських соціал-демократів», який проповідував погляди «економістів». В них Ленін роз'яснює, що об'єднання з «Союзом» можливе тільки тоді, коли «Союз» цілком відмовиться від загравання з «економізмом» і бернштейніанством та визнає принципи і тактику революційної соціал-демократії. У замітці «Закордонні справи» повідомляється про об'єднання закордонних організацій «Искры» й «Зари» та революційної організації «Соціал-демократ» у «Закордонну лігу революційної російської соціал-демократії».

Значне місце в томі займає праця «Аграрне питання і «критики Маркса»», в якій Ленін захищає і розробляє далі марксистську теорію аграрного питання. В цій праці Ленін піддав всебічній критиці російських ревізіоністів Булгакова, Чернова і німецьких — Давіда, Герца та ін., які виступали з «критикою» революційного вчення марксизму, намагались довести неможливість застосування марксистської теорії до сільського господарства, заперечували капіталістичну еволюцію сільського господарства.

Ленін показав наукову неспроможність модної «критики марксизму», розкрив суть теоретичних поглядів ревізіоністів, що полягала у безпорадному повторенні заялощених доказів реакційних буржуазних економістів. Він розбив брехливі вигадки ревізіоністів про стійкість дріб-

них і середніх господарств у землеробстві, викрив їх намагання обійти найважливіші соціальні проблеми, що є суттю аграрного питання, затушувати справжні причини відсталості сільського господарства і зубожіння селянських мас, які кореняться у залишках кріпосництва, у приватній власності на землю, в капіталістичній системі відносин. «Буржуазний апологет,— писав він,— природно, старається ігнорувати суспільні й історичні причини відсталості землеробства, звертаючи вину на «консервативність сил природи» і на «закон спадної родючості». Нічого, крім апологетики і тупоумства, немає в цьому горезвісному законі» (стор. 220).

На основі глибокого марксистського аналізу економічних даних сільського господарства Росії, Німеччини, Данії Ленін переконливо довів, що відкриті Марксом економічні закономірності капіталізму діють і в сільському господарстві. В ньому також відбувається процес капіталістичного розвитку з усіма властивими йому суперечностями. Посилюється концентрація виробництва, розшарування селянства, витіснення і розорення середніх селянських господарств, зростання незначної групи багатіїв, пролетаризація більшості сільського населення, загострення класової боротьби на селі. «...Статистика *всього* землеробського населення показує нам з повною наочністю,— писав Ленін,— саме ті два процеси пролетаризації, на які завжди вказував ортодоксальний марксизм і від яких такими шаблонними фразами намагаються відбутися опортуністичні критики,— з одного боку, зростаюче обезземелення селянства, експропріація сільського населення, що тікає в міста або перетворюється із робітників з землею в робітників без землі; — з другого боку, розвиток «підсобних заробітків» селянства, тобто того поєднання землеробства з промисловістю, яке означає перший ступінь пролетаризації і веде завжди до посиленого зростання нужди (подовження робочого дня, погіршення харчування та ін.)» (стор. 209). Ленін вказував, що загострення всіх суперечностей на селі неминуче веде до зростання невдоволення маси селянства і що трудяще селянство може стати надійним союзником пролетаріату в майбутній революції.

Ленін розвинув далі революційне вчення марксизму з аграрного питання. Він розробив положення про конкуренцію в сільському господарстві; про наявність у ньому двох монополій: монополії приватної власності на землю і монополії капіталістичного господарства на землі; відновив і розвинув марксистське вчення про диференціальну і абсолютну ренту. Твір «Аграрне питання і «критики Маркса»», що розвиває ідеї і положення, сформульовані В. І. Леніним у праці «Розвиток капіталізму в Росії», став основою розробленої ним аграрної програми РСДРП і тактики партії щодо селянства.

У вміщених у томі тезах «Анархізм і соціалізм» Ленін розкриває соціальну суть і політичний зміст анархізму. Він показує, що анархізм, який претендує на роль виразника інтересів робітничого класу, насправді є дрібнобуржуазною течією, «вивернутим навиворіт буржуазним *індивідуалізмом*», який виражає психологію «вибитого з колії інтелігента або босяка». Світогляд анархізму базується на нерозумінні причин експлуатації, ролі великого виробництва у розвитку суспільства і неминучості заміни капіталізму соціалізмом; на нерозумінні класової боротьби пролетаріату, ролі держави. Анархізм стоїть на позиціях захисту дрібних власників і дрібного господарства на землі, заперечує необхідність організації і виховання робітників і веде до «підпорядкування робітничого класу *буржуазній* політиці під виглядом заперечення політики».

У статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» Ленін розробляє тактику марксистської партії щодо ліберальної буржуазії. На підставі матеріалів секретної «Записки» міністра фінансів Вітте і передмови до неї Р. Н. С. (Струве) Ленін показує прагнення царського уряду обмежити роль земства, яке уряд розглядав як поступку революційному руху 60-х років. У статті викриваються ілюзії лібералів, що, не рахуючись з реальною дійсністю і не розуміючи суті земства, вбачали в ньому зародок конституційного самоврядування. Ленін розкрив політичну суть лібералізму, мниму революційність російських лібералів, їх небажання і нездатність відстоювати навіть найдрібніші демократичні вимоги. Він

вказує, що всі прагнення російського лібералізму зводилися до того, щоб використати революційні настрої мас для залякування царизму революцією і вирвати у нього жалюгідні реформи, угодні буржуазії і обуржуазненим поміщикам. Ленін вважав, що соціал-демократія, підтримуючи всякий рух, спрямований проти самодержавства, повинна викривати ілюзії російського лібералізму, його «політику широкомовної балаканини і ганебної кволості», роз'яснювати шкідливість ілюзій лібералізму для революційного руху.

У замітці «Про журнал «Свобода»» Ленін викриває опортуністичну позицію групи «Свобода», яка видавала цей журнал. Ленін критикує викривлення і вульгаризування журналом соціалістичних ідей. Він вчить, як треба справді популярно і дохідливо писати для робітників, допомагати їм на найпростіших прикладах з суспільного життя розуміти складні висновки і положення глибокого теоретичного вчення марксизму.

Ряд статей, які увійшли в том, є зразком революційної публіцистики Леніна. В них викривається поліцейський гніт царизму, показуються соціально-економічні і політичні причини неминучості посилення революційних настроїв, визначаються перспективи революційного руху в Росії. В статті «Уроки кризи» Ленін показує, як з розвитком капіталізму загострення основної суперечності капіталістичної системи між характером виробництва, що стає все більш суспільним, і привласненням, що залишається приватним, неминуче призводить до циклічної повторюваності економічних криз, які потрясають усю систему капіталізму. «Гігантські крахи тільки тому й стали можливими і неминучими,— вказує Ленін,— що в підлеглості у зграї багачів, які шукають самої тільки наживи, опинилися могутні *суспільні* продуктивні сили» (стор. 79). Кризи, що є неминучим супутником капіталістичного способу виробництва, готують грунт для нових, ще глибших криз, які ведуть капіталізм до загибелі.

Ленін викриває спроби буржуазних апологетів і ревізіоністів представити кризу як випадкове для капіталізму явище. Він викриває неспроможність доказів ревізіоністів. «Криза показує,— пише він,— які короткозорі

були ті соціалісти (що називають себе «критиками», мабуть, на тій підставі, що вони без критики переймають учення буржуазних економістів), які два роки тому гучно заявляли про те, що крахи стають тепер менш імовірними» (стор. 80—81).

У статті підкреслюється, що кризи триватимуть доти, поки армії соціалістичного пролетаріату не скинуть панування капіталу і приватної власності. На прикладі Росії показується, як згубні впливи кризи, що проявляються надзвичайно сильно і гостро, вчать робітників усвідомлювати свої класові інтереси, тісніше згуртовуватись і організовуватись для рішучих дій проти капіталізму.

У статтях «Нове побоїще», «Початок демонстрацій», «Цінне признання» та ін. характеризується піднесення революційного робітничого руху, перехід робітників від економічних страйків до політичних страйків і демонстрацій, до відкритого виступу проти царського самодержавства. Ленін відзначає зростання політичної свідомості і революційної активності робітничого класу, підкреслює завдання соціал-демократії очолити робітничий рух, боротися за гегемонію пролетаріату, роз'яснювати необхідність боротьби «за свободу всього народу».

В ряді статей висвітлюється злиденне становище селянства Росії, приреченого кризою і голодом на розорення і вимирання; показується пробудження селянських мас від одвічної покірності і забитості до революційної боротьби проти поміщиків. У статтях «Голод» і «Ставлення до кризи і до голоду», об'єднаних при публікації в журналі «Заря» заголовком «Внутрішній огляд», а також у статтях «Боротьба з голодуючими» та ін. викривається кріпосницька політика царського уряду, який захищав інтереси поміщиків, намагався приховати важке становище голодуючих селян і карав приватних благодійників за подання допомоги голодуючим. Ленін показує страх царизму перед селянським повстанням, його прагнення придушити силою або різними хитрощами відвернути революційні виступи селянства. Він роз'яснював, що урядовий циркуляр про допомогу голодуючим насправді є оголошенням «війни проти голодуючих» і тих, хто їм допомагає; тимчасові правила про організацію

робіт для голодуючих є «каторжними правилами», які пригноблюють і закабаляють селян. У статті «Кріпосники за роботою» Ленін розкриває кріпосницьку, реакційну суть урядового закону про відведення приватним особам казенних земель у Сибіру, закону, що мав задовольнити запити кріпосників і створити в Сибіру надійну опору самодержавству. В цих творах відзначається зростання протесту серед селянства, підкреслюються спільні інтереси в майбутній революції робітників і селян, яких зближують «... не тільки безробіття й голод, але також і той поліцейський гніт, який позбавляє робітників можливості об'єднання і захисту, відбирає у селян навіть ту допомогу, що приходить до них від доброхітних жертводавців. Важка поліцейська лапа стає в сто раз важчою для мільйонів народу, що втратив усякі засоби до життя» (стор. 81—82).

У розділі «Підготовчі матеріали» публікуються плани, конспекти, первісні варіанти та інші підготовчі матеріали до статей «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» (друкується вперше), «Кріпосники за роботою», «Нове побоїще» та ін.

«Поправки і зауваження до проекту статуту Закордонної організації російської революційної соціал-демократії» (друкується вперше) своїм змістом близькі до замітки «Закордонні справи». Вони розкривають діяльність В. І. Леніна по об'єднанню закордонних організацій революційної російської соціал-демократії, його боротьбу за керівну роль «Искры» в цьому об'єднанні, за іскрівські принципи і тактику в його діяльності.

«Зауваження до статті Рязанова «Дві правди»» (друкується вперше), написаної ним для «Искры», характеризують редакційну роботу В. І. Леніна в «Искре». Ленін критикує суб'єктивістські погляди автора, його невміння розібратись в обстановці, переоцінку ним ролі М. К. Михайловського у визвольному русі.

Оскільки підготовчих матеріалів до праці «Аграрне питання і «критики Маркса»» дуже багато, то вони вийдуть окремим томом.

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

З ЧОГО ПОЧАТИ?[1]

Написано в травні 1901 р.

*Надруковано в травні 1901 р.
в газеті «Искра» № 4*

Друкується за текстом газети

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ

ИСКРА

„Изъ искры возгорится пламя!"... Отвѣтъ декабристовъ Пушкину.

№ 4. МАЙ 1901 ГОДА № 4.

СЪ ЧЕГО НАЧАТЬ?

Вопросъ: „что дѣлать?" за послѣдніе годы съ особенной силой выдвигается передъ русскими соціалдемократами. Рѣчь идетъ не о выборѣ пути (какъ это было въ концѣ 80-хъ и началѣ 90-хъ годовъ), а о томъ, какіе практическіе шаги и какъ именно должны мы сдѣлать на извѣстномъ пути.

[illegible]

САМОДЕРЖАВІЕ И ФИНАНСЫ.

[illegible]

Перша сторінка газети «Искра» № 4 з статтею В. І. Леніна «З чого почати?» — 1901 р.

Зменшено

Питання: «що робити?» за останні роки з особливою силою висувається перед російськими соціал-демократами. Мова йде не про вибір шляху (як це було в кінці 80-х і на початку 90-х років), а про те, які практичні кроки і як саме повинні ми зробити на певному шляху. Мова йде про систему і план практичної діяльності. І треба визнати, що це основне для практичної партії питання про характер і способи боротьби лишається у нас все ще нерозв'язаним, викликає все ще серйозні незгоди, які виявляють сумну нестійкість і хитання думки. З одного боку, далеко ще не вмер «економічний» напрям [2], який старається обкарнати і звузити роботу політичної організації й агітації. З другого боку, як і раніше, гордовито підводить голову напрям безпринципного еклектизму, який підладжується під кожне нове «віяння», який не вміє відрізняти запитів хвилини від основних завдань і постійних потреб руху в його цілому. Як відомо, такий напрям звив собі гніздо в «Рабочем Деле» [3]. Його остання «програмна» заява — гучна стаття під гучним заголовком «Історичний поворот» (номер 6 «Листка «Рабочего Дела»» [4]) — особливо наочно підтверджує зроблену характеристику. Ще вчора ми загравали з «економізмом», обурювалися з приводу рішучого осудження «Рабочей Мысли» [5], «пом'якшували» плехановську постановку питання про боротьбу з самодержавством,— а сьогодні ми вже цитуємо слова Лібкнехта: «Якщо обставини зміняться за 24 години, то треба і тактику змінити за 24 години», ми

вже говоримо про «міцну бойову організацію» для прямої атаки, для штурму на самодержавство, про «широку революційну політичну (ось уже як енергійно: і революційну і політичну!) агітацію в масі», про «безустанний заклик до вуличного протесту», про «влаштування вуличних маніфестацій різко (sic! *) політичного характеру» і т. ін., і т. ін., і т. д.

Ми могли б, мабуть, висловити задоволення з приводу того, що «Раб. Дело» так швидко засвоїло висунуту нами вже в першому номері «Искры» [6] програму створення міцної організованої партії, спрямованої на завоювання не тільки окремих поступок, а й самої фортеці самодержавства, але відсутність у тих, що засвоїли, будь-якої твердої точки зору може зіпсувати все задоволення.

Ім'я Лібкнехта «Раб. Дело», звичайно, приймає всує. За 24 години можна змінити тактику агітації в якомусь спеціальному питанні, тактику проведення якої-небудь деталі партійної організації, а змінити не тільки за 24 години, але хоча б навіть за 24 місяці свої погляди на те, чи потрібна взагалі, завжди і безумовно бойова організація і політична агітація в масі, можуть тільки люди без усяких устоїв. Смішно посилатися на відмінність обстановки, на зміну періодів: працювати над створенням бойової організації і веденням політичної агітації обов'язково при якій завгодно «сірій, мирній» обстановці, в період якого завгодно «занепаду революційного духу» — більше того: саме при такій обстановці і в такі періоди особливо необхідна зазначена робота, бо в моменти вибухів і спалахів пізно вже створювати організацію; вона повинна бути напоготові, щоб відразу розгорнути свою діяльність. «Змінити за 24 години тактику»! Та для того, щоб змінити тактику, треба спершу мати тактику, а коли нема міцної організації, досвідченої в політичній боротьбі при всякій обстановці і в усякі періоди, то не може бути й мови про той систематичний, освітлений твердими принципами і неухильно здійснюваний план діяльності, який тільки й заслуговує назви тактики. Подивіться справді: нам кажуть уже, що «історичний момент» висунув перед

* — так! *Ред.*

нашою партією «цілком нове» питання — про терор. Вчора «цілком новим» було питання про політичну організацію і агітацію, сьогодні — питання про терор. Чи не дивно чути, як люди з такою короткою пам'яттю говорять про корінну зміну тактики?

На щастя, «Раб. Дело» не має рації. Питання про терор зовсім не нове питання, і нам досить коротко нагадати усталені погляди російської соціал-демократії.

Принципіально ми ніколи не відмовлялися і не можемо відмовлятися від терору. Це — одна з воєнних дій, яка може бути цілком придатна і навіть необхідна в певний момент бою, при певному стані війська і за певних умов. Але суть справи саме в тому, що терор висувається тепер зовсім не як одна з операцій діючої армії, тісно зв'язана і погоджена з усією системою боротьби, а як самостійний і незалежний від усякої армії засіб одиничного нападу. Та при відсутності центральної і слабості місцевих революційних організацій терор і не може бути нічим іншим. От саме тому ми рішуче оголошуємо такий засіб боротьби за даних обставин несвоєчасним, недоцільним, бо він відвертає найактивніших борців від їх справжнього, найважливішого в інтересах усього руху завдання, дезорганізує не урядові, а революційні сили. Згадайте останні події: на наших очах широкі маси міських робітників та міського «простонароддя» рвуться до боротьби, а у революціонерів не знаходиться штабу керівників і організаторів. Чи не загрожує за таких умов відхід найенергійніших революціонерів до терору ослабленням тих бойових загонів, на які тільки й можна покладати серйозні надії? Чи не загрожує це розривом зв'язку між революційними організаціями і тими розрізненими масами невдоволених, протестуючих і готових до боротьби, що слабі саме своєю розрізненістю? А в цьому ж зв'язку — єдина запорука нашого успіху. Ми далекі від думки заперечувати всяке значення за окремими героїчними ударами, але наш обов'язок — з усією енергією остерегти від захоплення терором, від визнання його головним і основним засобом боротьби, до чого так сильно схиляється тепер дуже і дуже багато хто. Терор ніколи не може стати звичайною воєнною дією: в кращому разі він придатний

лише як один із прийомів вирішального штурму. Постає питання, чи можемо ми в даний момент *кликати* на такий штурм? «Раб. Дело», як видно, думає, що так. Принаймні воно вигукує: «Шикуйтесь у штурмові колони!» Але це знов-таки зайва старанність. Головна маса наших військових сил — добровольці і повстанці. Постійного війська є у нас лише кілька невеликих загонів, та й ті не мобілізовані, не зв'язані між собою, не привчені шикуватися у військові колони взагалі, а не то, що в штурмові колони. За таких умов для всякого, хто здатний оглянути загальні умови нашої боротьби, не забуваючи про них при кожному «повороті» історичного ходу подій,— повинно бути ясно, що лозунгом нашим у даний момент не може бути «йти на штурм», а повинно бути: «влаштувати правильну облогу ворожої фортеці». Інакше кажучи: безпосереднім завданням нашої партії не може бути заклик усіх наявних сил зараз же до атаки, а повинен бути заклик до вироблення революційної організації, здатної об'єднати всі сили і керувати рухом не тільки за назвою, але й на ділі, тобто бути завжди готовою до підтримки всякого протесту і всякого спалаху, користуючись ними для умноження і зміцнення військових сил, придатних для вирішального бою.

Урок лютневих і березневих подій [7] такий переконливий, що навряд чи можна зустріти тепер принципіальні заперечення проти такого висновку Але від нас вимагається зараз не принципіальне, а практичне вирішення питання. Вимагається не тільки усвідомити, яка саме організація, для якої саме роботи необхідна,— вимагається виробити певний *план* організації, щоб до побудови її можна було приступити з усіх боків. З огляду на невідкладну важливість питання ми зважуємося, з свого боку, запропонувати увазі товаришів начерк плану, який ми докладніше розвиваємо в підготовлюваній до друку брошурі [8].

На нашу думку, вихідним пунктом діяльності, першим практичним кроком до створення бажаної організації, нарешті, основною ниткою, тримаючись якої ми могли б неухильно розвивати, поглиблювати й розширяти цю організацію,— повинна бути постановка загальноросійської політичної газети. Нам потрібна насамперед газе-

та,— без неї неможливе те систематичне ведення принципіально витриманої і всебічної пропаганди й агітації, яке становить постійне й головне завдання соціал-демократії взагалі і особливо насущне завдання даного моменту, коли інтерес до політики, до питань соціалізму пробуджений в найширших верствах населення. І ніколи не відчувалася з такою силою, як тепер, потреба в тому, щоб доповнити роздроблену агітацію шляхом особистого впливу, місцевих листків, брошур і т. ін., тією узагальненою і регулярною агітацією, яку можна вести тільки з допомогою періодичної преси. Навряд чи буде перебільшенням сказати, що міра частоти і регулярності виходу (і розповсюдження) газети може бути найточнішим мірилом того, наскільки солідно поставлена у нас ця найперша і найбільш насущна галузь нашої воєнної діяльності. Далі, нам потрібна саме загальноросійська газета. Якщо ми не зуміємо і поки ми не зуміємо об'єднати наш вплив на народ і на уряд з допомогою друкованого слова,— буде утопією думка про об'єднання інших, складніших, важчих, але зате і рішучіших способів впливу. Наш рух і в ідейному і в практичному, організаційному відношенні найбільше терпить від своєї роздробленості, від того, що величезна більшість соціал-демократів майже цілком захоплена чисто місцевою роботою, яка звужує і їх кругозір, і розмах їх діяльності, і їх конспіративну вправність та підготовленість. Саме в цій роздробленості слід шукати найглибших коренів тієї нестійкості і того хитання, про які ми говорили вище. І *першим* кроком вперед по шляху звільнення від цієї хиби, по шляху перетворення кількох місцевих рухів в єдиний загальноросійський рух повинна бути постановка загальноросійської газети. Нарешті, нам потрібна неодмінно *політична* газета. Без політичного органу немислимий у сучасній Європі рух, що заслуговував би назви політичного. Без нього абсолютно нездійсненне наше завдання — сконцентрувати всі елементи політичного невдоволення і протесту, запліднити ними революційний рух пролетаріату. Ми зробили перший крок, ми пробудили в робітничому класі пристрасть до «економічних», фабричних викривань. Ми повинні зробити дальший крок:

пробудити в усіх скільки-небудь свідомих верствах народу пристрасть до *політичних* викривань. Не треба бентежитися тим, що політично викривальні голоси такі слабі, рідкі й несміливі в даний час. Причина цього — зовсім не поголовне примирення з поліцейською сваволею. Причина — та, що у людей, здатних і готових викривати, нема трибуни, з якої вони могли б говорити,— нема аудиторії, яка з запалом слухала б і підбадьорювала б промовців,— що вони не бачать ніде в народі такої сили, до якої варто було б звертатися з скаргою на «всемогутній» російський уряд. І тепер усе це змінюється з величезною швидкістю. Така сила є, це — революційний пролетаріат, він довів уже свою готовність не тільки слухати й підтримувати заклик до політичної боротьби, але й сміливо кидатися на боротьбу. Ми спроможні тепер, і ми повинні створити трибуну для всенародного викривання царського уряду; — такою трибуною має бути соціал-демократична газета. Російський робітничий клас, на відміну від інших класів і верств російського суспільства, проявляє постійний інтерес до політичного знання, пред'являє постійно (а не тільки в періоди особливого заворушення) величезний попит на нелегальну літературу. При такому масовому попиті, при розпочатому вже виробленні досвідчених революційних керівників, при тій сконцентрованості робітничого класу, яка робить його фактичним господарем у робітничих кварталах великого міста, у заводському селищі, у фабричному містечку,— постановка політичної газети є справа цілком посильна для пролетаріату. А за допомогою пролетаріату газета проникне в ряди міського міщанства, сільських кустарів та селян і стане справжньою народною політичною газетою.

Проте роль газети не обмежується самим поширенням ідей, самим політичним вихованням і залученням політичних союзників. Газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор. У цьому останньому відношенні її можна порівняти з риштованням, яке ставиться навколо споруджуваної будови, намічає контури будівлі, полегшує стосунки між окремими будівельниками, допомагає їм роз-

поділяти роботу і оглядати загальні результати, досягнені організованою працею. З допомогою газети і в зв'язку з нею сама собою складатиметься постійна організація, зайнята не тільки місцевою, але й регулярною загальною роботою, що привчає своїх членів уважно стежити за політичними подіями, оцінювати їх значення та їх вплив на різні верстви населення, виробляти доцільні способи впливу на ці події з боку революційної партії. Одно вже технічне завдання — забезпечити правильне постачання газеті матеріалів і правильне розповсюдження її — змушує створити сітку місцевих агентів єдиної партії, агентів, які перебувають у живих стосунках один з одним, знають загальний стан справ, звикають регулярно виконувати дрібні функції загальноросійської роботи, пробують свої сили на організації тих чи інших революційних дій. Ця сітка агентів * буде кістяком саме такої організації, яка нам потрібна: досить великої, щоб охопити всю країну; досить широкої і різносторонньої, щоб провести строгий і детальний поділ праці; досить витриманої, щоб уміти при всяких обставинах, при всяких «поворотах» і несподіванках вести неухильно *свою* роботу; досить гнучкої, щоб уміти, з одного боку, ухилитися від бою у відкритому полі з переважаючим своєю силою ворогом, коли він зібрав на одному пункті всі сили, а з другого боку, щоб уміти користуватися неповороткістю цього ворога і нападати на нього там і тоді, де найменше чекають нападу. Сьогодні перед нами постало порівняно легке завдання — підтримати студентів, що демонструють на вулицях великих міст. Завтра постане, можливо, важче завдання,— напр., підтримати рух безробітних у певному районі. Післязавтра ми повинні бути на своєму посту, щоб взяти революційну участь у селянському бунті. Сьогодні ми повинні скористатися тим загостренням політичного становища, яке створив уряд походом на земство. Завтра ми повинні підтримати обурення

* Зрозуміло само собою, що такі агенти могли б працювати успішно тільки при умові цілковитої близькості їх до місцевих комітетів (груп, гуртків) нашої партії. Та й взагалі весь намічуваний нами план здійснений, звичайно, лише при найактивнішій підтримці комітетів, які не раз робили кроки до об'єднання партії і які — ми певні — доб'ються цього об'єднання не сьогодні, так завтра, не в тій, так в іншій формі.

населення проти того або іншого розперезаного царського башибузука і допомогти — шляхом бойкоту, цькування, маніфестації і т. ін.— провчити його так, щоб він примушений був до відкритого відступу. Таку міру бойової готовності можна виробити тільки на постійній діяльності, якою займається регулярне військо. І якщо ми з'єднаємо свої сили на веденні спільної газети, то така робота підготує і висуне не тільки найбільш умілих пропагандистів, але й найбільш вправних організаторів, найталановитіших політичних вождів партії, здатних в потрібну хвилину дати лозунг до вирішального бою і керувати ним.

На закінчення — кілька слів, щоб уникнути можливого непорозуміння. Ми говорили весь час тільки про систематичну, планомірну підготовку, але ми зовсім не хотіли цим сказати, що самодержавство може впасти виключно від правильної облоги або організованого штурму. Такий погляд був би безглуздим доктринерством. Навпаки, цілком можливо і історично далеко ймовірніше, що самодержавство впаде під тиском одного з тих стихійних вибухів або непередбачених політичних ускладнень, які постійно загрожують з усіх боків. Але ні одна політична партія, не впадаючи в авантюризм, не може будувати своєї діяльності, розраховуючи на такі вибухи і ускладнення. Ми повинні йти своїм шляхом, неухильно робити свою систематичну роботу, і, чим менше будемо ми розраховувати на несподіванки, тим більше ймовірності, що нас не захоплять зненацька ніякі «історичні повороти».

НОВЕ ПОБОЇЩЕ

Очевидно, ми переживаємо момент, коли наш робітничий рух знов з нестримною силою призводить до тих загострених сутичок, які так лякають уряд й імущі класи, так підбадьорюють і тішать соціалістів. Так, нас підбадьорюють і тішать ці сутички, незважаючи на величезну кількість жертв військової розправи, бо своїм опором робітничий клас доводить, що він не мириться з своїм становищем, не хоче лишатися рабом, не кориться мовчки насильству і сваволі. Сучасний лад завжди і неминуче, навіть при найбільш мирному ході справ, покладає на робітничий клас незліченні жертви. Тисячі і десятки тисяч людей, що працюють усе життя над створенням чужого багатства, гинуть від голодувань і від постійного недоїдання, умирають передчасно від хвороб, породжуваних жахливими умовами праці, злиденною обстановкою жител, недостатнім відпочинком. І стократ заслуговує назви героя той, хто вважає за краще вмерти у прямій боротьбі з захисниками і охоронцями цього мерзенного ладу, ніж умирати повільною смертю забитої, надірваної і покірної шкапи. Ми зовсім не хочемо сказати, що рукопашна з поліцією є найкраща форма боротьби. Навпаки, ми завжди вказували робітникам, що в їх же інтересах зробити боротьбу спокійнішою і витриманішою, постаратися спрямувати всяке невдоволення на підтримку організованої боротьби революційної партії. Але головним джерелом, що живить революційну соціал-демократію, є саме той дух протесту в робітничих масах,

який при гніті і насильстві, що оточують робітників, не може не прориватися час від часу в одчайдушних спалахах. Ці спалахи пробуджують до свідомого життя найширші верстви задавлених нуждою і темнотою робітників, поширюють в них дух благородної ненависті до гнобителів і ворогів свободи. І ось чому звістка про таке побоїще, яке було, напр., 7-го травня на Обуховському заводі, примушує нас вигукнути: «Робітниче повстання придушено, хай живе робітниче повстання!»

Був час, і порівняно дуже недавній, коли робітничі повстання були рідкісним винятком, викликались тільки якими-небудь особливими умовами. Тепер не те. Кілька років тому ми переживали період процвітання промисловості, коли торговельні справи йшли жваво, попит на робітників був великий. А проте робітники влаштовували ряд страйків, добиваючись кращих умов праці: робітники зрозуміли, що вони повинні не упускати моменту, повинні користуватися саме тим часом, коли прибутки фабрикантів особливо високі і їх легше змусити до поступок. Та ось процвітання змінилося кризою: товари не йдуть з рук у фабрикантів, прибутки їх зменшуються, збільшується число банкротств, фабрики скорочують виробництво, розпускають робітників, які масами опиняються на вулиці без шматка хліба. Робітникам доводиться запекло боротися вже не за поліпшення свого становища, а за збереження старого, за зменшення тих втрат, які звалює на них фабрикант. Таким чином, робітничий рух поглиблюється і розширяється: спочатку боротьба у виняткових окремих випадках, потім запекла і безперервна боротьба під час пожвавлення промислових справ і жвавого ходу торгівлі, нарешті — така ж безперервна й запекла боротьба під час кризи. Тепер ми можемо вже сказати, що робітничий рух став постійним явищем нашого життя, що він буде рости за всяких умов.

Але зміна промислового пожвавлення кризою навчить робітників не тільки того, що об'єднана боротьба стала для них постійною необхідністю. Ця зміна зруйнує також ті шкідливі ілюзії, які почали вже утворюватися в період процвітання промисловості. Подекуди робітникам порівняно легко удавалось змушувати хазяїв до посту-

пок за допомогою страйків, і значення цієї «економічної» боротьби почали перебільшувати, почали забувати про те, що професійним (цеховим) спілкам робітників і страйкам удається в кращому разі тільки відстояти трохи вигідніші умови продажу товару: робочої сили. Цехові спілки і страйки безсилі допомогти, коли цей «товар» внаслідок кризи не знаходить попиту, безсилі змінити ті умови, які перетворюють робочу силу в товар, засуджують маси трудящих на найтяжчу нужду і безробіття. Щоб змінити ці умови, необхідна революційна боротьба з усім сучасним суспільним і політичним ладом, і промислова криза змусить багатьох і багатьох робітників переконатися в справедливості цієї істини.

Вернімося до побоїща 7-го травня. Ми наводимо нижче відомості, які у нас є, про травневі страйки і заворушення робітників Петербурга [9]. Тут же розглянемо поліцейське повідомлення про побоїще 7-го травня. Останнім часом ми вже трохи привчені до урядових (тобто поліцейських) повідомлень про страйки, демонстрації, сутички з військами; ми маємо вже тепер чималий матеріал, щоб судити, наскільки достовірні такі повідомлення, ми можемо іноді по диму поліцейської брехні здогадуватися про вогонь народного обурення.

«7-го цього травня,— говорить офіціальне повідомлення,— після обідньої перерви, на Обуховському сталеливарному заводі в селі Александровському, по Шліссельбурзькому тракту, близько 200 робітників різних відділів заводу припинили роботу і, в розмові з помічником начальника заводу підполковником Івановим, поставили різні безпідставні вимоги».

Якщо робітники припинили роботу без попередження за два тижні — припустивши, що припинення робіт не було викликане беззаконнями з боку хазяїв, як це трапляється дуже нерідко,— то це навіть за російським законодавством (яке останнім часом систематично доповнювалось і посилювалось проти робітників) становить просту поліцейську провину, підсудну мировому. Але російський уряд все більше потрапляє в смішне становище з своїми суворими заходами: з одного боку, видаються закони, що встановлюють нові злочини (напр., самовільна

відмова від роботи або участь у зборищу, яке завдає шкоди чужому майну або насильно протидіє збройній силі), підвищуються кари за страйки і т. ін.,— з другого боку, втрачається і фізична, і політична можливість застосовувати ці закони і накладати відповідні законові кари. Немає фізичної можливості притягати до відповідальності за відмову від роботи, за страйк, за «зборище» тисячі й десятки тисяч людей. Немає політичної можливості влаштовувати в кожному такому випадку судовий розгляд, бо, як не підстроюй склад суду, як не каструй гласність, все ж хоч тінь суду залишиться і, звичайно,— «суду» не над робітниками, а над урядом. І ось кримінальні закони, видані з прямою метою полегшити *політичну* боротьбу уряду з пролетаріатом (і в той же час *прикрити* її політичний характер з допомогою «державних» міркувань про «громадський порядок» і т. ін.), невблаганно відтісняються на задній план *прямою* політичною боротьбою, відкритою вуличною сутичкою. «Правосуддя» скидає з себе маску безсторонності та високості і тікає, полишаючи поле дії поліції, жандармам і козакам, яких частують камінням.

Згадайте, справді, це посилання уряду на «вимоги» робітників. З точки зору закону, припинення роботи є провина незалежно від того, які були вимоги робітників. Але уряд власне втратив уже можливість ставати на грунт того самого закону, який він так недавно видав, і розправу «своими средствиями» він намагається виправдати, заявляючи, що вимоги робітників були безпідставні. А хто був суддею в цьому питанні? Підполковник Іванов, помічник начальника заводу, тобто те саме начальство, на яке робітники і скаржилися! Недивно, що на такі пояснення власть імущих робітники відповідають камінням!

І ось, коли робітники вийшли всі на вулицю, спинивши рух конки, почалась уже справжня баталія. Робітники бились, як видно, з усіх сил, бо їм удалося *двічі* відбити напад поліції, жандармів, кінної варти і озброєної команди заводу * — і це, незважаючи на

* До речі. Урядове повідомлення заявляє, що «озброєна команда заводу» «була вже напоготові у дворі заводу», тимчасом як жандармів, кінну

те, що єдиною зброєю робітників було каміння. Правда, «кілька пострілів» пролунало і з юрби,— якщо вірити поліцейському повідомленню,— але поранений цими пострілами ніхто не був. Зате каміння летіло «*градом*», причому робітники проявляли не тільки завзятий опір, але й винахідливість, уміння відразу пристосуватися до умов і вибрати кращу форму боротьби. Вони зайняли сусідні двори і засипали царських башибузуків камінням *з-за парканів,* так що навіть *після* трьох залпів, якими був убитий один (чи ж тільки один?) робітник і поранено вісім (?) (один помер на другий день), навіть після цього, незважаючи на те, що юрба втекла, бій ще тривав, і викликані роти омського піхотного полку повинні були «очищати від робітників» сусідні двори.

Уряд переміг. Але кожна така перемога буде неухильно наближати його остаточну поразку. Кожна битва з народом збільшуватиме кількість обурених і готових до бою робітників, висуватиме досвідченіших, краще озброєних ватажків, що сміливіше діятимуть. За яким планом повинні старатися діяти ватажки, про це нам уже доводилось висловлюватися. Про безумовну необхідність міцної революційної організації ми вже не раз говорили. Але з приводу таких подій, як 7-ме травня, треба також не випускати з уваги ось що.

Останнім часом багато говорили про те, що вулична боротьба проти сучасного війська неможлива і безнадійна; особливо наполягали на цьому ті «критичні» розумники, які видавали старий мотлох буржуазної вченості за нові висновки безсторонньої науки, перекручуючи при цьому слова Енгельса, який говорив, і притому із застереженнями, тільки про тимчасову тактику німецьких соціал-демократів [10]. Ми бачимо навіть на прикладі окремої сутички, що всі ці розмови цілком безглузді. Вулична боротьба можлива, безнадійне не становище борців, а становище уряду, якщо йому

варту й городових викликали лише згодом. З якого ж часу і чому тримали *напоготові* у дворі заводу *озброєну* команду? Чи не з першого травня? Чи не чекали робітничої демонстрації? Цього ми не знаємо, але безперечно, що уряд навмисне приховує фактичні дані, які є в нього, про те, чим викликалось і як зростало невдоволення і заворушення робітників.

доведеться мати справу з населенням не одного тільки заводу. Робітники під час сутички 7-го травня не мали нічого, крім каміння,— і вже, звичайно, не заборона ж градоначальника перешкодить їм наступного разу запастись іншою зброєю. Робітники були не підготовлені, і їх було тільки $3^1/_2$ тисячі, а проте вони відбивали кілька сотень кінної варти, жандармерії, городових і піхоти. Згадайте, чи легко вдався поліції штурм *одного* будинку номер 63 по Шліссельбурзькому тракту! [11] Подумайте, чи легко буде «*очистити від робітників*» не два-три двори й будинки, а цілі робітничі квартали Петербурга! Чи не доведеться також, коли справа дійде до рішучої боротьби, «*очищати*» столичні будинки і двори не тільки від робітників, але й від усіх тих, хто не забув мерзенної бойні 4-го березня [12], хто не примирився з поліцейським урядом, а тільки заляканий ним і не вірить ще у свої сили.

Товариші! Постарайтесь зібрати імена всіх убитих і поранених 7-го травня. Нехай всі робітники столиці шанують пам'ять їх і готуються до нової рішучої боротьби з поліцейським урядом за народну свободу!

«Искра» № 5, червень 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

СЕКРЕТНИЙ ДОКУМЕНТ

Звертаємо увагу читачів на видану у Дітца в Штутгарті записку Вітте, надруковану «Зарей» [13]. Спрямована проти проекту колишнього мін. вн. справ Горемикіна про запровадження земств у неземських губерніях, «Записка» цікава як документ, що безсоромно викриває найпотаємніші жадання наших правителів. Ми сподіваємось докладно поговорити в найближчому номері нашої газети про цей цікавий документ, так само як і про передмову до нього п. Р. Н. С. Ця передмова, виявляючи в її авторі розуміння політичної ваги російського робітничого руху, в усіх інших відношеннях відзначається звичайною, характерною для наших лібералів незрілістю політичної думки.

«Искра» № 5, червень 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ГОНИТЕЛІ ЗЕМСТВА І АННІБАЛИ ЛІБЕРАЛІЗМУ [14]

Написано в червні 1901 р.

Вперше надруковано у грудні 1901 р. в журналі «Заря» № 2—3
Підпис: Т. П.

Друкується за текстом журналу, звіреним з текстом збірника: Вл. Ильин. «За 12 лет», 1907

№ 2-3

Декабрь
1901-го г.

ЗАРЯ

Соціаль-демократическій научно-политическій журналъ. Издается при ближайшемъ участіи Г. В. Плеханова, В. И. Засуличъ и П. Б. Аксельрода.

Die
Morgenröthe
Heft 2-3
Dezember 1901

Цѣна 3 руб.

Stuttgart
J. H. W. Dietz Nachf. (G. m. b. H.)
1901

Обкладинка журналу «Заря» № 2—3, 1901 р., в якому були надруковані праці В. І. Леніна: «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», перші чотири розділи праці «Аграрне питання і «критики Маркса»» (під заголовком «Пп. «критики» в аграрному питанні») і «Внутрішній огляд»

Якщо про російського селянина було сказано, що він найбідніший на свідомість своєї бідності, то про російського обивателя або підданця можна сказати, що він, будучи бідним на громадянські права, особливо бідний на свідомість свого безправ'я. Як селянин звик до своїх безпросвітних злиднів, звик жити, не задумуючись над їх причинами і можливістю їх усунення, так російський обиватель взагалі звик до всевладдя уряду, звик жити, не задумуючись над тим, чи може далі триматися це всевладдя і чи немає поруч з ним таких явищ, які підточують застарілий політичний лад. Особливо доброю «протиотрутою» проти цієї політичної несвідомості і сплячки є звичайно «секретні документи» *, які показують, що не тільки які-небудь одчайдушні головорізи або завзяті вороги уряду, але й самі члени уряду, до міністрів і царя включно, усвідомлюють хиткість самодержавної форми правління і вишукують всілякі способи поліпшити своє становище, яке їх зовсім не задовольняє. До таких документів належить записка Вітте, що, посварившись з міністром внутрішніх справ, Горемикіним, з приводу питання про запровадження земських установ на окраїнах, вирішив особливо виставити свою проникливість і

* Я говорю, звичайно, тільки про той — далеко не єдиний і далеко не особливо «сильно діючий» — рід «протиотрут», який складається з друкованих творів.

відданість самодержавству складенням обвинувального акта проти земства *.

Обвинувачується земство в тому, що воно несумісне з самодержавством, що воно конституційне самим своїм характером, що існування його неминуче породжує незгоди і сутички між представниками громадянства і уряду. Обвинувальний акт складено на підставі дуже (порівняно) широкого і дуже непогано опрацьованого матеріалу, а тому що це обвинувальний акт у політичній справі (і притому досить своєрідній), то можна бути певним, що його читатимуть з не меншим інтересом і з не меншою користю, ніж друковані колись у наших газетах обвинувальні акти в політичних процесах.

I

Спробуймо ж розглянути, чи виправдується фактами твердження, що наше земство конституційне, і якщо так, то в якій мірі і в якому саме розумінні.

У цьому питанні надто важливе значення має епоха запровадження земства. Падіння кріпосного права було таким великим історичним переломом, який не міг не надірвати і поліцейської завіси, що прикриває суперечності між класами. Найзгуртованіший, найосвіченіший і найбільш звиклий до політичної влади клас — дворянство — виявив з повною виразністю прагнення обмежити самодержавну владу за допомогою представницьких установ. Нагадування про цей факт у записці Вітте надзвичайно повчальне. «Заяви про необхідність загального дворянського «представництва», про «право землі російської мати своїх виборних для ради верховної влади» робилися вже в дворянських зібраннях 1859—1860 років». «Вимовлялося навіть слово «конституція»» **. «На необхідність закли-

---

* «*Самодержавие и земство*. Конфиденциальная записка министра финансов С. Ю. Витте, с предисловием и примечаниями Р. Н. С.» Друковано «Зарей». Stuttgart, Verlag von J. H. W. Dietz Nachf. (Штутгарт, видання спадкоємців І. Г. В. Дітца. *Ред.*) 1901, стор. XLIV і 212.

** Драгоманов. «Земський лібералізм у Росії», стор. 4. Автор записки пан Вітте частенько не вказує, що він списує Драгоманова (пор., напр., «Записку», стор. 36—37 і назв. статтю, стор. 55—56), хоч в інших місцях він на нього посилається.

кання громадянства до участі в управлінні вказували і деякі губернські комітети в селянській справі, і члени комітетів, яких викликали в редакційні комісії. «Депутати явно прагнуть до конституції», писав у 1859 р. в щоденнику своєму Нікітенко».

«Коли, після оголошення Положення 19-го лютого 1861 р., ці надії на самодержавство виявились далеко не здійсненими, і до того ж від виконання цього Положення були усунуті більш «червоні» елементи із самої адміністрації (як М. Мілютін), то рух на користь «представництва» став однодушніший. Він виявився в пропозиціях, внесених у багато дворянських зібрань 1862 р., і в цілих адресах цих зібрань у Новгороді, Тулі, Смоленську, Москві, Петербурзі, Твері. З адресів найбільше вартий уваги московський, який просив місцевого самоврядування, гласного судочинства, обов'язкового викупу селянських земель, публічності бюджету, свободи друку і скликання в Москві Земської думи з усіх класів для виготовлення цільного проекту реформ. Найрізкіші були постанови і адрес тверського дворянства від 2-го лютого про необхідність ряду громадянських і економічних реформ (наприклад, урівняння прав станів, обов'язкового викупу селянських земель) і «скликання виборних усієї землі російської, як єдиного засобу до задовільного розв'язання питань, порушених, але не розв'язаних Положенням 19-го лютого» *.

Незважаючи на адміністративні й судові кари, що їх зазнали ініціатори тверського адреса **,— продовжує Драгоманов,— (а втім, не прямо за адрес, а за різке мотивування колективного виходу з посади мирових посередників) заяви в його дусі робились у різних дворянських зібраннях 1862 і початку 1863 р., в яких разом з тим вироблялись і проекти місцевого самоврядування.

У цей час конституційний рух ширився і серед «різночинців» і проявився тут таємними товариствами та прокламаціями, більш

* Драгоманов, 5. Скорочений переказ у «Записці», стор. 64, з посиланням не на Драгоманова, а на цитовані Драгомановим «Колокол»[15] № 126 і «Revue des deux Mondes»[16], 1862, 15-го червня.

** До речі. Недавно (19-го квітня цього року, тобто 1901 р.) помер у своєму рідному маєтку Тверської губернії один із цих ініціаторів, Микола Олександрович Бакунін, молодший брат знаменитого М[ихайла] О[лександровича] Бакуніна. М[икола] О[лександрович] разом з своїм молодшим братом Олексієм та іншими посередниками підписав адрес 1862 р. Цей адрес — повідомляє автор замітки про М[иколу] О[лександровича] Бакуніна в одній з наших газет — накликав кару на тих, що підписалися. Після річного арешту в Петропавлівській фортеці ув'язнені були звільнені, причому М[икола] О[лександрович] і брат його Олексій лишились непрощеними (вони не підписали прохання про помилування), і через це їм більше не дозволили займати громадські посади. Після цього М[икола] О[лександрович] ніколи більше не виступав, та й не міг більше виступати на громадському поприщі... Ось як розправлявся під час найбільш «великих реформ» наш уряд з дворянами-поміщиками, що легально діяли! І це було в 1862 р., до польського повстання[17], коли навіть Катков пропонував скликання всеросійського Земського собору.

чи менш революційними: «Великорусс» (з серпня по листопад 1861 р.; у виданні брали участь офіцери, як Обручов та ін.), «Земська дума» (1862 р.), «Земля і воля» (1862—1863 рр.)... Пущений був при «Великоруссе» і проект адреса, який мав бути поданий цареві, як говорилось багатьма, до святкування 1000-ліття Росії в серпні 1862 р.». У цьому проекті адреса, між іншим, говорилося: «Зробіть ласку, государю, скликати в одній із столиць нашої російської батьківщини, у Москві чи Петербурзі, представників російської нації, щоб вони склали конституцію для Росії...» *

Якщо ми пригадаємо ще прокламацію «Молодої Росії» [18], численні арешти і драконівські покарання «політичних» злочинців (Обручова, Михайлова та ін.), що завершилися беззаконним і підтасованим засудженням на каторгу Чернишевського, то для нас ясна буде та суспільна обстановка, яка породила земську реформу. Говорячи, що «думка при створенні земських установ була безперечно політична», що на ліберальний і конституціоналістичний настрій громадянства у правлячих сферах «безперечно зважали», «Записка» Вітте говорить лише *половину* правди. Той казенний, чиновницький погляд на суспільні явища, що його виявляє скрізь автор «Записки», позначається і тут, позначається в ігноруванні *революційного* руху, в затушовуванні тих драконівських заходів репресії, якими уряд *захищався* від натиску революційної «партії». Правда, на наш сучасний погляд здається дивним говорити про революційну «партію» та її натиск на початку 60-х років. Сорокарічний історичний досвід дуже посилив нашу вимогливість відносно того, щó можна назвати революційним рухом і революційним натиском. Але не треба забувати, що в той час, після тридцятиріччя миколаївського режиму, ніхто не міг ще передбачити дальшого ходу подій, ніхто не міг визначити справжньої сили опору в уряду, справжньої сили народного обурення. Пожвавлення демократичного руху в Європі, польське заворушення, невдоволення у Фінляндії, вимога політичних реформ усією пресою і всім дворянством, поширення по всій Росії «Колокола», могутня проповідь Чернишевського, який умів і підцензурними статтями виховувати справжніх

* Пор. «За сто років» В. Бурцева, стор. 39.

революціонерів, поява прокламацій, заворушення селян, яких «дуже часто» * доводилося з допомогою військової сили і з пролиттям крові *примушувати* прийняти «Положення» [25], що обдирало їх, як липку, колективні відмови дворян — мирових посередників [26] застосовувати *таке* «Положення», студентські безпорядки — за таких умов найобережніший і найтверезіший політик повинен був би визнати революційний вибух цілком можливим і селянське повстання — небезпекою дуже серйозною. За таких умов самодержавний уряд, який своє вище призначення бачив у тому, щоб, з одного боку, відстояти що б то не стало всевладдя і безвідповідальність придворної камарильї і армії чиновних п'явок, а з другого боку, в тому, щоб підтримувати найгірших представників експлуататорських класів,— такий уряд *не міг діяти інакше,* як нещадно винищуючи окремих осіб, свідомих і непохитних ворогів тиранії й експлуатації (тобто «ватажків» «революційної партії»), залякувати й підкупати невеликими

---

* *Л. Пантелеєв.* «Із спогадів про 60-і роки», стор. 315 збірника «На славному посту» [19]. В цій статейці згруповано деякі дуже цікаві факти про революційне заворушення 1861—1862 рр. і поліцейську реакцію... «На початок 1862 р. громадська атмосфера була до краю напружена; найменша обставина могла різко штовхнути хід життя в той чи інший бік. Цю роль і відіграли травневі пожежі 1862 року в Петербурзі». Почались вони 16-го травня, особливо відзначились 22 і 23-го травня — у цей останній день було п'ять пожеж, 28-го травня запалав Апраксін двір і вигорів величезний простір навколо нього. В народі почали обвинувачувати в підпалах студентів, і ці чутки повторювали газети. Прокламацію «Молодої Росії», яка оголошувала криваву боротьбу всьому сучасному ладові і виправдувала всякі засоби, розглядали як підтвердження чуток про навмисні підпали. «Слідом за 28-им травня в Петербурзі було оголошено щось на зразок воєнного стану». Заснованому особливому комітетові було доручено вжити *надзвичайних* заходів до охорони столиці. Місто було поділене на три дільниці, з військовими губернаторами на чолі. У справах про підпал запроваджено військово-польовий суд. Припинено на 8 місяців «Современник» [20] і «Русское Слово» [21], закрито «День» [22] Аксакова, оголошено суворі тимчасові правила про пресу (затверджені ще 12-го травня, *тобто до пожеж.* Отже, «*хід життя*» різко спрямовувався в бік реакції і незалежно від пожеж, всупереч думці п. Пантелеєва), правила про нагляд за друкарнями, відбулися численні арешти політичного характеру (Чернишевського, М. Серно-Соловйовича, Римаренка та ін.), закрито недільні школи і народні читальні, утруднено дозвіл публічних лекцій в С.-Петербурзі, закрито 2-ий відділ при Літературному фонді [23], закрито навіть Шаховий клуб [24].

Слідча комісія не виявила ніякого зв'язку пожеж з політикою. Член комісії, Столбовський, розповідав п. Пантелеєву, «як удалось йому в комісії вивести на свіжу воду головних лжесвідків, що, здається, були простим знаряддям поліцейських агентів» (325—326). Отже, є дуже поважна підстава вважати, що *чутки про студентів-паліїв ширила поліція.* Наймерзенніше експлуатування народної темноти для наклепу на революціонерів і протестантів було, значить, поширене і в самому розпалі «епохи великих реформ».

поступками масу невдоволених. Каторга — тому, хто вважав за краще мовчати, ніж виливати тупоумні або лицемірні похвали «великому звільненню»; реформи *(нешкідливі для самодержавства і для експлуататорських класів реформи)* тим, хто захлинався лібералізмом уряду і захоплювався ерою прогресу.

Ми не хочемо сказати, що цю розраховану поліцейсько-реакційну тактику чітко усвідомлювали і систематично її додержували всі або хоч би навіть кілька членів правлячої кліки. Окремі члени її могли, звичайно, через свою обмеженість не задумуватися над цією тактикою в її цілому і наївно захоплюватися «лібералізмом», не помічаючи його поліцейського футляра. Але загалом і в цілому безсумнівно, що колективний досвід і колективний розум правлячих змушував їх неухильно додержувати цієї тактики. Недаремно ж більшість вельмож і сановників пройшла довгий курс миколаївської служби та поліцейської виучки, пройшла, можна сказати, вогонь і воду і мідні труби. Вони пам'ятали, як монархи то загравали з лібералізмом, то були катами Радіщевих і «спускали» на вірнопідданих Аракчеєвих; вони пам'ятали 14-те грудня 1825 р. [27] і виконували ту функцію європейської жандармерії, яку (функцію) виконав російський уряд у 1848—1849 роках [28]. Історичний досвід самодержавства не тільки змушував уряд додержувати тактики залякування і розбещування, але й багатьох незалежних лібералів спонукав рекомендувати урядові цю тактику. Ось на доказ правильності цієї останньої думки міркування Кошелєва і Кавеліна. У своїй брошурі: «Конституція, самодержавство і Земська дума» (Лейпціг, 1862 р.) О. Кошелєв висловлюється *проти* конституції за дорадчу Земську думу і передбачає таке заперечення:

«Скликати Земську думу — значить вести Росію до революції, тобто до повторення у нас États généraux *, що перетворилися в Конвент і закінчили свої дії подіями 1792 року, з проскрипціями, гільйотиною, noyades ** і т. ін.» «Ні! панове,— відповідає Кошелєв,— не скликання Земської думи відкриває, підготовляє поприще для революції, як ви її розумієте, а скоріше і вірніше її роблять дії з боку уряду нерішучі й суперечливі,

* — Генеральні штати. *Ред.*
** — масовим потопленням. *Ред.*

крок вперед і крок назад, веління і закони незручні для виконання, пута, що накладаються на думку і слово; поліцейський (явний і тим ще гірший таємний) нагляд за діями станів і приватних людей, дріб'язкові переслідування деяких осіб, розкрадання казни, надмірні і нерозумні її витрати й нагороди, нездатність державних людей і їх відчуженість від Росії і т. ін. і т. ін. Ще певніше можуть довести до революції (знов у вашому розумінні) в країні, яка щойно очуняла від багаторічного гніту, військові екзекуції, каземати й заслання: бо рани наболілі незрівнянно чутливіші і дразливіші, ніж рани нові. Але не бійтесь: революції, зробленої у Франції, як ви вважаєте, журналістами та іншими письменниками, — у нас не буде. Сподіваємось також, що в Росії не утвориться (хоч за це відповідати важче) товариство палких, одчайдушних голів, які виберуть убивство засобом до досягнення своїх цілей. Але далеко ймовірніше й небезпечніше те, що виникне, непомітно для земської, міської і таємної поліції, під впливом розколу, згода між селянами і міщанами, до яких приєднаються молоді й немолоді люди, письменники й прихильники «Великорусса», «Молодої Росії» і т. ін. Така згода, яка все знищує і проповідує рівність не перед законом, а всупереч йому (який незрівнянний лібералізм! Ми, звичайно, за рівність, але за рівність *не всупереч* законові,— законові, що руйнує рівність!), не народну, історичну общину, а хворобливе її породження, і владу не розуму, якої так бояться деякі державні ділки, а владу грубої сили, до якої вони самі так охоче вдаються,— така згода, кажу, у нас значно можливіша, і вона може бути значно сильнішою, ніж поміркована, благомислячa і самостійна опозиція урядові, така противна нашим бюрократам, яку вони всіляко утискують і намагаються задушити. Не думайте, що партія внутрішньої, таємної, безіменної преси нечисленна й слаба, і не уявляйте, що ви захопили її галузі й корені; ні! забороною молоді довчитися, піднесенням пустощів до рівня державних злочинів, усякими дріб'язковими переслідуваннями і наглядами ви подесятерили силу цієї партії, розсіяли і розмножили її по імперії. При вибухові такої згоди до чого вдадуться наші державні люди? — До військової сили? Але чи можна буде на неї напевно розраховувати?» (стор. 49—51).

Хіба з пишних фраз цієї тиради не випливає з очевидністю тактика: винищити «одчайдушні голови» і прихильників «згоди між селянами і міщанами», а «благомислячу поміркoвану опозицію» задовольнити і роз'єднати поступками? Тільки уряд виявився розумнішим і спритнішим, ніж уявляли пп. Кошелєви, і відбувся меншими поступками, ніж «дорадча» Земська дума.

А ось приватний лист К. Д. Кавеліна до Герцена від 6-го серпня 1862 року: «...Вісті з Росії, на мій погляд,

не такі вже й погані. Арештовано не Миколу, а Олександра Соловйовича. Арешти мене не дивують і, признаюсь, не здаються мені обурливими. Революційна партія вважає придатними всі засоби, щоб скинути уряд, а уряд захищається всіма засобами. Інша річ були арешти й заслання за підлого Миколи. Люди гинули за свої думки, переконання, віру і слова. Я хотів би, щоб ти був на місці уряду, і подивився б я тоді, як став би ти діяти проти партій, які і таємно і відкрито працюють проти тебе. Я люблю Чернишевського, дуже, дуже люблю, але такого brouillon» (задираку, сварливу, неуживчиву людину, що сіє чвари), «такої нетактовної, самовпевненої людини я ще ніколи не бачив. Гинути через ніщо, просто-таки через ніщо! Що пожежі мають зв'язок з прокламаціями, це не викликає тепер ніякого сумніву» *. Ось зразок професорсько-лакейської глибокодумності! Винні в усьому ці революціонери, такі самовпевнені, що освистують фразерствуючих лібералів, такі задирливі, що таємно і явно працюють проти уряду, такі нетактовні, що потрапляють у Петропавловку. З такими людьми і він, ліберальний професор, розправлявся б «усіма засобами», коли б мав владу.

II

Отже, земська реформа була однією з тих поступок, які відбила у самодержавного уряду хвиля суспільного заворушення і революційного натиску. Ми спинились особливо детально на характеристиці цього натиску, щоб доповнити і виправити виклад «Записки», бюрократичний автор якої затушував боротьбу, що породила цю поступку. Але половинчастий, полохливий характер цієї поступки досить ясно змальований і «Запискою»:

«Напочатку, коли щойно приступили до земської реформи, безперечно, мали на увазі зробити перший крок на шляху до запровадження представницьких установ **; але потім, коли гра-

---

* Цитуємо за німецьким перекладом драгомановського видання листування К. Д. Кавеліна і І. С. Тургенева з О. І. Герценом: Bibliothek russischer Denkwürdigkeiten, herausgegeben von Th. Schiemann, Bd. 4, S. 65—66. Stuttgart, 1894 (Бібліотека російських літературних пам'яток, що видається Т. Шіманом, т. 4, стор. 65—66. Штутгарт, 1894. *Ред.*).

** «Безперечно», що автор «Записки», який говорить зі слів Леруа-Больє, вдається до звичайного бюрократичного перебільшення. «Безперечно»,

фа Ланського і М. О. Мілютіна змінив граф Валуєв, проявилось дуже ясно бажання, якого не заперечував і сам колишній міністр внутрішніх справ, діяти в дусі «примирному», «м'яко і ухильно». «Уряд сам не вияснив собі своїх намірів», говорив він у цей час. Словом, була зроблена спроба, яка, на жаль, дуже часто повторюється державними людьми і завжди дає негативні для всіх результати,— спроба діяти ухильно між двома протилежними думками і, задовольняючи ліберальні прагнення, зберегти існуючий порядок...»

Прекумедне тут це фарисейське «на жаль»! Міністр поліцейського уряду виставляє тут випадковістю тактику, якої цей уряд *не може не додержувати,* яку він проводив при виданні законів про фабричну інспекцію, закону про скорочення робочого дня (2-го червня 1897 р.),— яку він проводить і тепер (1901 р.) шляхом загравання генерала Ванновського з «громадянством»[29].

«З одного боку, в пояснювальній записці до положення про земські установи говорилось, що завдання проектованого закону — по можливості повний і послідовний розвиток начал місцевого самоврядування, що «земське управління є тільки особливий орган однієї і тієї ж державної влади»... Тодішній орган міністерства внутрішніх справ, «Северная Почта», у своїх статтях робив дуже ясні натяки, що створювані установи будуть школою установ представницьких.

З другого боку... земські установи називаються в пояснювальній записці приватними і громадськими, що підлягають загальним законам на тій же підставі, як окремі товариства і приватні особи...

Як самі постанови Положення 1864 р., так особливо всі дальші заходи міністерства внутрішніх справ щодо земських установ досить ясно свідчать, що «самостійності» земських установ дуже побоювалися, і боялись давати належний розвиток цим установам, *цілком розуміючи до чого він поведе*». (Курсив скрізь наш.)... «Безперечно, що ті, кому довелося завершити земську реформу, проводили цю реформу *лише поступаючись перед громадською думкою,* щоб, як зазначалось у пояснювальній записці, «покласти край викликаним з приводу утворення земських установ *нездійсненним сподіванням і вільним прагненням різних станів*»; в той же час особи ці ясно розуміли її (?реформу?) *і намагались не давати земству належного розвитку,* надати йому приватного характеру, обмежити його в компетенції та ін. Заспокоюючи лібералів обіцянками, що перший крок не буде останнім,

---

що ні Ланськой, ні Мілютін нічого справді певного на увазі не мали, і вважати за «перший крок» ухильні фрази Мілютіна («в принципі прихильник конституції, але вважає запровадження її передчасним») смішно.

говорячи або, вірніше, повторюючи прихильників ліберального напряму про необхідність надати земським установам справжньої і самостійної влади, граф Валуєв *уже при самому виробленні Положення 1864 р. всіляко намагався обмежити цю владу і поставити земські установи під сувору адміністративну опіку*...

Не пройняті однією провідною думкою, будучи компромісом двох протилежних напрямів, земські установи в тій формі, в якій створило їх Положення 1864 р., коли почалося їх застосування, як виявилось, не відповідали ні основній ідеї самоврядування, покладеній в їх основу, ні тому адміністративному устроєві, в який вони були механічно вставлені і який до того ж залишився нереформованим і непристосованим до нових умов життя. Положення 1864 р. намагалося сполучити несполучні речі і тим одночасно задовольнити прихильників і противників земського самоврядування. *Першим пропонувалась зовнішність і надії на майбутнє, на догоду другим компетенція земських установ була визначена надзвичайно еластично*».

Які іноді влучні слова кидають ненароком наші міністри, коли вони хочуть підставити ніжку якому-небудь колезі та показати свою глибокодумність, і як корисно було б усім прекраснодушним російським обивателям і всім поклонникам «великих» реформ повісити собі на стіну в золотій рамці великі заповіти поліцейської мудрості: «заспокоювати лібералів обіцянками, що перший крок не буде останнім», «пропонувати» їм «зовнішність і надії на майбутнє»! Особливо в даний час корисно було б звертатися до цих заповітів при читанні кожної газетної статті або замітки про «сердечне піклування» генерала Ванновського.

Отже, земство з самого початку було засуджене на те, щоб бути п'ятим колесом до воза російського державного управління, колесом, яке *допускається* бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалось, а роль депутатів від населення обмежувалась голою практикою, простим технічним виконанням кола завдань, окреслених все тим же чиновництвом. Земства не мали своїх виконавчих органів, вони повинні були діяти через поліцію, земства не були зв'язані одне з одним, земства були відразу поставлені під контроль адміністрації. І, зробивши таку нешкідливу для себе поступку, уряд на другий же день після запровадження земства взявся систематично утискувати і обмежувати його: всемогутня чиновницька кліка *не могла* ужитися з виборним всестановим

представництвом і почала всіляко цькувати його. Зведення даних про це цькування, незважаючи на явну неповноту його, являє собою дуже цікаву частину «Записки».

Ми бачили, як полохливо і як нерозумно поводились ліберали щодо революційного руху початку 60-х років. Замість того, щоб підтримувати «згоду міщан і селян з прихильниками «*Великорусса*»», вони боялись цієї «згоди» і страхали нею уряд. Замість того, щоб стати на захист переслідуваних урядом ватажків демократичного руху, вони по-фарисейському умивали руки і виправдували уряд. І вони зазнали справедливої кари за цю зрадницьку політику широкомовного балакунства і ганебної дряблості. Розправившись з людьми, здатними не тільки базікати, але й *боротися* за свободу, уряд відчув себе досить міцним, щоб витісняти лібералів і з тих скромних та другорядних позицій, які вони займали «з дозволу начальства». Поки серйозно загрожувала «згода міщан і селян» з революціонерами, самé міністерство внутрішніх справ мимрило про «школу представницьких установ», а коли «нетактовні і самовпевнені» свистуни і «задираки» були усунуті,— «школярів» без церемонії взяли в шори. Починається трагікомічна епопея: земство клопочеться про розширення прав, а у земства неухильно *відбирають* права одне за одним і на клопотання відповідають «батьківськими» повчаннями. Але нехай говорять історичні дати, хоч би навіть тільки наведені в «Записці».

12-го жовтня 1866 р. циркуляр міністерства внутрішніх справ ставить службовців земства в цілковиту залежність від урядових установ. 21-го листопада 1866 р. виходить закон, що обмежує право земств обкладати зборами торговельні і промислові заклади. В Петербурзькому земському зібранні 1867 р. гостро критикують цей закон і ухвалюють (на пропозицію графа А. П. Шувалова) рішення клопотатися перед урядом, щоб питання, порушені цим законом, обговорювались «спільними силами і одночасною працею центральної адміністрації і земства». На це клопотання уряд відповідає закриттям петербурзьких земських установ і репресіями: голову С.-Петербурзької земської управи Крузе вислано в Оренбург, графа Шувалова — у Париж, сенаторові Любощинському

звелено подавати у відставку. Орган міністерства внутрішніх справ, «Северная Почта» [30], виступає з статтею, в якій «такий суворий каральний захід пояснювався тим, що і земські зібрання з самого відкриття своїх засідань діяли незгідно з законом» (з яким законом? і чому порушників закону не переслідували *судом?* адже щойно був запроваджений суд скорий, правий і милостивий?) «і замість того, щоб підтримувати земські зібрання інших губерній, користуючись височайше дарованими їм правами для справжнього піклування про довірені їм місцеві земсько-господарські інтереси» (тобто замість того, щоб слухняно коритися і йти за «намірами» чиновництва), «безперервно виявляли намагання неточним з'ясуванням справи і неправильним тлумаченням законів *викликáти почуття недовір'я і неповаги до уряду*». Недивно, що після такої науки «інші земства не підтримали петербурзьке, хоч всюди закон 21-го листопада 1866 р. вúкликав велике невдоволення; багато хто називав його в зібраннях рівнозначним знищенню земств».

16-го грудня 1866 р. з'являється «роз'яснення» сенату, яке дає губернаторам право відмовляти в затвердженні всякої обраної земським зібранням особи, що визнається ним — губернатором — неблагонадійною. 4-го травня 1867 р.— друге роз'яснення сенату: не відповідає законові повідомлення земських пропозицій в усі інші губернії, бо земські установи повинні відати справами місцевими. 13-го червня 1867 р. було височайше затверджено думку Державної ради, яка забороняє без дозволу місцевого губернського начальства друкувати ухвалені в земських, міських і станових громадських зібраннях постанови, звіти про засідання, дебати на засіданнях і т. ін. Далі, той же закон розширяє владу голів земських зібрань, надає їм право закривати зібрання і зобов'язує їх *під загрозою кари* закривати зібрання, в яких ставляться на обговорення питання, незгідні з законом. Цей захід громадянство зустріло дуже неприязно і подивилось на нього, як на серйозне обмеження земської діяльності. «Всі знають,— писав у щоденнику своєму Нікітенко,— що земству зв'язані руки й ноги новим законом, в силу якого голови зібрань і губернатори дістали майже необ-

межену владу над земством». Циркуляр 8-го жовтня 1868 р. підпорядковує дозволові губернаторів друкування звітів навіть земських управ і обмежує взаємні стосунки земств. У 1869 р. запроваджуються інспектори народних шкіл, щоб усунути земства від справжнього завідування народною освітою. Височайше затверджене 19-го вересня 1869 р. положення Комітету міністрів визнає, що «земські установи ні своїм складом, ні основними началами не є власті урядові». Закон 4-го липня 1870 р. і циркуляр 22-го жовтня 1870 р. підтверджують і посилюють залежність земських службовців від губернаторів. У 1871 р. інструкція інспекторам народних шкіл дає їм право усувати з посади вчителів, які визнаються неблагонадійними, і припиняти чинність усякого рішення шкільної ради з поданням справи на розв'язання попечителя. 25-го грудня 1873 р. Олександр II в рескрипті на ім'я міністра народної освіти висловлює побоювання, що народна школа *при недостатньому попечительному нагляді* може перетворюватися «*в знаряддя морального розтління народу, до чого вже і виявлені деякі спроби*», і велить предводителям дворянства сприяти найближчою своєю участю забезпеченню морального впливу цих шкіл. Потім у 1874 р. виходить нове Положення про народні школи, яке віддає всю силу завідування школами в руки директорів народних шкіл. Земство «протестує», якщо можна без іронії назвати протестом клопотання про перегляд закону з участю земських представників (клопотання Казанського земства в 1874 р.). Клопотання, звичайно, відхиляється. І т. д. і т. д.

III

Таким був перший курс наук, викладений російським громадянам у влаштованій міністерством внутрішніх справ «школі представницьких установ». На щастя, крім політичних школярів, які з приводу конституційних заяв 60-х років писали: «Пора кинути дурниці і почати діло робити, а діло тепер у земських установах і ніде більше» *,

* Лист Кавеліна 1865 р. до рідних з приводу клопотання московського дворянства про «скликання загальних зборів людей від землі російської для обговорення потреб, спільних усій державі».

були в Росії і «задираки», які не задовольнялися такою «тактовністю», які йшли з революційною проповіддю в народ. Незважаючи на те, що вони йшли під прапором теорії, яка була по суті нереволюційна,— їх проповідь будила все ж почуття невдоволення і протесту в широких верствах освіченої молоді. Всупереч утопічній теорії, яка заперечувала політичну боротьбу, рух привів до одчайдушної сутички з урядом жменьки героїв, до боротьби за політичну свободу. Завдяки цій боротьбі і тільки завдяки їй, стан справ ще раз змінився, уряд ще раз змушений був піти на поступки, і ліберальне громадянство ще раз довело свою політичну незрілість, нездатність підтримати борців і справді натиснути на уряд. Конституційні прагнення земства виявились виразно, але були безсилим «поривом». І це незважаючи на те, що сам по собі земський лібералізм зробив помітний крок вперед у політичному відношенні. Особливо знаменна спроба його утворити нелегальну партію і створити свій власний політичний орган. «Записка» Вітте зводить дані кількох нелегальних творів (Кеннана, Драгоманова, Тихомирова), щоб схарактеризувати той «слизький шлях» (стор. 98), на який стали земства. В кінці 70-х років було кілька з'їздів земських лібералів. Ліберали вирішили «вжити заходів хоч би для тимчасового припинення руїнницької діяльності крайньої революційної партії, бо вони були переконані, що не можна буде нічого досягти мирними засобами, якщо терористи дратуватимуть і тривожитимуть уряд погрозами й актами насильства» (с. 99). Отже, замість того, щоб подбати про розширення боротьби, про підтримку окремих революціонерів більш чи менш широкою суспільною верствою, про організацію якого-небудь спільного натиску (у формі демонстрації, відмови земств від виконання обов'язкових витрат і т. ін.) ліберали знов починають усе з тієї ж «тактовності»: «не дратувати» уряд! добиватися «мирними засобами», тими мирними засобами, які так блискуче довели свою нікчемність у 60-ті роки! *. Зрозуміло, що ні на яке припинення або

* Справедливо говорив Драгоманов: «Власне цілком «мирних способів» у лібералізму в Росії і бути не може, бо всяку заяву про зміну вищого управління у нас заборонено законами. Земські ліберали повинні були рішуче переступити через цю заборону і хоч цим показати свою силу і перед

перерву воєнних дій революціонери не пішли. Земці утворили тоді «лігу опозиційних елементів», яка перетворилася потім у «Товариство земського союзу і самоврядування» або «Земський союз». Програма Земського союзу вимагала: 1) свободи слова і друку; 2) гарантій особи і 3) скликання установчих зборів. Спроба видавати нелегальні брошури в Галичині не вдалась (австрійська поліція арештувала і рукописи і осіб, що мали намір друкувати їх), і органом «Земського союзу» став з серпня 1881 р. журнал «Вольное Слово» [31], що виходив за редакцією Драгоманова (колишній професор київського університету) в Женеві. «Кінець кінцем,— писав сам Драгоманов у 1888 р.,— ...спробу видання земського органу у вигляді «Вольного Слова» не можна визнати вдалою, хоч би вже тому, що власне земські матеріали почали надходити до редакції регулярно тільки з кінця 1882 р., а в травні 1883 р. видання було вже припинено» (назв. твір, стор. 40). Невдача ліберального органу була природним результатом слабості ліберального руху. 20-го листопада 1878 р. Олександр II звернувся в Москві до представників станів з промовою, в якій висловлював надію на їх «допомогу, щоб спинити молодь, що помиляється, на тому згубному шляху, на який люди неблагонадійні намагаються її затягти». Потім і в «Правительственном Вестнике» [32] (1878 р., № 186) з'явився заклик до громадянства про допомогу. У відповідь на це п'ять земських зібрань (Харківське, Полтавське, Чернігівське, Самарське і Тверське) заявили про необхідність скликати Земський собор. «Можна також вважати»,— пише автор «Записки» Вітте, виклавши докладно зміст цих адресів, з яких тільки 3 проникли в пресу цілком,— «що заяви земств про скликання Земського собору були б далеко численніші, якби міністерство внутрішніх справ вчасно не вжило заходів до недопущення таких заяв: предводителям дворянства, що головують у губернських земських зібраннях, розісланий був циркуляр, щоб вони не допускали навіть читання в зібраннях таких адресів.

урядом і перед терористами. Оскільки земські ліберали такої сили не показали, то їм довелося дожити до наміру уряду знищити навіть урізані вже земські установи» (назв твір, 41—42).

У деяких місцях були вчинені арешти і вислання гласних, а в Чернігові в залу засідання навіть введені були жандарми, які силою її очистили» (104).

Ліберальні журнали й газети підтримували цей рух, у петиції «25-ти іменитих московських громадян» Лоріс-Мелікову йшла мова про скликання незалежного зібрання з представників земств і пропозицію цьому зібранню участі в управлінні нацією [33]. І призначенням на міністра внутрішніх справ Лоріс-Мелікова уряд, *як видно,* робив поступку. Але саме *як видно,* бо не тільки ніяких рішучих кроків, але навіть і ніяких позитивних заяв і таких, що не допускали б перетлумачення, не було зроблено. Лоріс-Меліков скликав редакторів петербурзьких періодичних видань і виклав їм «програму»: дізнатися про бажання, потреби і т. ін. населення, дати можливість земству і т. ін. скористатися законними правами (ліберальна програма гарантує земствам ті «права», які закон у них систематично урізує!) і т. ін. Автор «Записки» пише:

«Через його співрозмовників — для того вони і були запрошені — програма міністра оповіщена була всій Росії. По суті вона не обіцяла нічого певного. Кожен міг вичитати з неї що завгодно, тобто все або нічого. Мав рацію по-своєму (тільки «по-своєму», а не безумовно «по-всякому», мав рацію?) один з підпільних листків того часу, висловившись про цю програму, що в ній одночасно мелькає «лисячий хвіст» і клацає зубами «вовча паща» [34]. Така вихватка на адресу програми та її автора тим зрозуміліша, що, повідомляючи її представникам преси, граф наполегливо рекомендував їм «не бентежити і не хвилювати даремно громадські уми своїми мрійними ілюзіями»». Але ліберальні земці не послухались цієї *правди* підпільного листка і прийняли помахування «лисячим хвостом» за «новий курс», якому можна довіритись. «Земство вірило і співчувало урядові»,— повторює «Записка» Вітте слова нелегальної брошури «Думки земських зібрань про сучасне становище Росії»,— «ніби боялося забігати вперед, звертатися до нього з надмірними просьбами». Характерне признання прихильників земства, що вільно висловлюються: Земський союз на з'їзді 1880 р. щойно вирішив «добитися центрального народного пред-

ставництва при неодмінній умові однієї палати і загального голосування»,— і ось це рішення *добиватися* здійснюється тактикою «*не забігати вперед*», «*вірити і співчувати*» двозначним і таким заявам, що зовсім ні до чого не зобов'язують! З якоюсь непростимою наївністю земці уявляли, що подавати петиції це значить «добиватися» — і петиції «рясно посипались від земства». Лоріс-Меліков 28-го січня 1881 р. подав всепідданчу доповідь про утворення комісії з виборних від земств для розроблення законопроектів, указаних «височайшою волею»,— з правом тільки дорадчого голосу. Особлива Нарада, призначена Олександром II, схвалила цей захід, висновок Наради 17-го лютого 1881 р. був затверджений царем, який схвалив і запропонований Лоріс-Меліковим текст урядового повідомлення.

«Безперечно,— пише автор «Записки» Вітте,— що утворення такої чисто дорадчої комісії не створювало ще конституції». Але — продовжує він — навряд чи можна заперечувати, що це було дальшим (після реформ 60-х років) кроком до конституції і ні до чого іншого. І автор повторює повідомлення закордонної преси, що Олександр II висловився з приводу доповіді Лоріс-Мелікова: «Та це ж États généraux [35]»... «Нам пропонують не що інше, як збори нотаблів Людовіка XVI» [36].

Ми, з свого боку, зауважимо, що здійснення лоріс-меліковського проекту *могло б* за певних умов бути кроком до конституції, але могло б і не бути ним: все залежало від того, щó переможе — тиск революційної партії і ліберального громадянства чи протидія дуже могутньої, згуртованої і неперебірливої в засобах партії непохитних прихильників самодержавства. Коли говорити не про те, щó могло б бути, а про те, щó було, то доведеться констатувати безсумнівний факт *вагання* уряду. Одні стояли за рішучу боротьбу з лібералізмом, інші — за поступки. Але — і це дуже важливо — і ці останні вагались, не маючи ніякої цілком певної програми і не підіймаючись над рівнем бюрократів-ділків.

«Граф Лоріс-Меліков,— говорить автор «Записки» Вітте,— немов боявся прямо глянути на справу, боявся цілком точно визначити свою програму, а продовжував — в іншому, правда,

напрямі — попередню ухильну політику, яка щодо земських установ була прийнята ще графом Валуєвим.

Як справедливо зауважила і тодішня легальна преса, сама програма, заявлена Лоріс-Меліковим, відзначалась великою невиразністю. Цю невиразність видно і в усіх дальших діях та словах графа. З одного боку, він заявляє, що самодержавство «роз'єднане з населенням», що «на підтримку громадянства він дивиться як на головну силу...», на проектовану реформу «не дивився як на щось остаточне, а бачив у ній тільки перший крок» і т. ін. В той же час, з другого боку, граф заявляв представникам преси, що «...викликані у громадянстві надії є не що інше, як мрійна ілюзія...», а у всепідданчій доповіді цареві категорично заявляв, що Земський собор був би «небезпечною спробою повернення до минулого...», що проектований ним захід ніякого значення в розумінні обмеження самодержавства мати не буде, бо не має нічого спільного з західними конституційними формами. Взагалі, як справедливо зауважує Л. Тихомиров, сама доповідь ця відзначається на диво заплутаною формою» (стор. 117).

А відносно *борців* за свободу цей горезвісний герой «диктатури серця» [37], Лоріс-Меліков, довів «жорстокості до не бувалих ні раніше, ні пізніше фактів смертної кари 17-літнього хлопчика за знайдений у нього друкований листок. Лоріс-Меліков не забував найвіддаленіших закутків Сибіру, щоб погіршити там становище людей, які терпіли за пропаганду» (В. Засулич в № 1 «Социаль-Демократа»[38], стор. 84). При такому ваганні уряду тільки сила, здатна на серйозну боротьбу, могла б добитися конституції, а цієї сили не було: революціонери вичерпали себе 1-им березня[39], в робітничому класі не було ні широкого руху, ні твердої організації, ліберальне громадянство виявилось і на цей раз таким ще політично нерозвиненим, що воно обмежилось і після вбивства Олександра II самими тільки клопотаннями. Клопоталися земства і міста, клопоталася ліберальна преса («Порядок»[40], «Страна» [41], «Голос» [42]), клопоталися — в дуже благонаміреній, хитросплетеній і затуманеній формі — ліберальні автори доповідних записок (маркіз Велепольський, проф. Чичерін і проф. Градовський — «Записка» Вітте викладає їх зміст за лондонською брошурою * «Конституція гра-

* Автор «Записки» взагалі якнайстаранніше списує, як ми бачили, нелегальні брошури і визнає, що «підпільна преса й іноземна література

фа Лоріс-Мелікова», вид. фонду вільної російської преси. Лондон, 1893 р.), вигадуючи «дотепні спроби перевести монарха через заповітну межу так, щоб він сам цього не помітив». Усі ці обережні клопотання і хитромудрі вигадки виявились, звичайно, без революційної сили — нулем, і партія самодержавства перемогла, перемогла, незважаючи на те, що 8-го березня 1881 р. на Раді міністрів більшість (7 проти 5) висловилась *за* проект Лоріс-Мелікова. (Так повідомляється в тій же брошурі, але автор «Записки» Вітте, який старанно списує її, тут чомусь заявляє: «Що відбувалось на цій — 8-го березня — нараді і до чого вона прийшла, достовірно невідомо; а покладатися на чутки, які проникли в іноземну пресу, було б необережно», 124.) 29-го квітня 1881 р. вийшов маніфест, названий Катковим «манною небесною»,— про утвердження і охорону самодержавства [43].

Вдруге, після звільнення селян, хвиля революційного прибою була відбита, і на зміну ліберальному рухові вслід за цим і внаслідок цього вдруге прийшла *реакція,* яку російське прогресивне громадянство почало, звичайно, гірко оплакувати. Ми такі майстри оплакування: ми оплакуємо нетактовність і самовпевненість революціонерів, коли вони задирають уряд; ми оплакуємо нерішучість уряду, коли він, не бачачи перед собою справжньої сили, робить лжепоступки і, даючи однією рукою, відбирає другою; ми оплакуємо «час безідейності і безідеальності», коли уряд, розправившись з не підтриманими народом революціонерами, намагається надолужити втрачене і зміцнюється для нової боротьби.

IV

Епоха «диктатури серця», як прозвали міністерство Лоріс-Мелікова, показала нашим лібералам, що навіть «конституціоналізм» одного міністра, навіть міністра-прем'єра, при повному ваганні уряду, при схваленні

з своїх точок зору давали досить вірну оцінку станові питання» (стор. 91). У російського вченого «державознавця» виявляється оригінальним тільки деякий сирий матеріал, а всі основні точки зору на політичні питання в Росії він мусить запозичати з підпільної літератури.

«першого кроку до реформи» більшістю в Раді міністрів не гарантує зовсім нічого, якщо немає серйозної суспільної сили, спроможної примусити уряд здатися. Цікаво також, що і уряд Олександра III, навіть після виступу з маніфестом про утвердження самодержавства, не відразу ще став показувати всі свої кігті, а визнав за необхідне спробувати якийсь час поморочити «громадянство». Говорячи «поморочити», ми не думаємо приписати політику уряду якомусь маккіавелістичному планові[41] того чи іншого міністра, сановника і т. ін. Не можна достатньо наполягати на тому, що система лжепоступок і деяких кроків, що здаються важливими, «назустріч» громадській думці ввійшла в плоть і кров всякого сучасного уряду і російського в тому числі, бо і російський уряд протягом уже багатьох поколінь усвідомив необхідність зважати на громадську думку так чи інакше, протягом уже багатьох поколінь виховував державних діячів, що досконально знають мистецтво внутрішньої дипломатії. Таким дипломатом, що мав завдання прикрити відступ уряду до прямої реакції, був міністр внутрішніх справ граф Ігнатьєв, що змінив Лоріс-Мелікова. Ігнатьєв виступав не раз як чистісінький демагог і обманщик, так що автор «Записки» Вітте проявляє не мало «поліцейської благодушності», називаючи період його міністерства «невдалою спробою створити самоврядну місцево землю з самодержавним царем на чолі». Правда, саме така «формула» була висунута в той час І. С. Аксаковим, нею користувався для своїх загравань уряд, її громив Катков, слушно доводячи необхідний зв'язок між місцевим самоврядуванням і конституцією. Але було б короткозорістю *пояснювати* певну тактику поліцейського уряду (тактику, необхідно властиву йому через саму його природу) переважанням у даний момент того чи іншого політичного погляду.

Ігнатьєв виступив з циркуляром, обіцяючи, що уряд «вживе невідкладних заходів, щоб встановити правильні способи, які забезпечували б найбільший успіх жвавій участі місцевих діячів у справі виконання височайших велінь». Земства відповіли на цей «заклик» клопотаннями

про «скликання виборних від народу» (з записки гласного Череповецького земства; думку гласного Кирилівського земства губернатор не дозволив навіть надрукувати). Уряд запропонував губернаторам залишати такі клопотання «без дальшого руху», «і в той же час було, мабуть, вжито заходів, щоб такі клопотання не порушувались в інших зібраннях». Робиться горезвісна спроба скликати на вибір міністрів «тямущих людей» (для обговорення питання про зниження викупних платежів, про упорядкування переселень, про реформу місцевого управління і т. ін.). «Роботи експертних комісій не викликали співчуття у громадянстві, а з боку земств, *незважаючи на всі запобіжні заходи*, викликали навіть прямий протест. Дванадцять земських зібрань заявили клопотання, щоб до участі в законодавчій діяльності земських людей запрошували не в окремих випадках і не за призначенням від уряду, а постійно і на вибір земств». У Самарському земстві таку пропозицію відхилив голова, «після чого зібрання на знак протесту роз'їхалось» (Драгоманов, н. т., стор. 29; «Записка», стор. 131). Що граф Ігнатьєв *дурив* земців, це видно з такого, наприклад, факту: «Полтавський предводитель дворянства, п. Устимович, автор проекту конституційного адреса 1879 р., заявив відкрито в губернському дворянському зібранні, що він дістав від графа Ігнатьєва *тверде запевнення* (sic! *), що уряд закличе представників країни до участі в законодавчій роботі» (Драгоманов, там же).

Прикриття урядового переходу на зовсім новий курс цими витівками Ігнатьєва закінчилось, і призначений 30-го травня 1882 р. міністром внутрішніх справ Д. А. Толстой недарма заслужив собі прізвисько «міністра боротьби». Клопотання земств навіть про влаштування яких-небудь приватних з'їздів відхилялися без церемоній, і навіть на скаргу губернатора про «систематичну опозицію» земства (Череповецького) був випадок заміни управи урядовою комісією і адміністративного заслання членів управи. Д. А. Толстой, вірний учень і послідовник Каткова, вирішив провести просто вже «реформу» земських установ,

* — так! *Ред.*

виходячи з тієї основної думки (яка справді підтверджується, як ми бачили, історією), що «опозиція урядові звила собі міцне гніздо в земстві» (стор. 139 «Записки»: з первісного проекту земської реформи). Д. А. Толстой проектував замінити земські управи підпорядкованими губернаторові присутствіями і визнати, що всі постанови земських зібрань підлягають губернаторському затвердженню. Це була б справді «радикальна» реформа, але надзвичайно цікаво, що навіть і цей учень Каткова, «міністр боротьби», «не відступив,— за висловом самого автора «Записки»,— від звичної політики міністерства внутрішніх справ щодо земських установ. Свою думку — скасувати по суті земство — він не висловив у своєму проекті прямо; під виглядом правильного розвитку начал самоврядування він хотів залишити зовнішню його форму, але позбавивши її всякого внутрішнього змісту». В Державній раді ця мудра державна політика «лисячого хвоста» була ще доповнена й розвинена, і в результаті земське положення 1890 р. «стало новим півзаходом в історії земських установ. Воно не скасувало земства, але знеособило і знебарвило його; не знищило і всестанового начала, але надало йому станового забарвлення; ...не зробило з земських установ справжніх органів влади, ...але збільшило над ними опіку губернаторів, ...посилило право губернаторського протесту». «Положення 12-го липня 1890 р. було, за наміром його автора, кроком на шляху до скасування земських установ, але аж ніяк не докорінним перетворенням земського самоврядування».

Новий «півзахід» — як викладає далі «Записка» — опозиції урядові не знищив (опозицію реакційному урядові і неможливо було б, звичайно, знищити посиленням цієї реакційності), а тільки зробив *деякі* прояви її прихованими. Опозиція проявлялась, по-перше, в тому, що деякі антиземські, коли можна так висловитись, закони зустрічали відсіч і de facto * не здійснювались; по-друге, знов-таки в конституційних (або принаймні тих, що мають запах конституціоналізму) кло-

* — фактично, на ділі. *Ред.*

потаннях. Першого роду опозицію зустрів, наприклад, закон 10-го червня 1893 р., який підпорядкував докладній регламентації земську організацію лікарської справи. «Земські установи дали дружну відсіч міністерству внутрішніх справ, яке й відступило. Довелося припинити надання чинності вже готовому статутові, відкласти його набік для повного зібрання законів і виробити новий проект, побудований на засадах цілком протилежних (тобто таких, що більше влаштовують земства)». Закон 8-го червня 1893 р. про оцінку нерухомого майна, що запроваджував також принцип регламентації і обмежував права земства в справі оподаткування, теж зустрінуто неприязно, і в масі випадків він «на практиці зовсім не застосовується». Сила лікарських і статистичних установ, які були створені земством і дали значну (порівняно з бюрократією, звичайно) користь населенню, виявляється достатньою, щоб паралізувати сфабриковані в петербурзьких канцеляріях статути.

Другого роду опозиція виявилась і в новому земстві в 1894 р., коли адреси земств Миколі II знову натякнули цілком виразно на їх вимоги розширити самоврядування і викликали «знамениті» слова про безглузді мрії.

«Політичні тенденції» земства не зникли, і це лякає пп. міністрів. Автор «Записки» наводить гіркі скарги тверського губернатора (із звіту його за 1898 р.) на «тісно згуртований гурток людей ліберального напряму», який зосереджує в своїх руках все ведення справи губернського земства. «Із звіту того ж губернатора за 1895 р. видно, що боротьба з земською опозицією становить важке завдання місцевої адміністрації і що від головуючих у земських зібраннях предводителів дворянства вимагається іноді навіть «громадянська мужність» (он як!) для виконання конфіденціальних циркулярів міністерства внутрішніх справ про предмети, яких земські установи не повинні торкатися». І далі йде розповідь про те, як губернський предводитель дворянства здав перед зібранням посаду повітовому (тверському), тверський — новоторзькому, новоторзький теж захворів і здав головування старицькому.

Отже, навіть предводителі дворянства тікають, не бажаючи виконувати поліцейських обов'язків! «Законом 1890 р.,— нарікає автор «Записки»,— земству дано станове забарвлення, посилено в зібраннях урядовий елемент, до складу губернських земських зібрань введені всі повітові предводителі дворянства і земські начальники, і якщо таке зneocoблене станово-бюрократичне земство не перестає все-таки проявляти політичну тенденцію, то над цим варто було б замислитись» ...«Протидію не знищено: глухе невдоволення, мовчазна опозиція живуть безперечно і житимуть доти, поки не помре всестанове земство». Таке останнє слово бюрократичної мудрості: якщо урізане представництво породжує невдоволення, то знищення всякого представництва — за простою людською логікою — ще посилить це невдоволення і опозицію. Пан Вітте гадає, що коли закрити одну з установ, які виносять назовні хоч частинку невдоволення, то невдоволення зникне! Але чи гадаєте ви, що Вітте пропонує через це щось рішуче, як-от скасування земства? Ні, зовсім ні. Громлячи ухильну політику заради красного слівця, Вітте сам не пропонує нічого, крім неї ж,— та й не може пропонувати, не вилізаючи з своєї шкури міністра самодержавного уряду. Вітте мимрить щось зовсім нікчемне про «третій шлях»: не панування бюрократії і не самоврядування, а адміністративна реформа, яка «правильно організує» «участь громадських елементів в урядових установах». Сказати таку дурницю легко, але тільки вже нікогісінько тепер — після всяких спроб з «тямущими людьми» — не одурить ця вигадка: надто очевидно, що *без конституції* всяка «участь громадських елементів» буде фікцією, буде підпорядкуванням громадянства (або тих чи інших «покликаних» від громадянства) бюрократії. Критикуючи частковий захід міністерства внутрішніх справ — запровадження земства на окраїнах,— Вітте в загальному питанні, ним же самим висунутому, не може дати зовсім нічого нового, підігріваючи тільки старі прийоми півзаходів, лжепоступок, обіцяння всяких благ і невиконання ніяких обіцянок. Не можна з достатньою силою підкре-

слити, що в загальному питанні про «напрям внутрішньої політики» Вітте і Горемикін — єдино суть, і спір між ними є спір своїх людей, хатня сварка в межах однієї зграї. З одного боку, і Вітте поспішає заявити, що «ні скасування земських установ, ані будь-якої ломки існуючого ладу я не пропонував і не пропоную... про скасування їх (існуючих земств) при теперішніх умовах навряд чи можна говорити». Вітте, «з свого боку, гадає, що із створенням на місцях сильної урядової влади можливо буде з більшим довір'ям поставитись до земств» і т. д. Створивши сильну бюрократичну противагу самоврядуванню (тобто знесиливши самоврядування), можна більше «довірити» йому. Стара це пісенька! Пан Вітте боїться тільки «всестанових установ», він «зовсім не мав на увазі і не вважав для самодержавства небезпечною діяльність різних корпорацій, товариств, станових або професійних спілок». Наприклад, відносно «сільських общин» п. Вітте нітрохи не сумнівається в їх безпечності для самодержавства через їхню «косність». «Переважання відносин щодо землі і зв'язаних з ними інтересів надають сільському населенню таких духовних особливостей, які роблять його байдужим до всього, що виходить за межі політики своєї дзвіниці... Наш селянин зайнятий на сходках розкладкою податей,... розподілом земельних ділянок і т. ін. Крім того, він неписьменний або напівписьменний,— *яка ж тут може бути політика?*» Пан Вітте дуже тверезий, як бачите. Відносно станових союзів він заявляє, що з погляду їх небезпечності для центральної влади «істотне значення має роз'єднаність їх інтересів. Користуючись цією роз'єднаністю, уряд проти політичних домагань одного стану завжди може знаходити опору і противагу в інших». Не що інше, як одну з нескінченних спроб поліцейської держави «роз'єднати» населення, являє собою і «програма» Вітте: «правильно організована участь громадських елементів в урядових установах».

З другого боку, і п. Горемикін, з яким п. Вітте так люто полемізує, веде і сам ту ж систематичну політику роз'єднання і утискування. Він доводить (у своїй

записці, на яку відповідає Вітте) необхідність створення нових посад чиновників для нагляду за земством; він — проти дозволу навіть простих місцевих з'їздів земських діячів; він горою стоїть за положення 1890 р., цей крок до скасування земства; він боїться включення земствами в програми оціночних робіт «тенденційних питань», боїться земської статистики взагалі; він стоїть за те, що народну школу треба вилучити з рук земства і передати у відання установ урядових; він доводить, що земства нездатні вести продовольчу справу (земські діячі викликають — бачите — «перебільшені уявлення про розміри лиха і потреби потерпілого від неврожаю населення»!!); він відстоював правила про межі земського оподаткування «з метою захисту землеволодіння від надмірного збільшення земських зборів». Таким чином Вітте має цілковиту рацію, коли він заявляє: «Вся політика міністерства внутрішніх справ щодо земства полягає в повільному, але неухильному підточуванні його органів, поступовому ослабленні їх значення і поступовому ж зосередженні їх функцій у віданні урядових установ. Нітрохи не перебільшуючи, можна сказати, що коли згадані в записці (Горемикіна) «заходи, вжиті за останній час з метою упорядкування окремих галузей земського господарства й управління», будуть приведені до щасливого кінця, то в дійсності у нас не буде ніякого самоврядування,— від земських установ залишиться сама тільки ідея та зовнішня оболонка, без усякого ділового змісту». Політика Горемикіна (і ще більше Сіпягіна) і політика Вітте йде, значить, до одного й того самого, і змагання в питанні про земство і конституціоналізм є, повторюємо, не більш як хатня сварка. Милі посваряться — краще помиряться. Такий підсумок «боротьби» пп. Вітте і Горемикіна. Що ж до наших підсумків в загальному питанні про самодержавство і земство, то їх зручніше підбити у зв'язку з розглядом передмови пана Р. Н. С. *

* Цим псевдонімом підписувався п. Струве. (Примітка автора до видання 1907 р. *Ред.*)

V

Передмова пана Р. Н. С. має в собі багато цікавого. В ній зачеплено найширші питання про політичне перетворення Росії, про різноманітні способи цього перетворення, про значення тих і інших сил, що ведуть до перетворення. З другого боку, п. Р. Н. С., що має, очевидно, близькі відносини з ліберальними колами взагалі і земсько-ліберальними колами особливо, являє собою, безперечно, щось нове в хорі нашої «підпільної» літератури. Тому і для вияснення принципіального питання про політичне значення земства і для ознайомлення з віяннями і... не скажу: напрямами, а настроями в колах, близьких до лібералів — дуже варто спинитися докладніше на цій передмові, розглянути, плюс чи мінус, наскільки плюс, наскільки і в чому мінус це нове?

Основна особливість поглядів п. Р. Н. С. полягає ось у чому. Як видно з дуже багатьох, цитованих нами нижче, місць його статті, він поклонник мирного, поступового, строго легального розвитку. З другого боку, він усією душею повстає проти самодержавства і жадає політичної свободи. Але самодержавство тому і є самодержавство, що воно забороняє і переслідує *всякий* «розвиток» до свободи. Ця суперечність проймає собою всю статтю п. Р. Н. С., роблячи його міркування дуже непослідовними, нетвердими, хиткими. Сполучити конституціоналізм з піклуванням про строго легальний розвиток самодержавної Росії можна тільки гадаючи або хоч би припускаючи те, що самодержавний уряд *сам* зрозуміє, втомиться, поступиться і т. ін. І, буває, пан Р. Н. С. з висоти його громадянського обурення справді падає і до цієї вульгарної точки зору найнерозвиненішого лібералізму. Ось приклад. Пан Р. Н. С. говорить про себе: «...ми, що бачимо в боротьбі за політичну свободу для свідомих сучасних людей Росії їх Аннібалову клятву, таку ж святу, як колись боротьба за звільнення селян для людей сорокових років...» і ще: «...хоч як тяжко нам, людям, що дали «Аннібалову клятву» боротьби з самодержавством», і т. д.

Добре сказано, сильно сказано! Ці сильні слова були б окрасою статті, якби всю її проймав той же дух непохитної, непримиренної боротьби («Аннібалова клятва»!). Ці сильні слова — саме тому, що вони такі сильні — звучатимуть чимсь фальшивим, якщо поруч з ними промайне нотка штучного примирення і заспокоєння, спроба провести, хоч би ціною всіляки натяжок, концепцію мирного, строго легального розвитку. А у п. Р. Н. С. таких ноток і таких спроб, на жаль, надто багато. Він приділяє, наприклад, цілі півтори сторінки докладному «обгрунтуванню» тієї думки, що «державна політика за царювання Миколи II заслуговує *ще суворішого* (курсив наш) осуду з моральної і політичної точки зору, ніж чорний переділ реформ Олександра II при Олександрі III». Чому ж *суворішого* осуду? Виявляється, тому що Олександр III боровся з революцією, а Микола II — з «легальними прагненнями російського громадянства», перший — з політично свідомими, другий — «з цілком мирними суспільними силами, які часом навіть діють без усякої ясної політичної думки» («які погано навіть усвідомлюють, що їх свідома культурна робота підточує державний лад»). Це дуже невірно фактично,— про що мова буде нижче. Але й крім того не можна не відзначити, що самий хід міркувань автора викликає подив. Він осуджує самодержавство, і з двох самодержців він *більше* осуджує одного не через характер політики, яка лишилась тією самою, а тому, що перед ним немає (нібито) «задирак», які викликають, «природно», різку відсіч, отже, немає приводу до переслідувань. Чи не проглядає в самому вже вживанні такого аргументу явна поступка тому вірнопідданському доводові, що, мовляв, нашому батюшці-царю нічого боятися склúкати улюблених людей, бо всі ці улюблені люди і не думали ніколи про щось, що виходить з рамок мирних прагнень і строгої легальності? Нас не дивує, коли ми читаємо такий «хід думок» (або такий хід брехні) у п. Вітте, який пише у своїй записці: «Здавалося б, що там, де немає ні політичних партій, ні революцій, де ніхто не заперечує прав верховної влади,— там не можна протиставити

адміністрацію народові або громадянству...»* і т. д. Нас не дивує таке міркування у п. Чичеріна, який у записці, поданій графові Мілютіну після 1-го березня 1881 р., заявляв, що «владі треба насамперед показати свою енергію, довести, що вона не згорнула свого прапора перед погрозою», що «монархічний лад сполучний з вільними установами лише тоді, коли вони є плодом мирного розвитку, спокійної ініціативи самої верховної влади», і радив створити «сильну й ліберальну» владу, яка б діяла з допомогою «законодавчого органу, посиленого і оновленого виборним елементом» **. З боку ось такого п. Чичеріна було б цілком природно визнавати вартою більшого осуду політику Миколи II *тому,* що за його царювання мирний розвиток і спокійна ініціатива самої верховної влади *могли б* привести до вільних установ. Але чи природне, чи пристойне таке міркування в устах людини, яка дала Аннібалову клятву боротьби?

І фактично п. Р. Н. С. не має рації. «Тепер,— говорить він, порівнюючи теперішнє царювання з попереднім,— ...про той насильствений переворот, який уявлявся діячам «Народної волі», ніхто серйозно не думає». Parlez pour vous, monsieur! Говоріть тільки за себе! А нам напевно відомо, що революційний рух в Росії за останнє царювання не тільки не вмер і не ослаб у порівнянні з минулим царюванням, а, навпаки, воскрес і виріс у багато разів. І який же це був би «революційний» рух, якби з його учасників ніхто серйозно не думав про насильствений переворот? Нам, може, заперечать, що в наведених рядках п. Р. Н. С. має на увазі не насильствений переворот взагалі, а переворот специфічно «народовольський», тобто переворот і політичний і соціальний в один і той самий час, переворот, який веде не тільки до повалення самодержавства, але й до захоплення влади. Таке заперечення

---

* Стор. 205. «Це навіть нерозумно», зауважує п. Р. Н. С. у примітці до цього місця. Цілком справедливо. Але хіба не з тієї ж глини зліплені вищезазначені міркування пана Р. Н. С. на стор. XI—XII його передмови?

** «Записка» Вітте, стор. 122—123. «Конституція графа Лоріс-Мелікова», стор. 24.

було б безпідставним, бо, по-перше, для самодержавства як такого (тобто для самодержавного уряду, а не для «буржуазії» або «громадянства») важливе зовсім не те, *для чого* його хочуть повалити, а *те, що* його хочуть повалити. А, по-друге, і діячі «Народної волі» на самому початку царювання Олександра III «піднесли» урядові альтернативу саме таку, яку ставить перед Миколою II соціал-демократія: або революційна боротьба, або відречення від самодержавства. (Див. лист Виконавчого комітету «Народної волі» до Олександра III від 10-го березня 1881 р., де поставлено дві умови: 1. загальна амністія в усіх політичних злочинах і 2. скликання представників від усього російського народу при загальному виборчому праві і свободі друку, слова і сходок.) Та п. Р. Н. С. і сам прекрасно знає, що про насильствений переворот «серйозно думає» багато хто не тільки з-поміж інтелігенції, але й з-поміж робітничого класу: погляньте на стор. XXXIX і дальші його статті, де говориться про «революційну соціал-демократію», якій забезпечено і «масову основу і розумові сили», яка йде до «рішучої політичної боротьби», до «кривавої боротьби революційної Росії з самодержавно-бюрократичним режимом» (XLI). Не викликає, таким чином, ніякого сумніву, що «благонамірені промови» п. Р. Н. С. являють собою лише особливий прийом, спробу вплинути на уряд (або на «громадську думку») запевненнями у своїй (або в чужій) скромності.

А втім, пан Р. Н. С. гадає, що поняття боротьби можна витлумачити дуже широко. «Скасування земства,— пише він,— дасть революційній пропаганді величезний козир — ми говоримо це цілком об'єктивно (sic!), не відчуваючи ніякої огиди до того, що звичайно зветься революційною діяльністю, але й не захоплюючись і не спокушаючись саме цією формою (sic!) боротьби за політичний і суспільний прогрес». Ця тирада дуже знаменна. Якщо трохи розкрити quasi*-вчене формулювання, яке зовсім не до речі пишається «об'єктивністю» (раз автор сам ставить питання про переваги для нього

* — ніби. *Ред.*

тієї чи іншої форми діяльності, або форми боротьби, то говорити при цьому про об'єктивність його ставлення — те ж саме, що прирівнювати двічі по два до стеаринової свічки [45]),— то вийде стара-престара аргументація: мені ви, панове правителі, можете повірити, коли я вас лякаю революцією, бо у мене до неї душа зовсім не лежить. Посилання на об'єктивність є не що інше, як фіговий листочок, що прикриває суб'єктивну антипатію до революції і революційної діяльності. А прикриття потребує п. Р. Н. С. тому, що з Аннібаловою клятвою боротьби така антипатія зовсім не сполучна.

А втім, чи не помиляємось ми щодо цього самого Аннібала? Чи давав він справді клятву боротьби з римлянами, чи тільки боротьби за прогрес Карфагена, прогрес, який, звичайно, кінець кінцем пошкодив би Римові? Чи не можна розуміти слово боротьба не так «вузько»? Пан Р. Н. С. гадає, що можна. Боротьба з самодержавством — так випливає із зіставлення Аннібалової клятви з текстом наведеної тиради — проявляється в різних «формах»: одна форма — це боротьба революційна, нелегальна, друга форма — це взагалі «боротьба за політичний і суспільний прогрес», тобто, інакше кажучи, мирна, легальна діяльність, яка насаджує культуру в рамках, дозволених самодержавством. Ми нітрохи не сумніваємось у тому, що і при самодержавстві можлива легальна діяльність, яка посуває вперед російський прогрес: у деяких випадках досить швидко посуває прогрес технічний, у небагатьох випадках дуже незначно — прогрес суспільний, у цілком виняткових випадках і в цілком мініатюрних розмірах — прогрес політичний. Можна сперечатися про те, наскільки саме великий і наскільки можливий цей мініатюрний прогрес, наскільки поодинокі випадки такого прогресу здатні паралізувати те масове політичне розбещення населення, що його провадить самодержавство всюди і завжди. Але підводити, хоч би й посередньо, мирну легальну діяльність під поняття боротьби з самодержавством — значить сприяти цьому розбещенню, значить ослабляти і без того надзвичайно

слабу в російському обивателі свідомість своєї відповідальності, як громадянина, за *все,* що робить уряд.

На жаль, п. Р. Н. С. не один серед нелегальних письменників, які намагаються стерти різницю між революційною боротьбою і мирним культурництвом. У нього є попередник, п. Р. М., автор статті «Наша дійсність» у знаменитому «Окремому додатку до «Рабочей Мысли»»[46] (вересень 1899 р.). Заперечуючи соціал-демократам-революціонерам, він писав: «Адже і боротьба за земське й міське громадське самоврядування, і боротьба за громадську школу, і боротьба за громадський суд, і боротьба за громадську допомогу голодуючому населенню і т. д. є боротьба з самодержавством... Ця громадська боротьба, що через якесь дивне непорозуміння не привертає до себе прихильної уваги багатьох російських революційних письменників, як ми бачили, вже ведеться російським громадянством і не з учорашнього дня... Справжнє питання в тому, як цим окремим суспільним верствам... вести цю боротьбу з самодержавством якомога успішніше... А головне для нас питання: як повинні вести цю громадську боротьбу з самодержавством наші робітники, на рух яких наші революціонери дивляться як на найкращий засіб повалення самодержавства» (стор. 8—9). Як бачите, п. Р. М. не вважає за потрібне і приховувати свою антипатію до революціонерів; легальну опозицію і мирну роботу він прямо оголошує боротьбою з самодержавством і навіть головним вважає питання, як повинні робітники вести «*цю*» боротьбу. Пан Р. Н. С. далеко не такий примітивний і не такий одвертий, але спорідненість політичних тенденцій у нашого ліберала і у крайнього поклонника чисто робітничого руху проглядає досить ясно *.

* «Господарські організації робітників,— говорить п. Р. Н. С. в іншому місці,— будуть школою реального політичного виховання робітничих мас». Ми порадили б авторові обережніше вживати це заялложене рицарями опортунізму словечко «реальний». Не можна заперечувати, що за певних умов і господарські організації робітників можуть багато дати для їх політичного виховання (як не можна заперечувати, що за інших умов вони можуть дати дещо і для їх політичного розбещення). Але *реальне* політичне виховання робітничим масам може дати тільки всебічна участь їх у революційному русі аж до відкритої вуличної боротьби, аж до громадянської війни з захисниками політичного й економічного рабства.

Щодо «об'єктивізму» п. Р. Н. С., то ми повинні зауважити, що він іноді і прямо відкидає його. Він залишається «об'єктивним», коли говорить про робітничий рух, про його органічне зростання, про прийдешню неминучу боротьбу революційної соціал-демократії з самодержавством, про те, що організація лібералів у нелегальну партію буде неминучим результатом скасування земства. Все це викладено дуже по-діловому і дуже тверезо, настільки тверезо, що можна радіти поширенню в ліберальних колах правильного розуміння робітничого руху в Росії. Але коли п. Р. Н. С. починає говорити не про боротьбу з ворогом, а про можливе «упокорення» ворога, — він відразу втрачає свій «об'єктивізм», висловлює свої почуття, переходить навіть від дійсного способу до наказового.

«Тільки в тому разі справа не дійде до кінцевої і кривавої боротьби революційної Росії з самодержавно-бюрократичним режимом, якщо серед власть імущих будуть особи, у яких знайдеться мужність — упокоритися перед історією і упокорити перед нею самодержця... Безперечно, що серед вищої бюрократії є особи, які не співчувають реакційній політиці... Вони, єдині особи, що мають доступ до престолу, ніколи не зважуються голосно висловлювати свої переконання... Проте, може, величезна тінь неминучої історичної розплати, тінь великих подій внесе вагання в урядове середовище і вчасно зруйнує залізний лад реакційної політики. Для цього тепер потрібно порівняно небагато... Може, він (уряд) не надто пізно зрозуміє також фатальну небезпеку охорони самодержавного режиму всіма засобами. Може, він, ще не зустрівшись з революцією, сам стомиться від своєї боротьби з природним, історично необхідним розвитком свободи і завагається у своїй «непримиренній» політиці. Переставши бути послідовним у боротьбі з свободою, він буде змушений все ширше й ширше розчиняти їй двері. Може... ні, не тільки може, але *хай буде так!*» (Курсив автора.)

Амінь! лишається нам тільки сказати з приводу цього благонаміреного й піднесеного монолога. Наш Аннібал так швидко прогресує, що виступає вже перед нами у третій формі: перша форма — боротьба з самодержавством, друга — насадження культури, третя — заклики до ворога упокоритися і спроби залякати його «тінню». Які страхіття! Ми цілком згодні з шановним п. Р. Н. С. в тому, що якраз «тіней» святоші російського

уряду скоріш усього на світі злякаються. І безпосередньо перед цим заклинанням тіней наш автор, вказавши на зростання революційних сил і на прийдешній революційний вибух, вигукував: «З глибоким сумом ми передбачаємо ті жахливі жертви і людьми і культурними силами, яких коштуватиме ця безглузда агресивно-консервативна політика, що не має ні політичного сенсу, ні тіні морального виправдання». Яку бездонну прірву доктринерства і єлейності відкриває такий кінець міркування про революційний вибух! У автора немає ні краплинки розуміння того, яке б це мало гігантське історичне значення, коли б народ в Росії хоч раз гарненько провчив уряд. Замість того, щоб, указуючи на «жахливі жертви», які вже приніс і приносить народ абсолютизмові, будити ненависть і обурення, розпалювати готовність і пристрасть до боротьби,— замість цього ви посилаєтесь на *майбутні* жертви, щоб відстрашити від боротьби. Ех, панове! Краще вже зовсім не міркувати про «революційний вибух», ніж псувати це міркування таким фіналом. *Робити* «великі події» ви, очевидно, не хочете, а хочете тільки розмовляти про «тінь великих подій», та й розмовляти з самими тільки «особами, що мають доступ до престолу».

Такими розмовами з тінями і про тіні переповнена, як відомо, і наша легальна преса. А щоб надати тіням реальності, заведено посилатися для прикладу на «великі реформи» і співати їм сповнене умовної брехні алілуя. Підцензурному письменникові не можна іноді не пробачити цієї брехні, бо інакше він не може висловити свого прагнення до політичних перетворень. Але над п. Р. Н. С. цензури не було. «Великі реформи,— пише він,— були задумані не для більшого торжества бюрократії». Подивіться, до якої міри ухильна ця апологетична фраза. *Ким* «задумані»? Герценом, Чернишевським, Унковським і тими, хто йшов з ними? Але ці люди вимагали незрівнянно більшого, ніж те, що здійснили «реформи», і за свої вимоги вони зазнавали переслідувань з боку уряду, який проводив «великі» реформи.— Урядом і тими, хто, сліпо славословлячи, йшов за ним, огризаючись на «задирак»? Але уряд

зробив усе можливе й неможливе, щоб поступитися якнайменше, щоб обкарнати демократичні вимоги і обкарнати *саме* «для більшого торжества бюрократії». Пан Р. Н. С. прекрасно знає всі ці історичні факти і затушовує їх тільки тому, що вони цілком спростовують його благодушну теорію про можливе «упокорення» самодержця. В політиці немає місця упокоренню, і тільки безмежна простота (і свята і лукава простота) може приймати за упокорення споконвічний поліцейський прийом: divide et impera, поділяй і пануй, поступись неважливим, щоб зберегти істотне, дай лівою рукою і відбери правою. «...Уряд Олександра II, задумуючи і проводячи «великі реформи», не ставив собі в той же час свідомої мети — що б то не стало відрізати російському народові всякий легальний шлях до політичної свободи, не зважував з цієї точки зору кожний свій крок, кожну статтю закону». Це *неправда*. Уряд Олександра II, і «задумуючи» реформи і проводячи їх, ставив собі з самого початку цілком свідому мету: не поступатись перед тоді ж висунутою вимогою політичної свободи. Він з самого початку і до самого кінця відрізував усякий легальний шлях до свободи, бо відповідав репресіями навіть на прості клопотання, бо не дозволяв ніколи навіть говорити вільно про свободу. Щоб спростувати славослов'я пана Р. Н. С., досить послатися хоч би на наведені нами вище факти, викладені в «Записці» Вітте. Про осіб же, що з них складався уряд Олександра II, сам Вітте висловлюється, наприклад, так: «Треба відзначити, що видатні державні діячі епохи 60-х років, славні імена яких збережуть і вдячні нащадки, зробили в свій час так багато великого, скільки навряд чи зробили їх наступники, і трудились над оновленням нашого державного й суспільного ладу з щирих своїх переконань, з безмежною відданістю своєму цареві і не всупереч його прагненням» (стор. 67 «Записки»). От що правда — то правда: з щирих переконань, з безмежною відданістю цареві, що стоїть на чолі поліцейської зграї...

Після викладеного вище нас уже не повинно дивувати, що п. Р. Н. С. дає надто мало в найважливішому

питанні про роль земства в боротьбі за політичну свободу. Крім звичайних посилань на «практичну» і «культурну» справу земства, він вказує побіжно на його «виховно-політичне значення», говорить, що «земство має політичне значення», що земство, як ясно бачить п. Вітте, «небезпечне (для існуючого ладу) тільки в силу історичної тенденції свого розвитку — як зародок конституції». І на закінчення цих, немов випадково кинутих зауважень вихватка проти революціонерів: «Ми цінимо твір п. Вітте не тільки за його правду про самодержавство, але також і як коштовний політичний атестат, виданий земству самою бюрократією. Цей атестат є чудовою відповіддю всім тим, хто через брак політичної освіти або через захоплення революційною фразою (sic!) не хотів і не хоче бачити великого політичного значення російського земства і його легальної культурної діяльності». Хто ж це виявив брак освіти або захоплення фразою? де і коли? З ким і чому не згоден п. Р. Н. С.? На це немає відповіді, і вихватка автора не говорить нічого крім хіба заяви про антипатію його до революціонерів, знайому нам і з інших місць статті. Нітрохи не роз'яснює справи ще більш дивна примітка: «Цими словами ми зовсім не хочемо (?!) зачепити революційних діячів, в яких не можна не цінити насамперед моральної мужності в боротьбі з сваволею». Навіщо це? до чого це? Який є зв'язок між моральною мужністю і невмінням оцінити земство? Пан Р. Н. С. поправився дійсно з дощу та під ринву: спочатку він «зачепив» революціонерів голослівним і «анонімним» (тобто невідомо проти кого спрямованим) обвинуваченням у неуцтві і фразі, а тепер ще «зачіпає» їх припущенням, що пілюлю обвинувачення в неуцтві їх можна примусити проковтнути, якщо позолотити її визнанням їх моральної мужності. На довершення неясності п. Р. Н. С. сам собі суперечить, заявляючи — немов в один голос з «тими, хто захоплюється революційною фразою», — що «сучасне російське земство... не є політична величина, яка своєю безпосередньою силою могла б кому-небудь імпонувати, могла б кого-небудь лякати... Воно ледве-ледве відстоює свою скромну по-

зицію»... «Такі установи (як земство)... самі по собі можуть загрожувати цьому (самодержавному) ладові тільки в далекому майбутньому і лише у зв'язку з розвитком всієї культури країни».

VI

Спробуймо ж розібратися в цьому питанні, про яке п. Р. Н. С. говорить так сердито і так беззмістовно. Факти, наведені нами вище, показують, що «політичне значення» земства, тобто значення його, як фактора в боротьбі за політичну свободу, полягає головним чином ось у чому. По-перше, ця організація представників наших імущих класів (і особливо земельного дворянства) завжди протиставить виборні установи бюрократії, викликає постійні конфлікти між ними, показує на кожному кроці реакційний характер безвідповідального царського чиновництва, підтримує невдоволення і живить опозицію самодержавному урядові *. По-друге, земства, втиснуті як п'яте колесо до бюрократичного воза, прагнуть зміцнити своє становище, розширити своє значення, прагнуть — і навіть, за висловом Вітте, «несвідомо йдуть» — до конституції, подаючи клопотання про неї. Через це вони виявляються поганим союзником уряду в боротьбі його з революціонерами, вони зберігають дружній нейтралітет щодо революціонерів і роблять їм хоч і посередню, але безперечну послугу, вносячи в критичні моменти вагання в репресивні заходи уряду. Звичайно, ні «великого», ні взагалі хоч трохи самостійного фактора політичної боротьби не можна вбачати в установі, яка в кращому разі здатна була досі лише на ліберальні клопотання і на дружній нейтралітет, але роль одного з *допоміжних* факторів за земством заперечувати не можна. В цьому розумінні ми готові навіть, коли хочете, визнати, що земство — клаптик конституції.— Читач скаже, чого доброго: значить, ви погоджуєтесь з п. Р. Н. С., який

---

* Див. надзвичайно докладне роз'яснення цієї сторони питання в брошурі П. Б. Аксельрода «Историческое положение и взаимное отношение либеральной и социалистической демократии в России» (Женева, 1898), особливо стор. 5, 8, 11—12, 17—19.

більшого і не твердить. Анітрохи. Тут тільки наша незгода і починається.

Земство — клаптик конституції. Нехай так. Але це саме такий клаптик, з допомогою якого російське «громадянство» *віднаджували* від конституції. Це — саме така, порівняно дуже незначна, позиція, якою самодержавство поступилося перед зростаючим демократизмом, щоб зберегти за собою головні позиції, щоб поділити і роз'єднати тих, хто вимагав перетворень політичних. Ми бачили, як це роз'єднання на грунті «довір'я» до земства («зародку конституції») удавалося і в 60-х роках і в 1880—1881 роках. Питання про відношення земства до політичної свободи є окремий випадок загального питання про відношення реформ до революції. І ми можемо бачити на цьому окремому випадку всю вузькість і безглуздя модної бернштейніанської теорії [47], яка заміняє революційну боротьбу боротьбою за реформи, яка оголошує (устами, напр., пана Бердяєва), що «принцип прогресу — чим краще, тим краще». Цей принцип, у загальній формі, такий же невірний, як і зворотний — чим гірше, тим краще. Революціонери ніколи не відмовляться, звичайно, від боротьби за реформи, від захоплення хоч би незначної і часткової ворожої позиції, *якщо* ця позиція посилить їх натиск і полегшить повну перемогу. Але вони ніколи не забудуть також, що бувають випадки, коли певною позицією поступається сам ворог, щоб роз'єднати нападаючих і легше розбити їх. Вони ніколи не забудуть, що, тільки маючи завжди на увазі «кінцеву мету», тільки оцінюючи кожний крок «руху» і кожну окрему реформу з точки зору загальної революційної боротьби, можна гарантувати рух від хибних кроків і ганебних помилок.

Ось якраз цієї сторони питання — значення земства, як знаряддя *зміцнення* самодержавства з допомогою половинчатої поступки, як знаряддя залучення до самодержавства певної частини ліберального громадянства,— п. Р. Н. С. зовсім не зрозумів. Він визнав за краще вигадати собі доктринерську схему, яка прямолінійно зв'язує земство і конституцію за «формулою»:

чим краще, тим краще. «Якщо ви спочатку скасуєте земство в Росії,— говорить він, звертаючись до Вітте,— а потім розширите права особи, то ви втратите найкращу нагоду дати країні помірковану конституцію, яка історично виросла на основі місцевого самоврядування з становим забарвленням. Справі консерватизму ви в кожному разі зробите дуже погану послугу». Яка струнка і красива концепція! Місцеве самоврядування з становим забарвленням — мудрий консерватор, що має доступ до престолу,— поміркована конституція. Шкода тільки, що в дійсності мудрі консерватори знаходили не раз завдяки земству «найкращу нагоду» *не* «давати» країні конституції.

Мирна «концепція» пана Р. Н. С. позначилась і на формулюванні його лозунга, яким він закінчує статтю і який надруковано — саме як лозунг — окремим рядком і жирним шрифтом: «Права і владне всеросійське земство!» Треба одверто визнати, що це — таке ж негідне загравання з політичними передсудами широкої маси російських лібералів, як у «Рабочей Мысли» ми бачимо загравання з політичними передсудами широкої маси робітників. Ми повинні повстати проти цього загравання і в першому і в другому випадку. Це передсуд, ніби уряд Олександра II не відрізував легального шляху до свободи,— ніби існування земства становить найкращу нагоду дати країні помірковану конституцію,— ніби прапором — не кажу вже революційного, але хоч би конституційного руху — може бути лозунг: «права і владне земство». Це не прапор, що допомагає відділяти ворогів від союзників, здатний спрямовувати рух і керувати ним, це — ганчірка, яка допоможе тільки примазатись до руху найбільш ненадійним людям, яка полегшить урядові ще раз спробу відбутися гучними обіцянками і половинчатими реформами. Так, не треба бути пророком, щоб провістити це: досягне наш революційний рух свого апогею — подесятериться ліберальне заворушення в громадянстві — з'являться в уряді нові Лоріс-Мелікови і Ігнатьєви, які напишуть на своєму прапорі: «права і владне земство». Принаймні це було б для Росії найбільш невигідним, для

уряду — найбільш вигідним результатом. Якщо скільки-небудь значна частина лібералів повірить цьому прапорові і, захопившись ним, з тилу нападе на «задирак»-революціонерів, то останні можуть опинитися ізольованими, і уряд спробує забезпечити собі мінімальні поступки, що обмежуються якою-небудь дорадчою і дворянсько-аристократичною конституцією. Чи вдасться така спроба,— це залежатиме від результату вирішального бою між революційним пролетаріатом і урядом,— але що ліберали будуть одурені, за це можна цілком ручитися. З допомогою лозунга, на зразок того, який виставлено п. Р. Н. С. («владне земство» або «земщина» і т. ін.), уряд віднадить їх, як щенят, від революціонерів і, віднадивши, схопить за комір і буде сікти різками так званої реакції. А ми, панове, неодмінно тоді скажемо: *так вам і треба!*

І заради чого, замість вимоги знищення абсолютизму, виставляється як заключний лозунг таке помірковане й акуратне побажання? По-перше, заради філістерського доктринерства, що хоче зробити «послугу консерватизмові» і вірить, що уряд буде зворушений такою поміркованістю і «упокориться» перед нею. По-друге, заради того, щоб «об'єднати лібералів». Справді, лозунг: «права і владне земство» об'єднає, мабуть, *усіх* лібералів,— так само, як лозунг «копійка на карбованець» об'єднає (на думку «економістів») *усіх* робітників. Тільки чи не буде *таке* об'єднання програшем замість виграшу? Об'єднання є плюс, коли воно підносить об'єднуваних на рівень свідомої і рішучої програми об'єднуючого. Об'єднання є мінус, коли воно принижує об'єднуючих до рівня передсудів маси. А серед маси російських лібералів, безперечно, дуже й дуже поширений той передсуд,— що земство є справді «зародок конституції» *, тільки випадково, підступами

---

* До питання про те, чого можна чекати від земства, досить цікаві такі відзиви князя П. В. Долгорукова з його «Листка» [48], що видавався в 60-х роках (Бурцев, н. т., стор. 64—67): «Розглядаючи основні положення земських установ, ми знов зустрічаємо ту саму думку уряду, яка є таємною, але раз у раз пробивається на світ,— оглушати своєю великодушністю; гromогласно проголошувати: «ось, мовляв, скільки я вам дарую!» Але по суті дати якнайменше і, даючи якнайменше, намагатися ще поставити перепони, щоб не могли цілком скористатися навіть тим, щб даровано... В даний час,

яких-небудь неморальних временщиків затримуваний у своєму «природному» мирному й поступовому зростанні,— що досить кількох клопотань для «упокорення» самодержця,— що легальна культурна робота взагалі і земська зокрема має «велике політичне значення», звільняючи тих, хто на словах ворожий самодержавству, від обов'язку активно підтримувати, в тій чи іншій формі, революційну боротьбу з самодержавством, і т. ін., і т. ін., і т. д. Об'єднання лібералів — справа безумовно корисна і бажана, але тільки таке об'єднання, яке ставить своєю метою боротьбу із застарілими передсудами, а не загравання з ними, підвищення середнього рівня нашої політичної розвиненості (вірніше: нерозвиненості), а не санкціонування його,— одним словом, об'єднання для підтримки нелегальної боротьби, а не для опортуністичного фразерства про велике політичне значення легальної діяльності. Якщо не може бути виправдане виставлення перед робітниками політичного лозунга: «свобода страйків» і т. ін., то так само не може бути виправдане і виставлення перед лібералами лозунга: «владне земство». *При самодержавстві* всяке земство, хоч би і щонайбільш «владне», неминуче буде виродком, нездатним до розвитку, а *при конституції* земство відразу втратить своє сучасне «політичне» значення.

Об'єднання лібералів можливе в двох формах: шляхом утворення самостійної ліберальної (нелегальної, розуміється) партії і шляхом організації сприяння лібералів революціонерам. Пан Р. Н. С. сам говорить про першу можливість, але... якщо визнати ці слова за справжній вияв намірів і шансів лібералізму, то особливого

при самодержавному порядку речей, земські установи не дадуть користі і не можуть її дати, не матимуть значення і не можуть його мати, але вони багаті на зародки плодотворного розвитку в майбутньому... Нові земські установи, видно, долею призначені бути основою майбутньому конституційному ладові в Росії... Але до часу запровадження в Росії форми правління конституційної, на час існування самодержавства, на час відсутності свободи друкованого слова земським установам судилося залишитися політичною примарою, *безгласними* сходками гласних земських». Таким чином, Долгоруков навіть тоді, в розпалі 60-х років, не вдавався в надмірний оптимізм. А з того часу 40 років багато чого нас навчили і показали, що земства призначені були «долею» (а почасти й урядом) бути основою цілого ряду заходів, які *оглушаютъ* конституціоналістів.

оптимізму вони не викликають. «Без земства,— пише він,—земські ліберали повинні будуть утворити ліберальну партію або зійти з історичної сцени, як організована сила. Ми переконані, що організація лібералів у нелегальну, хоч і дуже поміркована щодо своєї програми і прийомів, партію буде неминучим результатом скасування земства». Якщо тільки «скасування», то цього довго ще чекати, бо навіть Вітте касувати земства не хоче, а російський уряд взагалі дуже дбає про збереження зовнішності навіть при повному витравленні змісту. Що партія лібералів буде дуже поміркована,— це цілком природно, і від руху серед буржуазії (тільки на такому русі може триматися ліберальна партія) іншого не можна й чекати. Але в чому ж все-таки повинна б полягати діяльність цієї партії, її «прийоми»? Пан Р. Н. С. не роз'яснює цього. «Сама по собі,— говорить він,— нелегальна ліберальна партія, як організація, що складається з найбільш поміркованих і найменш рухливих опозиційних елементів, не може розвивати ні особливо широкої, ні особливо інтенсивної діяльності»... Ми гадаємо, що в певній сфері, хоч би навіть і обмеженій місцевими і головним чином земськими інтересами, ліберальна партія цілком могла б розвинути і широку і інтенсивну діяльність — укажемо, напр., на організацію політичних викривань... «Але при наявності такої діяльності з боку інших партій, особливо партії соціал-демократичної або робітничої, ліберальна партія — навіть не укладаючи прямої угоди з соціал-демократами — може стати дуже серйозним фактором»... Цілком справедливо, і читач чекає природно, щоб автор хоч у найзагальніших рисах намітив роботу цього «фактора». Але п. Р. Н. С. замість цього змальовує зростання революційної соціал-демократії і закінчує: «При наявності яскравого політичного руху... хоч трохи організована ліберальна опозиція може відіграти велику політичну роль: поміркованi партії при вмілій тактиці завжди виграють від чимраз гострішої боротьби між крайніми суспільними елементами»... Та й тільки! «Роль» «фактора» (який уже встиг перетворитися з партії в «опозицію») полягає в тому, щоб «вигравати»

від загострення боротьби. Про участь лібералів у боротьбі — ні слова, а про виграш лібералів згадано. Помилка на слові, можна сказати, провіденціальна...

Російські соціал-демократи ніколи не закривали очей на те, що політична свобода, за яку вони насамперед борються, принесе користь *насамперед* буржуазії. Повставати на цій підставі проти боротьби з самодержавством міг би тільки соціаліст, що потопає в найгірших передсудах утопізму або реакційного народництва. Буржуазія скористається свободою, щоб спочити на лаврах,— пролетаріатові необхідно потрібна свобода, щоб розгорнути на всю широчінь свою боротьбу за соціалізм. І соціал-демократія буде неухильно вести визвольну боротьбу, яке б не було ставлення до цієї боротьби тих чи інших верств буржуазії. В інтересах політичної боротьби ми повинні підтримувати всяку опозицію гнітові самодержавства, з якого б приводу і в якій би суспільній верстві вона не проявлялась. Тому для нас далеко не байдужа опозиція нашої ліберальної буржуазії взагалі і наших земців зокрема. Зуміють ліберали зорганізуватися в нелегальну партію,— тим краще, ми будемо вітати зростання політичної самосвідомості в імущих класах, ми будемо підтримувати їх вимоги, ми постараємось, щоб діяльність лібералів і соціал-демократів взаємно доповнювала одна одну *. Не зуміють — ми і в цьому (більш імовірному) випадку не «махнемо рукою» на лібералів, ми постараємось зміцнити зв'язки з окремими особами, ознайомити їх з нашим рухом, підтримати їх через викривання в робітничій пресі всіх і всяких мерзот уряду і каверз місцевих властей, залучити їх до підтримки революціонерів. Обмін такими послугами між лібералами і соціал-демократами відбувається і тепер, він повинен бути тільки розширений і закріплений. Але, будучи завжди готові на цей обмін

---

* Авторові цих рядків доводилось говорити про користь ліберальної партії чотири роки тому, з приводу партії «Народного права» [49]. Див. «Завдання російських соціал-демократів» (Женева, 1898): «...Але якщо в цій партії («Народного права») є і не маскарадні, а справжні політики несоціалісти, демократи несоціалісти,— тоді ця партія може дати не малу користь, стараючись зблизитися з політично опозиційними елементами нашої буржуазії...» (стор. 26). (Див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 443.— Тут і далі посилання наводяться за виданням Творів українською мовою. *Ред.*)

послуг, ми ніколи і ні в якому разі не відмовимося від рішучої боротьби з тими ілюзіями, яких так багато в нерозвиненому політично російському громадянстві взагалі і російському ліберальному громадянстві зокрема. По суті ми можемо, видозмінюючи відомий вислів Маркса про революцію 1848 року, і про російський революційний рух сказати, що його прогрес полягає не в завоюванні яких-небудь позитивних надбань, а у звільненні від шкідливих ілюзій [50]. Ми звільнилися від ілюзій анархізму і народницького соціалізму, від зневаги до політики, від віри в самобутній розвиток Росії, від переконання, що народ готовий для революції, від теорії захоплення влади і єдиноборства з самодержавством геройської інтелігенції.

Пора б і лібералам нашим звільнитися від найбільш, здавалося б, неспроможної теоретично і найбільш живучої практично ілюзії, ніби можливе ще парламентерство з російським самодержавством, ніби яке-небудь земство є зародок конституції, ніби щирим прихильникам цієї останньої можна здійснювати свою Аннібалову клятву шляхом терпеливої легальної діяльності і терпеливих закликів до ворога упокоритися.

ЦІННЕ ПРИЗНАННЯ

Робітничі заворушення останнім часом знову примусили всюди настійно говорити про себе. Занепокоїлись і правлячі сфери, занепокоїлись не на жарт: це можна бачити з того, що визнали за необхідне «покарати» припиненням на один тиждень навіть таку архіблагонамірену, завжди запобігливу перед начальством газету, як «Новое Время» [51] за його статтю в номері 9051 (від 11-го травня) «З приводу робітничих безпорядків». Кару викликав, звичайно, не зміст статті, яка сповнена найкращих почуттів щодо уряду, найщирішого піклування про його інтереси. Небезпечним визнано всяке обговорення цих подій, «що хвилюють громадянство», всяку згадку про їх поширення та їх важливість. Наведений нами нижче таємний циркуляр (від 11-го ж травня) про те, щоб друкувати статті про безпорядки на наших фабриках та заводах і про відносини між робітниками і хазяями *тільки з дозволу департаменту поліції* [52], доводить краще від усяких міркувань, наскільки сам уряд схильний вважати робітничі заворушення подією державної ваги. І стаття «Нового Времени» становить особливий інтерес саме тому, що в ній намічається ціла державна програма, яка, по суті, цілком зводиться до того, щоб погасити невдоволення з допомогою кількох дрібних і почасти брехливих подачок, що мають гучну вивіску піклування, сердечності і т. ін. і дають привід посилити нагляд чиновників. Але ця не нова програма втілює в собі, можна сказати,

«граничну» мудрість сучасних державних людей і навіть не в самій тільки Росії, а й на Заході: у суспільстві, що грунтується на приватній власності, на поневоленні мільйонів неімущих і трудящих купці багачів, уряд не може не бути найвірнішим другом і союзником експлуататорів, найвірнішим охоронцем їх владарювання. А для того, щоб бути надійним охоронцем, не досить у наші часи гармат, штиків і нагаїв: треба постаратися переконати експлуатованих, що уряд стоїть над класами, що він служить не інтересам дворян і буржуазії, а інтересам справедливості, що він піклується про захист слабих і бідних проти багатих і сильних і т. ін. Наполеон III у Франції, Бісмарк і Вільгельм II у Німеччині поклали не мало праці на таке загравання з робітниками. Але в Європі, при існуванні більш-менш вільної преси і народного представництва, виборчої боротьби і сформованих політичних партій, усі ці лицемірні витівки викривалися надто швидко. В Азії, і в тому числі в Росії, такі забиті і темні народні маси, такі сильні забобони, які підтримують віру в царя-батюшку, що ці витівки мають великий успіх. І ось, однією з дуже характерних ознак того, що і в Росію проникає європейський дух, є *невдача* такої політики за останні 10—20 років. Пускали в хід цю політику багато й багато разів, і завжди виявлялось, що через кілька років після видання якого-небудь «піклувального» (нібито піклувального) закону про робітників, справа знову приходила до попереднього стану — збільшувалась кількість невдоволених робітників, зростало заворушення, посилювались безпорядки — знов з шумом і тріском висувається «піклувальна» політика, гримлять пишні фрази про сердечне піклування про робітників, видається який-небудь закон, в якому на гріш користі робітникам і на карбованець — пустих і брехливих слів,— і через кілька років повторюється стара історія. Уряд крутиться, як білка в колесі, він з шкури пнеться, щоб заткнути то тут, то там невдоволення робітників якою-небудь ганчіркою,— а невдоволення проривається в іншому місці і ще дужче.

Справді, пригадайте найбільші віхи, що знаменують історію «робітничого законодавства» в Росії. В кінці 70-х років відбуваються дуже великі страйки в Петербурзі, соціалісти роблять спробу скористатися нагодою для посилення агітації. Олександр III включає в свою так звану «народну» (а насправді дворянсько-поліцейську) політику фабричне законодавство. В 1882 році засновується фабрична інспекція, яка публікувала навіть спочатку свої звіти. Урядові, звичайно, звіти не сподобались, і він *припинив друкування їх*. Закони про фабричний нагляд виявились саме ганчіркою. Настає 1884—1885 рік. Криза в промисловості викликає величезний рух робітників і ряд найбурхливіших страйків у центральному районі (особливо визначний морозовський страйк [53]). Знов висувають «піклувальну» політику,— на цей раз з особливою силою висував її Катков у «Московских Ведомостях» [54]. Катков рве і метає з приводу того, що морозовських страйкарів віддали під суд присяжних, він називає сто одне питання, поставлене судом на розв'язання присяжним,— «сто одним салютаційним пострілом на честь робітничого питання, що з'явилося на Русі», але він вимагає в той же час, щоб «держава» заступилася за робітників, заборонила ті неподобні штрафи, які обурили, нарешті, морозовських ткачів. Виходить закон 1886 р., який посилює в багато разів фабричний нагляд і забороняє свавільні штрафи на користь фабриканта. Минає десять років,— і новий вибух робітничих заворушень. Страйки 1895 року і особливо величезний страйк 1896 р. [55] жахають уряд (особливо тому, що з робітниками тепер уже систематично йдуть рука в руку соціал-демократи), і він з небаченою раніше швидкістю видає «піклувальний» закон (2-го червня 1897 р.) про скорочення робочого дня; в комісії, яка обговорювала цей закон, чиновники міністерства внутрішніх справ, і директор департаменту поліції в тому числі, на весь голос кричать: необхідно, щоб фабричні робітники бачили в уряді постійного захисника, справедливого і милосердного покровителя (див. брошуру «Таємні документи, що стосуються до закону 2-го червня 1897 р.»).

А тимчасом піклувальний закон тишком-нишком всіляко урізується і скасовується циркулярами того самого уряду. Настає нова промислова криза,— робітники в сотий раз переконуються, що ніякі «піклування» поліцейського уряду не можуть дати їм серйозного полегшення і свободи самим дбати про себе,— нові заворушення й вуличні бої,— нове занепокоєння уряду,— нові поліцейські розмови про «державне піклування», що їх пророкують на цей раз в газеті «Новое Время». І не набридне це вам, панове, воду решетом носити?

Ні, урядові нікóли, звичайно, не набридне повторювати свої спроби залякати непримиренних робітників і принадити до себе якоюсь подачкою тих, хто слабший, дурніший і полохливіший. Але й нам нікóли не набридне викривати справжній сенс цих спроб, викривати тих «державних» мужів, які сьогодні кричать про піклування, після того як вони вчора наказували солдатам стріляти в робітників,— які вчора заявляли про свою справедливість і покровительство робітникам, а сьогодні хапають і хапають для поліцейської розправи без суду найкращих людей і з робітників і з інтелігентів. І тому ми вважаємо за потрібне спинитися на «державній програмі» «Нового Времени» заздалегідь, раніше ніж з'явився який-небудь ще новий «піклувальний» закон. Та й ті признання, які робить при цьому такий «авторитетний» в галузі нашої внутрішньої політики орган, заслуговують на увагу.

«Новое Время» змушене визнати, що «сумні явища в сфері робітничого питання» — не випадковість. Звичайно, винні тут і соціалісти (газета уникає цього страшного слова, воліючи глухіше говорити про «шкідливі лжевчення», про «пропаґанду протидержавних і протигромадських ідей»), але... але чому ж це саме соціалісти мають успіх серед робітництва? «Новое Время», звичайно, при кожній нагоді лає робітників: вони такі «нерозвинені і темні», що охочіше слухають шкідливу для поліцейського добробуту проповідь соціалістів. Винні, значить, і соціалісти і робітники,— з цими винними жандарми і ведуть давним-давно запеклу війну, наповнюючи тюрми й місця заслання. Не допо-

магає. Очевидно, є такі *умови в становищі фабрично-заводських робітників,* які «викликають і підтримують невдоволення своїм теперішнім станом» і, таким чином, «сприяють успіхові» соціалізму. «Важка праця фабрично-заводського робітника в надто малосприятливій життєвій обстановці дає йому не більше того, щоб харчуватися, доки має силу працювати, а при всякій випадковості, коли він на більш-менш довгий час лишається без роботи, він опиняється в тому безпорадному становищі, про яке, напр., цими днями повідомлялося в газетах про робітників на бакинських нафтових промислах». Таким чином, прихильники уряду повинні визнати, що успіх соціалізму пояснюється справді поганим становищем робітників. Але визнається це дуже невиразно і ухильно, з такими застереженнями, які ясно показують, що найменшого наміру зачепити «священну власність» капіталістів, яка гнітить робітників, не може й бути у таких людей. «На жаль,— пише «Новое Время»,— ми надто мало знаємо фактичний стан речей у сфері робітничого питання у нас в Росії». Так, на жаль! І мало знаємо «ми» саме тому, що дозволяємо поліцейському урядові тримати в рабстві всю пресу, затикати рот всякому чесному викриванню наших неподобств. Зате ось «ми» стараємося спрямувати ненависть робочої людини не на азіатський уряд, а на «інородців»: «Новое Время» киває на «інородницькі заводські адміністрації», називає їх «грубими і ненажерливими». Такою вихваткою можна впіймати на гачок тільки найбільш нерозвинених і темних робітників, які гадають, що все лихо йде «від німця» або «від жида», які не знають, що і німецькі і єврейські робітники об'єднуються для боротьби проти своїх німецьких і єврейських експлуататорів. Та навіть і ті робітники, які не знають цього, бачать з тисячі випадків, що «найненажерливіші» і найбезцеремонніші російські капіталісти, «найгрубіші» російська поліція і російський уряд.

Цікаво також, що «Новое Время» шкодує, що робітник уже не такий темний і не такий покірний, як селянин. «Новое Время» плаче за тим, що робітник

«відривається від своїх сільських гнізд», що «у фабрично-заводських районах скупчуються збірні маси», що «селянин відривається від села з його скромними (так ось в чому суть), але самостійними суспільно-економічними інтересами і відносинами». Як же не плакати, справді? «Сільчанин» прив'язаний до свого гнізда і, побоюючись втратити це гніздо, не наважується поставити вимогу своєму поміщикові, пристрашити його страйком і т. ін.; селянин не знає порядків в інших місцях, цікавиться тільки своїм сільцем (прихильники уряду про це й говорять: «самостійні інтереси» селянина; знає швець своє шевство, не сове носа в політику — що може бути приємніше для начальства?) — а в цьому сільці місцева п'явка, поміщик або куркуль, знає всіх до одного, і всі від батьків ще й дідів успадкували холопську науку покори, і нема кому пробудити в них свідомість. А на фабриці народ «збірний», до гнізда не прив'язаний (все одно, де працювати), бувалий, сміливий, цікавиться усім на світі.

Незважаючи на це сумне перетворення скромного селянина в свідомого робітника, наші поліцейські мудреці сподіваються ще обдурити робітничу масу за допомогою «державного піклування про впорядкування побуту робітників». «Новое Время» підсилює цю сподіванку таким заяложеним міркуванням: «Гордий і всесильний на Заході, капіталізм у нас — поки що квола дитина, яка може ходити лише на шлейках, і водить його на шлейках уряд»... Ну, цій старій пісенці про всемогутність влади повірить хіба тільки скромний селянин! А робітник надто часто бачить, як капіталісти «водять на шлейках» поліцейських і духовних, військових і цивільних чиновників. І ось,— продовжує «Новое Время»,— вся справа в тому, щоб уряд «*настояв*» на поліпшенні побуту робітників, тобто зажадав би від фабрикантів цього поліпшення. Бачите, як просто: наказати — і все гаразд. Але просто це тільки сказати, а на ділі накази начальства, навіть «найскромніші», як-от улаштування лікарень при фабриках, капіталісти не виконують цілими десятиріччями. Та й не посміє уряд нічого серйозного зажадати від капіталістів, не

порушуючи «священної» приватної власності. Та й не захоче уряд серйозного поліпшення побуту робітників, бо він сам у тисячі випадків є хазяїном, обраховує та утискує і робітників Обуховського заводу та сотень інших заводів, і десятки тисяч поштових, залізничних службовців, і т. ін., і т. ін. «Новое Время» і само відчуває, що в накази нашого уряду ніхто не повірить, і воно намагається знайти собі опору у величних історичних прикладах. Це слід зробити,— говорить воно про поліпшення побуту робітників,— «подібно до того, як півстоліття тому уряд взяв у свої руки селянське питання, керуючись мудрим переконанням, що краще перетвореннями зверху запобігти вимаганню їх знизу, ніж чекати останнього».

Оце справді цінне признання! Перед звільненням селян цар натякав дворянам на народне повстання, говорячи: краще звільняти зверху, ніж чекати, коли почнуть самі звільняти себе знизу. І ось тепер газета, яка прислужується перед урядом, признається, що настрій робітників викликає у неї не менше страху, ніж настрій селян «перед волею». «Краще зверху, ніж знизу»! Глибоко помиляються газетні лакеї самодержавства, знаходячи «подібність» між тодішньою і теперішньою вимогою перетворень. Селяни вимагали скасування кріпосного права, нічого не маючи проти царської влади і вірячи в царя. Робітники обурені насамперед і найбільше проти уряду, робітники бачать, що їх безправ'я перед поліцейським самодержавством зв'язує їм руки й ноги в боротьбі з капіталістами, і тому робітники вимагають свободи від урядового самовладдя і урядової сваволі. Серед робітників виникають заворушення теж «перед волею»,— але це буде воля всього народу, який вириває політичну свободу у деспотизму.

* * *

Чи знаєте, якою великою реформою хочуть заткнути невдоволення робітників і проявити до них «державне піклування»? Якщо вірити досить упертим чуткам,— точиться боротьба міністерства фінансів з міністерством

внутрішніх справ: останнє вимагає, щоб фабричну інспекцію передали в його відомство, запевняючи, що тоді вона менше потуратиме капіталістам і більше дбатиме про робітників, цим запобігаючи заворушенням. Нехай готуються робітники до нової царської ласки: фабричні інспектори одягнуть нові мундири і будуть зараховані по іншому відомству (мабуть, з підвищенням платні) і до того ж по тому самому відомству, яке так давно і так любовно (особливо департамент поліції) піклується про робітників.

«Искра» № 6, липень 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

УРОКИ КРИЗИ

Ось уже майже два роки, як триває торговельно-промислова криза. І вона, як видно, все розростається, захоплюючи нові галузі промисловості, поширюється на нові райони, загострюється новими банковими крахами. Наша газета, починаючи з грудня минулого року, в кожному номері відмічала так чи інакше розвиток кризи і її згубні впливи. Пора поставити загальне питання про причини і значення цього явища. Для Росії воно порівняно нове, як новий і весь наш капіталізм. А в старих капіталістичних країнах, тобто в таких країнах, в яких більшість продуктів виробляється на продаж, в яких більшість робітників не має ні землі, ні знарядь праці і продає свою робочу силу, наймаючись в чужі господарства, наймаючись до власників, що володіють землею, фабриками, машинами і т. ін.,— в капіталістичних країнах криза є явище старе, що повторюється час від часу, як приступ хронічної хвороби. Тому кризи можна провіщати, і, коли в Росії почав особливо швидко розвиватися капіталізм,— в соціал-демократичній літературі була провіщена і теперішня криза. В брошурі «Завдання російських соціал-демократів», написаній в кінці 1897 р., говорилось: «Зараз ми переживаємо, очевидно, той період капіталістичного циклу (обороту, що повторює одні й ті самі події, як повторюються зима й літо), коли промисловість «процвітає», торгівля йде жваво, фабрики

працюють повним ходом і, як гриби після дощу, з'являються незліченні нові заводи, нові підприємства, акціонерні товариства, залізничні споруди і т. д. і т. д. Не треба бути пророком, щоб провістити неминучість краху (більш чи менш крутого), який повинен настати за цим «процвітанням» промисловості. Такий крах розорить масу дрібних хазяйчиків, кине маси робітників у ряди безробітних...» * І крах настав — такий крутий, якого ще Росія не бачила. Від чого ж залежить ця жахлива хронічна хвороба капіталістичного суспільства, яка повертається так правильно, що її можна провіщати?

Капіталістичне виробництво не може розвиватися інакше, як стрибками, два кроки вперед і крок (а іноді й аж два) назад. Як ми вже зауважили, капіталістичне виробництво є виробництво на продаж, виробництво товарів на ринок. А розпоряджаються виробництвом окремі капіталісти, кожен поодинці, і ніхто не може в точності знати, скільки саме і яких саме продуктів потрібно на ринку. Виробляють навмання, дбаючи тільки про те, щоб випередити один одного. Цілком природно, що кількість виробленого може не відповідати потребі ринку. І ця можливість особливо велика, коли величезний ринок раптом поширюється на нові, недосліджені і величезні області. Так саме стояла справа, коли починалося недавно пережите нами «процвітання» промисловості. Капіталісти всієї Європи простягли лапи до населеної сотнями мільйонів частини світу, до Азії, в якій до того часу тільки Індія та невелика частина окраїни була зв'язана тісно із світовим ринком. Закаспійська залізниця почала «відкривати» для капіталу Середню Азію, «Велика Сибірська залізниця» (велика не тільки своєю довжиною, але й безмірним грабуванням будівниками казенних грошей, безмірною експлуатацією робітників, що будували її) відкривала Сибір, Японія почала перетворюватися в промислову націю і спробувала проломити китайську стіну, відкриваючи такий ласий шматок, що його від-

* Див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 444. *Ред.*

разу вхопили зубами капіталісти Англії, Німеччини, Франції, Росії і навіть Італії. Будування гігантських залізниць, розширення світового ринку і зростання торгівлі — все це викликало несподіване пожвавлення промисловості, зростання нових підприємств, шалену гонитву за ринком для збуту, гонитву за прибутком, заснування нових товариств, залучення до виробництва маси нових капіталів, складених почасти і з невеликих заощаджень дрібних капіталістів. Недивно, що ця шалена світова гонитва за новими невідомими ринками призвела до величезного краху.

Щоб ясно уявити собі цю гонитву, треба взяти до уваги, які колоси брали участь у ній. Коли говорять: «окремі підприємства», «поодинокі капіталісти», то часто забувають, що по суті ці вислови неточні. По суті, окремим і поодиноким залишилося тільки привласнення прибутку, а саме виробництво стало суспільним. Гігантські крахи тільки тому й стали можливими і неминучими, що в підлеглості у зграї багачів, які шукають самої тільки наживи, опинилися могутні *суспільні* продуктивні сили. Пояснимо це прикладом з російської промисловості. Останнім часом криза поширилась і на галузь нафти. А в цій промисловості орудують такі, напр., підприємства, як «Товариство нафтового виробництва бр. Нобель». У 1899 р. товариство продало 163 млн. пуд. нафтових продуктів на суму $53^1/_2$ млн. крб., а в 1900 р. уже 192 млн. пуд. на суму 72 млн. крб. За один рік збільшення продукції в одному підприємстві на $18^1/_2$ млн. крб.! Таке «одне підприємство» тримається об'єднаною працею десятків і сотень тисяч робітників, зайнятих видобуванням нафти, переробкою її, доставкою її нафтопроводами, залізницями, морями і ріками, зайнятих будуванням необхідних для цього машин, складів, матеріалів, барж, пароплавів тощо. Всі ці десятки тисяч робітників працюють на все суспільство, а розпоряджається їх працею жменька мільйонерів, яка привласнює собі увесь прибуток, що його дає ця організована праця мас. (Т-во Нобель одержало чистого прибутку в 1899 р.— 4 млн. крб., а в 1900 р.— 6 млн. крб., з яких акціонери

дістали по 1300 крб. на пай в 5000 крб., а п'ять членів правління одержали *нагороди* 528 000 крб.!) Якщо кілька таких підприємств кидаються в шалену гонитву для захоплення місця на невідомому ринку, то чи дивне настання кризи?

Мало того. Щоб мати прибуток від підприємства, треба продати товари, знайти покупців. І покупцем повинна бути вся маса населення, тому що величезні підприємства виробляють гори й гори продуктів. А в усіх капіталістичних країнах дев'ять десятих населення складається із злидарів: з робітників, що одержують наймізернішу заробітну плату, з селян, що живуть в масі ще гірше, ніж робітники. І ось, коли велика промисловість під час процвітання розмахується виробити якнайбільше,— вона викидає на ринок таку силу продуктів, що за них неспроможна заплатити неімуща більшість народу. Кількість машин, знарядь, складів, залізниць тощо все зростає, але це зростання час від часу припиняється, бо маса народу, для якого кінець кінцем призначені всі ці поліпшені способи виробництва, залишається в бідності, яка доходить до злиднів. Криза показує, що сучасне суспільство могло б виробляти незрівнянно більше продуктів, які йдуть на поліпшення життя всього трудящого народу, коли б земля, фабрики, машини і т. ін. не були захоплені купкою приватних власників, що здобувають мільйони з народних злиднів. Криза показує, що робітники не можуть обмежитися боротьбою за окремі поступки з боку капіталістів: під час пожвавлення промисловості такі поступки можна завоювати (і російські робітники своєю енергійною боротьбою не раз завойовували собі поступки в 1894—1898 рр.),— але приходить крах, і капіталісти не тільки відбирають назад дані ними поступки, але й користуються безпорадністю робітників для ще більшого зниження плати. І так неминуче буде доти, поки армії соціалістичного пролетаріату не скинуть панування капіталу і приватної власності. Криза показує, які короткозорі були ті соціалісти (що називають себе «критиками», мабуть, на тій підставі, що вони без критики переймають учення буржуазних

економістів), які два роки тому гучно заявляли про те, що крахи стають тепер менш імовірними.

Уроки кризи, яка викриває все безглуздя підпорядкування суспільного виробництва приватній власності, такі повчальні, що тепер і буржуазна преса вимагає посилення нагляду — напр., над банками. Але ніякий нагляд не перешкодить капіталістам заснувати під час пожвавлення такі підприємства, які неминуче потім банкротують. Алчевський, що був засновником збанкрутованих земельного і торговельного банків у Харкові, діставав собі правдами й неправдами мільйони карбованців для заснування і підтримки гірничопромислових підприємств, що обіцяли золоті гори. І заминка в промисловості погубила ці банки і гірничі підприємства (Донецько-Юр'євське товариство). Але що означає ця «загибель» підприємств у капіталістичному суспільстві? Це означає, що слабі капіталісти, капіталісти «другої величини», витісняються більш солідними мільйонерами. Харківського мільйонера Алчевського заміняє московський мільйонер Рябушинський, який, будучи багатшим на капітал, ще дужче тиснутиме на робітника. Заміна другорядних багачів першорядними, збільшення сили капіталу, розорення маси дрібних власників (напр., дрібних вкладників, які з крахом банку втрачають усе майно), страшенне зубожіння робітників — ось що веде за собою криза. Нагадаймо ще описані в «Искре» випадки, що капіталісти здовжують робочий день і намагаються при звільненні замінити свідомих робітників більш покірними сіряками.

У Росії взагалі вплив кризи незмірно дужчий, ніж в якій-небудь іншій країні. До застою в промисловості долучається у нас голодування селян. Безробітних робітників висилають з міст у села, але куди висилатимуть безробітних селян? Висиланням робітників хочуть очистити від неспокійного народу міста, але, може, висланим удасться пробудити хоч частину селян від їх вікової покірності і підняти їх на проголошення не самих тільки просьб, але й *вимог?* Робітників і селян зближує тепер не тільки безробіття й голод, але також і той поліцейський гніт, який позбавляє робітників

можливості об'єднання і захисту, відбирає у селян навіть ту допомогу, що приходить до них від доброхітних жертводавців. Важка поліцейська лапа стає в сто раз важчою для мільйонів народу, що втратив усякі засоби до життя. Жандарми і поліція в містах, земські начальники й урядники в селах ясно бачать, що ненависть до них зростає, і вони починають боятися не тільки сільських їдалень, але й газетних оголошень про збір пожертв. Боязнь пожертв! І справді, вірно, на злодії шапка горить. Коли злодій бачить, що обікраденій ним людині перехожий подає милостиню,— злодієві починає здаватися, що вони подають один одному руки, щоб спільними силами розправитися з ним.

Искра» № 7, серпень 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

КРІПОСНИКИ ЗА РОБОТОЮ

Вийшов новий закон 8-го червня 1901 р.: про відведення приватним особам казенних земель в Сибіру. Як застосований буде новий закон,— це покаже майбутнє. Але вже самий характер цього закону такий повчальний, так наочно показує він непідфарбовану натуру і справжні прагнення царського уряду, що варт докладно розібрати цей закон і подбати про те, щоб якнайбільше поширити ознайомлення з ним серед робітничого класу й селянства.

Подачки благородним дворянам-поміщикам давно вже робить наш уряд: він улаштував для них дворянський банк, дав тисячі пільг по видачі їм позичок і відстроченню недоїмок, він допоміг їм улаштувати зговір мільйонерів-цукрозаводчиків для підвищення цін і збільшення прибутку, він подбав про містечка земських начальників для дворянських синків, що прогуляли все, він влаштовує тепер благородним заводчикам-винокурам вигідний збут горілки в казну. Але відведенням земель він уже не тільки дає подачку найбагатшим, найзнатнішим експлуататорам,— він створює *новий* клас експлуататорів, він прирікає мільйони селян і робітників на постійну кабалу новим поміщикам.

Розгляньмо головні засади нового закону. Треба зауважити, насамперед, що закон цей — раніше ніж міністр земельних справ і державного майна подав його до Державної ради — обговорювався *на особливій нараді в справах дворянського стану*. Всім відомо, що

тепер найбільше бідують у Росії не робітники і не селяни, а дворяни-поміщики, і ось «особлива нарада» не забарилась вишукати спосіб допомогти їх лихові. Казенні землі будуть в Сибіру продаватися і здаватися в оренду «приватним особам» під «приватновласницькі господарства», причому неросійським підданим та інородцям (в число інородців входять і євреї) *назавжди* забороняється будь-яке придбання цих земель, а здача в оренду (ця, як побачимо, найвигідніша для майбутніх поміщиків операція) дозволяється тільки дворянам, «які,— говорить закон,— щодо господарської благонадійності своєї є бажаними, для урядових намірів, землевласниками в Сибіру». Отже, урядові наміри полягають саме в тому, щоб трудяще населення було поневолене великими землевласниками-дворянами. Наскільки великими,— видно з того, що розмір ділянок, які продаються, не повинен перевищувати, по закону, *трьох тисяч десятин,* розмір ділянок, що здаються в оренду, не обмежений зовсім, а строк оренди визначений *до 99 років!* Бідуючому поміщикові потрібно, за розрахунком нашого уряду, *в двісті разів* більше землі, ніж селянинові, якому нарізують в Сибіру по 15 дес. на сім'ю.

І притому яких тільки пільг і винятків не передбачає закон для поміщиків! Орендар протягом перших п'яти років ніякої плати не вносить. Коли він купує землю, яку орендує (а він має на це *право,* за новим законом), то користується розстрочкою продажної ціни на 37 років. З особливого дозволу допускається і відведення для продажу більше трьох тисяч десятин землі, і продаж по вільній ціні, а не з публічного торгу, і відстрочення недоїмки на один рік і навіть на три роки. Не треба забувати, що скористаються взагалі новим законом тільки найвищі сановники і особи, які мають зв'язки при дворі і т. ін.,— таким особам усі ці пільги й винятки даються легко, після кількох слів у салонній розмові з губернатором або міністром.

Та — ось лихо. Яку користь здобудуть з клаптиків землі хоч би й по три тисячі десятин усі їх власники-генерали, якщо не знайдеться «мужика», змушеного на

цих генералів працювати? Хоч як швидко зростають народні злидні в Сибіру, все ж тамтешній селянин незрівнянно самостійніший від «російського» і до роботи з-під палки мало привчений. Новий закон намагається його привчити. «Призначувані для приватновласницьких господарств землі *нарізуються, по можливості, впереміжку* з площами, наділеними селянам»,— говорить ст. 4 закону. Царський уряд дбає про «заробіток» для бідних селян. Десять років тому той самий п. Єрмолов, який тепер, як міністр земельних справ і державного майна, подав до Державної ради закон про відведення казенних земель в Сибіру приватним особам, видав (без свого підпису) книжку: «Неврожай і народне лихо». У цій книжці він прямо заявляв, що немає підстави дозволяти переселення в Сибір тим селянам, які можуть мати «заробітки» у місцевих поміщиків. Російські державні люди не церемоняться висловлювати суто кріпосницькі погляди: селяни створені для роботи на поміщиків, і тому селянам не слід навіть «дозволяти» переселятися, куди вони хочуть, якщо від цього поміщики втратять дешевих робітників. А коли селяни, незважаючи на всі труднощі, тяганину і навіть прямі заборони, стали і далі сотнями тисяч виселятися в Сибір,— тоді царський уряд, немов бурмистер старого пана, побіг за ними навздогін, щоб допекти їм і на новому місці. Якщо «впереміжку» з мізерними наділами і селянськими землями (кращі з яких уже зайняті) будуть ділянки благородних поміщиків по три тисячі десятин,— тоді, мабуть, незабаром мало буде і спокуси переселятися в Сибір. І землі нових поміщиків тим швидше підвищуватимуться в ціні, чим тіснішим стане життя навколишніх селян: доведеться цим селянам і найматися задешево і орендувати поміщицькі землі втридорога — зовсім як у «Росії». Новий закон прямо про те і дбає, щоб створити швидше новий рай для поміщиків і нове пекло для селян: саме щодо здачі землі в оренду на *один* посів зроблено окреме застереження. Взагалі кажучи, на передачу взятої в оренду казенної землі потрібен окремий дозвіл, а передача на один посів допускається цілком вільно.

Поміщик може обмежити всі свої турботи тим, що найме прикажчика, який здаватиме землю подесятинно селянам, що живуть «вперемішку» з поміщицьким маєтком,— і посилатиме панові готові грошики.

А втім, не завжди захочуть дворяни вести навіть і таке «господарство». Вони можуть відразу одержати куш, якщо перепродадуть казенну землю справжнім господарям. Адже недарма новий закон виходить саме в такий час, коли в Сибір проведено залізницю [56], коли заслання в Сибір скасовується [57], а переселення в Сибір виросли у величезних розмірах: все це неминуче поведе (і веде вже) до підвищення земельних цін. Тому відведення казенних земель приватним особам в даний час є, по суті, розкрадання казни дворянами: казенні землі підвищуються в ціні, а їх на особливо пільгових умовах здають і продають усяким генералам, які цим підвищенням цін і скористаються. Напр., в Уфімській губ. в одному тільки повіті дворяни й чиновники зробили таку операцію з проданими їм (на підставі такого ж закону) землями: вони заплатили казні за землі 60 тис. крб., а через два роки продали ці самі землі за 580 тис. крб., тобто одержали за простий перепродаж *більш як півмільйона карбованців!* Можна собі уявити з цього прикладу, скільки мільйонів потрапить у кишені бідуючих поміщиків завдяки відведенню земель по всьому Сибіру.

Уряд та його прихильники висувають для прикриття цього нахабного розкрадання всякі високі міркування. Говорять про розвиток культури в Сибіру, про важливе значення зразкових господарств. Насправді великі маєтки, що ставлять в безпорадне становище сусідніх селян, можуть тепер посилити тільки найнекультурніші способи експлуатації. Зразкові господарства не створюються казнокрадством, і відведення земель поведе до простого маклерства землею з боку дворян і чиновників, або до процвітання кабальних і лихварських способів господарювання. Благородні дворяни в союзі з урядом для того усунули від казенних сибірських земель євреїв та інших інородців (яких вони намагаються виставити перед темним народом особ-

ливо безсоромними експлуататорами), щоб *самим* зайнятися без перешкоди найнижчого сорту куркульством.

Говорять ще про політичне значення дворянсько-поміщицького стану в Сибіру: серед інтелігенції там особливо багато колишніх засланців, людей неблагонадійних, і ось, мовляв, на противагу їм треба створити надійний оплот державної влади, надійний «земський» елемент. І в цих балачках є значно більше і глибшої правди, ніж уявляють «Гражданин»[58] і «Московские Ведомости». Поліцейська держава настільки обурює проти себе масу населення, що їй необхідно штучно створювати групи осіб, здатних бути стовпом вітчизни. Їй необхідно створити клас великих експлуататорів, які б усім були зобов'язані урядові, які залежали б від його ласки, які здобували б величезні доходи найпідлішим способом (маклерство, куркульство) і в силу цього були б завжди надійними прихильниками всякої сваволі і гноблення. Азіатському урядові потрібна опора в азіатському великому землеволодінні, в кріпосницькій системі «роздачі маєтків». І якщо тепер не можна роздавати «населені маєтки», то можна роздати маєтки *впереміжку* з землями селян, що убожіють; якщо незручно прямо роздарувати тисячі десятин придворним лизоблюдам, то можна прикрити роздачу обставленими тисячами пільг продажем і «орендою» (на 99 років). Як же не назвати кріпосницькою цю земельну політику в порівнянні з земельною політикою сучасних передових країн, напр., Америки? Там ніхто *не сміє* міркувати про дозвіл чи недозвіл переселень, бо кожний громадянин має право переселятися куди йому завгодно. Там вільні землі на окраїнах держави *по закону* має право зайняти кожен, хто хоче займатися сільським господарством. Там створюється не клас азіатських сатрапів, а клас енергійних фермерів, які розвинули всі продуктивні сили країни. Там робітничий клас, завдяки великій кількості вільних земель, зайняв перше місце щодо висоти життєвого рівня.

І в який час виступив наш уряд з своїм кріпосницьким законом! Під час найсильнішої промислової кризи, коли десятки й сотні тисяч не знаходять роботи, під час

нового голодування мільйонів селян. Уряд як тільки міг подбав про те, щоб не «галасували» про лихо. Для цього він повисилав на батьківщину безробітних робітників, для цього він передав продовольчу справу з рук земства в руки поліцейських чиновників, для цього він заборонив приватним особам улаштовувати для голодуючих їдальні, для цього він заткнув рота газетам. І ось, коли неприємний для ситих «галас» про голод припинився,— цар-батюшка взявся допомагати, допомагати бідуючим поміщикам і нещасним генералам-придворним. Повторюємо: наша справа тепер — просто поширити відомості про новий закон. Ознайомившись з ним, найбільш нерозвинені верстви робітників, найбільш сірі й забиті селяни зрозуміють, кому служить уряд і який уряд потрібен народові.

«Искра» № 8, 10 вересня 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ЗЕМСЬКИЙ З'ЇЗД

Громадське пожвавлення, що хвилею прокотилося по країні слідом за подіями весни цього року, не припиняється; в різних формах воно проявляється в усіх верствах російського громадянства, яке ще в січні цього року, здавалось, було глухим і чужим свідомій роботі російської соціал-демократії. Уряд усіх сил докладає, щоб якнайшвидше заспокоїти схвильовану громадську совість звичайними мильними бульбашками, на зразок маніфесту 25-го березня про «сердечне піклування», на зразок так званих реформ Ванновського або урочисто-блазенських поїздок по Росії Сіпягіна і Шаховського... Дехто з наївних російських обивателів справді буде заспокоєний цими заходами, але далеко не всі. Навіть сучасні земці, що наполовину складаються з заляканих чиновників, починають, як видно, виходити з того стану повсякчасного страху, до якого їх призвела епоха лихоліття «царя-миротворця», яка відходить в історію.

Її величність бюрократія, що звільнилась від елементарних покровів соромливості, викликає почуття обурення й гидливості і у них, боязких людей з майже атрофованою громадянською мужністю і громадянською моральністю.

Нас повідомляють, що в кінці червня в місті NN (з обережності не подаємо назви міста) був улаштований з'їзд земських діячів. На ньому були присутні, як розповідають, чоловік 40—50 земців кількох губерній.

Зібралися земці, звичайно, не для розв'язування політичних питань, а для розв'язування мирних, чисто

земських завдань, зібрались «без порушення кола відомства і меж влади», як образно висловлюється земське положення (ст. 87); проте збори ці були скликані без дозволу та відома адміністрації і, отже, говорячи словами того ж положення, збори відбулися «з порушенням порядку діяння земських установ», а земці, що зібралися, від мирних, невинних питань непомітно для себе перейшли до обговорення загального стану речей. Така логіка життя: сумлінні земці, як вони не відхрещуються іноді від радикалізму та нелегальної роботи, силою речей наражаються на необхідність незаконних організацій і рішучішого способу дій. Не ми, звичайно, будемо осуджувати цей природний і цілком правильний шлях. Пора, нарешті, і земським діячам дати енергійну й організовану відсіч урядові, який, закусивши вудила, знищив сільське самоврядування, знівечив самоврядування міське та земське і з ослячою послідовністю замахнувся своєю сокирою над останніми залишками земських установ. Кажуть, на з'їзді один старий і поважний земець, під час обговорення питання про те, як боротися з законом про межі земського оподаткування, вигукнув: «Земські люди повинні, нарешті, сказати своє слово, або вони ніколи вже його не скажуть!» Ми цілком згодні з цим лементом ліберального діяча, готового кинути виклик до відкритої боротьби з чиновним самодержавством. Земство напередодні внутрішнього банкротства. І якщо кращі земці тепер не вживуть рішучих заходів, якщо не порвуть з своєю звичайною маніловщиною [59], з своїми дрібними, другорядними питаннями — «лудінням тазів», як висловився один з поважних земців,— земство обезлюдіє і перетвориться в звичайне «присутствене місце». Ця безславна смерть неминуча, бо не можна безкарно десятки років тільки те й робити, що боятися, дякувати і принижено клопотати; треба погрожувати, вимагати і, покинувши гру в бирюльки, взятися до справжньої роботи.

«Искра» № 8, 10 вересня 1901 р. *Друкується за текстом газети «Искра»*

АГРАРНЕ ПИТАННЯ І «КРИТИКИ МАРКСА» [60] •

Написано. розділи I—IX у червні — вересні 1901 р.; розділи X—XII восени 1907 р.

Вперше надруковано: розділи I—IV у грудні 1901 р. в журналі «Заря» № 2—3; розділи V—IX у лютому 1906 р. в журналі «Образование» № 2; розділи X—XI у 1908 р. в збірнику: Вл Ильин. «Аграрный вопрос». Часть I. СПБ.; розділ XII у 1908 р. у збірнику «Текущая жизнь». СПБ.

Друкується: розділи I—IX за текстом журналів, звіреним з текстом збірника «Аграрный вопрос»; розділи X—XI за текстом збірника «Аграрный вопрос»; розділ XII за текстом збірника «Текущая жизнь»

XV. 1906.

ОБРАЗОВАНІЕ.

ЖУРНАЛЪ

Литературный

и

общественно-политическій.

№ 2.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія В. М. Вольфа. Разъѣзжая, 15.
1906.

Титульна сторінка журналу «Образование» № 2, 1906 р., в якому були надруковані V—IX розділи праці В. І. Леніна «Аграрне питання і «критики Маркса»»

«...Доводити,... що догматичний марксизм у галузі аграрних питань збито з позиції,— значило б стукати у відчинені двері»... Так заявило минулого року «Русское Богатство»[61] устами п. В. Чернова (1900 р., № 8, стор. 204). Дивну властивість має цей «догматичний марксизм»! Ось уже багато років вчені і найвченіші люди Європи поважно заявляють (а газетярі й журналісти повторюють і переказують), що марксизм уже збито з позиції «критикою»,— і все ж кожний новий критик знов спочатку починає трудитися над обстрілюванням цієї, нібито вже зруйнованої, позиції. Пан В. Чернов, наприклад, і в журналі «Русское Богатство» і в збірнику «На славному посту» на протязі *цілих 240 сторінок* «стукає у відчинені двері», «розмовляючи» з читачем з приводу книги Герца. Так докладно переказаний твір Герца, який, у свою чергу, розмовляє з приводу книги Каутського, перекладено вже на російську мову. Пан Булгаков, виконуючи свою обіцянку спростувати того ж Каутського, випустив ціле двотомне дослідження. Тепер уже, напевно, ніхто не дошукається і решток «догматичного марксизму», роздавленого на смерть цими горами критичного друкованого паперу.

I

«ЗАКОН» СПАДНОЇ РОДЮЧОСТІ ГРУНТУ

Придивімось спочатку до загальної теоретичної фізіономії критиків. Пан Булгаков виступив ще в журналі «Начало»[62] із статтею проти «Аграрного питання»

Каутського і виявив відразу всі свої «критичні» прийоми. З незвичайною хльосткістю і розв'язністю справжнього наїзника «розносив» він Каутського, підсовуючи йому те, чого він не говорив; обвинувачуючи його, Каутського, в ігноруванні обставин і міркувань, точно викладених ним же, Каутським; підносячи читачеві під виглядом *своїх власних* критичних висновків — висновки, зроблені Каутським. З виглядом знавця п. Булгаков обвинувачував Каутського в сплутуванні техніки й економіки,— і сам при цьому тут же виявляв не тільки неймовірну плутанину, але й своє небажання дочитувати до кінця цитовані ним сторінки у свого противника. Само собою зрозуміло, що стаття майбутнього професора кишіла утертими вихватками проти соціалістів, проти «теорії краху», утопізму, віри в чудеса і т. ін. * Тепер у своїй докторській дисертації («Капіталізм і землеробство», СПБ. 1900 р.) п. Булгаков покінчив усі рахунки з марксизмом і довів свою «критичну» еволюцію до її логічного кінця.

В основу своєї «теорії аграрного розвитку» п. Булгаков покладає «закон спадної родючості грунту». Нам наводять уривки з творів класиків, що встановлювали цей «закон» (в силу якого кожне додаткове вкладення праці й капіталу в землю супроводиться не відповідною, а спадною кількістю одержуваного продукту). Нам подають список англійських економістів, які визнають цей закон. Нас запевняють, що він «має універсальне значення», що це — «цілком очевидна істина, яку зовсім неможливо заперечувати», «яку досить лише ясно констатувати», і т. ін. і т. д. Чим рішучіше висловлюється п. Булгаков, тим ясніше видно, що він *пнеться назад,* до буржуазної політичної економії, яка заслоняла суспільні відносини вигаданими «вічними законами». Справді, до чого зводиться «очевидність» горезвісного «закону спадної родючості грунту»? До того, що коли б наступні застосування праці й капіталу до землі давали не спадну, а однакову кількість продукту,

* На статтю пана Булгакова в «Начале» я відповів тоді ж статтею: «Капіталізм у сільському господарстві». Через закриття «Начала» стаття ця була вміщена в «Жизни»[63], 1900 р., № 1 і 2. (Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 89—144. *Ред.*) (Примітка автора до видання 1908 р. *Ред.*)

то тоді ні для чого було б взагалі розширяти оранки, тоді додаткову кількість хліба можна було б виробляти на попередній кількості землі, яка б мала́ ця кількість не була, тоді «землеробство всієї земної кулі можна було б вмістити на одній десятині». Такий звичайний (*і єдиний*) довід на користь «універсального» закону. І досить буде кожному хоч трохи поміркувати, щоб зрозуміти, що цей довід являє собою найбеззмістовнішу абстракцію, яка лишає осторонь найголовніше: рівень техніки, стан продуктивних сил. Адже по суті саме́ поняття: «додаткові (або: послідовні) вкладення праці й капіталу» *передбачає* зміну способів виробництва, перетворення техніки. Щоб збільшити в значних розмірах кількість капіталу, який вкладається в землю, треба *винайти* нові машини, нові системи рільництва, нові способи утримання худоби, перевезення продукту і т. ін. і т. ін. Звичайно, в порівняно невеликих розмірах «додаткові вкладення праці й капіталу» можуть відбуватися (і відбуваються) і на базисі даного, незмінного рівня техніки: в цьому випадку може бути застосований *до певної міри* і «закон спадної родючості грунту», застосований в тому розумінні, що незмінний стан техніки ставить дуже вузькі порівняно межі додатковим вкладенням праці й капіталу. Отже, замість універсального закону ми дістаємо в найвищій мірі відносний «закон»,— настільки відносний, що ні про який «закон» і навіть ні про яку кардинальну особливість землеробства не може бути й мови. Візьмімо за дане: трипілля, посіви традиційних зернових хлібів, гнойове скотарство, відсутність поліпшених лук і удосконалених знарядь. Очевидно, що при умові незмінності цих даних межі додаткових вкладень праці й капіталу в землю аж надто вузькі. Та й у тих вузьких межах, в яких все-таки додаткові вкладення праці й капіталу можливі, *зовсім не завжди і не безумовно* спостерігатиметься зменшення продуктивності кожного такого додаткового вкладення. Візьмімо промисловість. Уявімо собі мукомельне або залізопереробне виробництво в епоху, що передувала всесвітній торгівлі і винайденню парових машин. При цьому стані техніки межі

додаткових вкладень праці й капіталу в ручні кузні, вітряні й водяні млини були аж надто вузькі; неминуче повинно було спостерігатися величезне поширення дрібних кузень та млинів, поки радикальне перетворення способів виробництва не створило базису для нових форм промисловості.

Отже: «закон спадної родючості грунту» зовсім не може бути застосований до тих випадків, коли техніка прогресує, коли способи виробництва перетворюються; він має лише дуже відносне й умовне застосування до тих випадків, коли техніка лишається незмінною. Ось чому ні Маркс, ні марксисти і не говорять про цей «закон», а кричать про нього тільки представники буржуазної науки, як-от Брентано, що ніяк не можуть позбутися передсудів старої політичної економії з її абстрактними, вічними й природними законами.

Пан Булгаков захищає «універсальний закон» такими доводами, з яких варто посміятися.

«Те, що було вільним подарунком природи, тепер має зробити людина: вітер і дощ розпушували грунт, в якому було багато поживних елементів, досить було невеликого зусилля з боку людини, щоб добути необхідне. З часом все більша й більша частина продуктивної роботи відходить до людини; як і скрізь, штучні процеси все більше стають на місце природних. Але якщо в індустрії в цьому виявляється перемога людини над природою, то в землеробстві це вказує на зростаючу трудність існування, для якого природа скорочує свої дари. В даному разі байдуже, чи виявляється у збільшенні людської праці або ж її продуктів, напр., знарядь виробництва або добрива і т. ін., дедалі більша трудність виробництва їжі» (п. Булгаков хоче сказати: байдуже, чи виявляється дедалі більша трудність виробництва їжі у збільшенні людської праці або ж у збільшенні її продуктів); «важливе тільки те, що вона коштує людині все дорожче й дорожче. В цьому заміщенні сил природи людською працею, природних факторів виробництва штучними, і полягає закон спадної родючості грунту» (16).

Очевидно, панові Булгакову не дають спати лаври пп. Струве і Туган-Барановського, які додумалися до

того, що не людина працює з допомогою машини, а машина з допомогою людини. Як і ці критики, він падає до рівня вульгарної економії, твердячи про *заміщення* сил природи людською працею і т. ін. Замінити сили природи людською працею, взагалі кажучи, так само неможливо, як не можна замінити аршини пудами. І в індустрії і в землеробстві людина може тільки користуватися діянням сил природи, якщо вона пізнала їх діяння, і *полегшувати* собі це користування з допомогою машин, знарядь і т. ін. Що первісна людина діставала необхідне, як вільний подарунок природи,— це дурна баєчка, за яку п. Булгакова можуть освистати навіть початкуючі студенти. Ніякого золотого віку позаду нас не було, і первісна людина була цілком пригнічена трудністю існування, трудністю боротьби з природою. Запровадження машин і поліпшених способів виробництва незмірно полегшило людині цю боротьбу взагалі і виробництво їжі зокрема. Збільшилася не трудність виробництва їжі, а трудність одержання їжі для робітника — збільшилася тому, що капіталістичний розвиток непомірно підвищив земельну ренту і земельну ціну, сконцентрував сільське господарство в руках великих і дрібних капіталістів, сконцентрував ще більше машини, знаряддя, гроші, без яких неможливе успішне виробництво. Пояснювати цю зростаючу трудність існування робітників тим, що природа скорочує свої дари,— значить ставати буржуазним апологетом.

«Приймаючи цей закон,— продовжує п. Булгаков,— ми зовсім не стверджуємо безперервного збільшення трудності виробництва їжі або не заперечуємо сільськогосподарського прогресу: стверджувати перше і заперечувати друге значило б іти проти очевидності. Нема сумніву, що трудність ця росте не безперервно, розвиток посувається зигзагами. Агрономічні відкриття, технічні удосконалення перетворюють неродючі землі в родючі, тимчасово усувають тенденцію, відзначену в законі спадної родючості грунту» (ibid.*).

* — ibidem — там же. *Ред.*

А правда ж, як це глибокодумно?

Технічний прогрес — «тимчасова» тенденція, а закон спадної родючості грунту, тобто спадної (та й то не завжди) продуктивності додаткових вкладень капіталу на базисі незмінної техніки, «має універсальне значення»! Це цілком все одно, що сказати: зупинки поїздів на станціях являють собою універсальний закон парового транспорту, а рух поїздів між станціями — тимчасова тенденція, яка паралізує діяння універсального закону стояння.

Нарешті, є й масові дані, що спростовують наочно універсальність закону спадної родючості: дані про землеробське і неземлеробське населення. Пан Булгаков сам визнає, що «добування їжі потребувало б постійно відносного збільшення» (це зауважте!) «кількості праці і, значить, землеробського населення, коли б кожна країна була обмежена своїми природними ресурсами» (19). Якщо в Західній Європі землеробське населення зменшується, то це пояснюється тим, що привозом хліба вдалося відхилити від себе діяння закону спадної родючості.— Що й казати, хороше пояснення! Наш учений забув про ту дрібницю, що відносне зменшення землеробського населення спостерігається в усіх капіталістичних країнах, в тому числі і в землеробських, і в тих, що ввозять хліб. Землеробське населення відносно зменшується в Америці і в Росії, воно зменшується у Франції з кінця XVIII століття (див. цифри в тому ж творі п. Булгакова, II, стор. 168), причому це відносне зменшення переходить навіть інколи в абсолютне, тимчасом як перевага ввозу хліба над вивозом була ще в 30-х і 40-х роках зовсім мізерна, і *тільки з 1878 року* не зустрічається вже зовсім років з перевагою вивозу над ввозом *. У Пруссії сільське населення зменшувалося відносно з 73,5% у 1816 р. до 71,7% у 1849 р. і 67,5% у 1871 р., а ввіз жита почався лише з початку 60-х, пшениці — з початку 70-х років (там же, II, 70 і 88). Нарешті, якщо ми візьмемо європей-

* «Statistique agricole de la France (Enquête de 1892)». P. 1897. P. 113 («Сільськогосподарська статистика Франції (Обслідування 1892 р.)». Париж, 1897, стор. 113. *Ред.*).

ські країни, що ввозять хліб,— наприклад, Францію і Німеччину останнього десятиріччя,— то ми побачимо *безсумнівний прогрес* сільського господарства поряд з *абсолютним зменшенням* числа зайнятих в ньому робітників: у Франції це число зменшилося з 1882 по 1892 р.— з 6 913 504 до 6 663 135 («Statist. agric.», ч. II, стор. 248—251), у Німеччині з 1882 по 1895 р.— з 8064 тис. до 8045 тис. * Таким чином, можна сказати, що *вся* історія XIX століття масовими даними щодо зовсім різних країн незаперечно доводить, що «універсальний» закон спадної родючості *цілком паралізований* «тимчасовою» тенденцією технічного прогресу, який дає можливість сільському населенню, що зменшується відносно (а іноді навіть абсолютно), виробляти зростаючу кількість землеробських продуктів на зростаючу масу населення.

До речі сказати, ці масові статистичні дані цілком спростовують також два такі центральні пункти «теорії» п. Булгакова, а саме: по-перше, його твердження, що «до землеробства зовсім не можна прикласти» теорію швидшого зростання постійного капіталу (знарядь і матеріалів виробництва) порівняно із змінним (робоча сила). Пан Булгаков преважно заявляє, що ця теорія невірна, посилаючись для підтвердження своєї думки: а) на «проф. А. Скворцова» (знаменитого найбільше тим, що теорію середньої норми прибутку Маркса він приписував агітаторській зловмисності) і б) на той факт, що при інтенсифікації господарства збільшується кількість робітників на одиницю площі. Це — одно з тих

* «Statistik des Deutschen Reichs», Neue Folge. Bd. 112: «Die Landwirtschaft im Deutschen Reich». Berlin, 1898, S. 6*. («Статистика Німецької імперії», нова серія, т. 112: «Сільське господарство в Німецькій імперії». Берлін, 1898, стор. 6*. *Ред.*) Панові Булгакову, звичайно, неприємний цей факт технічного прогресу при зменшенні сільського населення, що руйнує все його мальтузіанство [64]. Наш «суворий вчений» вдається через це до такої хитрості: замість того, щоб узяти сільське господарство у власному розумінні слова (землеробство, скотарство і т. ін.), він бере (слідом за даними про зростаючу кількість *землеробських* продуктів з 1 гектара!) «сільське господарство в широкому розумінні», куди німецька статистика включає і оранжерейне і торговельне городництво, *і лісівництво, і рибальство*! Виходить збільшення загальної кількості осіб, справді зайнятих «у землеробстві»!! (Булгаков, II, 133). Наведені в тексті цифри стосуються до осіб, для яких землеробство було *головним* заняттям. Число осіб, що займаються землеробством побічно, зросло з 3144 тис. до 3578 тис. Додавати ці цифри до попередніх не цілком правильно, але і при додаванні ми дістаємо лише дуже невелике збільшення: з 11 208 до 11 623 тис.

умисних нерозумінь Маркса, що їх постійно проявляють представники модної критики. Подумайте тільки: теорія швидшого зростання постійного капіталу порівняно із змінним спростовується фактом збільшення *змінного капіталу* на одиницю площі! І п. Булгаков *не помічає,* що статистичні дані, які він сам наводить у такій великій кількості, підтверджують теорію Маркса. Коли в усьому німецькому землеробстві число робітників з 1882 по 1895 р. зменшилося з 8064 до 8045 тис. (а якщо додати осіб, зайнятих землеробством побічно, то збільшилося з 11 208 до 11 623 тис., тобто всього на 3,7%), тимчасом як кількість худоби за цей час зросла з 23,0 мільйона до 25,4 мільйона (переводячи всю худобу на велику), тобто більше ніж на 10%, число випадків застосування п'яти найголовніших машин зросло з 458 тис. до 922 тис., тобто більше ніж удвоє, кількість ввізних добрив з 636 тис. тонн (1883 р.) до 1961 тис. тонн (1892 р.) і кількість калійних солей з 304 тис. подвійних центнерів до 2400 тис. *,— то чи не ясно, що відношення постійного капіталу до змінного збільшується? Ми вже не говоримо про те, що ці огульні дані у величезній мірі затушовують прогрес великого виробництва. Про це далі.

По-друге, прогрес сільського господарства при зменшенні або мізерному абсолютному збільшенні сільського населення цілком спростовує безглузду спробу п. Булгакова воскресити мальтузіанство. Із російських «колишніх марксистів» цю спробу зробив чи не вперше п. Струве у своїх «Критичних замітках», але він, як і завжди, не пішов далі від боязких, недоговорених і двозначних зауважень, недодуманих до кінця і не зведених до однієї системи поглядів. Пан Булгаков сміливіший і послідовніший: «закон спадної родючості» він, нічтоже сумняшеся, перетворює в «один з найважливіших законів історії цивілізації» (sic! ** стор. 18). «Вся історія XIX століття... з його проблемами багатства й бідності була б незрозуміла без цього закону». «Для мене цілком безсумнівно, що соціальне

---

* «Statist. d. D. R.», 112, S. 36 *; Булгаков, II, 135.

** — так! *Ред.*

питання в теперішній його постановці істотно зв'язане з цим законом» (це наш суворий вчений заявляє вже на 18-ій сторінці свого «дослідження»)!... «Безсумнівно,— заявляє він в кінці твору,— що, при наявності перенаселення, певна частина бідності має бути віднесена на рахунок *абсолютної бідності,* бідності виробництва, а не розподілу» (II, 221). «Проблема народонаселення в тій особливій її постановці, яку створюють умови сільськогосподарського виробництва, становить, по-моєму, головну трудність, що лежить на шляху — в теперішній принаймні час — скільки-небудь широкому проведенню принципів колективізму або кооперації в сільськогосподарському підприємстві» (II, 265). «Минуле залишає в спадщину майбутньому хлібне питання, страшніше й трудніше, ніж питання соціальне,— питання виробництва, а не розподілу» (II, 455) і т. ін., і т. ін., і т. ін. Нам нема потреби говорити про наукове значення цієї «теорії», нерозривно зв'язаної з універсальним законом спадної родючості грунту,— після того, як ми розглянули цей закон. А що критичне загравання з мальтузіанством привело в своєму неминучому логічному розвиткові до найвульгарнішого буржуазного апологетизму,— це засвідчено в наведених нами висновках п. Булгакова з одвертістю, яка не залишає нічого бажати.

В наступному нарисі ми розглянемо дані деяких нових джерел, названих нашими критиками (які всі вуха протуркали про те, що ортодокси цураються деталізації), і покажемо, що п. Булгаков взагалі перетворює словечко «перенаселення» в трафарет, прикладання якого звільняє його від усякого аналізу і особливо від аналізу класових суперечностей всередині «селянства». А тепер, обмежуючись загальнотеоретичною стороною аграрного питання, ми мусимо ще торкнутися теорії ренти. «Щодо Маркса,— пише п. Булгаков, — то в III т. «Капіталу»,— в тому вигляді, як ми зараз його маємо,— він не додає нічого, вартого уваги, до теорії диференціальної ренти Рікардо» (87). Запам'ятаймо це «нічого, вартого уваги», і порівняймо з присудом критика таку, зроблену ним раніше, заяву:

«Незважаючи на очевидно негативне ставлення до цього закону (закону спадної родючості грунту), Маркс засвоює в основних принципах теорію ренти Рікардо, яка побудована на цьому законі» (13). Адже виходить, за п. Булгаковим, що Маркс не помітив зв'язку теорії ренти Рікардо з законом спадної родючості і тому не звів кінців з кінцями! Ми можемо одно сказати з приводу такого викладу: ніхто так не перекручує Маркса, як колишні марксисти, ніхто не проявляє такої неймовірної без... без... безцеремонності в підсовуванні критикованому письменникові тисячі й одного смертного гріха.

Твердження п. Булгакова є кричуще перекручення істини. Насправді Маркс не тільки помітив цей зв'язок теорії ренти Рікардо з його помилковим вченням про спадну родючість грунту, але й з цілковитою виразністю викрив помилку Рікардо. Хто хоч з краплиною «уваги» читав III том «Капіталу», той не міг не помітити тієї в найвищій мірі «вартої уваги» обставини, що саме Маркс *звільнив* теорію диференціальної ренти від *усякого зв'язку* з горезвісним «законом спадної родючості грунту». Маркс показав, що для утворення диференціальної ренти необхідний і достатній є факт різної продуктивності різних застосувань капіталу до землі. Зовсім не важливо при цьому, відбувається перехід від кращої землі до гіршої чи, навпаки, знижується продуктивність додаткових вкладень капіталу в землю чи підвищується. В дійсності мають місце всілякі комбінації цих різних випадків, і ні під яке єдине загальне правило цих комбінацій підвести не можна. Так, напр., Маркс описує спочатку диференціальну ренту першого виду, що походить від різної продуктивності застосувань капіталу на різних ділянках землі, і пояснює свій виклад таблицями (з приводу яких п. Булгаков робить суворе зауваження за «надмірну пристрасть Маркса до одягання своїх — нерідко дуже простих — думок у складну математичну одежу». Ця складна математична одежа обмежується чотирма діями арифметики, а дуже простих думок, як ми бачимо, зовсім не зрозумів учений професор). Розглянувши ці

таблиці, Маркс робить висновок: «Таким чином, падає та перша невірна передумова диференціальної ренти, яка ще панує у Веста (West), Мальтуса, Рікардо, а саме, що диференціальна рента неодмінно передбачає перехід до гіршого і гіршого грунту або ж спадну продуктивність землеробства. Диференціальна рента, як ми бачили, може мати місце при переході до кращої і кращої землі; диференціальна рента може мати місце, коли нижчий ступінь займає кращий грунт замість попереднього гіршого; вона може бути зв'язана із зростаючим прогресом землеробства. Її умовою є тільки нерівність видів грунту». (Маркс не говорить тут про різну продуктивність послідовних вкладень капіталу в землю, бо це породжує диференціальну ренту *другого* виду, а в даному розділі мова йде про диференціальну ренту *першого* виду.) «Оскільки справа стосується розвитку продуктивності, — остільки диференціальна рента передбачає, що підвищення абсолютної родючості всієї сільськогосподарської площі не знищує цієї нерівності, а або посилює її, або лишає незмінною, або ж тільки зменшує» («Das Kapital», III, 2, S. 199)[65]. Пан Булгаков *не помітив* цієї корінної відмінності теорії диференціальної ренти Маркса від теорії ренти Рікардо. Зате він визнав за краще розшукати в третьому томі «Капіталу» «уривок, який дозволяє скоріше думати, що Маркс ставився до закону спадної родючості грунту далеко не негативно» (стор. 13, приміт.). Ми просимо у читача вибачення, що нам доведеться приділити дуже багато місця зовсім неістотному (відносно питання, яке цікавить нас з п. Булгаковим) уривкові. Та що вдієш, коли герої сучасної критики (які ще сміють обвинувачувати ортодоксів у рабулістиці *) перекручують цілком ясний зміст ворожого їм учення з допомогою вихоплених з контексту цитат і з допомогою перебреханих перекладів? Пан Булгаков цитує знайдений ним уривок так: «З точки зору капіталістичного способу виробництва завжди відбувається відносне подорожчання *(землеробських)* продуктів, *тому що*» (ми просимо

* — словесних хитросплетеннях. *Ред.*

читача звернути особливу увагу на підкреслювані *нами* слова) «для одержання продукту робиться певна затрата, треба оплачувати щось таке, що раніш не оплачувалося». І Маркс говорить далі, що елементи природи, які входять у виробництво, як агенти його, нічого не коштуючи, являють собою дарову природну продуктивну силу праці, а коли для виробництва додаткового продукту доводиться працювати без допомоги цієї природної сили, то треба затратити новий капітал, що веде до подорожчання виробництва.

З приводу такого способу «цитувати» ми повинні зробити три зауваження. По-перше, словечко «тому що», яке надає тираді абсолютного сенсу встановлення якогось «закону», *вставлене п. Булгаковим від себе. В оригіналі* («Das Kapital», III, 2, S. 277—278) *стоїть не «тому що», а «коли»* [66]. *Коли* треба оплачувати щось таке, що раніш не оплачувалося, то відбувається завжди відносне подорожчання продуктів; а правда ж, як *це* твердження схоже на визнання «закону» спадної родючості? По-друге, словечко «землеробських» вставлене разом з дужками п. Булгаковим. *В оригіналі його зовсім нема.* Пан Булгаков вирішив, мабуть, з властивою пп. критикам легковажністю, що Маркс може говорити тут тільки про землеробські продукти, і поспішив дати читачеві «пояснення» зовсім хибного характеру. Насправді Маркс говорить тут про всі продукти взагалі; уривкові, цитованому п. Булгаковим, передують слова Маркса: «взагалі слід зауважити ось що». Дарові сили природи можуть входити і в промислове виробництво — такий є наведений Марксом у тому ж відділі про ренту приклад водоспаду, що заміняє для однієї з фабрик силу пари,— і коли треба виробити додаткову кількість продукту без допомоги цих дарових сил, то станеться *завжди* відносне подорожчання продуктів. По-третє, треба розглянути, в якому контексті стоїть цей уривок. Маркс говорить у цьому розділі про диференціальну ренту з гіршої оброблюваної землі і розбирає, *як і завжди*, два для нього цілком рівноправні, *цілком однаково можливі* випадки: перший випадок — зростаючу продуктивність послідовних за-

стосувань капіталу (S. 274—276) і другий випадок — спадну продуктивність їх (S. 276—278) [67]. З приводу цього останнього з можливих випадків Маркс говорить: «Про спадну продуктивність грунту при послідовних застосуваннях капіталу дивись у Лібіха... *Але* слід *взагалі* зауважити ось що» (курсив наш). Далі йде «перекладений» п. Булгаковим уривок, який говорить, що коли оплачується те, що раніш не оплачувалося, то *завжди* відбувається відносне подорожчання продуктів.

Полишаємо самому читачеві судити про наукову сумлінність критика, який обернув зауваження Маркса про один із можливих випадків у визнання Марксом цього випадку за якийсь загальний «закон».

А ось заключна думка п. Булгакова про знайдений ним уривок:

«Цей уривок, звичайно, неясний»... Ну, ще б пак! Після булгаковської заміни одного слова іншим цей уривок навіть зовсім позбавлений змісту... «але його не можна зрозуміти інакше, як посереднє чи навіть пряме визнання» (слухайте!) «закону спадної родючості грунту. Мені невідомо, щоб Маркс де-небудь ще прямо висловлювався з приводу останнього» (I, 14). Як колишньому марксистові, п. Булгакову «невідомо», що Маркс прямо оголосив цілком невірним припущення Веста, Мальтуса, Рікардо, ніби диференціальна рента передбачає перехід до гірших земель або спадну родючість грунту *. Йому «невідомо», що Маркс на протязі всього свого широкого аналізу ренти *десятки разів* показує, що зниження й підвищення продуктивності додаткових затрат капіталу він розглядає як цілком однаково можливі випадки!

* Це спростоване Марксом невірне припущення класичної економії перейняв, звичайно, без критики і «критик» п. Булгаков слідом за своїм учителем Брентано. «Умовою виникнення ренти,— пише пан Булгаков,— є закон спадної родючості грунту...» (I, 90). «...Англійська рента... фактично розрізняє послідовні затрати капіталу різної, загалом спадної продуктивності» (I, 130).

II

ТЕОРІЯ РЕНТИ

Теорії ренти Маркса п. Булгаков взагалі не зрозумів. Він певен, що розбиває цю теорію двома такими запереченнями: 1) За Марксом, землеробський капітал входить у вирівнювання норми прибутку, так що ренту створює додатковий прибуток, який перевищує середню норму прибутку. Це невірно, на думку п. Булгакова, бо монополія землеволодіння усуває свободу конкуренції, необхідну для процесу вирівнювання норми прибутку. Землеробський капітал не входить у процес вирівнювання норми прибутку. 2) Абсолютна рента є лише окремий випадок диференціальної ренти, і відрізняти її від цієї останньої неправильно. Це розрізнення грунтується на цілком довільному двоякому тлумаченні одного й того ж факту — монопольного володіння одним з факторів виробництва. Пан Булгаков так упевнений в нищівній силі своїх доводів, що не може утриматися від цілого потоку сильних слів проти Маркса: petitio principii*, немарксизм, логічний фетишизм, втрата Марксом свободи розумового льоту і т. ін. А тимчасом, обидва його доводи грунтуються на досить грубій помилці. Те ж саме однобічне спрощення предмета, яке спонукало п. Булгакова піднести один з можливих випадків (зниження продуктивності додаткових затрат капіталу) до універсального закону спадної родючості,— приводить його в даному питанні до того, що він без критики оперує з поняттям «монополія», підносячи це поняття до чогось по-своєму теж універсального, і сплутує при цьому ті наслідки, які випливають, при капіталістичній організації землеробства, з *обмеженості землі,* з одного боку, і з *приватної власності на землю,*— з другого. Це ж бо дві речі різні. Пояснимо.

«*Умовою,* хоча й не джерелом виникнення земельної ренти,— пише п. Булгаков,— є те ж саме, щó викликало і можливість монополізації землі,— обмеженість

---

* — аргумент, що грунтується на висновку з положення, яке ще потребує доказу. *Ред.*

продуктивних сил землі і безмежно зростаюча потреба в них людини» (I, 90). Замість: «обмеженість продуктивних сил землі» треба було сказати: «*обмеженість землі*». (Обмеженість продуктивних сил землі зводиться, як ми вже показали, до «обмеженості» даного рівня техніки, даного стану продуктивних сил.) Обмеженість землі передбачає справді, при капіталістичному ладі суспільства, монополізацію землі, *але землі як об'єкта господарства, а не як об'єкта права власності*. Припущення капіталістичної організації землеробства неодмінно включає в себе те припущення, що вся земля зайнята окремими, приватними господарствами, *але зовсім не включає припущення,* що вся земля перебуває в приватній власності цих хазяїв або інших осіб або в приватній власності взагалі. Монополія володіння землею на праві власності і монополія господарства на землі — речі зовсім різні не тільки логічно, але й історично. Логічно — ми цілком можемо уявити собі чисто капіталістичну організацію землеробства при цілковитій відсутності приватної власності на землю, при перебуванні землі у власності держави або общин і т. ін. І в дійсності ми бачимо, що в усіх розвинутих капіталістичних країнах вся земля зайнята окремими, приватними господарствами, але ці господарства експлуатують не тільки свої власні, але й орендовані ними землі приватних власників, і державні землі, і землі общин [68] (напр., у Росії, причому на чолі приватних господарств на селянських общинних землях стоять, як відомо, капіталістичні селянські господарства). І Маркс недарма робить на самому початку свого аналізу ренти зауваження, що капіталістичний спосіб виробництва застає (і підпорядковує собі) найрізноманітніші форми земельної власності, починаючи від кланової власності [69] та феодальної власності і кінчаючи власністю селянських общин.

Отже, обмеженість землі неминуче передбачає тільки монополізацію господарства на землі (при умові панування капіталізму). Постає питання, які неминучі наслідки *цієї* монополізації щодо питання про ренту? Обмеженість землі веде до того, що ціну хліба визначають

умови виробництва не на середньої якості землі, а на гіршій оброблюваній землі. Ця ціна хліба дає фермерові (= капіталістичному підприємцеві в землеробстві) покриття його витрат виробництва і середній прибуток на його капітал. Фермер на кращій землі дістає додатковий прибуток, який і утворює *диференціальну ренту*. Питання про те, чи існує приватна власність на землю, не стоїть ані в якому зв'язку з питанням про утворення диференціальної ренти, яка неминуча в капіталістичному землеробстві хоча б на общинних, державних, безгосподарних землях. Єдиний наслідок обмеженості землі при капіталізмі — утворення диференціальної ренти внаслідок різної продуктивності різних затрат капіталу. Пан Булгаков вбачає другий наслідок в усуненні свободи конкуренції в землеробстві, кажучи, що відсутність цієї свободи перешкоджає землеробському капіталові брати участь в утворенні середнього прибутку. Це — явне сплутання питання про господарство на землі з питанням про право власності на землю. З факту обмеженості землі (незалежно від приватної власності на землю) випливає логічно тільки те, що вся земля буде зайнята капіталістами-фермерами, але зовсім не випливає необхідність будь-яких обмежень свободи конкуренції між цими фермерами. Обмеженість землі є явище загальне, що неминуче кладе свою печать на всяке капіталістичне землеробство. Логічна неспроможність сплутання цих різних речей наочно підтверджується і історією. Не говоримо вже про Англію: в ній відокремлення землеволодіння від землеробського господарства очевидне, свобода конкуренції між фермерами — майже повна, обертання утвореного в торгівлі й промисловості капіталу на сільське господарство мало і має місце в найширших розмірах. Але і в усіх інших капіталістичних країнах відбувається (всупереч думці п. Булгакова, який марно намагається, слідом за п. Струве, виділити «англійську» ренту в щось цілком своєрідне) *той же самий процес* відокремлення землеволодіння від землеробського господарства — тільки в найрізноманітніших формах (оренда, іпотека [70]). Не помічаючи

цього процесу (посилено підкреслюваного Марксом), п. Булгаков, можна сказати, слона не помічає. В усіх європейських країнах спостерігаємо ми, після падіння кріпосного права, руйнування становості землеволодіння, мобілізацію земельної власності, обертання торговельно-промислового капіталу на сільське господарство, зростання оренди й іпотечної заборгованості. І в Росії, незважаючи на найбільші залишки кріпосного права, ми бачимо після реформи посилену купівлю землі селянами, різночинцями й купцями, розвиток оренди приватновласницьких, державних та *общинних* земель і т. ін. і т. ін. Про що свідчать усі ці явища? Про створення вільної конкуренції в *землеробстві — всупереч* монополії *земельної власності* і незважаючи на надзвичайно різноманітні форми цієї власності. Тепер в усіх капіталістичних країнах всякий власник капіталу може так само легко або майже так само легко вкласти цей капітал в сільське господарство (шляхом купівлі або оренди землі), як і в будь-яку галузь торгівлі або промисловості.

Пан Булгаков, заперечуючи проти Марксової теорії диференціальної ренти, вказує на те, що «всі ці відмінності (відмінності в умовах виробництва землеробських продуктів) суперечливі і *можуть*» (курсив наш) «взаємно знищувати одна одну,— відстань, як це зазначав уже Родбертус, може паралізуватися родючістю, а різна родючість може вирівнюватися більш посиленим виробництвом на ділянках більшої родючості» (I, 81). Даремно тільки забуває наш суворий вчений про те, що Маркс відзначив цей факт і зумів дати йому не таку однобоку оцінку. «Ясно,— пише Маркс,— що ці дві різні основи диференціальної ренти, родючість і розташування» (земельних ділянок) «можуть діяти в протилежному напрямі. Земельна ділянка може бути добре розташована і дуже мало родюча, і навпаки. Ця обставина важлива, бо вона пояснює нам, чому при розорюванні землі в даній країні перехід може відбуватися так само від кращої землі до гіршої, як і навпаки. Нарешті, ясно, що прогрес соціального виробництва взагалі впливає, з одного боку, нівелююче на розташування»

(земельних ділянок) «як на основу диференціальної ренти, створюючи місцеві ринки, створюючи розташування з допомогою проведення шляхів сполучення; а, з другого боку, посилює відмінності в місцевому розташуванні земельних ділянок як шляхом відокремлення землеробства від промисловості, так і шляхом утворення великих центрів виробництва поряд із зворотною стороною цього явища: посиленням відносної самотності села» (relative Vereinsamung des Landes) («Das Kapital», III, 2, 190) [71]. Отже, в той час як п. Булгаков з переможним виглядом повторює давно відому думку про *можливість* взаємного знищення відмінностей, Маркс ставить *дальше* питання про перетворення цієї можливості в дійсність і показує, що поруч з нівелюючими впливами спостерігаються і диференціюючі. Кінцевий підсумок цих взаємносуперечливих впливів полягає, як кожен знає, в тому, що в усіх країнах і повсюди *існують* величезні відмінності між земельними ділянками щодо родючості і розташування їх. Заперечення п. Булгакова свідчить тільки про цілковиту непродуманість його зауважень.

Поняття останньої найменш продуктивної затрати праці й капіталу,— заперечує далі п. Булгаков,— «однаково без критики вживається і Рікардо і Марксом. Неважко бачити, який елемент довільності вноситься цим поняттям: хай на землю витрачається $10a$ капіталу, причому кожне наступне a відзначається спадною продуктивністю; загальний продукт грунту буде A. Очевидно, середня продуктивність кожного a дорівнюватиме $A/10$, і коли весь капітал розглядати як одно ціле, то ціна визначатиметься саме цією середньою його продуктивністю» (I, 82). Очевидно,— скажемо ми на це,— що п. Булгаков за своїми пишними фразами про «обмеженість продуктивних сил землі» прогледів *дрібницю:* обмеженість землі. Ця обмеженість — цілком незалежно від будь-якої *власності* на землю — створює певного роду монополію, а саме: тому що земля вся зайнята фермерами, тому що існує попит на весь хліб, вироблюваний на всій землі, в тому числі і на найгірших і на найбільш віддалених від ринку ділян-

ках, то зрозуміло, що ціну хліба визначає ціна виробництва на гіршій землі (або ціна виробництва при останній, найменш продуктивній затраті капіталу). «Середня продуктивність» п. Булгакова є пуста арифметична вправа, бо дійсному утворенню цієї середньої заважає обмеженість землі. Щоб утворилася ця «середня продуктивність» і визначила собою ціни, для цього треба, щоб кожний капіталіст не тільки міг взагалі застосувати капітал до землеробства (настільки в землеробстві є, як ми вже говорили, свобода конкуренції), але також, щоб кожний капіталіст міг завжди — понад наявне число землеробських підприємств — заснувати *нове* землеробське підприємство. Якби це було так, тоді між землеробством і промисловістю ніякої різниці не було б, тоді ніяка рента не могла б виникнути. Але саме обмеженість землі робить те, що це не так.

Підемо далі. Ми міркували досі, зовсім лишаючи осторонь питання про власність на землю; ми бачили, що такий прийом обов'язковий і з огляду на логічні міркування, і з огляду на історичні дані, які свідчать про виникнення й розвиток капіталістичного землеробства при всяких формах землеволодіння. Введемо тепер цю нову умову. Припустімо, що вся земля перебуває в приватній власності. Як відіб'ється це на ренті? Диференціальна рента буде відібрана землевласником, на підставі його права власності, у фермера; тому що диференціальна рента є надлишок прибутку понад нормальний, середній прибуток на капітал, і тому що свобода конкуренції в розумінні свободи вкладання капіталу в сільське господарство в землеробстві є (respective* створюється капіталістичним розвитком), то землевласник завжди знайде фермера, який задовольняється середнім прибутком і віддає йому, землевласникові, надприбуток. Приватна власність на землю не створює диференціальної ренти, а тільки переміщає її з рук фермера в руки землевласника. Чи обмежується цим вплив приватної земельної власності? Чи можна припустити, що землевласник *даром* дозволить

* — або. *Ред.*

фермерові експлуатувати ту гіршу і найгірш розташовану землю, яка дає тільки середній прибуток на капітал? Звичайно, ні. Землеволодіння є монополія, і на підставі цієї монополії землевласник зажадає плати з фермера і за цю землю. Ця плата буде *абсолютною рентою,* що не стоїть ні в якому зв'язку з різною продуктивністю різних затрат капіталу і *випливає з приватної власності на землю.* Обвинувачуючи Маркса в довільному двоякому тлумаченні однієї й тієї ж монополії, п. Булгаков не потрудився подумати, що ми маємо справу дійсно з двоякою монополією; по-перше, ми маємо монополію господарства (капіталістичного) на землі. Ця монополія випливає з обмеженості землі, будучи через те необхідною в усякому капіталістичному суспільстві. Веде *ця* монополія до того, що ціну хліба визначають умови виробництва на гіршій землі, а надлишковий додатковий прибуток, що його дає затрата капіталу на кращій землі або продуктивніша затрата капіталу, утворює диференціальну ренту. Рента ця виникає цілком незалежно від приватної земельної власності, яка тільки дає можливість землевласникові відібрати її у фермера. По-друге, ми маємо монополію приватної власності на землю. Ні логічно, ні історично ця монополія з попередньою нерозривно* не зв'язана. Нічого *необхідного* для капіталістичного суспільства і для капіталістичної організації землеробства ця монополія собою не являє. З одного боку, ми цілком можемо мислити капіталістичне землеробство без приватної власності на землю, і багато послідовних буржуазних економістів вимагали націоналізації землі. З другого боку, ми і в дійсності зустрічаємо капіталістичну організацію землеробства при відсутності приватної земельної власності, напр., на землях державних і общинних. Тому розрізняти ці двоякого роду монополії безумовно треба, а значить, треба поряд з диферен-

* Навряд чи є потреба нагадувати читачеві, що, маючи тут справу з загальною теорією ренти і капіталістичної організації землеробства, ми не торкаємося таких фактів, як давність і поширеність приватної земельної власності, як підрив заокеанською конкуренцією останнього названого нами виду монополії, а почасти й обох її видів і т. ін.

ціальною рентою визнати й існування абсолютної ренти, яку *породжує* приватна власність на землю *.

Можливість походження абсолютної ренти з додаткової вартості землеробського капіталу Маркс пояснює тим, що в землеробстві частка змінного капіталу в загальному складі капіталу вища від середнього (припущення цілком природне при безсумнівній відсталості землеробської техніки порівняно з промисловою). Раз це так — значить, вартість землеробських продуктів взагалі вища від їх ціни виробництва, а додаткова вартість вища від прибутку. Тимчасом, монополія приватної земельної власності перешкоджає цьому лишкові увійти цілком у процес вирівнювання прибутку, і абсолютна рента береться з цього лишку **.

* У другій частині другого тому «Теорій додаткової вартості» («Theorien über den Mehrwert». II Band, II Theil), що вийшла в 1905 році, Маркс дає роз'яснення в питанні про абсолютну ренту, які підтверджують правильність мого тлумачення (особливо щодо двох видів монополії). Ось місця у Маркса, які стосуються сюди: «Коли б земля являла собою необмежений елемент не тільки щодо капіталу й населення, але й фактично, тобто була б «необмежена», як «повітря й вода», була б «в наявності в необмеженій кількості» (цитати з Рікардо), то тоді привласнення землі однією особою не могло б на ділі нітрохи виключати привласнення землі іншою особою. Тоді не могло б існувати ніякої приватної власності на землю (і не тільки приватної, але й «суспільної» і державної власності не могло б бути). В цьому разі, коли б до того ж уся земля була всюди однакової якості, за землю не можна було б брати ніякої ренти... Вся суть питання полягає ось у чому: коли б земля у відношенні до капіталу існувала як усяка елементарна сила природи, то капітал у галузі сільського господарства діяв би цілком так само, як і в усякій іншій галузі промисловості. Тоді не було б ніякої земельної власності і ніякої ренти... Навпаки, коли земля 1) обмежена, 2) захоплена у власність, коли капітал зустрічає, як умову свого виникнення, власність на землю — саме так стоїть справа в країнах, де розвивається капіталістичне виробництво, а в таких країнах, де раніше не було цієї умови (як у старій Європі), капіталістичне виробництво само створює для себе ці умови: приклад Спол. Штати,— то тоді земля не являє собою елементарно доступного капіталові поля діяльності. Через те існує абсолютна рента незалежно від диференціальної ренти» (стор. 80, 81) [72]. Маркс цілком виразно розрізняє тут обмеженість землі і перебування землі в приватній власності. (Примітка автора до видання 1908 р. *Ред.*)

** Між іншим. Ми вважали за необхідне особливо докладно спинитися на теорії ренти Маркса через те, що помилкове розуміння її ми зустріли також у п. П. Маслова («Жизнь», 1901, № 3 і 4, «До аграрного питання»), який визнає спадну продуктивність додаткових затрат капіталу, коли не за закон, то за «звичайне» і ніби нормальне явище, зв'язує з цим явищем диференціальну ренту і відкидає теорію абсолютної ренти. Цікава стаття п. П. Маслова містить у собі багато вірних зауважень на адресу критиків, але вона багато втрачає як від зазначеної зараз помилковості теорії автора (який, захищаючи марксизм, не потрудився точно визначити відмінність «своєї» теорії від теорії Маркса), так і від ряду необережних і зовсім несправедливих тверджень на зразок, напр., того, що п. Бердяєв «цілком звільняється від впливу буржуазних письменників» і відзначається «витриманістю класової точки зору не на шкоду об'єктивності», що «в багатьох відношеннях аналіз, зроблений Каутським, є місцями... тенденційний», що Каутський «зовсім не визначив, у якому напрямі йде розвиток продуктивних сил у землеробстві» і т. ін.

Пан Булгаков дуже незадоволений цим поясненням і вигукує: «Що ж за річ така — ця додаткова цінність, що її як сукна або бавовни або іншого якогось товару може вистачати чи не вистачати для покриття можливого попиту. Насамперед, це не матеріальна річ, це — поняття, яке служить для визначення певного суспільного відношення виробництва» (I, 105). Це протиставлення «матеріальної речі» — «поняттю» являє собою наочний зразок тієї схоластики, яку так люблять тепер підносити під виглядом «критики». Яке значення могло б мати «поняття» про частку суспільного продукту, коли б цьому поняттю не відповідали певні «матеріальні речі»? Додаткова цінність є грошовий еквівалент додаткового продукту, який складається з певної частки сукна, бавовни, хліба і всіх інших товарів. («Певність» треба розуміти, звичайно, не в тому значенні, що наука може конкретно визначити цю частку, а в тому значенні, що відомі умови, які визначають в загальних рисах розмір цієї частки.) В землеробстві додатковий продукт більший (в пропорції до капіталу), ніж в інших галузях промисловості, і цього лишку (що не входить у вирівнювання прибутку внаслідок монополії земельної власності) може, природно, «вистачати чи не вистачати на покриття попиту» з боку монополіста-землевласника.

Ми можемо звільнити читача від детального викладу тієї теорії ренти, яку створив п. Булгаков, за власним скромним зауваженням, «власними силами», «ідучи своїм шляхом» (I, 111). Досить кількох зауважень, щоб схарактеризувати цей продукт «останньої найменш продуктивної затрати» професорської «праці». «Нова» теорія ренти побудована за старовинним рецептом: «обізвався грибом, лізь у козуб». Раз свобода конкуренції, — тоді вже не повинно бути абсолютно ніяких обмежень її (хоча такої абсолютної свободи конкуренції ніде ніколи і не існувало). Раз монополія, — кінець. Значить, рента береться зовсім не з додаткової цінності, зовсім навіть не з землеробського продукту; вона береться з продукту неземлеробської праці, це просто — данина, податок, вирахування з усього суспільного

виробництва, вексель землевласника. «Землеробський капітал із своїм прибутком і землеробська праця, взагалі землеробство, як сфера застосування праці й капіталу, становлять, таким чином, status in statu* в капіталістичному царстві... всі (sic!) визначення капіталу, додаткової цінності, заробітної плати і цінності взагалі в застосуванні до землеробства виявляються величинами уявними» (I, 99).

Так. Так. Віднині все ясно: і капіталісти і наймані робітники в землеробстві — все це величини уявні. Але коли п. Булгакову трапляється так зарапортуватися, то він іноді міркує і не зовсім нерозумно. Через чотирнадцять сторінок ми читаємо: «Виробництво землеробських продуктів коштує суспільству певної кількості праці; це — їх цінність». Чудово. Значить, уже принаймні «визначення» цінності — величини не зовсім уявні. Далі: «Раз виробництво організоване по-капіталістичному, і на чолі виробництва стоїть капітал, то ціна хліба визначиться за цінами виробництва, значить буде врахована продуктивність даного застосування праці й капіталу порівняно з середньосуспільною». Прекрасно. Значить, і «визначення» капіталу, додаткової цінності та заробітної плати — величини не зовсім уявні. Значить, і свобода конкуренції (хоча й не абсолютна) є в наявності, бо без переходу капіталу з землеробства в промисловість і навпаки неможливе було б «урахування продуктивності порівняно з середньосуспільною». Далі: «А завдяки земельній монополії ціна піднімається вище від цінності, до тих меж, до яких дозволяють умови ринку». Чудово. Та тільки де ж це бачив п. Булгаков, щоб данина, податок, вексель тощо залежали від умов ринку? Якщо завдяки монополії ціна піднімається до меж, які допускаються умовами ринку, то вся відмінність «нової» теорії ренти від «старої» полягає в тому, що автор, який ішов «своїм шляхом», не зрозумів, з одного боку, різниці між впливом обмеженості землі і впливом приватної власності на землю, а з другого боку,— зв'язку

* — державу в державі. *Ред.*

між поняттям «монополія» і поняттям «остання найменш продуктивна затрата праці й капіталу». Чи дивуватися після цього, що ще через сім сторінок (I, 120) п. Булгаков зовсім забув уже про «свою» теорію і міркує про «спосіб дільби цього (землеробського) продукту між землевласником, капіталістичним фермером і сільськогосподарськими робітниками»? Блискучий фінал блискучої критики! Чудовий результат нової, що збагатила віднині науку політичної економії, *булгаковської теорії ренти!*

III

МАШИНИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Перейдемо тепер до «чудової», за відзивом п. Булгакова, праці Герца («Die agrarischen Fragen im Verhältniss zum Sozialismus». Wien, 1899 *. Російський переклад А. Ільїнського, С.-Петерб. 1900). А втім, нам доведеться деякий час розглядати однакові доводи обох цих письменників разом.

Питання про машини в сільському господарстві і, в тісному зв'язку з ним, питання про велике й дрібне виробництво в землеробстві є для «критиків» особливо часто приводом до «спростовування» марксизму. Далі ми докладно розберемо деякі наведені ними детальні дані, а тепер розглянемо загальні міркування, що стосуються сюди. Критики присвячують цілі сторінки найдокладнішим міркуванням з приводу того, що машини в землеробстві зустрічають більше труднощів застосування, ніж у промисловості, і тому застосовуються менше і мають менше значення. Все це незаперечно і цілком виразно було відзначене, наприклад, і тим самим Каутським, саме ім'я якого доводить пп. Булгакова, Герца й Чернова мало не до нестями. Але цей безперечний факт нітрохи не спростовує того, що застосування машин швидко розвивається і в землеробстві, справляючи на нього могутній перетворюючий вплив. Критики можуть тільки «відговорюватися» від цього

* — «Аграрні питання в їх зв'язку з соціалізмом». Відень, 1899. *Ред.*

неминучого висновку такими, наприклад, глибокодумними міркуваннями: ...«Землеробство характеризується пануванням природи в процесі виробництва, несвободою людської волі» (Булгаков, I, 43)... «замість невпевненої і неточної роботи людини вона» (машина в промисловості) «з математичною правильністю виконує як мікроскопічні, так і колосальні роботи. Машина не може зробити нічого подібного (?) щодо виробництва землеробських продуктів, бо досі робочий інструмент цей перебуває в руках не у людини, а у матері-природи. Це — не метафора» (там же). Це справді не метафора, а просто пуста фраза, бо кожен знає, що паровий плуг, рядкова сівалка, молотарка і т. ін. *роблять* роботу *більш* «упевненою й точною», а отже, сказати «нічого подібного» — значить сказати дурницю! Точнісінько так само, як сказати, що машина в землеробстві «не може ні в якій мірі (sic!) революціонізувати *виробництво*» (Булгаков, I, 43—44, причому цитуються спеціалісти з сільськогосподарського машинобудування, які, однак, говорять тільки про порівняну відмінність машин сільськогосподарських і промислових), або сказати: «машина не тільки не може тут перетворити робітника в свій придаток (?), але цьому робітникові лишається, як і раніше, роль керівника процесу» (44) наприклад, подавальнику коло молотарки?

Перевагу парового плуга п. Булгаков намагається послабити посиланнями на Штумпфе та Кутцлеба (що писали про здатність дрібного господарства конкурувати з великим) у протилежність висновкам спеціалістів з сільськогосподарського машинобудування та сільськогосподарської економії (Фюлінга, Перельса), причому фігурують доводи на зразок того, що можливість парової оранки потребує особливого грунту * і «надзвичайно великих розмірів маєтків» (на думку п. Булгакова, це довід не проти дрібного господарства, а проти парового плуга!), що при глибині борозни *в 12 дюймів* робота худоби *дешевша*, ніж пари, і т. п. Такими

* Герц з особливо «переможним» виглядом наполягає на цьому, доводячи невірність «абсолютного» судження (S. 65, російський переклад 156), що паровий плуг «за будь-яких обставин» вищий від упряжного. Ось саме це й називається добиватися у відчинені двері!

доводами можна списати цілі томи, нітрохи не спростувавши цим ні того, що паровий плуг дав можливість надзвичайно глибокої оранки (і глибше, ніж на 12 дюймів), ні того, що застосування його швидко розвивалося: в Англії в 1867 р. його застосовували тільки 135 маєтків, у 1871 р. було вже в ужитку понад 2000 парових плугів (Каутський); в Німеччині кількість господарств, що застосовували парові плуги, збільшилася з 1882 по 1895 р. з 836 до 1696.

У питанні про сільськогосподарські машини п. Булгаков цитує не раз Фр. Бензінга, «автора спеціальної монографії про сільськогосподарські машини», як він його атестує (І, 44). Було б великою несправедливістю, коли б ми не відзначили і в даному разі, *як* цитує п. Булгаков і *як* побивають його ним же викликані свідки.

Твердячи, що «конструкція» Маркса про швидше зростання постійного капіталу в порівнянні із змінним не може бути застосована до землеробства, п. Булгаков посилається на необхідність все більшої затрати робочої сили в міру збільшення продуктивності землеробства і цитує, між іншим, розрахунок Бензінга. «Загальна потреба в людській праці виражається при різних системах господарства так: при трипільному господарстві — 712 робочих днів; при норфолькському плодозмінному господарстві — 1615 робочих днів; при плодозмінному господарстві із значним виробництвом буряків — 3179 робочих днів» на 60 гектарів. (*Franz Bensing*. «Der Einfluss der landwirtschaftlichen Maschinen auf Volks- und Privatwirtschaft», Breslau, 1897, S. 42*. Булгаков, І, 32). Лихо тільки в тому, що Бензінг цим розрахунком хоче довести саме зростаючу роль машин: застосовуючи ці цифри до всього сільського господарства Німеччини, Бензінг обчислює, що наявних сільськогосподарських робітників вистачило б тільки для обробітку землі за трипільною системою, і що, отже, запровадження плодозміни було б

* — *Франц Бензінг*. «Вплив сільськогосподарських машин на народне та приватновласницьке господарство». Бреславль, 1897, стор. 42. *Ред.*

взагалі *неможливе,* якби не застосовувались машини. Оскільки відомо, що при пануванні старого трипілля машин майже зовсім не застосовували, то розрахунок Бензінга доводить *протилежне* тому, що хоче довести п. Булгаков; а саме: цей розрахунок доводить, що зростання продуктивності землеробства неминуче мусило йти у зв'язку з швидшим зростанням постійного капіталу відносно змінного.

Другим разом, твердячи, що «існує корінна (sic!) різниця між роллю машини в обробній промисловості і в землеробстві», п. Булгаков цитує слова Бензінга: «сільськогосподарські машини не здатні до такого безмежного підвищення виробництва, як промислові...» (I,44). І знов не щастить п. Булгакову. Бензінг відзначає цю, зовсім не «корінну» різницю між землеробськими і промисловими машинами на початку VI розділу, який має заголовок: «Вплив сільськогосподарських машин на валовий доход». Розглянувши докладно відносно кожного окремого виду машин дані спеціальної сільськогосподарської літератури і спеціально проведеної ним анкети, Бензінг дістає такий загальний висновок: збільшення валової виручки буває при вживанні парового плуга — на 10 процентів, рядкової сівалки — на 10 процентів, молотарки — на 15 процентів, крім того рядкова сівалка заощаджує 20 процентів насіння, і тільки при застосуванні машини для збирання картоплі помічається зниження валової виручки на 5 процентів. Твердження п. Булгакова: «в усякому разі, паровий плуг є єдина з сільськогосподарських машин, на користь якої можуть бути наведені певні технічні міркування» (I, 47—48), *в усякому разі* спростоване тим самим Бензінгом, на якого необережний п. Булгаков тут же посилається.

Щоб дати якомога точніше і цільне уявлення про значення машин у сільському господарстві, Бензінг дає ряд найдокладніших розрахунків про результати господарювання без машин, з однією, з двома і т. д. і, нарешті, з усіма найважливішими машинами, включаючи і паровий плуг і сільськогосподарські підвізні залізниці (Feldbahnen). Виявляється, що без машин

валова виручка = 69 040 маркам, видатки = 68 615 маркам, чистий прибуток = 425 маркам, або по 1,37 марки з гектара, а при вживанні всіх найважливіших машин валовий доход = 81 078 маркам, видатки = = 62 551,5 марки, чистий прибуток = 18 526,5 марки, тобто по 59,76 марки з гектара,тобто *більше ніж у сорок разів вищий.* І це вплив самих тільки машин, бо припущено, що система господарства незмінна! Що застосування машин супроводиться, як показують ті ж розрахунки Бензінга, величезним зростанням постійного капіталу і *зменшенням* змінного (тобто капіталу, що витрачається на робочу силу, і самого числа робітників), це розуміється само собою. Одним словом, праця Бензінга цілком спростовує п. Булгакова і доводить як перевагу великого господарства в землеробстві, так і застосовність до останнього закону про зростання постійного капіталу за рахунок змінного.

Одно тільки зближує п. Булгакова і Бензінга: це те, що останній стоїть на чисто буржуазній точці зору, зовсім не розуміє властивих капіталізмові суперечностей і преблагодушно закриває очі на витіснення робітників машинами і т. п. Про Маркса цей поміркований і акуратний учень німецьких професорів говорить з такою самою ненавистю, як і п. Булгаков. Тільки Бензінг послідовніший: він називає Маркса «противником машин» взагалі, і в землеробстві і в промисловості, бо, мовляв, Маркс «перекручує факти», говорячи про шкідливий вплив машин на робітників і взагалі приписуючи машинам усякі лиха (Bensing, L. c., S. 4, 5, 11 *). Ставлення п. Булгакова до Бензінга паки й паки показує нам, що перймають у буржуазних вчених пп. «критики» і на що вони дивляться крізь пальці.

Якого сорту «критика» Герца, це добре видно з такого прикладу: на стор. 149 (російськ. пер.) він обвинувачує Каутського в «фейлетонних прийомах» і на стор. 150 «спростовує» твердження про перевагу великого виробництва у справі застосування машин такими доводами: 1. через товариства купівля машин *доступна*

* — loco citato — в цитованому місці, стор. 4, 5, 11. *Ред.*

і дрібним господарствам. Це, бачите, спростовує *факт* більшої поширеності машин у великих господарствах! Кому більш *доступні* блага товариського об'єднання, про це ми в другому нарисі окремо поговоримо з Герцом. 2. Давід показав у «Sozialistische Monatshefte»[73] (V, 2), що застосування машин у дрібних господарствах «широко розповсюджене і дуже зростає... що і рядкова сівалка часто (sic!) зустрічається навіть у дуже дрібних господарствах. Те саме з сінокосарками та іншими машинами» (S. 63, стор. 151 російськ. пер.). А коли читач звернеться до статейки Давіда *, то побачить, що він бере *абсолютні цифри* про число господарств, які застосовували машини, а не процентне відношення цих господарств до всього числа господарств даної групи (як робить, звичайно, Каутський).

Зіставимо ці цифри, що стосуються до всієї Німеччини за 1895 рік **.

Групи господарств	Всього господарств	В тому числі тих, що застосовували машини					
		сівалки	%	рядкові сівалки	%	косарки й жниварки	%
До 2 ha***.......	3 236 367	214	0,01	14 735	0,46	245	0,01
2— 5 »	1 016 318	551	0,05	13 088	1,29	600	0,06
5— 20 »	998 804	3 252	0,33	48 751	4,88	6 746	0,68
20—100 »	281 767	12 091	4,29	49 852	17,69	19 535	6,93
100 і більше ha...	25 061	12 565	50,14	14 366	57,32	7 958	31,75
Всього.....	5 558 317	28 673	0,52	140 792	2,54	35 084	0,63

А правда ж, як підтверджуються цим слова Давіда й Герца, що сівалки та косарки «часто» зустрічаються «навіть у дуже дрібних господарствах»? І якщо Герц робить «висновок», що «з боку статистики твердження Каутського зовсім не витримує критики», то з чийого боку спостерігаємо ми на ділі справді фейлетонні прийоми?

* У книзі Давіда «Соціалізм і сільське господарство» (СПБ. 1906) повторено цей помилковий прийом (стор. 179). (Примітка автора до видання 1908 р. *Ред.*)

** «Stat. d. D. R.», 112 Bd., S. 36 *.

*** — Hektar — гектар. *Ред.*

Як курйоз треба відзначити, що, заперечуючи перевагу великого господарства в справі застосування машин, заперечуючи спричинюваний цим факт надмірної праці і недостатнього споживання в дрібному господарстві, «критики» самі, проте, коли їм доводиться торкатися фактичного стану справ (і коли вони забувають про своє «головне завдання» — спростовування «ортодоксального» марксизму), нещадно себе побивають. «Велике господарство,— каже, напр., п. Булгаков у II томі своєї книги (стор. 115),— працює завжди капіталоінтенсивніше, ніж дрібне, і тому, природно, віддає перевагу механічним факторам виробництва, порівняно з живою робочою силою». Що п. Булгаков, як «критик», схиляється, слідом за пп. Струве і Туган-Барановським, до вульгарної економії, протиставлячи механічні «*фактори* виробництва» живим,— це, справді, цілком «природно». Та чи природно було, що він так необережно заперечував перевагу великого господарства?

Про концентрацію в сільськогосподарському виробництві п. Булгаков висловлюється не інакше, як «містичний закон концентрації» і т. ін. Та ось доводиться йому мати справу з англійськими даними, і виявляється, що тенденція до концентрації ферм мала місце з 50-х років аж до кінця 70-х. «Дрібні споживчі господарства,— пише п. Булгаков,— об'єднувалися в більші. *Ця* консолідація земельних ділянок є зовсім не результат боротьби великого і дрібного виробництва (?), а свідомого (!?) прагнення лендлордів до підвищення своєї ренти об'єднанням кількох дрібних господарств, які платили дуже низьку ренту, у велике, що може платити більшу ренту» (I, 239). Ви розумієте, читачу: **не** боротьба великого з дрібним, **а** витіснення другого, як малоприбуткового, першим? «Раз господарство поставлене на капіталістичну ногу, то безперечно, що, в певних межах, велике капіталістичне господарство має безсумнівні переваги над дрібним капіталістичним» (I, 239—240). Якщо це є безперечним, то чого ж так галасує п. Булгаков і галасував (в «Начале») проти Каутського, який *починає* свій розділ про велике й дрібне виробництво (в «Аграрному питанні») заявою:

«Чим більш капіталістичним стає сільське господарство, тим більше розвиває воно якісну відмінність в техніці між великим і дрібним виробництвом»?

Але не тільки період процвітання землеробства в Англії, а й період кризи приводить до несприятливих для дрібного господарства висновків. Звіти комісій за останні роки «дуже наполегливо твердять, що найтяжче криза лягла саме на дрібних господарів» (I, 311). «Будинки їхні,— говорить один звіт про дрібних власників,— гірші від середніх котеджів робітників... Праця всіх їх надзвичайно важка і значно триваліша, ніж робітників, причому багато хто з них говорить, що вони не перебувають у такому вигідному матеріальному становищі, як останні, що вони живуть не так добре і рідко їдять свіже м'ясо»... «Йомени, обтяжені іпотеками, загинули перші» (I, 316)... «Вони економлять в усьому так, як це робить лише мало хто з робітників»... «Дрібні фермери ще справляються доти, поки користуються неоплаченою працею членів сім'ї»... «Що життя дрібного фермера безмірно тяжче, ніж робітника, навряд чи треба й додавати» (I, 320—321). Ми навели ці виписки, щоб читач міг судити про правильність такого висновку п. Булгакова: «Жорстоке розорення господарств, які збереглися до епохи аграрної кризи, говорить тільки (!!) про те, що дрібні виробники у таких випадках гинуть швидше, ніж великі,— не більше (sic!!). Зробити звідси будь-який загальний висновок про їх загальну економічну життєздатність зовсім неможливо, бо в цю епоху виявилося неспроможним усе англійське землеробство» (I, 333). А правда ж, добре? І п. Булгаков у розділі про загальні умови розвитку селянського господарства навіть узагальнює цей незвичайний спосіб міркування: «Раптове падіння цін тяжко відбивається на всі форми (всіх формах?) виробництва, але селянське, як найслабше капіталом, природно, менш стійке, ніж велике (щó нітрохи не зачіпає питання про його загальну життєздатність)» (II, 247). Отже, в капіталістичному суспільстві слабі капіталом господарства менш стійкі, але це не зачіпає їх «загальної» життєздатності!

Не краще стоїть справа щодо послідовності міркування і в Герца. Він «спростовує» (схарактеризованими вище прийомами) Каутського, але, коли мова заходить про Америку, він визнає перевагу її більших господарств, які допускають «в далеко більшій мірі застосування машин, чого не допускає наше парцельне господарство» (S. 36, російськ. пер. 93); він визнає, що «європейський селянин господарює, часто додержуючись застарілих, рутинних способів виробництва, надриваючись (robotend) над шматком хліба, як робітник, не прагнучи до кращого» (там же). Герц визнає і взагалі, що «дрібне виробництво застосовує порівняно більше праці, ніж велике» (S. 74, російськ. пер. 177), він міг би з успіхом поділитися з п. Булгаковим даними про підвищення врожаїв внаслідок запровадження парового плуга (S. 67—68, російськ. пер. 162—163) і т. п.

Природним супутником нестійкості теоретичних поглядів наших критиків на значення сільськогосподарських машин є безпорадне повторювання ними чисто реакційних висновків аграріїв, настроєних проти машин. Герц ще дуже нерішучий, правда, в цьому дражливому пункті; говорячи про «утруднення», які ставить сільське господарство запровадженню машин, він зауважує: «висловлюють думку, що зимою лишається стільки вільного часу, що ручна молотьба буває вигідніша» (S. 65, російськ. пер. 156—157). Герц схильний, як видно, робити звідси з властивою йому логічністю висновок, що цей факт говорить не проти дрібного виробництва, не проти капіталістичних перешкод запровадженню машин, а проти машин! Зате п. Булгаков недарма дорікає Герцу, що він «занадто зв'язаний думками своєї партії» (II, 287). Російський професор, звичайно, стоїть вище від таких принизливих «зв'язків» і гордо заявляє: «Я досить вільний від такого поширеного, особливо в марксистській літературі, передсуду, згідно з яким треба бачити прогрес в усякій машині» (I, 48). На жаль, льотові думки в цьому чудовому міркуванні зовсім не відповідають конкретні висновки. «Парова молотарка,— пише п. Булгаков,— позбавивши багатьох і багатьох робітників зимових занять,

була, безперечно, значним злом для робітників, яке не окупалося технічними вигодами*. На це вказує, між іншим, Гольц, який виставляє навіть утопічне побажання» (II, 103), а са́ме, побажання *обмежити* вживання молотарки, особливо парової, «для поліпшення становища сільськогосподарських робітників,— додає Гольц,— а також для зменшення еміграції — і міграції» (під міграцією, мабуть, Гольц має на увазі, додамо від себе, переселення в міста).

Нагадаємо читачеві, що саме цю ідею Гольца відзначив у своєму «Аграрному питанні» і Каутський. Тому досить цікаво порівняти ставлення до конкретного питання економії (значення машин) та політики (чи не обмежити?) вузького ортодокса, який загруз у марксистських передсудах, і сучасного критика, який прекрасно сприйняв весь дух «критицизму».

Каутський каже («Agrarfrage», S. 41), що Гольц приписує молотарці особливо «шкідливий вплив»: вона відбирає у сільських робітників їхнє головне зимове заняття, жене їх у міста, посилює обезлюднення села. І Гольц пропонує обмежити застосування молотарки, пропонує,— додає Каутський,— «начебто, в інтересах сільських робітників, а насправді в інтересах поміщиків, для яких», як каже сам Гольц, «збиток, що походить від такого обмеження, буде з лишком компенсований — якщо й не зараз, то в майбутньому — збільшенням числа робочих сил на літній час». «На щастя,— продовжує Каутський,— ця консервативна дружелюбність щодо робітників є не що інше, як реакційна утопія. Молотарка надто вигідна «зараз», щоб поміщики могли відмовитися від застосування її заради прибутку «в майбутньому». І тому молотарка продовжуватиме свою революційну роботу: вона гнатиме сільських робітників у міста, вона стане внаслідок цього могутнім знаряддям, з одного боку, підвищення заробітних плат на селі, з другого боку, дальшого розвитку сільськогосподарського машинобудування».

* Пор. т. I, стор. 51: «...парова молотарка... виконує головну роботу і без того бідного на роботи зимового періоду (тому корисність цієї машини для всього (sic!!) сільського господарства більш ніж сумнівна; ми ще зустрінемося з цим фактом)».

Ставлення п. Булгакова до такої постановки питання соціал-демократом і аграрієм надзвичайно характерне: це маленький зразок тієї позиції, яку зайняла взагалі вся сучасна «критика» між партією пролетаріату і партією буржуазії. Критик, ясна річ, не такий вузький і не такий шаблонний, щоб стати на точку зору класової боротьби і революціонізування всіх суспільних відносин капіталізмом. Але, з другого боку, хоч наш критик і «порозумнішав»,— все ж спогади про той час, коли він був «молодий і дурний», поділяв передсуди марксизму,— не дозволяють йому цілком прийняти програму його нового товариша, аграрія, який цілком резонно й послідовно виводить із шкідливості машини «для *всього* сільського господарства» побажання: заборонити! І наш добрий критик опиняється в становищі буріданового осла між двома в'язками сіна [74]: з одного боку, він утратив уже всяке розуміння класової боротьби і здатний тепер говорити про шкідливість машин для «*всього* сільського господарства», забуваючи, що *всім* сучасним сільським господарством керують на першому плані підприємці, які думають тільки про свій прибуток,— він настільки забув ті «юнацькі роки», коли він був марксистом, що ставить уже найбезглуздіше питання, чи «окупають» технічні вигоди машини її шкідливий вплив на робітників (а цей шкідливий вплив справляє не сама парова молотарка, а й паровий плуг, і косарка, і зерноочисна машина, і т. ін.)? Він не помічає навіть, що аграрій хоче по суті тільки глибшого поневолення робітника і зимою і літом. Але, з другого боку, він невиразно пригадує той застарілий «догматичний» передсуд, що заборона машин є утопія. Бідолашний п. Булгаков, чи виплутається він з цього неприємного становища?

Цікаво відзначити, що наші критики, намагаючись всіляко ослабити значення сільськогосподарських машин, виставляючи навіть «закон спадної родючості грунту», забули (або навмисне не схотіли) згадати про той новий технічний переворот землеробства, що його підготовляє електротехніка. Навпаки, Каутський,— який, за більш ніж несправедливим суджен-

ням п. П. Маслова, «зробив істотну помилку, зовсім не визначивши, в якому напрямі йде розвиток продуктивних сил у землеробстві» («Жизнь», 1901, № 3, стор. 171),— Каутський вказав на значення електрики в землеробстві ще в 1899 році («Agrarfrage»). Тепер ознаки прийдешнього технічного перевороту намічаються вже ясніше. Робляться спроби висвітлити теоретично значення електротехніки в землеробстві (див. Dr. Otto Pringsheim. «Landwirtschaftliche Manufaktur und elektrische Landwirtschaft», Brauns Archiv *, XV, 1900, S. 406—418, і статтю К. Каутського в «Neue Zeit» [75] XIX, 1, 1900—1901, № 18, «Die Elektrizität in der Landwirtschaft» **); лунають голоси практиків-поміщиків, які описують свої спроби застосування електрики (Прінгсгейм цитує книгу Адольфа Зейффергельда, що розповідає про спробу в своєму господарстві), бачать в електриці засіб зробити знову землеробство прибутковим, закликають уряд і поміщиків до спорудження центральних силових станцій і масового виробництва електричної сили для сільських господарів (у Кенігсбергу вийшла торік книга поміщика із Східної Пруссії, П. Мака — P. Mack. «Der Aufschwung unseres Landwirtschaftsbetriebes durch Verbilligung der Produktionskosten. Eine Untersuchung über den Dienst, den Maschinentechnik und Elektrizität der Landwirtschaft bieten» ***).

Прінгсгейм робить дуже вірне, на наш погляд, зауваження, що сучасне землеробство — загальним рівнем його техніки, а, можливо, й економіки — ближче підходить до тієї стадії розвитку промисловості, яку Маркс назвав «мануфактурою». Переважання ручної праці і простої кооперації, спорадичне застосування машин, дрібні порівняно розміри виробництва (коли рахувати, напр., за сумою продуктів, які щороку продає

* — Д-р Отто Прінгсгейм. «Сільськогосподарська мануфактура і електрифіковане сільське господарство». Архів Брауна. *Ред.*

** — «Електрика в сільському господарстві». *Ред.*

*** — П. Мак. «Піднесення нашого сільськогосподарського виробництва шляхом зниження витрат виробництва. Розвідка про послуги, що їх роблять сільському господарству машинна техніка та електрика». *Ред.*

одно підприємство), порівняно дрібні, здебільшого, розміри ринку; зв'язок великого виробництва з дрібним (причому останнє, подібно до кустарів у їх відношенні до великого хазяїна мануфактури, постачає робочу силу першому,— або перше скуповує «півфабрикат» у другого, напр., великі хазяї скуповують буряки, худобу і т. ін. у дрібних),— усі ці ознаки, справді, говорять за те, що землеробство ще не досягло ступеня справжньої «великої машинної індустрії», в розумінні Маркса. В землеробстві ще немає «системи машин», зв'язаних в один продуктивний механізм.

Не треба, звичайно, утрирувати цього порівняння: з одного боку, є особливості землеробства, які абсолютно неусувні (коли залишити осторонь надто далеку і надто проблематичну можливість лабораторного готування білка і їжі). Внаслідок цих особливостей велика машинна індустрія в землеробстві ніколи не відзначатиметься *всіма* тими рисами, які вона має в промисловості. З другого боку, і в мануфактурі велике виробництво в промисловості досягло вже переваги і значної технічної досконалості, порівнюючи з дрібним. Цю перевагу дрібний промисловець намагався довгий ще час паралізувати тим здовженням робочого дня і скороченням потреб, яке так характерне і для кустаря і для сучасного дрібного селянина. Переважання ручної праці в мануфактурі давало ще деяку можливість дрібному виробництву триматися з допомогою таких «героїчних» засобів,— але ті люди, які облещувались цим і говорили про життєздатність кустаря (подібно до того, як нинішні критики говорять про життєздатність селянина), виявлялись дуже швидко спростованими тією «тимчасовою тенденцією», яка паралізує «універсальний закон» технічного застою. Нагадаємо, для прикладу, російських дослідників кустарного ткацтва в Московській губернії в 70-х роках. Щодо бавовняного ткацтва,— казали вони,— справа ручного ткача програна: машина взяла гору, але зате в галузі шовкового ткацтва кустарі ще можуть триматися, машини ще далеко не такі вдосконалені. Минуло два десятиліття — і техніка відібрала

у дрібного виробництва ще один з його останніх притулків, немов кажучи — тим, хто має вуха, щоб чути, і очі, щоб бачити,— що економіст завжди повинен дивитися вперед, у бік прогресу техніки, інакше він негайно виявиться відсталим, бо хто не хоче дивитися вперед, той повертається до історії задом: середини тут нема і бути не може.

«Письменники, які, подібно до Герца, трактували про конкуренцію дрібного і великого виробництва в землеробстві, ігноруючи при цьому роль електротехніки, муситимуть наново почати своє дослідження»,— влучно зауважив Прінгсгейм, і його зауваження з ще більшою силою падає на двотомну працю п. Булгакова.

Електрична енергія дешевша від парової сили, вона відзначається більшою подільністю, її значно легше передавати на дуже великі віддалі, хід машин при цьому правильніший і спокійніший,— тим-то вона значно зручніше застосовується і до молотьби, і до оранки, і до доїння, і до різання корму худобі * тощо. Каутський описує одну з угорських латифундій **, де електрична енергія проведена з центральної станції в усіх напрямах до віддалених частин маєтку і використовується для приведення в рух сільськогосподарських машин, для різання буряків, для підіймання води, для освітлення і т. ін. і т. ін. «Для подачі 300 гектолітрів води щодня з колодязя, завглибшки в 29 метрів, у резервуар, заввишки в 10 метрів, і для приготування корму для 240 корів, 200 телят і 60 робочих волів та коней, тобто для різання, рубання буряків і т. ін., потрібно було зимою дві пари коней, літом одна пара, що коштувало 1500 гульденів. Замість коней працює тепер три- і п'ятисильний мотор, робота яких коштує, рахуючи покриття всіх витрат, 700 гульденів, тобто на 800 гульденів менше» (Kautsky, l. c.). Мак обчислює вартість кінного робочого дня в три марки, а при заміні його електрикою — та сама робота коштує 40—

* До відома сміливого п. Булгакова, який сміливо й безпідставно говорить про «такі галузі сільськогосподарського виробництва, які зовсім недоступні машинам, напр., скотарство» (I, 49).

** Ще раз до відома п. Булгакова, який говорить про «латифундіарне виродження великого господарства»!

75 пфенігів, тобто на 400—700% дешевше. Якби років через 50 або більше,— каже він,— $1^3/_4$ мільйона коней у німецькому землеробстві були замінені електричною силою (в 1895 році в німецькому землеробстві використовувалось для польових робіт 2,6 мільйона коней + 1,0 мільйона волів + 2,3 мільйона корів, в тому числі у господарств понад 20 ha — 1,4 мільйона коней і 0,4 млн. волів),— то це зменшило б витрати з 1003 мільйонів марок до 261 мільйона, тобто на 742 мільйони марок. Величезна площа, що дає корм для худоби, могла б бути використана для виробництва їжі людям, на поліпшення харчування робітників, яких пан Булгаков так лякає «скороченням дарів природи», «хлібним питанням» і т. ін. Мак настійно рекомендує об'єднати землеробство з промисловістю для постійного експлуатування електричної енергії; рекомендує прокопати мазурський канал, який міг би живити електричною силою 5 центральних станцій, що роздаватимуть енергію на 20—25 кілометрів навкруги сільським господарям; рекомендує утилізацію торфу для тієї ж мети; вимагає об'єднання сільських господарів: «тільки в товариському об'єднанні з індустрією та великим капіталом можна зробити знову прибутковою нашу галузь промисловості» (Mack, S. 48). Ясна річ, застосування нових способів виробництва натрапить на силу утруднень і піде не гладеньким, а зигзагоподібним шляхом, але що воно піде, що революціонізування землеробства неминуче,— в цьому навряд чи можна сумніватися. «Заміна більшої частини упряжок електромоторами означає,— справедливо каже Прінгсгейм,— можливість системи машин у землеробстві... Чого не могла зробити сила пари, того напевно досягне електротехніка, а саме: перетворення сільського господарства із старої мануфактури в сучасне велике виробництво» (l. c., p. 414).

Ми не будемо багато говорити про те, яку гігантську перемогу великого виробництва означатиме (почасти означає вже) запровадження електротехніки в землеробство,— ця обставина надто очевидна, щоб на ній наполягати. Подивімося краще, в яких сучасних господар-

ствах є в наявності зародки тієї «системи машин», яку пустить в рух центральна силова станція. Адже для системи машин потрібне спочатку застосування різних машин на практиці, потрібні приклади застосування разом багатьох машин. Відповідь на це питання дають відомості німецького перепису землеробських господарств 14 червня 1895 року. Ми маємо дані про число господарств кожної групи, що застосовували свої або чужі машини (п. Булгаков помиляється, навівши на 114 стор. другого тома частину цих даних і думаючи, що вони стосуються до числа *машин.* До речі: відомості про число господарств, які застосовували машини свої або чужі, показують, звичайно, перевагу великого виробництва слабшою, ніж вона є насправді. Великі хазяї частіше мають власні машини, ніж дрібні, що переплачують за користування ними). Дані ці стосуються до застосування або машин взагалі, або кожного роду машин зокрема, так що ми не можемо визначити, *по скільки* машин вживали господарства різних груп. Але коли ми складемо для кожної групи число всіх господарств, які застосовували кожний окремий вид машин, то матимемо *число випадків застосування* всяких сільськогосподарських машин. Наводимо опрацьовані таким способом дані, що показують, як підготовляється «система машин» у землеробстві:

Розміри господарств	На 100 господарств припадає	
	господарств, що застосовували с.-г. машини взагалі (1895)	випадків застосування тієї чи іншої с.-г. машини (1895)
До 2 ha	2,03	2,30
2— 5 »	13,81	15,46
5— 20 »	45,80	56,04
20—100 »	78,79	128,46
100 і більше ha	94,16	352,34
Всього	16,36	22,36

Отже, в дрібних господарствах, до 5 гектарів (таких господарств понад три чверті всього числа, 4,1 млн. з 5,5 млн., тобто 75,5% ; але у них тільки 5 млн. гектарів землі з $32^1/_2$ млн., тобто 15,6%) — число *випадків* вживання будь-яких сільськогосподарських машин (ми порахували разом і машини для молочного господарства) зовсім мізерне. В середніх господарствах (5—20 ha) менше від половини господарств застосовують взагалі машини, і на 100 господарств припадає тільки 56 випадків застосування сільськогосподарських машин. Тільки у великому капіталістичному виробництві * ми бачимо, що *більшість* господарств ($^3/_4$—$^9/_{10}$) застосовують машини, і *починає складатися система машин*: на кожне господарство припадає більш як один випадок застосування машин. Вживається, отже, по кілька машин в одному господарстві: напр., господарства понад 100 ha застосовували кожне *близько 4-х машин* (352% на 94% тих, що застосовували взагалі). З 572 латифундій (господарств з 1000 і більше ha) 555 застосовували машини, і число випадків застосування машин дорівнює 2800, тобто кожне господарство застосовувало *по п'ять машин*. Зрозуміло звідси, які господарства підготовляють «електричну» революцію і які найбільше з неї скористаються.

IV

ЗНИЩЕННЯ ПРОТИЛЕЖНОСТІ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ. ОКРЕМІ ПИТАННЯ, ПОРУШЕНІ «КРИТИКАМИ»

Від Герца перейдемо до п. Чернова. Тому що останній тільки «розмовляє» з приводу першого, ми обмежимося тут короткою характеристикою прийомів міркування Герца (і прийомів перефразування його п. Черновим), щоб перейти (в наступному нарисі) до розгляду

* Понад 20 ha тільки 0,3 млн. господарств з 5,5 млн., тобто тільки 5,5% усього числа, але у них 17,7 мільйона гектарів землі з 32,5, тобто 54,4% усієї сільськогосподарської площі.

деяких нових фактичних даних, що їх висувають «критики».

Що являє собою Герц як теоретик, це досить показати на *одному* прикладі. На самому початку його книги ми зустрічаємо параграф, що має претензійний заголовок: «Поняття національного капіталізму». Герц хоче не більше й не менше, як дати визначення капіталізмові. «Ми можемо, звичайно,— пише він,— схарактеризувати його, як таку народногосподарську систему, яка *юридично* грунтується на цілком проведених принципах свободи особи і власності, *технічно* — на виробництві в широких» (великих?) «розмірах *, *соціально* — на відокремленні засобів виробництва від безпосередніх виробників, *політично* — на володінні капіталістами центральною політичною владою» (концентрованою політичною силою держави?) «в силу самої економічної основи розподілу власності» (російськ. пер., с. 37). Ці визначення неповні, потребують обмежень,— каже Герц,— напр., домашня робота й дрібна оренда тримаються ще скрізь поряд з великим виробництвом. «Не цілком підходящим є також *реальне* (sic!) визначення капіталізму, як системи, при якій виробництво перебуває під контролем» (пануванням і контролем) «капіталістів» (капіталовласників). А правда ж, яке чудове це «реальне» визначення капіталізму як панування капіталістів? І яка характерна ця, така модна в даний час, quasi **-реалістична, а насправді еклектична гонитва за повним переліком усіх окремих ознак і окремих «факторів». У результаті, звичайно, ця безглузда спроба внести в загальне поняття всі часткові ознаки поодиноких явищ, або, навпаки, «уникнути зіткнення з крайньою різноманітністю явищ»,— спроба, яка свідчить просто про елементарне нерозуміння того, щó таке наука,— приводить «теоретика» до того, що за деревами він не бачить лісу. Герц, напр., забув про таку дрібницю, як товарне виробництво і перетворення робочої сили в товар! Зате він вигадав таке *генетичне* визначення, яке — на кару

* Пан В. Чернов перекладає («Р. Б.» № 4, 132): «на виробництві, що досягло високого ступеня розвитку». Це він ухитрився так «зрозуміти» німецький вислів «auf grosser Stufenleiter»!!

** — ніби. *Ред.*

авторові — слід навести цілком: капіталізм — «такий стан народного господарства, в якому здійснення принципів вільного обороту, свободи особи і власності досягло вищого (відносно) пункту, визначуваного економічним розвитком і емпіричними умовами кожного окремого народного господарства» (S. 10, російськ. пер. 38—39 не цілком точний). Пан В. Чернов, звичайно, з захопленою побожністю переписує і розписує ці мильні бульбашки, частуючи, крім того, читачів «Русского Богатства» на протязі цілих тридцяти сторінок «аналізом» типів національного капіталізму. З цього високоповчального аналізу можна здобути ряд надзвичайно цінних і нітрохи не шаблонних даних, напр., дані про «незалежний, гордий і енергійний характер британця», про «солідність» англійської буржуазії і «несимпатичність» її зовнішньої політики,— про «пристрасний, схильний захоплюватися темперамент романської раси» і про «німецьку акуратність» (стор. 152 в № 4 «Р. Б.»). «Догматичний» марксизм, звичайно, остаточно знищено цим аналізом.

Не менш нищівний зроблений Герцом аналіз даних про іпотеки. Принаймні, п. Чернов у захваті від нього. «Факт той,— пише він,— що... дані Герца ще ніким не спростовані. Каутський у своїй відповіді на книгу Герца, говорячи надзвичайно багато з приводу деяких деталей» (як-от доказ *пересмикувань* Герца! Хороші «деталі»!), «на аргументацію Герца в питанні про іпотеки *не відповідає ні єдиним словом*» («Р. Б.» № 10, стор. 217, курсив п. Чернова). Як видно з посилання на стор. 238 тієї ж книжки «Р. Б.», п. Чернов обізнаний із статтею-відповіддю Каутського («Zwei Kritiker meiner «Agrarfrage»» * в «Neue Zeit», 18, 1; 1899—1900); п. Чернов не міг не знати також, що журнал, в якому ця стаття вміщена, заборонений в Росії цензурою. Тим знаменніший для характеристики всього обличчя сучасної «критики» той факт, що підкреслені самим п. Черновим слова містять у собі *пряму неправду*, бо Каутський *відповів* у питанні про іпотеки «Герцу, Давіду,

* — «Два критики мого «Аграрного питання»». *Ред.*

Бернштейну, Шіппелю, Булгакову e tutti quanti» * на стор. 472—477 *тієї самої статті, яку п. Чернов називає.* Нудний цей обов'язок — відновлювати перекручену істину,— та, раз маєш діло з пп. Черновими, від цього обов'язку ніяк не ухилитися.

Каутський відповів Герцу, звичайно, насмішкою, бо Герц і в цьому питанні виявив своє невміння чи своє небажання зрозуміти, що до чого, і схильність повторювати заяложені доводи буржуазних економістів. В «Agrarfrage» Каутського мова йшла (S. 88—89) про концентрацію іпотек. «Численні дрібні сільські лихварі,— писав Каутський,— все більше й більше відтісняються на другий план, поступаючись місцем перед великими централізованими капіталістичними або громадськими установами, які монополізують іпотечний кредит». Каутський перелічує деякі капіталістичні і громадські установи цього роду, говорить про товариства взаємного земельного кредиту (genossenschaftliche Bodenkreditinstitute), вказує на те, що і *ощадні каси,* і страхові товариства, і багато корпорацій (S. 89) вкладають свої фонди в іпотеки і т. ін. Напр., у Пруссії 17 товариств взаємного кредиту випустили до 1887 р. на 1650 млн. марок заставних листів [76]. «Ці цифри свідчать уже про величезну концентрацію земельної ренти *в небагатьох центральних установах»* (курсив наш), «але концентрація швидко зростає. В 1875 р. німецькі іпотечні банки випустили заставних листів на 900 млн. марок, в 1888 — на $2^1/_2$ мільярда, в 1892 році ця сума становила вже 3400 мільйонів, сконцентрованих у 31 (в 1875 р. в 27) банку» (S. 89). Ця концентрація земельної ренти вказує ясно на концентрацію *земельної власності.*

Ні,— відповідає Герц, Булгаков, Чернов і К°,— «ми зустрічаємо найрішучішу тенденцію до децентралізації, до роздроблення власності» («Р. Б.» № 10, 216), бо «більш як чверть іпотечного кредиту зосереджено в руках демократичних (sic!) кредитних установ, з масою дрібних вкладників» (там же). Герц, з незвичайною

* Вислів Каутського: стор. 472, «N. Z.» (E tutti quanti — і всім до них подібним. *Ред.*).

старанністю, наводячи ряд таблиць, доводить, що *дрібні вкладники* становлять масу вкладників в ощадні каси і т. ін. Постає тільки питання, до чого все це? Адже на товариства взаємного кредиту і ощадні каси вказав сам Каутський (не уявляючи, звичайно, як уявляє п. Чернов, що це особливо «демократичні» установи). Каутський говорить про централізацію ренти в небагатьох центральних установах,— а йому вказують на масу дрібних вкладників в ощадні каси!! І називають це «роздробленням власності»! Та яке ж відношення до сільського господарства (мова йде про концентрацію ренти) має число вкладників у іпотечний банк? Хіба велика фабрика перестає означати централізацію виробництва на тій підставі, що акції її розподілені серед маси дрібних капіталістів? «Доти поки Герц і Давід не поінформували мене,— писав Каутський у відповіді Герцу,— я й поняття не мав про те, звідки беруть ощадні каси свої гроші. Я думав, що вони орудують із заощадженнями Ротшільдів та Вандербільтів».

З приводу передачі іпотек у власність держави Герц каже: «Це був би дуже поганий засіб боротьби проти великого капіталу і, звичайно, прекрасний засіб, щоб підбурити проти винуватців такої реформи величезну, все зростаючу армію дрібних власників, і в їх числі особливо сільських наймитів» (S. 29, російськ. пер. 78. Пан Чернов повторює це з задоволенням на стор. 217—218 «Р. Б.»).

Так ось хто ці «власники», про збільшення числа яких кричать Бернштейн і К°! — відповідає Каутський.— Це служниці з 20 марками в ощадній касі! І який старий і заяложений цей довід проти соціалістів, що «експропріацією» своєю вони пограбують величезну армію трудящих. Не хто інший, як Євген Ріхтер з особливою старанністю висував цей довід у своїй брошурі, яку він випустив після скасування виняткового закону проти соціалістів [77] (і яку фабриканти скуповували тисячами для дарової роздачі робітникам). У цій брошурі Євген Ріхтер висунув свою знамениту «ощадливу Агнесу»: бідну швачку, яка мала кілька десятків марок в ощадній касі і яка була пограбована

лихими соціалістами, що захопили державну владу і перетворили банки в державну власність. Ось із якого джерела черпають свої «критичні» доводи Булгакови *, Герци і Чернови!

«В той час,— каже Каутський про «знамениту» брошуру Євг. Ріхтера,— Євг. Ріхтер був за це одностайно висміяний усіма соціал-демократами. А тепер знаходяться серед останніх люди, які в нашому Центральному органі» (маються на увазі статті, здається, Давіда в «Vorwärts» [78]) «співають хвалебну пісню творові, який повторює ті самі думки: Герц, ми вихваляємо твої подвиги!

Для бідного Євгена на схилі його віку це — справжній тріумф, і я не можу не навести ще, йому на втіху, такого місця, що є на тій самій сторінці у Герца: «Ми бачимо, що дрібного селянина, міського домовласника і особливо великого землероба експропріюють саме нижчі й середні класи, і головний контингент їх постачається, безперечно, сільським населенням»» (Герц, S. 29, російськ. пер. 77.— Переказано з захватом в «Р. Б.» № 10, стор. 216—217). «Теорію Давіда про «спорожнення» (Aushöhlung) капіталізму за допомогою колективних договорів про заробітну плату (Tarifgemeinschaften) і споживчих товариств тепер перевершено. Вона блідне перед герцівською експропріацією експропріаторів за допомогою ощадних кас. Ощадлива Агнеса, яку вважали вже померлою, воскресає до нового життя» (Kautsky, l. c., S. 475) — і російські «критики» разом з публіцистами «Русского Богатства» поспішають пересадити цю воскреслу «ощадливу Агнесу» на російський грунт, щоб зганьбити «ортодоксальну» соціал-демократію.

І ось оцей п. В. Чернов, що захлинається від захвату з приводу повторюваних Герцом доводів Євгена Ріхтера, «розносить» Каутського вщент на сторінках «Русского Богатства» і збірника на честь п. М. Михайловського «На славному посту». Було б несправедливістю, якби ми не відзначили деяких перлин цього розносу.

* Пан Булгаков висував проти Каутського ті самі доводи щодо іпотек в «Начале», а по-німецькому і в «Архіві» Брауна.

«Каутський визнає, знов-таки слідом за Марксом,— пише п. Чернов в № 8 «Р. Б.», с. 229,— що прогрес капіталістичного землеробства веде до збіднення грунту на поживні речовини: у вигляді різних продуктів у землі завжди щось відбирається, відсилається до міста і не повертається назад землі... Як бачите, в питанні про закони родючості грунту Каутський безпорадно (sic!) повторює слова Маркса, що базувався на теорії Лібіха. Але, коли Маркс писав свій перший том, лібіхівський «закон відновлення» був останнім словом агрономії. З часу цього відкриття минуло вже більше як півстоліття. В наших знаннях про закони родючості грунту сталася ціла революція. І що ж? Увесь післялібіхівський період, усі наступні відкриття Пастера, Вілле, досліди Соларі із введенням азоту, відкриття Бертело, Гелльрігеля, Вільфарта та Виноградського в галузі бактеріології грунту — все це для Каутського минулося без сліду»... Милий п. Чернов! Як він на диво схожий на тургенєвського Ворошилова [79]: пригадуєте — в «Димі» — молодого російського приват-доцента, що робив променад по закордону, відзначався взагалі великою мовчазністю, але час від часу його проривало, і він починав сипати десятками й сотнями вчених і найвченіших, рідкісних і найрідкісніших імен? Точнісінько як наш вчений п. Чернов, що зовсім знищив цього неука Каутського. Тільки... тільки чи не вдатися нам все ж до книги Каутського? Чи не заглянути нам хоч в оглав її? Знаходимо розділ IV: «Сучасне сільське господарство», параграф d) «добрива, *бактерії*». Відкриваємо параграф d) і читаємо:

«У другій половині минулого десятиріччя було зроблено відкриття, що стручкові рослини на відміну від усіх інших культурних рослин дістають майже весь свій запас азоту не з грунту, а з повітря, що вони роблять грунт не тільки не біднішим на азот, а ще багатшим. Але цю властивість мають вони лише в тому разі, коли в грунті є певні мікроорганізми, які прилипають до їх коріння. Там, де нема цих мікроорганізмів,— можна відповідним щепленням надати стручковим рослинам здатності перетворювати бідний на азот

грунт у багатий на азот і таким чином удобрювати до певної міри цей грунт для інших культурних рослин. Прищеплення бактерій стручковим рослинам дає, як загальне правило, можливість, у сполученні з відповідними мінеральними добривами (фосфорнокислими солями та калійними добривами), одержувати з землі постійно найвищі врожаї і без гною. Лише завдяки цьому відкриттю «вільне господарство» дістало цілком міцний базис» (Kautsky, 51—52). Хто ж обгрунтував науково це визначне відкриття бактерій, що збирають азот? — Гелльрігель...

Вина Каутського в тому, що він має погану звичку (яка спостерігається також у багатьох вузьких ортодоксів) — не забувати ніколи про те, що члени бойової соціалістичної партії повинні і в наукових своїх працях не випускати з уваги читача-робітника, повинні старатися писати *просто,* без тих непотрібних хитросплетень стилю, без тих зовнішніх ознак «вченості», які так чарують декадентів і титулованих представників офіціальної науки. Каутський і тут визнав за краще розповісти до ладу і ясно, в чому полягають найновіші агрономічні відкриття, і пропустити вчені імена, які нічого не говорять для дев'яти десятих публіки. Ворошилови роблять навпаки: вони вважають за краще висипати цілий мішок вчених імен з галузі агрономії, політичної економії, критичної філософії і т. ін., завалюючи вченим сміттям суть справи.

Наприклад, Ворошилов-Чернов своїм брехливим обвинуваченням Каутського в незнанні вчених імен та наукових відкриттів завалив і зам'яв надзвичайно цікавий і повчальний епізод модної критики, а саме: атаку буржуазної економії на соціалістичну ідею про знищення протилежності між містом і селом. Професор Луйо Брентано запевняє, наприклад, що переселення з сіл у міста спричиняється не даними соціальними умовами, а *природною необхідністю,* законом спадної родючості грунту *. Пан Булгаков, слідом за своїм

* Див. статтю Каутського в «Neue Zeit», XIX, 2, 1900—1901, № 27: «Tolstoi und Brentano» («Толстой і Брентано». *Ред.*). Каутський зіставляє з сучасним науковим соціалізмом вчення Л. Толстого, який лишається глибоким спостерігачем і критиком буржуазного ладу, незважаючи на

учителем, оголошував ще в «Начале» (1899, березень, стор. 29) ідею про знищення протилежності між містом і селом «цілковитою фантазією», яка «викличе посмішку в агронома». Герц пише у своїй книзі: «Знищення відмінності між містом і селом є, правда, основним прагненням старих утопістів (і навіть «Маніфесту»),— але нам все ж не віриться, щоб суспільний лад, який має в собі всі умови для спрямовування людської культури до вищих досяжних цілей, справді знищив ті великі центри енергії й культури, якими є великі міста, і, на догоду ображеному естетичному почуттю, відмовився від цих багатих скарбниць мистецтва і науки, без яких неможливий прогрес» (S. 76. Російський перекладач, стор. 182, ухитрився слово «potenzirt» * перекласти «потенціальний». Лихо з цими російськими перекладами! На стор. 270 той самий перекладач перекладає: «Wer isst zuletzt das Schwein?» ** — «Хто ж кінець кінцем свиня?»). Як бачите, Герц захищає буржуазний лад від соціалістичних «фантазій» фразами, в яких не менше «боротьби за ідеалізм», ніж у пп. Струве й Бердяєва! Але сам захист від цього пишномовного ідеалістичного фразерства нітрохи не виграє.

Що соціал-демократи вміють цінити історичну заслугу великих центрів енергії й культури, це вони дово-

---

реакційну наївність своєї теорії,— і буржуазну економію, «зірка» якої, Брентано (як відомо, вчитель пп. Струве, Булгакова, Герца і tutti quanti), виявляє найнеймовірнішу плутанину, змішуючи явища природи і явища суспільні, змішуючи поняття продуктивності і прибутковості, вартості й ціни і т. ін. «Це не так характерно для Брентано особисто,— справедливо каже Каутський,— як для тієї *школи,* до якої він належить. *Історична школа* буржуазної економії в її сучасному вигляді вважає прагнення до цілісного розуміння суспільного механізму застарілим поглядом (überwundener Standpunkt). Економічна наука повинна, за цим поглядом, не досліджувати соціальні закони і зводити їх у цільну систему, а обмежуватися протокольним описом окремих соціальних фактів минулого і сучасного. Так вона й звикає до того, щоб торкатися тільки зовнішньої сторони явищ. А коли той чи інший представник цієї школи піддасться все ж спокусі розглянути глибші основи явищ,— тоді він виявляється зовсім неспроможним орієнтуватися і блукає безпорадно кругом та навколо. І в нашій партії з деякого часу проявляється намагання замінити Марксову теорію не якою-небудь іншою теорією, а тією відсутністю всякої теорії (Theorielosigkeit), якою відзначається історична школа,— намагання принизити теоретика до ролі репортера. Кому потрібне не просте безцільне перестрибування (Fortwurschteln) від випадку до випадку, а цілісний енергійний рух вперед до великої мети, тому хай буде виявлена нами брентанівська плутанина перестогогою від теперішніх методів історичної школи» (S. 25).

* — піднесений до степеня, багатий. *Ред.*

** — «Хто ж кінець кінцем їсть свиню?» *Ред.*

дять своєю непримиренною боротьбою проти всього, щб прикріпляє до місця населення взагалі, селян і сільських робітників зокрема. І тому їх, на відміну від критиків, не пійма є на гачок ні один аграрій, який прагне дати «мужичкові» зимові «заробітки». Але рішуче визнання прогресивності великих міст у капіталістичному суспільстві нітрохи не заважає нам включати в свій ідеал (і в свою програму дій, бо нездійсненні ідеали ми полишаємо пп. Струве і Бердяєвим) знищення протилежності між містом і селом. Неправда, що це рівнозначне відмові від скарбів науки й мистецтва. Якраз навпаки: це необхідне для того, щоб зробити ці скарби *доступними всьому народові,* щоб знищити ту відчуженість від культури мільйонів сільського населення, яку Маркс так влучно назвав «ідіотизмом сільського життя» [80]. І тепер, коли можлива передача електричної енергії на віддаль, коли техніка транспорту підвищилась настільки, що можна при менших (проти теперішніх) витратах перевозити пасажирів із швидкістю понад 200 верст на годину *,— нема аніяких технічних перешкод до того, щоб скарбами науки й мистецтва, віками нагромадженими в небагатьох центрах, користувалося все населення, розміщене більш-менш рівномірно по всій країні.

І коли ніщо не заважає знищенню протилежності між містом і селом (причому слід, звичайно, уявляти собі це знищення не в формі одного акту, а в формі цілого ряду заходів), то вимагає його зовсім не саме тільки «естетичне почуття». У великих містах люди задихаються, за висловом Енгельса, у своєму власному гної, і періодично всі, хто може, тікають з міста, шукаючи вільного повітря й чистої води [81]. Промисловість теж розселяється по країні, бо і їй потрібна чиста вода. Експлуатація водоспадів, каналів і річок для добування електричної енергії дасть новий поштовх цьому «розсіянню промисловості». Нарешті — last but not least ** — раціональна утилізація таких важливих

* Проект такої залізниці між Манчестером і Ліверпулем не дістав затвердження парламенту тільки внаслідок корисливого протидіяння залізничних тузів, що боялися розорення старих компаній.

** — останнє чергою, але не значенням. *Ред.*

для землеробства міських нечистот взагалі і людських екскрементів зокрема теж вимагає знищення протилежності між містом і селом. І ось на цей пункт теорії Маркса і Енгельса надумали спрямувати пп. критики свої агрономічні заперечення (від повного розгляду теорії, яка в цьому питанні особливо детально викладена Енгельсом в «Anti-Dühring'у» [82], пп. критики воліли утриматись, обмежуючись, як і завжди, простим перефразуванням уривків думки якого-небудь Брентано). Хід їх міркування такий: Лібіх довів необхідність віддавати грунтові стільки ж, скільки у нього береться. Через те він вважав викидання міських нечистот у моря й річки за безглузде й варварське марнування речовин, необхідних для землеробства. Каутський поділяє теорію Лібіха. *Але* новітня агрономія показала цілковиту можливість відновлення продуктивних сил землі без стійлового гною, за допомогою штучних добрив, прищеплення певних бактерій стручковим рослинам, які збирають азот, і т. ін. *Отже,* Каутський і всі ці «ортодокси» — просто відсталі люди.

Отже,— відповімо ми,— пп. критики і тут роблять одне з своїх незліченних і нескінченних *пересмикувань.* Виклавши теорію Лібіха, Каутський *відразу ж* зазначив, що сучасна агрономія довела цілковиту можливість «обходитися зовсім без стійлового гною» (S. 50, «Agrarfrage»; пор. вищенаведене місце), але додав при цьому, що це — *паліатив* порівняно з марнуванням людських екскрементів, яке спричинює система очищення міст. Оцей пункт повинні були б спростувати критики, якби вони були здатні сперечатися по суті,— показати, що це не паліатив. Про це вони й не подумали. Зрозуміло само собою, що можливість заміни природних добрив штучними і факт цієї *(часткової)* заміни ні на йоту не спростовує того, що нераціонально викидати природні добрива марно, отруюючи притому нечистотами річки й повітря в приміських і прифабричних місцевостях. Коло великих міст і тепер існують поля зрошення, які утилізують міські нечистоти з величезною користю для землеробства,— але утилізується таким способом тільки мізерна частина

нечистот. Штучні добрива,— каже Каутський, відповідаючи на стор. 211 своєї книги на те саме заперечення, ніби новітня агрономія спростовує факт агрономічної експлуатації села містом, яке пп. критики підносять йому як щось нове,— штучні добрива «дають змогу запобігти зниженню родючості грунту, але необхідність застосовувати ці штучні добрива в чимраз більшому розмірі означає лише ще одне з тих численних обтяжень сільського господарства, які *аж ніяк не являють собою природної необхідності, а походять з існуючих соціальних відносин»* *.

У підкреслених нами словах полягає вся «сіль» питання, так старанно заплутуваного критиками. Письменники, які, подібно до п. Булгакова, лякають пролетаріат «хлібним питанням», страшнішим і важливішим, ніж соціальне питання, які захоплюються штучним обмеженням дітородіння, кажучи, що «регулювання приросту населення» стає «основною (sic!) економічною умовою» добробуту селянства (II, 261), що це регулювання заслуговує на «повагу», і що «багато лицемірного обурення» (тільки лицемірного? а не законного обурення проти сучасних суспільних порядків?) «викликає селянський приріст населення у сентиментальних (!?) моралістів, неначе нестримна похітливість (sic!) сама по собі є чеснотою» (там же),— такі письменники природно й неминуче повинні прагнути до того, щоб лишити в тіні *капіталістичні* перешкоди землеробському прогресові, щоб звалити все на природний «закон спадної родючості грунту», щоб виставити знищення протилежності між містом і селом як «чистісіньку фантазію». Але якою безмежною легковажністю повинні відзначатися пп. Чернови, щоб вторити таким міркуванням і водночас закидати критикам марксизму «відсутність принципіальності, еклектизм і опортунізм» («Р. Б.» № 11, стор. 246)?! Пан Чернов, який закидає іншим відсутність принципіальності та опортунізм,— що може бути комічніше за це видовище?

* Звичайно, штучні добрива,— каже Каутський далі,— не зникнуть з падінням капіталізму, але вони збагачуватимуть грунт особливими речовинами, а не виконуватимуть *все* завдання відновлення родючості грунту.

Усі інші критичні подвиги нашого Ворошилова цілком такі самі, як зараз нами розглянутий.

Якщо Ворошилов запевняє вас, що Каутський не розуміє різниці між капіталістичним кредитом і лихварством, що він виявляє цілковите невміння або небажання зрозуміти Маркса, коли говорить про селянина, який виконує функції підприємця і як такий займає відносно пролетаріату місце, подібне до фабриканта, якщо Ворошилов б'є при цьому себе в груди і вигукує: «кажу це сміливо, бо відчуваю (sic!) під собою твердий грунт» («На славному посту», стор. 169),— то ви можете бути спокійні: Ворошилов знову безбожно плутає і так само безбожно хвастає. Він «не помітив» у книзі Каутського місць, присвячених лихварству як такому («Agrarfrage», S. 11, 102—104, особливо 118, 290—292), і добивається скільки сили у відчинені двері, галасуючи при цьому, як заведено, про «доктринерський формалізм», «моральну черствість» Каутського, «знущання з людських страждань» і т. д. Що ж до виконання селянином функцій підприємця, то ця на диво мудра річ, як видно, перевершує міру розуміння Ворошилова. Однак в наступному нарисі ми спробуємо роз'яснити йому її на якнайконкретніших прикладах.

Якщо Ворошилов бажає довести, що він справжній представник «інтересів праці» і громить Каутського за «вигнання з лав пролетаріату безлічі справжнісінького робочого люду» (там же, стор. 167), як-от Lumpenproletariat'у *, прислуги, кустаря і т. ін.,— то знайте, що Ворошилов плутає. Каутський розглядає тут ознаки, які відзначають той «сучасний пролетаріат», що створив сучасний «соціал-демократичний пролетарський рух» («Agrarfrage», S. 306), і Ворошилови не зробили ще досі такого відкриття, щоб босяки, кустарі або прислуга створили соціал-демократичний рух. А докір, що Каутський здатний «виганяти» прислугу (яка починає тепер у Німеччині приєднуватися до руху), кустарів та ін. з лав пролетаріату,— показує тільки в усій повноті всю безсоромність Ворошило-

* — люмпенпролетаріату, босяків. *Ред.*

вих, які з тим більшою охотою проявляють свою дружелюбність до «справжнього робочого люду», чим менше практичного значення мають такі фрази і чим безпечніше громити *другу частину* «Аграрного питання», не пропущену російською цензурою. А втім, щодо безсоромності є й ще перлини: вихваляючи пп. Н.— она та Каблукова, зовсім замовчуючи спрямовану проти них марксистську критику, п. Чернов в той же час з удаваною наївністю запитує: кого це розуміють німецькі соціал-демократи під своїми російськими «товаришами»? Не вірите, що в «Русском Богатстве» ставляться такі запитання, то загляньте в № 7, стор. 166.

Якщо Ворошилов запевняє, що «пророкування» Енгельса про безрезультатність бельгійського робітничого руху, внаслідок впливу прудонізму [83], «зазнали краху»,— то знайте, що Ворошилов знов перекручує справу, надто впевнений у своїй, так би мовити, «безвідповідальності». Ось його слова: «Недарма Бельгія ніколи не була ортодоксально-марксистською, і недарма невдоволений з неї за це Енгельс передрікав, що бельгійський рух, внаслідок впливу «прудоністських принципів», піде «von nichts durch nichts zu nichts» *. Та ба! Його пророкування зазнали краху, а широта і всебічність бельгійського руху зробили його в даний час зразком, з якого багато чого навчається багато «правовірних» країн» («Р. Б.» № 10, стор. 234). Діло було так: у 1872 (сімдесят другому!) році Енгельс полемізував у соціал-демократичній газеті «Volksstaat» [84] з німецьким прудоністом Мюльбергером і, заперечуючи проти перебільшення значення прудонізму, писав: «Єдина країна, в якій робітничий рух перебуває безпосередньо під впливом прудонівських «принципів», це — Бельгія, і саме тому бельгійський робітничий рух і йде, за висловом Гегеля, «від нічого через ніщо до нічого»» **.

Отже, це *пряма неправда,* ніби Енгельс щось «передрікав» або «пророкував». Він говорив тільки *про те, щó*

* — «від нічого через ніщо до нічого». *Ред.*

** Див. брошуру «Zur Wohnungsfrage». Zürich, 1887 («До житлового питання». Цюріх, 1887. *Ред.*), що містить у собі передрук статей Енгельса проти Мюльбергера 1872 року і його вступ, помічений 10-им січня 1887 року. Цитоване місце на стор. 56 [85].

є, тобто про те, щó було в 1872 році. А це безсумнівний історичний факт, що *в той час* бельгійський рух тупцював на одному місці саме внаслідок панування прудонізму, ватажки якого висловлювалися проти колективізму і відкидали самостійну політичну діяльність пролетаріату. Тільки в 1879 році утворено було «бельгійську соціалістичну партію», і тільки з цього часу починається та агітація за загальне виборче право, яка ознаменувала перемогу марксизму над прудонізмом (визнання політичної боротьби пролетаріату, організованого в самостійну класову партію) і початок видатних успіхів руху. Сучасна програма «бельгійської робітничої партії» сприйняла (не кажучи про окремі менш важливі пункти) *всі* основні ідеї марксизму. І ось у 1887 році, в передмові до другого видання своїх статей про житлове питання, Енгельс особливо підкреслює «гігантський прогрес міжнародного робітничого руху за останні 14 років». Прогрес цей тісно зв'язаний,— каже він,— з витісненням прудонізму, який *тоді* панував, а *тепер* майже забутий. «У Бельгії,— зауважує Енгельс,— фламандці відтіснили валлонів від керівництва рухом, усунули (abgesetzt) прудонізм і дуже піднесли рух» (стор. 4 тієї ж брошури, передмова) [86]. А правда ж, як вірно зображено справу в «Русском Богатстве»?

Якщо Ворошилов... та годі! За легальним журналом, який може щомісяця брехати на «ортодоксальний» марксизм, як на мертвого,— нам, звичайно, не угнатися.

V

«ПРОЦВІТАННЯ ПЕРЕДОВИХ СУЧАСНИХ ДРІБНИХ ГОСПОДАРСТВ». ПРИКЛАД БАДЕНА *

— Деталізація, деталізація! — вигукував п. Булгаков у журналі «Начало» (№ 1, с. 7 і 13), і цей лозунг повторюється сотні разів і на сотні ладів усіма «критиками».

* Розділи V—IX були опубліковані в журналі «Образование» з такою приміткою автора: «Пропоновані нариси написані в 1901 році. Перша ча-

Добре, панове, візьмімося за деталізацію.

Коли ви спрямовували такий лозунг проти Каутського, це було цілковитим безглуздям, бо головне завдання наукового дослідження аграрного питання, захаращеного безліччю позбавлених зв'язку деталей, полягало саме в створенні загальної картини всього сучасного аграрного ладу в його розвитку. Ваш лозунг прикривав тільки вашу наукову безпринципність, вашу опортуністичну боязнь всякого цілісного і продуманого світогляду. І якби ви поставилися до книги Каутського не по-ворошиловському, ви могли б почерпнути з неї силу вказівок про те, як слід користуватися детальними даними, як їх треба опрацьовувати. А що ви цими детальними даними користуватися не вмієте, це ми доведемо зараз на цілому ряді *вами ж самими вибраних* прикладів.

У своїй статті «Селянські варвари», спрямованій проти Каутського і вміщеній в журналі панів Ворошилових «Sozialistische (??) Monatshefte» (III Jahrg., 1899, Heft 2), Е. Давід дуже радіє, посилаючись на «одну з *найгрунтовніших і найцікавіших монографій*» про селянське господарство, які з'явились останнім часом, а саме на Моріца Гехта (Hecht). «Drei Dörfer der badischen Hard» (Lpz. 1895) *. Герц підхопив це посилання, повторив слідом за Давідом кілька цифр з цієї «прекрасної праці» (S. 68, російськ. пер. 164) і «настійно рекомендував» (S. 79, російськ. пер. 188) ознайомитися з нею або в оригіналі, або у витягах Давіда. Пан Чернов у «Русском Богатстве» поспішив переказати і Давіда і Герца, протиставлячи Каутському намальовані Гехтом «яскраві картини процвітання передових сучасних дрібних господарств» (№ 8, 206—209).

Звернімося ж до Гехта.

Гехт описує три баденські села, розташовані за 4—14 кілометрів від Карлсруе: Гагсфельд, Бланкенлох і Фрідріхсталь. Незважаючи на дрібні розміри ділянок,

стина їх видана минулого року в Одесі брошурою (видавництвом «Буревестник»). Друга частина їх з'являється в пресі вперше. Кожний нарис являє собою більш-менш самостійне ціле. Їх загальна тема — розгляд критики, спрямованої в російській літературі проти марксизму». *Ред.*

* — «Три села баденського Гарда» (Лейпціг, 1895). *Ред.*

1—3 гектари (ha) на господаря, селяни живуть дуже заможно і культурно, збираючи з землі надзвичайно високі врожаї. Давід (а за ним і Чернов) порівнює ці врожаї з середніми для Німеччини (в допельцентнерах * з 1 ha: картоплі 150—160 і 87,8, жита й пшениці 20—23 і 10—13, сіна 50—60 і 28,6) і вигукує: а що? Ось вам «відсталі дрібні селяни»! По-перше, відповімо ми, оскільки тут не дано ніякого порівняння дрібного й великого господарств, що перебувають у рівних умовах, смішно вважати це за довід проти Каутського. Ще смішніше, коли той самий п. Чернов, який на стор. 229 № 8 «Русского Богатства» твердить, що в «рудиментарному погляді Каутського» (щодо агрономічної експлуатації села містом) «темні сторони капіталізму навіть перебільшуються»,— наводить на стор. 209 *проти* Каутського якраз такий приклад, де ця капіталістична перешкода прогресові землеробства *усунена* внаслідок приміського розташування вибраних ним сіл. У той час, як величезна більшість сільського населення втрачає велику кількість природних добрив від породжуваного капіталізмом обезлюднення села та концентрації населення в містах,— мізерна меншість приміських селян дістає з свого становища особливі вигоди і збагачується коштом знедолення маси. Недивно, що врожаї в описуваних селах такі високі, коли вони купують на 41 000 марок на рік гною з військових конюшень трьох сусідніх міст з гарнізонами (Карлсруе, Бруксаль і Дурлах) та гноївки з міських асенізаційних установ (Hecht, S. 65); штучні добрива прикуповуються тільки на 7000 марок **. Спростовувати технічну перевагу великого господарства прикладом дрібних господарств, поставлених у такі умови, значить тільки до-

* Допельцентнер — 100 *кг. Ред.*

** До речі, п. Чернов запевняє читачів «Русского Богатства», що в цих селах «скільки-небудь помітної диференціації» *в розмірах землеволодіння* не існує. Але якби вимога деталізації не була в його устах пустою фразою, то він не міг би забути, що для цих приміських селян кількість землі має далеко менше значення, ніж кількість добрива. А в цьому відношенні диференціація дуже помітна. Найвищі врожаї і найбагатші селяни в селі Фрідріхсталь, хоч воно наймалоземельніше; але з 48 000 марок видатків на добриво припадає на нього 28 000 марок, що при 258 гект. землі дає 108 марок на 1 гектар. Гагсфельд витрачає тільки по 30 марок на гектар (12 000 : 397 гектарів), а Бланкенлох усього по 11 (8000 : 736 гектарів).

водити своє безсилля. По-друге, наскільки в дійсності маємо ми в цьому прикладі «справжніх дрібних селян», echte und rechte Kleinbauern, як каже Давід і повторює за ним Герц та Чернов? Посилаються вони при цьому *тільки* на розміри землеволодіння, виявляючи якраз невміння користуватися детальними даними. Для приміського селянина, як кожному відомо, десятина землі значить те саме, що десять десятин для селянина в глухому закутку, та й *тип* господарства від сусідства міста радикально змінюється. Напр., ціна землі в наймалоземельнішому і найбагатшому з цих пристоличних сіл, у Фрідріхсталі, дорівнює 9—10 тис. марок, *вп'ятеро* більше від середньої баденської ціни (1938 марок) *і разів у двадцять* більше від ціни землі у віддалених місцевостях Східної Пруссії. Отже, за розміром виробництва (єдино точним показником розмірів господарства) це зовсім не «дрібні» селяни. Що ж до *типу* їх господарства, то ми бачимо тут надзвичайно високий ступінь розвитку *грошового* господарства і *спеціалізації* землеробства, особливо підкреслюваної Гехтом. Сіють тютюн (45% площі у Фрідріхсталі), високосортну картоплю (що йде почасти на насіння, почасти до столу «знатних панів» — Hecht, 17 — в Карлсруе), продають у столиці молоко й масло, поросят і свиней, самі купують собі і хліб і сіно. Землеробство цілком набрало тут торговельного характеру, і пристоличний селянин — найчистішого типу *дрібний буржуа,* так що коли б п. Чернов справді ознайомився з тими детальними даними, на які він з чужих слів посилається, то він, можливо, наблизився б трохи до розуміння такої мудрої для нього категорії, як «дрібнобуржуазність» (пор. № 7 «Русского Богатства», с. 163) селянина. Прекурйозно, що Герц і п. Чернов, оголошуючи себе нездатними зрозуміти, як це селянин виконує функції підприємця, як це він може фігурувати то як робітник, то як підприємець, посилаються на детальне дослідження, автор якого прямо каже: «Селянин XVIII століття з його 8—10 гектарами землі був селянином» («*був* селянином», п. Чернов!) «і фізичним працівником; карликовий селянин XIX століття з його 1—2

гектарами є розумовий працівник, підприємець, торговець» (Hecht, S. 69, пор. стор. 12: «сільський господар зробився *купцем* і *підприємцем*». Курсив Гехта). Ну, хіба не по-ворошиловському «розносили» Каутського Герц і п. Чернов за змішування селянина з підприємцем?

Найрельєфнішою ознакою «підприємництва» є використання найманої праці. І надзвичайно характерно, що ні один з тих quasi-соціалістів, які посилались на працю Гехта, *не прохопився ні словечком* про цей факт. Сам Гехт — найтиповіший Kleinbürger * найблагонаміренішого напряму, що захоплюється релігійністю селян і «батьківським піклуванням» про них великогерцогського начальства, взагалі, і таким «важливим» заходом, як улаштування кулінарних курсів, зокрема,— намагається, природно, зам'яти ці факти, довести, що ніякої «соціальної прірви» ні між багатими і бідними, ні між селянином і наймитом, ні між селянином і фабричним робітником не існує. «Стану сільськогосподарських *поденників* не існує,— пише Гехт.— Більшість селян спроможні самі з допомогою сім'ї обробляти свою ділянку; лише мало хто в цих трьох селах відчуває потребу в чужій робочій силі під час жнив або для молотьби; такі сім'ї «кличуть на допомогу» («bitten»), за місцевим висловом, певних чоловіків або жінок (які й не думають називати себе «поденниками»)» (31). Що з усього числа хазяїв у трьох селах лише небагато хто наймає поденників, це недивно, бо дуже багато «хазяїв» являють собою, як побачимо, фабричних робітників. А яка частка чистих землеробів зокрема вдається до найму, Гехт не повідомляє, воліючи свою кандидатську (докторську, по-німецькому) дисертацію, присвячену тільки трьом селам (з одного з цих сіл Гехт і сам родом), наповнювати не точними статистичними даними про різні розряди селян, а міркуваннями про високоморальне значення старанності й ощадливості. (Незважаючи на це, а, може, саме завдяки цьому, Герц і Давід так вихваляють працю Гехта.) Ми дізнаємось тільки, що заробітна пла-

* — дрібний буржуа. *Ред.*

та поденникам найнижча в найбагатшому і чисто землеробському селі — Фрідріхсталі, яке найдалі лежить від Карлсруе (за 14 кілом.). У Фрідріхсталі поденник одержує на день 2 марки на своїх харчах, у Гагсфельді (4 кілом. від Карлсруе, населеному фабричними робітниками) — 3 марки. Така є одна з умов «процвітання» «справжніх дрібних селян», що так захоплюють критиків. «Між панами і *прислугою* (Gesinde = і прислуга і наймити),— повідомляє нам Гехт,— існують ще цілком патріархальні віднссини в цих трьох селах. «Пан», тобто селянин з 3—4 гектарами, «тикає» на наймита і наймичку, називає їх просто на ім'я, а вони називають селянина «дядьком» (Vetter), а селянку «тіткою» (Base) і кажуть їм «ви»... Наймити їдять разом з сім'єю і вважаються немовби за її членів» (S. 93). Про значення найманої праці в тютюнництві, яке так широко розвинуте в цьому районі і яке потребує особливо багато робочих рук, «вельми грунтовний» Гехт мовчить, але тому що він все-таки сказав хоч кілька слів про найману працю, то навіть і цього благонаміреного буржуйчика доводиться поставити вище щодо вміння «деталізувати» дослідження, ніж Ворошилових «критичного» соціалізму.

По-третє. На дослідження Гехта посилалися для спростовання факту надмірної роботи і недоїдання в селянстві. І тут, проте, виявляється, що критики визнали за краще *промовчати* про такі факти, *відзначені* у Гехта. Їм прийшло на поміч те поняття «середнього» селянина, за допомогою якого так поширене прикрашування «селянства» і у російських народників і в західноєвропейських буржуазних економістів. «Взагалі» селянство цих трьох сіл дуже заможне, але навіть із зовсім негрунтовної монографії Гехта ясно видно, що в цьому відношенні обов'язково треба розрізняти три великі групи. Близько чверті (або 30%) хазяїв (більшість у Фрідріхсталі і небагато хто з Бланкенлоха) — заможні дрібні буржуа, що розбагатіли завдяки близькості столиці, ведуть прибуткове молочне господарство (продають 10—20 літрів молока на день) і тютюнництво (один приклад: валова виручка 1825 марок з 1,05

гектара під тютюном), відгодовують свиней на продаж (у Фрідріхсталі 1140 жителів, свиней тримають 497, у Бланкенлоху на 1684 жителів — 445, у Гагсфельді на 1273 — 220) і т. ін. Серед цієї меншості (до якої, по суті, тільки й можна застосувати цілком ознаки «процвітання», які захоплюють критиків) використання найманої праці, безперечно, трапляється досить часто. В другій групі, до якої належить більшість хазяїв з Бланкенлоха, добробут уже значно нижчий; добрива вживається менше, врожаї менш високі, худоби менше (у Фрідріхсталі всього худоби, в переводі на велику, 599 штук на 258 ha, у Бланкенлоху — 842 на 736 ha, у Гагсфельді — 324 на 397 ha), «чисті кімнати» в будинках рідші, м'ясо їдять уже далеко не щодня, спостерігається у багатьох сімей таке (знайоме дуже нам, росіянам) явище, що вони через грошову скруту продають восени хліб, а весною знов купують *. Центр ваги пересувається постійно для цієї групи *від землеробства до промисловості* і вже 103 бланкенлохських селянина працюють в Карлсруе як фабричні робітники. Ці останні разом з усім майже населенням Гагсфельда становлять третю групу (40—50 проц. усього числа дворів). Землеробство тут уже підсобне заняття, якому віддають свій час головним чином жінки. Рівень життя хоч і вищий, ніж у Бланкенлоху (завдяки впливові столиці), але нужда вже сильно дається взнаки. Молоко продають, а собі вже купують почасти «дешевший маргарин» (24). Збільшується швидко число кіз: з 9 в 1855 р. до 93 в 1893 р. «Це збільшення,— пише Гехт,— може бути пояснене тільки зникненням власне селянських господарств і розкладом (Auflösung) селянського стану в стан сільських фабричних робітників з дуже парцельованим землеволодінням» (27). У дужках скажемо, і в усій Німеччині число кіз з 1882 по 1895 р. зросло у величезних розмірах: з 2,4 млн. до 3,1 млн.,

* Між іншим, господарську відсталість Бланкенлоха Гехт пояснює переважанням натурального господарства та *існуванням общини,* завдяки якій клаптик землі (36 арів — Almendgut) забезпечений, коли мине 32 роки, кожному, «чи лінивий він чи старанний, чи робить заощадження чи ні» (S. 30). Але Гехт все ж проти поділу общинних земель: це, каже, свого роду установа громадського опікування (Altersversorgung) для фабричних робітників похилого віку, число яких зростає в Бланкенлоху.

що ясно вказує на зворотний бік того прогресу «міцного селянства», який так оспівують пп. Булгакови та дрібнобуржуазні соціалісти-«критики». Більшість робітників пішки ходять за $3^1/_2$ кілом. на фабрику до міста, боячись перевитратити навіть і марку (48 коп.) за тиждень на залізничний квиток. Близько 150 робітників із 300 гагсфельдців вважають навіть за дорогий для себе обід у «народній їдальні» за 40—50 пфенігів і одержують обід з дому. «Бідні жінки,— говорить Гехт,— рівно об 11 годині кладуть обід в судки і відносять на фабрику» (79). Щодо робітниць, то вони зайняті на фабриці теж по 10 годин і одержують за це всього 1,10—1,50 марки (чоловіки — 2,50—2,70 марки) і при поштучній платі 1,70—2 марки. «Деякі робітниці намагаються підвищити свою мізерну плату підсобними заняттями; в Бланкенлоху 4 дівчини працюють в Карлсруе на паперовій фабриці і беруть папір додому, щоб вечорами виготовляти з нього паперові лійки; за вечір з 8 до 11 години (sic!) роблять до 300 лійок, дістаючи за це 45—50 пфенігів,— добавка до малого денного заробітку, яка йде на покриття витрат на поїздки залізницею. В Гагсфельді деякі жінки, що дівчатами працювали на фабриках, мають маленький підсобний заробіток, поліруючи в зимові вечори срібні товари» (36). «Гагсфельдський робітник,— розчулюється Гехт,— має свою осілість не в силу імперського закону, а завдяки своїй власній енергії, має будиночок, якого він не повинен ділити з чужими людьми, має маленький клаптик землі; але що далеко важливіше, ніж це дійсне володіння, це — свідомість, що все це набуто власною старанністю. Гагсфельдський робітник — і фабричний робітник і селянин одночасно. У кого немає землі, той орендує хоч кілька парцел, щоб збільшити свій прибуток через *утилізацію вільних годин.* Коли літом робота починається на фабриці «тільки» («тільки»!) о 7 годині, робітник встає о 4, щоб обгорнути на своєму полі картоплю або принести корму худобі. Або коли ввечері він приходить додому о 7 годині, то що ж йому робити, особливо влітку? От він і попрацює ще годину-півтори на своєму полі: адже йому не потрібна

висока рента з землі,— він хоче тільки цілком (sic!) використати свою робочу силу...» І багато ще таких єлейностей говорить Гехт, який закінчує свою книгу словами: «Карликовий селянин і фабричний робітник — обидва (sic!) піднялися до середнього стану, і це не завдяки штучним, примусовим заходам, а завдяки власній старанності, власній енергії, виробленню в собі вищої моральності» *.

«Троє сіл баденського Гарда являють тепер собою *один великий, широкий середній стан*» (курсив Гехта).

Що Гехт так пише, це недивно, бо він — звичайнісінький буржуазний апологет. Але якої назви заслуговують ті люди, які морочать інших, називаючи себе соціалістами, і які прикрашують дійсність ще старанніше від усякого Гехта, видаючи процвітання буржуазної меншості за загальний прогрес і замазуючи пролетаризацію більшості за допомогою старого жупела: «поєднання землеробства з індустрією»?

VI

ПРОДУКТИВНІСТЬ ДРІБНОГО І ВЕЛИКОГО ГОСПОДАРСТВ. ПРИКЛАД ІЗ СХІДНОЇ ПРУССІЇ

Перенесімося, для різноманітності, з далекої південної Німеччини ближче до Росії, в Східну Пруссію. Ми маємо тут одне надзвичайно повчальне *детальне* дослідження, з якого зовсім не зумів скористатися п. Булгаков, що вимагав деталізації. «Порівняння даних про справжню продуктивність великого і дрібного господарств,— пише п. Булгаков,— не може розв'язати питання про їх технічні переваги, бо порівнювані господарства можуть перебувати в різних економіч-

* Гехт ще дуже й дуже багато говорить про цю «вищу моральність», захоплюючись не гірше ніж п. Булгаков «тверезою шлюбною політикою», «залізною старанністю», «ощадливістю» та «помірністю», наводячи навіть «відоме селянське прислів'я»: «Man sieht nicht auf die Goschen (d. h. Mund), sondern auf die Groschen» — у вільному перекладі: «не так пильнуємо, щоб у рот, як щоб у кишеню». Пропонуємо читачеві зіставити це прислів'я з «ученням» київського професора п. Булгакова, що селянське господарство (як таке, що не потребує ні ренти, ні прибутку) — є «найвигідніша для суспільства (sic!) організація землеробства» (Булг., I, 154).

них умовах. Найбільше, що можуть дати такі дані, це фактичне підтвердження того негативного висновку, що велике виробництво не має технічних переваг перед дрібним не тільки в теорії, але за певних умов і в дійсності. Таких порівнянь робилося в економічній літературі не мало, в усякому разі досить для того, щоб підірвати в неупередженому й вільному від передсудів читачеві віру в перевагу великого виробництва взагалі» (I, 57—58). І в примітці наводяться два приклади. Перший — та сама праця Аугагена,— що порівнював усього два господарства в 4,6 і 26,5 ha в Ганновері,— яку цитував і Каутський в «Agrarfrage» (S. 111) і Герц (S. 69, російськ. пер. 166). Дрібне господарство в цьому випадку показує вищі врожаї, і Аугаген визначив у ньому вищу прибутковість проти великого, але Каутський показав уже, що ця вища прибутковість походить з *недоспоживання*. Герц пробував спростувати це, але з звичайним своїм успіхом, і тому що Герц тепер перекладений на російську мову, а відповідь Каутського Герцу невідома в Росії, то ми викладемо двома словами зміст цієї відповіді (у цитованій вище статті в «Neue Zeit»). Герц, як звичайно, перекрутив довід Каутського, що посилався нібито тільки на утримування великим хазяїном сина в гімназії. На ділі ж Каутський тільки ілюстрував цим рівень життя, і коли б Герц навів *увесь бюджет* порівнюваних сімей (обидві складаються з 5 чоловік), то мав би цифри: для дрібного — 1158,40 марки, для великого — 2739,25. При *однаковому* рівні життя з великим господарством дрібне виявилося б *менш* прибутковим; за розрахунком Аугагена, доход дрібного = 1806 маркам, тобто 5,45% на капітал (33 651 марку), а великого — 2720 марок — 1,82% на капітал (149 559 марок). Відніміть недоспоживане дрібним, і його доход дорівнюватиме *258 маркам — 0,80%!* І це при кількості праці непропорціонально високій: у дрібному 3 робітники на 4,6 гектара, тобто по одному робітнику на 1,5 гект., у великому — 11 (пор. Герц, S. 75, російськ. пер. 179) на 26,5 г., тобто по 1 робітнику на 2,4 гектара. Ми вже не говоримо про ту справедливо висміяну Каутським обставину,

що ніби соціаліст Герц порівнює працю дітей сучасного селянина із збиранням колосків Руф'ю! [87] Щодо п. Булгакова, то він обмежився тільки повідомленням даних про врожайність і *словом не прохопився* про рівень життя дрібного і великого хазяїв.

«Другий приклад,— продовжує наш прихильник деталізації,— знаходимо в найновішому дослідженні *Karl Klawki*. «Ueber Konkurrenzfähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebs» (в «Thiel's Landwirtschaftliche Jahrbücher», 1899, Heft 3—4)*. Його порівняння стосується до Східної Пруссії. Автор порівнює по 4 господарства — великих, середніх і дрібних розмірів. Особливістю його порівняння є те, що, по-перше, прибутки й видатки виражені в грошах, а потім, що автор переводить на гроші і ставить у видаток вартість робочої сили в дрібному господарстві, де вона не купується; для нашої мети такий спосіб навряд чи правильний» (sic! Пан Булгаков забуває додати, що Klawki переводить на гроші вартість праці в *усіх* господарствах, оцінюючи працю дрібного наперед дешевше!); «проте ми маємо...» Далі йде таблиця, з якої ми тепер наведемо лише висновок: середній чистий прибуток з 1 моргена (=$^1/_4$ гектара) у великому господарстві — 10 марок; у середньому — 18, у дрібному — 12. «Найбільшою прибутковістю,— робить висновок п. Булгаков,— відзначається тут середнє господарство, за ним іде дрібне і за ним велике, яке опиняється, таким чином, позаду всіх».

Ми навмисне виписали *цілком* усе, що говорить п. Булгаков про порівняння великих і дрібних господарств. Тепер розглянемо, що доводить цікава праця Klawki, яка описує 12 типових і в однакові умови поставлених господарств на протязі цілих 120 сторінок. Наведемо спочатку загальні дані про господарства, причому обмежимося, для економії місця й наочності висновків, *середніми* даними про велике, середнє й дрібне господарства (середній розмір = 358; 50 і 5 гектарів).

---

* *Карл Клавкі*. «Про конкурентоспроможність сільськогосподарського дрібного виробництва» (в «Сільськогосподарських Щорічниках Тіля», 1899, випуск 3—4). *Ред.*

Господарства	Припадає на 1 морген (¼ гектара) в марках:												Видаток на продукт, ціною в 100 марок *		На 100 моргенів	
	Всього доходу			Доходу від продажу продуктів			Споживання у власн. госп. продукт.			Всього			Марок			
	Від землеробства	Від скотарства	Всього	Землеробства	Скотарства	Всього	Землеробства	Скотарства	Всього	Доходу	Видатку	Чистого прибутку	a	b	Найманих робочих днів	Всього робочих днів
Велике	17	16	33	11	14	25	6	2	8	33	23	10	65	70	887	887
Середнє	18	27	45	12	17	29	6	10	16	45	27	18	35	60	744	924
Дрібне	23	41	64	9	27	36	14	14	28	64	52	12	8	80	—	—

Начебто *всі* висновки п. Булгакова цілком підтверджуються працею Klawki: із зменшенням розмірів господарства збільшується і валовий доход і навіть доход від продажу з розрахунку на один морген! Ми думаємо, що при тих прийомах, яких вживає Klawki,— а ці прийоми дуже поширені і в основних своїх рисах спільні всім буржуазним та дрібнобуржуазним економістам,— в усіх або майже в усіх випадках вийде перевага дрібного землеробства. Тому *вся суть питання,* якої зовсім не помічають Ворошилови, полягає *в розгляді цих прийомів,* і саме тому часткове дослідження Klawki становить величезний загальний інтерес.

Почнемо з урожаїв. Виявляється, врожаї величезної більшості злаків правильно і дуже значно *знижуються* від великих господарств до дрібних. Збирають (у центнерах з моргена) пшениці: 8,7—7,3—6,4; жита: 9,9—8,7—7,7; ячменю: 9,4—7,1—6,5; вівса: 8,5—8,7—8,0; гороху: 8,0—7,7—9,2 **; картоплі: 63—55—42; кормових буряків: 190—156—117. Тільки льону, якого великі господарства не сіють зовсім, дрібні

* a = коли не переводити на гроші вартість робочої сили хазяїна та його сім'ї; b = коли переводити.

** Сіється тільки в двох господарствах з 4-х; у великому й середньому — по три господарства з 4-х сіють горох.

господарства (3 з 4-х) збирають більше, ніж середні (2 з 4-х), а саме 6,2 «Stein» (= $18^1/_2$ фунтів) проти 5,5.

Від чого ж залежить вища врожайність у великих господарствах? Klawki надає вирішального значення чотирьом таким причинам: 1) дренажу [88] майже не існує у дрібних хазяїв, а коли він є, то труби кладуть хазяї самі і кладуть погано; 2) дрібні хазяї орють не досить глибоко — коні слабі; 3) рогата худоба у дрібних хазяїв здебільшого має не досить корму; 4) виробництво гною у дрібних хазяїв гірше: солома у їхніх хлібів коротша, більша частина соломи йде на корм худобі (значить, знов-таки, погіршення якості корму), і на підстилку худобі використовується менше соломи.

Отже, худоба у дрібних хазяїв слабша, гіршої якості і гірше утримується. Ця обставина пояснює нам те дивне явище, яке й найбільше впадає в очі, що при вищій врожайності у великих господарствах доход від землеробства виявляється в них, за розрахунком Klawki, меншим на 1 морген, ніж у середніх і дрібних. Справа в тому, що Klawki *виключає корм худоби*, не рахуючи його ні в прибутках, ні у видатках. Таким чином штучно й фальшиво прирівняно те, що насправді створює істотну різницю між великими й дрібними господарствами і різницю не на користь останніх. Велике господарство виявляється, при такому способі обчислення, менш прибутковим *тому*, що воно більшу частку сільськогосподарської площі займає виробництвом корму для худоби (хоч на одиницю площі воно тримає значно менше худоби, ніж дрібне), тоді як дрібне господарство «обходиться» соломою для корму. «Перевага» дрібного землеробства полягає, отже, в тому, що воно *по-хижацькому поводиться* і з землею (гірше удобрення), і з *худобою* (гірший корм). Зрозуміло само собою, що таке порівняння прибутковості різних господарств позбавлене будь-якого наукового значення *.

---

* Слід відзначити, що таке фальшиве прирівняння явно нерівних величин у дрібному і великому господарствах має місце не тільки в окремих монографіях, але й у масових даних сучасної аграрної статистики. І французька, і німецька статистика оперує з «середньою» живою вагою, з «середньою» ціною штуки худоби в усіх і всіляких господарствах. Німецька

Далі, з причин вищої врожайності землі у великих господарствах треба назвати те, що вони частіше (і, мабуть, навіть майже виключно) застосовують мергелювання грунту [89], більше використовують штучних добрив (витрата на 1 морген 0,81 марки — 0,38—0,43) і Kraftfuttermittel * (у великих — 2 марки на морген, у решті — нуль). «Наші селянські господарства,— каже Klawki, який відносить до великоселянських і середні господарства,— не витрачають нічого на Kraftfuttermittel. Вони туго піддаються прогресові і особливо скупляться на витрати чистими грішми» (461). Великі господарства стоять вище і щодо системи рільництва: поліпшену плодозміну ми бачимо в усіх 4-х великих господарствах, у 3-х середніх (в 1-му — старе трипілля) і тільки в одному дрібному (в 3-х — трипілля). Нарешті, і машин великі хазяї мають значно більше. Правда, сам Klawki додержується тієї думки, що машини особливо великого значення не мають. Але ми не обмежимося його «думкою», а візьмемо вибірки з даних. Машини таких восьми видів — парові молотарки, кінні молотарки, зерноочисні машини, трієри, рядкові сівалки, машини для розкидання гною, кінні граблі і круті котки [90] — розподіляються між описуваними господарствами так: у 4-х великих — 29 (в тому числі 1 парова — молотарка), у 4-х середніх — 11 (жодної парової), у 4-х дрібних — 1 машина (кінна молотарка). Звичайно, ніяка «думка» ніякого поклонника селянського господарства не може нас змусити думати, що зерноочисні машини, рядкові сівалки, котки і т. ін. можуть не впливати на врожайність. До речі, ми маємо тут дані про число машин, які є у володінні таких-то хазяїв, на відміну від масових даних німецької статистики, яка реєструвала тільки випадки застосування машин,— і своїх, і чужих однаково. Очевидно, що така реєстрація теж зменшує переважання великого господарства і затушовує такі, описувані Klawki, форми

статистика визначає навіть цим способом загальну вартість усієї кількості худоби в різних групах хазяїв (за величиною площ), причому однак робиться застереження, що припущення однакової цінності штуки худоби в різних групах господарств «не відповідає дійсності» (S. 35).

* — концентровані корми. *Ред.*

«позичання» машин: «Великий хазяїн охоче позичає дрібному свій коток, свої кінні граблі та зерноочисну машину, якщо останній обіцяє йому за це поставити косаря в гарячу пору» (443). Отже, певне число — і без того, як ми показали, надзвичайно рідких — випадків застосування машин у дрібному господарстві являє собою перетворену форму придбання робочої сили.

Підемо далі. Другий випадок фальшивого прирівнювання явно нерівних величин становить прийом Klawki вважати ціну продукту при продажу за однакову в усіх розрядах господарств. Замість дійсних випадків продажу автор бере в основу своїх розрахунків припущення, на невірність якого він сам указує. Селяни збувають хліб здебільшого на місці, і торговці в маленьких містах дуже знижують ціни. «Великі маєтки краще поставлені в цьому відношенні, бо вони можуть відразу відправляти великі партії до головного міста провінції. Вони одержують при цьому звичайно 20—30 пфенігів на центнер більше, ніж при продажу в маленьких містах» (373). Великі хазяї краще вміють оцінювати свій хліб (451) і продають його на вагу, а не мірками, як продають селяни на шкоду собі. Так само на вагу продають великі хазяї і худобу, тимчасом як у селян купують просто на підставі зовнішнього огляду. Збут молочних продуктів теж поставлений у великих хазяїв краще, бо вони можуть відправляти молоко до міста і одержувати вищі ціни, ніж середні хазяї, які переробляють молоко на масло і збувають торговцям. У свою чергу в середніх — масло краще, ніж у дрібних (застосування сепараторів, щоденне виготовлення і т. п.), яким і платять на 5—10 пфенігів менше за фунт. Худобу, яку відгодовують на продаж, дрібні хазяї змушені продавати раніше (менш зрілою), ніж середні, бо у них не вистачає корму (444). Всі ці — в загальній сумі дуже й дуже немаловажні — переваги великого господарства, як продавця на ринку, Klawki скидає з рахунку в своїй монографії,— подібно до того, як поклонники дрібного господарства з числа теоретиків відкидають цей *факт,* посилаючись на *можливість* допомогти справі кооперацією. Ми не хо-

чемо змішувати дійсність капіталізму з можливостями міщанськи-кооперативного парадизу: далі ми наведемо *факти* про те, кому дістаються в дійсності найбільші вигоди від кооперації.

Відзначимо, що Klawki «не бере до уваги» в дрібному й середньому господарствах праці самих хазяїв по дренуванню грунту, по всякому ремонту («селяни самі працюють») і т. п. Цю «перевагу» дрібного хазяїна соціаліст називає Ueberarbeit, надмірною працею, перепрацьовуванням, а буржуазний економіст — однією з вигідних («для *суспільства*»!) сторін селянського господарства. Відзначимо, що в середніх господарствах, як зазначає Klawki, наймані робітники дістають кращу плату і харчі, ніж у великих, але й працюють інтенсивніше: «приклад» хазяїна спонукає до «більшої старанності й ретельності» (465). Хто ж із цих двох капіталістичних хазяїв, поміщик чи «свій брат» селянин видушує з робітника більше праці за дану плату,— Klawki не пробує визначити. Тому ми обмежимося вказівкою на те, що видаток на страхування робітників від каліцтва і на випадок старості становить для великого хазяїна 0,29 марки на морген, для середнього — 0,13 марки (дрібний землероб і тут користується тією перевагою, що зовсім себе не страхує,— звичайно, на немалу «вигоду для суспільства» капіталістів і поміщиків),— і потім ще посиланням на приклад російського землеробського капіталізму. Читач, обізнаний з книгою Шаховського «Відхожі землеробські промисли», пам'ятає, може, таке характерне спостереження: мужики-хуторяни і німці-колоністи (на півдні) відбирають собі робітників «на вибір», платять їм на 15—20% дорожче, ніж великі наймачі, і видушують з них на 50% більше роботи. Це повідомляв п. Шаховськой у 1896 р., а цього року ми читаємо, напр., у «Торгово-Промышленной Газете» [91] таке повідомлення з Каховки: «...Селяни й хуторяни, за звичаєм, платили дорожче (ніж економії платили найманим робітникам), бо вимагають кращих робітників і витриваліших» (№ 109, 1901 року, від 16 травня). Навряд чи є підстави думати, що таке явище властиве самій тільки Росії.

У наведеній вище таблиці читач помітив два способи розрахунку: включаючи і не включаючи грошову оцінку робочої сили хазяїна. Пан Булгаков вважає спосіб включення оцінки «навряд чи правильним». Звичайно, точний бюджет натуральних і грошових видатків і хазяїв і наймитів був би далеко правильніший, але раз таких даних немає, то доводиться неминуче визначати грошові видатки сім'ї *приблизно*. І ось надзвичайно цікаво, *як* Klawki робить цей приблизний розрахунок. Великі хазяї самі, звичайно, не працюють: вони мають навіть спеціальних управителів, які виконують за плату всю працю по керівництву й нагляду (з чотирьох маєтків три з управителями, один — без управителя; цей останній маєток у 125 ha Klawki вважав би за правильніше називати великоселянським маєтком). Хазяям двох великих маєтків Klawki «кладе» по 2000 марок на рік «за працю» (яка полягає, напр., у маєтку першому в тому, що хазяїн приїздить із свого головного маєтку раз на місяць на кілька днів, щоб доглянути за управителем). Власникові 125 ha (у першого 513 ha) він уже «кладе» тільки 1900 марок за роботу самого хазяїна і трьох його синів. Хіба не «природно», що при меншій кількості землі повинен «обходитись» меншим бюджетом? Середнім хазяям Klawki кладе вже 1200—1716 марок за всю роботу чоловіка й жінки, а в трьох випадках також і дітей. Дрібним хазяям — по 800—1000 марок за роботу 4—5 (sic!) чоловік, тобто трохи більше (якщо більше), ніж одержує наймит, інстман, що заробляє з сім'єю всього на 800—900 марок. Отже, тут уже робиться ще великий крок вперед: спочатку прирівнювалось явно нерівне, тепер оголошується, що рівень життя *повинен* знижуватися від великого господарства до дрібного. Адже це значить наперед визнати той факт приниження капіталізмом дрібного селянина, який ніби спростовується викладками про розміри «чистого прибутку»!

І якщо грошовий доход знижується із зменшенням розмірів господарства за *припущенням* автора, то скорочення споживання доводять прямі дані. Кількість споживаних у господарстві продуктів землеробства

становить на одну людину (рахуючи двох дітей за одного дорослого): у великого хазяїна — 227 марок (середнє з двох цифр), у середнього — 218 марок (середнє з чотирьох цифр), у дрібного — 135 (sic!) марок (середнє з 4-х цифр). І притому, чим більше господарство, тим більше прикуповується предметів харчування (S. 453). Klawki і сам помітив, що тут доводиться поставити питання про те Unterkonsumption (недоспоживання), яке п. Булгаков заперечував і про яке він тут визнав за краще *промовчати*, виявляючи себе ще більшим апологетом, ніж Klawki. А Klawki намагається послабити цей факт. «Чи має місце певне недоспоживання у дрібних хазяїв,— каже він,— цього ми не можемо стверджувати, але вважаємо це за ймовірне щодо дрібного господарства IV» (97 марок на душу). «Факт той, що дрібні селяни живуть дуже ощадливо (!) і продають багато такого, що вони заощаджують у себе, так би мовити, від рота» (sich sozusagen vom Munde absparen) *. Робиться спроба довести, що вищої «продуктивності» дрібного господарства цей факт не усуває: коли підняти споживання до 170 марок — сума цілком достатня (для «меншого брата», але не для капіталіста-землероба, як ми бачимо),— то матимемо, що на 1 морген треба було б збільшити споживання і зменшити доход від продажу на 6—7 марок. Віднявши їх, матимемо (див. вище табличку) 29—30 марок, тобто все ж вище, ніж у великому господарстві (S. 453). Але коли ми піднімемо споживання не до цієї на око взятої цифри (і притому взятої нижче, бо «ён достанет»), а до 218 марок (= дійсність у середньому господарстві), то побачимо, що доход від продажу продуктів знизиться в дрібному господарстві до *20 марок* на морген проти

* Цікаво, напр., що доход від продажу молока і масла у великому господарстві дорівнює 7 маркам на морген, у середньому — 3, *у дрібному — 7*. Справа в тому, що дрібні селяни в своєму господарстві «дуже мало вживають масла та незбираного молока... а дрібне господарство IV (витрата вироблюваних у господарстві продуктів на споживання дорівнює лише 97 маркам на душу) і зовсім не вживає» (450). Хай читач зіставить з цим (усім, зрештою, крім «критиків», давно відомим) фактом чудові міркування Герца (S. 113, російськ. пер. 270): «Та хіба селянин нічого не дістає за молоко?» «Чи не селянин їсть свиню?» (відгодовану молоком). Ці вислови треба частіше нагадувати, як неперевершений зразок найвульгарнішого прикрашування злиднів.

29 при середньому і 25 при великому господарстві. Тобто: виправлення *самої цієї* (з численних зазначених вище) неправильності в зіставленнях Klawki руйнує вже *всяку* «перевагу» дрібного селянина.

Але у вишукуваннях переваг Klawki невичерпний. Дрібні селяни «поєднують землеробство з промислами»: троє дрібних селян (з 4-х) «ретельно ходять на поденщину, одержуючи, крім плати, і харчі» (435). Але особливо великі переваги дрібного землеробства під час кризи (як російським читачам давно вже відомо з численних народницьких вправ на цю тему, що підігріваються тепер пп. Черновими): «Під час сільськогосподарської кризи, а також і в інший час, саме дрібне господарство буде найтривкіше, буде спроможне збувати порівняно більше продуктів, ніж інші розряди господарств, через крайнє скорочення домашніх витрат, скорочення, яке має, правда, вести до деякого недоспоживання» (479 — останні висновки Klawki, пор. S. 464). «Багато дрібних господарств примушує, на жаль, до цього високий розмір процентів на борги. Але таким способом — хоч і з великими труднощами — вони дістають змогу триматися й перебиватися. Мабуть, саме великим скороченням споживання пояснюється, головним чином, те збільшення дрібноселянських господарств у нашій місцевості, яке констатує імперська статистика». І Klawki наводить дані про кенігсберзький регірунгсбецирк *, в якому з 1882 по 1895 р. число господарств до 2 ha зросло з 56 до 79 тис., в 2—5 ha — з 12 до 14 тис., в 5—20 ha з 16 до 19 тис. Це — та сама Східна Пруссія, в якій пп. Булгакови вбачають «витіснення» великого виробництва дрібним. І ці пани, які так по-суздальському тлумачать цифри голої статистики площ, кричать ще про «деталізацію»! Цілком природно, що Klawki вважає «найважливішим завданням сучасної аграрної політики для вирішення питання про сільських робітників на сході — заохотити найкращих робітників до осілості, даючи їм змогу, коли не в першому, то хоча б у другому (sic!) поколінні, набути клаптик землі у власність»

* — адміністративний округ. *Ред.*

(476). Не біда, що інстмани, які купують собі клаптик землі із своїх заощаджень, «опиняються здебільшого в гіршому становищі в грошовому відношенні; вони це й самі знають, але їх приваблює вільніше становище»,— і все завдання буржуазної економії (а в даний час, очевидно, також і «критиків») підтримувати у найвідсталішій частині пролетаріату ці ілюзії.

Таким чином, дослідження Klawki в усіх пунктах спростовує п. Булгакова, який посилався на нього. Воно доводить технічну перевагу великого господарства в землеробстві, надмірну працю і недоїдання дрібного селянства, перетворення його в наймита і поденника для поміщика, доводить зв'язок зростання числа дрібних селянських господарств із зростанням нужди і пролетаризації. Два висновки з цього дослідження мають надто важливе принципіальне значення. Поперше, ми бачимо наочно перешкоди до запровадження машин у землеробстві: це — безконечне приниження дрібного землероба, який ладен «не рахувати» своєї праці, який робить для капіталіста ручну працю дешевшою, ніж машинну. Всупереч твердженням п. Булгакова, факти цілком доводять *повну аналогію* між становищем дрібного селянина в землеробстві і кустаря в промисловості при капіталістичних порядках. Всупереч твердженням п. Булгакова, ми бачимо в землеробстві ще ширше приниження потреб і посилення інтенсивності праці, як знаряддя в конкуренції з великим виробництвом. По-друге, щодо всіх і всяких порівнянь прибутковості дрібних і великих господарств у землеробстві ми повинні раз назавжди визнати абсолютно непридатними і вульгарно-апологетичними висновки, які ігнорують три обставини: 1) Як харчується, як живе і як працює *землероб?* 2) Як утримується і як працює *худоба?* 3) Як удобрюється і чи раціонально експлуатується *земля?* Дрібне землеробство тримається всіляким хижацтвом: марнуванням праці і життєвих сил землероба, марнуванням сил і якостей худоби, марнуванням продуктивних сил землі, а тому всяке дослідження, яке не бере всебічно до уваги всіх

цих обставин, являє собою просто ряд буржуазних софізмів *.

Отже, недивно, що саме «теорія» надмірної праці і недостатнього споживання дрібних селян у сучасному суспільстві викликала особливо люті нападки пп. критиків. Пан Булгаков ще в журналі «Начало» «брався» (№ 1, с. 10) навести скільки завгодно «цитат», які доводять протилежне тому, що твердив Каутський. Із дослідження Спілки соціальної політики [92] «Bäuerliche Zustände» («Становище селян») — повторює п. Булгаков у своїй книзі — «Каутський, у своїй спробі гальванізувати труп (sic!) застарілої догми, вибрав кілька фактів, які свідчать про цілком зрозумілу для даного моменту пригніченість селянського господарства; хай переконаються, що там можна знайти свідчення і трохи іншого характеру» (II, 282). Спробуймо ж «переконатися» і перевірити «цитати» суворого вченого, який почасти просто повторює цитати Герца (S. 77, російськ. пер. 183).

«З Ейзенаха свідчать про поліпшення скотарства, удобрення, використання машин і взагалі про прогрес сільськогосподарського виробництва...» Розгортаємо статтю про Ейзенаха («Bäuerl. Zust.», I B.). Становище власників менш як 5 ha (а таких в описуваному районі 887 з 1116) «загалом мало сприятливе» (66). «Оскільки вони мають заробітки у великих хазяїв як женці, по-

* Leo Huschke у своїй праці «Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein-, Mittel- und Grossbetrieb dargelegt an typischen Beispielen Mittelthüringens» (Jena, 1902, Gustav Fischer) (Лео Гушке. «Обчислення чистого прибутку сільськогосподарського виробництва в дрібних, середніх і великих господарствах на типових прикладах Середньої Тюрінгії» (Ієна, 1902, Густав Фішер). *Ред.*) зазначає справедливо, що «можна самим тільки зменшенням» оцінки робочої сили дрібного землероба діставати таке обчислення, яке доведе його перевагу над середнім і великим господарством і його здатність конкурувати з ними (S. 126). На жаль, автор не додумав до кінця цієї думки і тому не навів у своїй книзі систематичних даних про утримання худоби, про удобрення землі, про утримання землеробів у різних господарствах. Ми сподіваємося вернутися ще до цікавої книги п. Гушке. А поки що відзначимо лише його слова про те, що дрібне господарство виручає низькі ціни на продукти порівняно з великим (S. S. 146, 155), і його висновок: «дрібне й середнє господарство намагалося подолати кризу, що настала після 1892 р. (зниження цін на с.-г. продукти), якнайбільшим скороченням грошових видатків, а велике господарство — підвищенням урожаїв шляхом підвищення видатків на господарство» (S. 144). Видатки на насіння, корм, добриво зменшилися з 1887—1891 по 1893—1897 рр. в дрібному й середньому господарстві, збільшились у великому. В дрібному ці видатки становлять 17 марок на 1 ha, у великому — 44 марки. (Примітка автора до видання 1908 р. *Ред.*)

денники тощо, їхнє становище порівняно сприятливе» (67)... Загалом за 20-річчя — істотний технічний прогрес, але «ще багато лишається бажати, особливо щодо дрібніших господарств» (72)... «дрібніші хазяї використовують почасти для польових робіт слабосилих корів...» Підсобні заробітки: лісові роботи, візіння дров; останнє «відтягає від землеробства», веде до «зниження добробуту» (69). «Лісові роботи теж не дають достатнього заробітку. В деяких районах дрібні землевласники (Grundstücksbesitzer) займаються ткацтвом, яке погано (leidlich) оплачується. В поодиноких випадках — кустарне виготовлення сигар. Загалом існує недостача підсобних заробітків» (73)... І автор, Ökonomie-Commissar Dittenberger *, кінчає зауваженням, що селяни при їх «простому житті» та «скромних потребах» сильні і здорові, що навіть «дивно при малопоживній їжі біднішого класу, в якого картопля становить головну складову частину їжі» (74)...

Ось як спростовують «вчені» Ворошилови «застарілий марксистський передсуд, нібито селянське господарство нездатне до технічного прогресу»!

«...Про королівство Саксонію генеральний секретар Лангсдорф каже, що в цілих округах, особливо ж у більш родючих місцевостях, між великими і дрібними маєтками навряд чи вже існує різниця щодо інтенсивності господарства». Так спростовує Каутського Ворошилов австрійський (Герц, S. 77, російськ. пер. 182—183) і слідом за ним повторює Ворошилов російський (Булгаков, II, 282, з посиланням на «Bäuerl. Zust.», II, 222). Розгортаємо 222-гу сторінку наведеного критиками джерела і читаємо безпосередньо слідом за наведеними Герцом словами: «Така різниця більш помітна в гірських місцевостях, де більші маєтки господарюють з більшим порівняно оборотним капіталом; проте і тут селянське господарство часто стоїть не нижче щодо розмірів чистого прибутку, тому що нижчий прибуток урівноважується більшою ощадливістю, яка при даному дуже низькому рівні потреб (bei der

* — економічний комісар Діттенбергер. *Ред.*

vorhandenen grossen Bedürfnisslosigkeit) часто доходить до того, що селянин-хазяїн живе гірше від промислового робітника, який ознайомився з ширшими потребами» («Bäuerl. Zust.», II, 222). І далі повідомляється, що переважна система господарства — плодозмінна, яка переважає вже у середніх хазяїв, а «трипілля зустрічається майже тільки ще у дрібних власників селянських маєтків». Щодо скотарства теж всюди спостерігається прогрес. «Тільки щодо розведення рогатої худоби і утилізації молочних продуктів селянин звичайно стоїть позаду великого поміщика» (223).

«Проф. Ранке,— продовжує п. Булгаков,— засвідчує технічний прогрес у селянському господарстві в околицях Мюнхена, типових, за його словами, для всієї верхньої Баварії». Розгортаємо статтю Ранке: три общини *гросбауерів,* які господарюють з допомогою найманих робітників; 69 селян із 119 мають понад 20 гектарів, у них $^3/_4$ всієї землі, причому 38 «селян» мають кожен більш як 40 гектарів, у середньому кожен по 59 гектарів, і всього у них близько 60% усієї землі...

Здається, цього досить для характеристики «цитат» пп. Булгакова і Герца.

VII

БАДЕНСЬКА АНКЕТА ПРО СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

«Ми не можемо за браком місця,— пише Герц,— навести докладні й цікаві відзиви з баденської анкети про 37 общин. Здебільшого відзиви ці аналогічні до наведених вище: поряд із сприятливими трапляються несприятливі і байдужі, *але ніде на всьому протязі трьох томів анкети докладні бюджети видатків не дають права робити висновки про «недоїдання»* (Unterkonsumption), про «брудні, найпринизливіші злидні» і т. ін.» (S. 79, російськ. пер. 188). Підкреслені нами слова Герца містять у собі, як звичайно, *пряму неправду:* саме баденська анкета, на яку він посилається, найдокументальніше *довела* «недоспоживання» саме *дрібного селянства.* Перекручення справи Герцом тісно зв'язане тут з тим прийомом, що його особливо культи-

вували російські народники, а тепер підхоплюють всі і всілякі «критики» в аграрному питанні,— з огульними відзивами про «селянство». А тому що на Заході поняття «селянства» ще більш невиразне, ніж у нас (нема різкої станової ознаки), і тому що «середні» відзиви та висновки прикривають порівняний «добробут» (або хоча б неголодування) меншості і знедолення більшості, то поприще тут для всяких апологетів відкривається неосяжне. А баденська анкета дає якраз можливість розрізнити окремі групи селянства, чого Герц як прихильник «деталізації» визнав за краще не помітити. В 37 типових общинах було вибрано типові господарства великих селян (Grossbauer), середніх і дрібних, а також поденників, усього 70 селянських (31 велике, 21 середнє і 18 дрібних) та 17 поденницьких господарств, і в цих господарствах проведено якнайдетальніше бюджетне дослідження. Опрацювати *всі* ці дані ми не мали змоги, але досить і нижченаведених *головних результатів,* щоб мати цілком певні висновки.

Наведемо спочатку дані про загальний господарський тип великих (a), середніх (b) і дрібних (c) селянських господарств (із Anlage VI: «Uebersichtliche Darstellung der Ergebnisse der in den Erhebungsgemeinden angestellten Ertragsberechnungen» *, причому ми звели дані цієї таблиці щодо Grossbauer'ів, Mittelbauer'ів і Kleinbauer'ів ** окремо). Розміри землеволодіння,— середні по групах: (a) 33,34 гектара, (b) 13,5 і (c) 6,96 — порівняно високі для такої країни дрібного землеволодіння, як Баден, але коли виключити 10 господарств в общинах №№ 20, 22 і 30, які відзначаються винятково високими розмірами землеволодіння (до 43 гектарів у Kleinbauer'a і до 170 у Grossbauer'a!), то дістанемо нормальніші для Бадена цифри: a) 17,8 гект., b) 10,0 гект. і c) 4,25 гектара. Розміри сімей: a) 6,4 чоловік, b) 5,8 і c) 5,9 (ці дані, як і всі дальші, якщо нема застережень, стосуються до всіх 70 господарств). Отже, у великих селян сім'ї значно більші,

* — Додаток VI: «Короткий огляд результатів по обчисленню прибутковості в обстежуваних общинах». *Ред.*
** — великих, середніх і дрібних селян. *Ред.*

але, все-таки, наймана праця відіграє у них незрівнянно більшу роль. Взагалі до найму вдаються 54 селянина з 70, тобто понад три чверті всього числа, а саме 29 великих селян (з 31), 15 середніх (з 21) і 10 дрібних (з 18). Таким чином, з великих селян 93% не обходиться без наймання робітників,— з дрібних 55%. Ці цифри дуже повчальні для перевірки ходячої (і без критики перейнятої «критиками») думки про неістотне значення найманої праці в сучасному селянському господарстві. У великих селян (розмір землеволодіння яких, 18 гект., входить у рубрику 5—20 ha, залічувану при всяких огульних відзивах до справжнього селянського господарства) ми бачимо чисто капіталістичні господарства: 24 господарства з 71 наймитом, майже по три наймити на господарство, і 27 хазяїв, що наймають поденників загалом на 4347 днів (по 161 робочому дню на 1 хазяїна). Зіставте з цим розміри землеволодіння у тих великих селян в околиці Мюнхена, «прогресом» яких бравий п. Булгаков спростовував «марксистський передсуд» про приниження селян капіталізмом!

Для середніх селян ми маємо: у 8 — 12 наймитів, у 14 — 956 поденних робочих днів; для дрібних: у 2 — 2 наймити, у 9—543 поденні робочі дні. Половина *дрібних* селян на протязі двох місяців (543 : 9 = 60 днів), тобто в найважливіший для землероба період, не обходиться без найманої праці (а ці дрібні селяни, незважаючи на більші розміри землеволодіння, мають незрівнянно менші розміри виробництва, ніж ті фрідріхстальці, над якими так розчулювались пп. Чернови, Давіди, Герци).

Результати господарювання такі: у 31 великого селянина 21 329 марок чистого прибутку і 2 113 марок дефіциту, тобто всього 19 216 марок прибутку, або на одне господарство 619,9 марки (а при відрахуванні п'яти господарств в общинах №№ 20, 22 і 30 — 523,5 марки), для середнього господарства відповідна сума буде 243,3 марки (272,2 при відрахуванні трьох общин), для дрібного — 35,3 марки (37,1 при відрахуванні трьох общин). Отже, дрібний селянин у буквальному

розумінні слова *ледве-ледве зводить кінці з кінцями, і це тільки завдяки скороченню споживання.* Анкета повідомляє («Ergebnisse etc.» в IV томі «Erhebungen», S. 138 *) дані про кількість споживаних у кожному господарстві найважливіших продуктів. Наводимо ці дані, обчисливши середні для кожної з вищезазначених груп селянства:

Розряди селян	Споживання на 1 людину за один день				Витрата на 1 людину	
	Хліба та плодів	Картоплі	М'яса	Молока	За один день на колоніальні товари, опалення, освітлення і т. ін.	За рік на одежу
	Фунтів		Грамів	Літрів	Пфенігів	Марок
Великі селяни	1,84	1,82	138	1,05	72	66
Середні »	1,59	1,90	111	0,95	62	47
Дрібні »	1,49	1,94	72	1,11	57	38
Поденники	1,69	2,14	56	0,85	51	32

От в яких даних бравий Герц «не помітив» ні недоїдання, ні злиднів! Ми бачимо, що дрібний селянин скорочує своє споживання проти середнього і великого на дуже значну величину, харчуючись і одягаючись майже не краще, ніж поденник. М'яса, напр., він споживає в півтора раза менше від середнього і майже в два рази менше від великого селянина. Ці дані ще і ще раз підтверджують, які непридатні огульні відзиви і які фальшиві всі обчислення прибутковості, що ігнорують відмінності в рівні життя. Коли ми візьмемо, напр., *тільки* дві останні графи нашої таблиці (щоб не робити складних обчислень для переводу продуктів харчування на гроші), то побачимо, що «чистий прибуток» не тільки дрібного, але навіть і середнього селянина є *чистісінька фікція,* з якою можуть возитися тільки

* — «Результати і т. д.» у IV томі «Обслідувань», стор. 138. *Ред.*

чистісінькі буржуа, як-от Гехт і Klawki, або чистісінькі Ворошилови, як-от наші критики. Справді, коли ми приймемо, що дрібний селянин витрачає на грошові продукти стільки, скільки середній, то його видатки підвищаться на *сотню* марок, і ми матимемо величезний *дефіцит*. Якби середній витрачав стільки ж, скільки великий, його видатки підвищилися б на 220 марок, і якби він не «утискував» себе в їжі, то теж мав би дефіцит *. Хіба це погіршення споживання дрібним селянином, нерозривно зв'язане, як це само собою зрозуміло, з погіршенням годування худоби і з недостатнім відновленням (а то й прямим марнуванням) продуктивних сил землі,— не підтверджує цілком тих слів Маркса, з приводу яких з такою зарозумілістю знизують плечима сучасні критики: «Безконечне роздроблення засобів виробництва і здичавіння самого виробництва. Безмірне марнування людської сили. Прогресивне погіршення умов виробництва і подорожчання засобів виробництва — необхідний закон дрібної земельної власності» («Das Kapital», III, 2, 342) [93].

З приводу цієї ж баденської анкети відзначимо ще одне перекручення п. Булгакова (критики взаємно доповнюють один одного, і коли один перекрутить у певному джерелі одну сторону справи, то інший — другу). Пан Булгаков не раз цитує баденську анкету,— значить *начебто* обізнаний з нею. І все ж таки він робить таку штуку: «Виняткова і фатальна нібито заборгованість селянина,— так говорить увертюра, II, 271,— стала одним з найнепорушніших догматів у міфології,

---

* Пан Чернов «заперечує»: а хіба великий хазяїн не утискує ще більше в їжі та інших витратах свого поденника? («Р. Б.», 1900 р., № 8, стор. 212). Заперечення це повторює старий, кривенківсько-воронцовський, коли можна так висловитись, прийом *підсовування* марксистові ліберально-буржуазної аргументації. Заперечення має сенс відносно того, хто сказав би, що велике виробництво вище не тільки технічно, але й тим, що поліпшує (або хоча б навіть робить добрим взагалі) становище робітника. Марксисти кажуть не те. Вони тільки викривають фальшиві прийоми *прикрашування* становища дрібного землероба чи то огульними відзивами про процвітання (п. Чернов про Гехта), чи обчисленнями «прибутковості» *з замовчуванням* скорочення споживання. Буржуазія не може не прагнути до цього прикрашування, до підтримки ілюзій про можливість для робітника стати «хазяїном», для дрібного «хазяїна» діставати високу прибутковість. Справа соціалістів — викривання цієї брехні і роз'яснення дрібним селянам, що їм теж немає порятунку поза приєднанням до революційного руху пролетаріату.

що створилася відносно селянського господарства в літературі»... «В дослідженнях, які ми маємо, відзначається висока заборгованість лише найдрібнішого, ще не зміцнілого володіння (Tagelöhnerstellen). Так, загальне враження про дані широкої баденської анкети (в примітці посилання на анкету) Шпренгер висловлює таким чином: «...лише заборгованість ділянок поденників і дрібноселянських володінь у багатьох досліджених місцевостях є відносно значною, але й тут у більшості випадків вона не досягає висоти, яка викликáла б побоювання...»» (272). Дивна це річ! З одного боку, *посилання на саму анкету, з другого боку,* наведення самого тільки «загального враження» якогось Шпренгера, що писав про анкету. І як на гріх Шпренгер каже неправду (принаймні, в цитованому п. Булгаковим місці, бо ми з твором Шпренгера не обізнані). Автори анкети твердять, що в більшості випадків заборгованість саме дрібноселянського землеволодіння *досягає* висоти, яка викликає побоювання. Це раз. А друге — вони твердять, що відносно заборгованості становище дрібних селян гірше не тільки від становища середніх і великих селян (що Шпренгер відзначив), *але й становища поденників.*

Взагалі треба зауважити, що автори баденської анкети встановлюють той надзвичайно важливий факт, що у великих господарствах *межа допустимої заборгованості* (тобто допустимої без небезпеки розорення) *вища, ніж у дрібному.* Після наведених нами вище статистичних даних про результати господарювання у великих, середніх і дрібних селян ця обставина не потребує особливих пояснень. Щодо великого господарства, а так само й середнього, автори анкети вважають за допустиму і безпечну (unbedenklich) заборгованість в 40—70% вартості землі,— в середньому в 55%. Щодо дрібного господарства (розмір якого вони визначають в 4—7 ha при землеробстві, в 2—4 ha при виноградарстві й посіві торговельних рослин) вони вважають, що «межа заборгованості... не повинна перевищувати 30% оцінки маєтку, коли припускати *повне* забезпечення *правильної* сплати процентів і покриття

боргу» (S. 66, B. IV). В обслідуваних общинах (за винятком тих, де діє Anerbenrecht *, напр., Unadingen'a і Neukirch'a **) процентуальна (до оціночної вартості маєтку) заборгованість правильно знижується від дрібних господарств до великих. Напр., в общині Dittwar *** в господарствах до $1/4$ гектара процент заборгованості = 180,65%; з 1—2 ha — 73,07%; з 2—5 ha — 45,73%; з 5—10 ha — 25,34%; з 10—20 ha — 3,02% (S. 89—90 ibid.). Але самі цифри про висоту заборгованості ще не все говорять, і автори анкети роблять такий висновок:

«Попередні цифрові дані підтвердили, таким чином, дуже поширену думку, що ті власники селянських маєтків, які стоять на межі (посередині) між поденниками і середніми селянами (в селах називають звичайно сільських господарів, що належать сюди, «середнім станом» — Mittelstand), перебувають часто в тяжчому становищі, ніж вищі та ніж нижчі (sic!) щодо розміру володіння групи,— остільки, оскільки вони, добре справляючись з *помірною* заборгованістю, при певному і не дуже високому рівні заборгованості, лише з трудом можуть виконувати свої зобов'язання, внаслідок неможливості мати *регулярні* сторонні заробітки (поденщина і т. ін.) і підвищувати ними свій прибуток ...» Поденники, «оскільки вони мають хоч трохи регулярні сторонні заробітки, перебувають часто в значно кращому становищі, ніж ті, що належать до «середнього стану», бо, як показав розрахунок у дуже багатьох випадках, сторонні заробітки дають часто такі високі чисті (тобто грошові) прибутки, щоб дати змогу сплачувати навіть *високі* борги» (67 l. c.) ****. І кінець кінцем автори ще раз повторюють, що заборгованість дрібних селянських господарств щодо допустимої межі заборгованості «почасти не є безпечна», і тому

---

* — право, за яким майно селянського двору переходить неподільно до одного спадкоємця. *Ред.*

** — Унадінгена і Нейкірха. *Ред.*

*** — Дітвар. *Ред.*

**** Дрібний селянин,— справедливо кажуть автори анкети,— порівняно мало продає за готівку, а проте грошова скрута у нього особливо велика, і брак капіталу робить для нього всякий падіж, град і т. ін. особливо відчутним.

«особливо велика господарська обережність при купівлі землі... необхідна насамперед саме *дрібно*селянському населенню та поденницькому, яке стоїть поруч з ним» (98).

Ось він який буржуазний порадник дрібного селянина! З одного боку, він підтримує в пролетарях та напівпролетарях надію — «якщо не в першому, то в другому поколінні» купити земельки і одержувати з неї, при старанності й помірності, величезний процент «чистої прибутковості»; з другого боку, саме бідноті він рекомендує «особливо велику обережність» при купівлі землі, коли немає «регулярних заробітків», тобто коли пани капіталісти не потребують осілих робітників. І знаходяться «критичні» простаки, що приймають цю корисливу брехню і ці утерті пошлості за присуди щонайновішої науки!

Наведені нами детальні дані про великих, середніх і дрібних селян могли б, здавалося, навіть п. В. Чернову зробити зрозумілим, в чому саме полягає зміст тієї категорії «дрібнобуржуазності» в застосуванні до селянина, яка викликає у нього такий жах. Капіталістична еволюція настільки зблизила вже *загальний* економічний лад не тільки західноєвропейських держав у порівнянні одна з одною, але й Росії в порівнянні з Заходом, що *основні риси* економіки селянського господарства в Німеччині виявляються ті самі, що і в Росії. Тільки той процес розкладу селянства, який був докладно доведений російською марксистською літературою, в Росії перебуває на одній з початкових стадій розвитку,— там він не вилився ще в більш-менш закінчені форми, не виділив, напр., особливий і для всіх відразу очевидний і ясний тип великих селян (Grossbauer'ів), там масова експропріація і вимирання величезної частини селянства надто ще заслоняють «перші кроки» нашої селянської буржуазії. На Заході цей процес, що почався ще до скасування кріпосного права (пор. Kautsky, «Agrarfrage», S. 27), привів уже давно, з одного боку, до знищення станової грані між

селянським і «приватновласницьким» (по-нашому) господарством, а з другого боку, до утворення досить уже оформленого класу сільськогосподарських найманих робітників *. Але було б глибокою помилкою думати, що цей процес,— раз були вироблені більш-менш певні форми нових типів сільського населення,— припинився. Навпаки, процес цей неухильно йде вперед, іде, звичайно, то швидше, то повільніше в залежності від маси різних обставин, набираючи найрізноманітніших форм, залежно від різних агрономічних умов і т. д. Пролетаризація селянства триває,— це ми покажемо нижче на масових даних німецької статистики, та це ясно видно і з наведених вище даних про дрібне селянство. Самий уже факт зростання втечі не тільки сільських робітників, але й селян із сіл до міст наочно свідчить про зростання пролетаризації. Але втечі селянина до міста неминуче передує його розорення. А розоренню передує одчайдушна боротьба за свою економічну самостійність. І саме оцю боротьбу рельєфно показують дані про вживання найманої праці, про розміри «чистих прибутків», про величину споживання у селян різних типів. Головний засіб боротьби — «залізна старанність» і ощадливість, ощадливість: «не так пильнуємо, щоб у рот, як щоб у кишеню». Неминучий результат боротьби: виділення меншості багатих, заможних хазяїв (і здебільшого мізерної меншості,— саме в усіх випадках, коли нема яких-небудь особливо сприятливих умов, як-от близькість столиці, проведення залізниці, відкриття якої-небудь нової прибуткової галузі торговельного землеробства і т. ін.)— і дедалі більше зубожіння більшості, що губить хронічним голодуванням і надмірною працею сили робітника, погіршує якість і землі, і худоби. Неминучий результат боротьби: утворення меншості *капіталістичних*, заснованих на найманій праці, господарств і зростання необхідності для більшості шукати «сторонніх заробітків», тобто перетворюватись у про-

* «Селянство,— пише п. Булгаков про Францію XIX століття,— розпалося на дві, вже різко відмінні між собою, частини: пролетаріат і дрібних власників» (II, 176). Даремно тільки уявляє автор, що «розпад» на цьому закінчився: він являє собою процес, що йде безупинно.

мислових і землеробських найманих робітників. Дані про найману працю ясніше ясного показують внутрішню, неминучу при сучасному суспільному ладі, іманентну тенденцію всякого дрібного виробника перетворитися в дрібного капіталіста.

Ми цілком розуміємо, чому буржуазні економісти, з одного боку, і всілякі опортуністи, з другого, цураються і не можуть не цуратися цієї сторони справи. Розклад селянства показує нам *найглибші* суперечності капіталізму в самому процесі їх *виникнення* і дальшого зростання; повна оцінка цих суперечностей неминуче веде до визнання безвихідності й безнадійності становища дрібного селянства (безнадійності — поза революційною боротьбою пролетаріату проти всього капіталістичного ладу). Недивно, що саме ці, найглибші і найнерозвиненіші, суперечності замовчуються: намагаються обминути той факт непосильної праці і недостатнього споживання дрібних селян, заперечувати який можуть тільки люди несумлінні або неуки; залишають у тіні питання про найманих робітників у селянської буржуазії, про найману роботу селянської бідноти. Напр., п. Булгаков подав цілу «спробу теорії аграрного розвитку», обминувши красномовною мовчанкою * обидва останні

---

* Або не менш красномовними вивертами на зразок такого: «...ті численні випадки поєднання промисловості з землеробством, коли наймані промислові робітники володіють клаптиком землі...» являють собою «не більше, як деталь (!?) в народногосподарському ладі; вбачати в цьому новий прояв індустріалізації землеробства, втрати ним самостійності розвитку, поки що нема (??) ніяких підстав,— явище це має надто незначні розміри (в Німеччині, напр., на промисловців припадає всього 4,09% сільськогосподарської площі)» (sic! — II, 254—255). По-перше, мізерна *частка* землі у сотень тисяч робітників вказує не на те, що це «явище має незначні розміри», а на приниження і пролетаризацію дрібного землероба капіталізмом. Адже всі землероби з кількістю землі меншою як 2 ha (хоча число їх величезне: 3,2 мільйона з 5,5 млн., тобто 58,2%, майже *три п'ятих* усього числа) володіють «всього» 5,6% сільськогосподарської площі! Чи не зробить звідси висновку дотепний п. Булгаков, що все «явище» дрібного землеволодіння і землеробства є взагалі «деталь» і «має надто незначні розміри»?? Із 5,5 млн. німецьких землеробів — 791 тис., тобто 14,4%,— наймані промислові робітники, причому величезна більшість їх володіє менше, ніж 2 гектарами землі, а саме 743 тис., що становить 22,9% до всього числа землеробів, які мають менш як 2 ha. По-друге, п. Булгаков знов, за своїм звичаєм, *перекрутив цитовану ним статистику*. Через недогляд, він узяв з цитованої ним сторінки німецької анкети («Stat. d. D. R.», 112.B., S. 49*) цифру земельної площі у *самостійних* промисловців-землеробів. Несамостійні ж промисловці-землероби (тобто промислові наймані робітники) мають *всього* 1,84% сільськогосподарської площі. У 791 тис. найманих робітників — 1,84% площі, у 25 тисяч поміщиків — 24% площі. А правда ж, яка це незначна «деталь»?

питання! «Селянським господарством,— каже він,— можна вважати таке господарство, яке цілком або переважно обходиться працею власної селянської сім'ї; без чужої праці — сусідської допомоги чи короткочасних наймів — обходиться рідко яке навіть селянське господарство, але це не змінює (ну, звичайно!) його економічної фізіономії» (I, 141). Герц — той наївніший і на самому початку своєї книги застерігає: «Під дрібним або селянським господарством у дальшому викладі я весь час розумітиму таке господарство, в якому працюють лише хазяїн, його сім'я і не більш як 1—2 робітники» (S. 6, російськ. пер. 29). Коли справа стосується наймання «робітничка», тоді наші Kleinbürger'и швидко забувають ті самі «особливості» землеробства, з якими вони до речі і не до речі носяться. В землеробстві 1—2 робітники,— навіть коли б вони працювали тільки влітку,— зовсім не мало. А головне не те, багато це чи мало, а те, що до найму робітників удаються саме найбагатші, заможні хазяї, «прогреси» і «процвітання» яких рицарі міщанства люблять виставляти як процвітання маси населення. А щоб надати пристойнішого обгрунтування такому пересмикуванню, ці рицарі велично заявляють: «Селянин — така сама робоча людина, як і пролетар» (Булгаков, II, 288). І автор висловлює задоволення з приводу того, що «робітничі партії все більше втрачають властивий їм колись (властивий колись!) селянофобствуючий характер» (289). При цьому «колишньому» погляді, бачите, «випускалося з уваги, що селянська власність не є знаряддя експлуатації, а умова застосування праці». От як пишеться історія! Ми, справді, не можемо стриматися, щоб не сказати: перекручуйте, панове, та знайте ж міру! Адже цей самий п. Булгаков написав двотомне «дослідження» на вісімсот сторінок, переповнене «цитатами» (точність яких ми не раз уже показували) з усіх і всіляких анкет, описів, монографій і т. ін., але ні разу, *буквально ні єдиного разу,* він і не спробував навіть розглянути, в якому відношенні стоять селяни, власність яких є знаряддя експлуатації, до селян, власність яких є «просто» умова застосування праці. *Ні єдиного разу*

він не навів систематичних даних (що є, як ми бачили, і в цитованих ним самим джерелах) про те, який тип господарства, рівень життя та ін. у селян, що наймають робітників, у селян, що не наймають і не наймаються, у селян, що наймаються в робітники. Мало того. Ми бачили, як він посилався для підтвердження «прогресу селянського господарства» (*взагалі* селянського господарства!) на такі факти, які стосуються до гросбауерів, на такі відзиви, які констатують і прогрес одних і зубожіння, пролетаризацію інших. Він бачить навіть взагалі «соціальне оздоровлення» (sic!) в утворенні «міцних селянських господарств» (II, 138; пор. загальний висновок на стор. 456), начебто міцне селянське господарство не було синонімом буржуазного, підприємницького селянського господарства! Його єдина спроба виплутатися з цієї сітки суперечностей полягає в такому, ще більш заплутаному, міркуванні: «Селянство, звичайно, не становить однорідної маси; це було показано вище (мабуть, у міркуванні про таку незначну деталь, як промислова наймана робота землеробів?); тут відбувається постійна боротьба течій диференціюючих і нівелюючих; але хіба ці відмінності і навіть протилежність окремих інтересів більші, ніж між окремими верствами робітничого класу, між міськими й сільськими робітниками, між навченою і ненавченою працею, тред-юніоністами і тими, що стоять поза професійною організацією? Адже тільки цілковите ігнорування цих відмінностей в середовищі робітничого стану (які спонукують деяких дослідників відрізняти від четвертого вже п'ятий стан) і дозволяло протиставити мнимооднорідний робітничий клас різнорідному селянству» (288). Яка надзвичайна глибина аналізу! Відмінності між професіями змішати з відмінностями між класами; відмінності побутові змішати з різним становищем класів в усьому ладі суспільного виробництва, — як це наочно ілюструє цілковиту наукову безпринципність модної «критики» * та її практичну тенденцію стерти

---

* Нагадаємо, що посилання на *мниму* однорідність робітничого класу — ходячий довід Ед. Бернштейна і всіх його прибічників. А щодо «диференціації» ще п. Струве в «Критичних замітках» глибокодумно міркував:

саме поняття «класу», усунути саму ідею класової боротьби. Сільський робітник заробляє 50 коп. на день; хазяйновитий мужичок, що держить поденників,— 1 карбованець на день; заводський робітник у столиці — 2 карбованці на день; дрібний хазяїн провінціальної майстерні — $1^1/_2$ карбованця на день. Всякий хоч трохи свідомий робітник без найменшого труда розбереться в тому, до яких класів належать представники цих різних «верств», яким напрямом повинна відзначатись суспільна діяльність цих «верств». А для представника університетської науки або для сучасного «критика» це — така премудрість, якої вони ніяк збагнути не спроможні.

VIII

ЗАГАЛЬНІ ДАНІ НІМЕЦЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СТАТИСТИКИ ЗА 1882 І 1895 РОКИ. ПИТАННЯ ПРО СЕРЕДНІ ГОСПОДАРСТВА

Розглянувши детальні дані про селянське господарство,— надто важливі для нас тому, що саме в питаннях селянського господарства лежить центр ваги сучасного аргарного питання,— ми перейдемо тепер до загальних даних німецької сільськогосподарської статистики і перевіримо зв'язані з цими даними висновки «критиків». Наводимо коротко головні результати переписів 1882 і 1895 років:

є диференціація, є і нівелювання, для об'єктивного дослідника це процеси однакової ваги (як для щедрінського об'єктивного історика було все одно — Ізяслав Ярослава побив чи Ярослав Ізяслава) [94]. Є розвиток грошового господарства, але є й повороти до натурального господарства. Є розвиток великого фабричного виробництва, але є й розвиток капіталістичної роботи вдома (Булг., II, 88: «Hausindustrie (домашня промисловість. *Ред.*)... ще не думає гинути в Німеччині»). «Об'єктивний» вчений повинен старанно збирати фактики, відзначати «з одного боку» і «з другого боку», «переходити (подібно до гетевського Вагнера [95]) від книги до книги, від сторінки до сторінки», аж ніяк не претендуючи на те, щоб скласти собі послідовні погляди, виробити загальне уявлення про весь процес у його цілому.

Групи господарств	Число господарств (тисяч)		С.-г. площа (тисяч ha)		Відносні числа				Абсолютне збільшення або зменшення числа	
					Господарств		Площі			
	1882	1895	1882	1895	1882	1895	1882	1895	Госп.	Площ.
До 2 ha......	3 062	3236	1826	1 808	58,0	58,2	5,7	5,6	+174	— 18
2— 5 »	981	1 016	3190	3 286	18,6	18,3	10,0	10,1	+ 35	+ 96
5— 20 »	927	999	9158	9 722	17,6	18,0	28,7	29,9	+ 72	+564
20—100 »	281	282	9908	9 870	5,3	5,1	31,1	30,3	+ 1	— 38
100 і більше ha	25	25	7787	7 832	0,5	0,4	24,5	24,1	± 0	+ 45
Всього	5 276	5558	31869	32518	100	100	100	100	+282	+649

Три обставини повинні бути розглянуті в зв'язку з цією картиною змін, яку по-різному тлумачать марксисти і «критики»: зростання числа найдрібніших господарств, зростання латифундій, тобто господарств, які мають 1000 і більше гектарів і які злиті в нашій короткій табличці з усіма господарствами, що мають понад 100 гект., і, нарешті, факт зростання середньоселянських (5—20 ha) господарств, який викликає найбільше суперечок і найбільше впадає в очі.

Зростання числа найдрібніших господарств вказує на величезне зростання злиднів і пролетаризації, бо переважна більшість власників менш, ніж 2-х гектарів, не може проіснувати з самого землеробства і живе з заробітків, тобто роботи по найму. Винятки є, звичайно; при спеціальних культурах, виноградарстві, городньому господарстві, посіві торговельно-промислових рослин, приміському господарстві взагалі і т. ін. можливий самостійний (іноді навіть не дрібний) землероб і при $1^1/_2$ гектарах. Але в загальній сумі 3-х мільйонів *господарств* — це винятки зовсім незначні. Що маса цих дрібних «землеробів» (які становлять майже $^3/_5$ усього числа хазяїв) — *наймані робітники*, це наочно показують дані німецької статистики про головні професії землеробів різних груп. Ось ці дані в скороченому вигляді:

Групи землеробів	Сільські хазяї за своїм *головним* заняттям (в %)					Із самостійних сільських хазяїв мають підсобне заняття (%)
	Самостійне		Несамостійна праця	Інші заняття	Всього	
	Землеробство	Торгівля та ін.				
До 2 ha.......	17,4	22,5	50,3	9,8	100	26,1
2— 5 »........	72,2	16,3	8,6	2,9	100	25,5
5— 20 »........	90,8	7,0	1,1	1,1	100	15,5
20—100 »........	96,2	2,5	0,2	1,1	100	8,8
100 і більше ha	93,9	1,5	0,4	4,2	100	23,5
Всього	45,0	17,5	31,1	6,4	100	20,1

Ми бачимо звідси, що з усього числа німецьких землеробів тільки 45%, тобто *менш як половина,* являють собою самостійних землеробів і за своїм *головним* заняттям. Та й із цих самостійних землеробів *п'ята частина* (20,1%) має ще підсобні заняття. 17,5% землеробів за своїм головним заняттям — торговці, промисловці, городники та ін. («самостійні», тобто такі, що займають становище хазяїна, а не робітника у відповідному промислі). *Майже третина* (31,1%) — наймані робітники («несамостійні» в усяких галузях землеробства і промисловості). 6,4% землеробів зайняті головним чином службою (військові, чиновники та ін.), вільними професіями і т. д. А з числа землеробів, що мають до 2 ha, *половина* — наймані робітники; «самостійних» землеробів серед цих 3,2 мільйона «хазяїв» — невелика меншість, всього 17,4% усього числа. Та й з цих 17-ти процентів *четверта частина* (26,1%) мають *підсобні* заняття, тобто є наймані ж робітники за своїм не головним (як вищезазначені 50,3%), а підсобним заняттям. Навіть з числа землеробів з 2—5 ha тільки трохи більше половини (546 тис. із 1016 тис.) являють собою самостійних землеробів без будь-якого підсобного заняття.

Звідси видно, до якої міри разюче невірно змальовує справу п. Булгаков, коли він, твердячи (і притому, як було вже показано, помилково) про збільшення

загальної суми осіб, справді зайнятих землеробством, пояснює це «зростанням самостійних господарств,— як ми вже знаємо, насамперед середньоселянських за рахунок великих» (II, 133). Якщо частка числа середньоселянських господарств у загальному числі господарств зросла найбільше (з 17,6% до 18%, тобто + 0,4%), то це ще аж ніяк не значить, щоб зростання сільського населення пояснювалося насамперед зростанням середньоселянських господарств. Для відповіді на запитання про те, які розряди внесли найбільшу прибавку в загальну прибавку числа хазяїв, ми маємо прямі, що не допускають двох тлумачень, дані: вся кількість господарств збільшилася на 282 тисячі, в тому числі кількість господарств, що мають до 2 ha, збільшилась на 174 тисячі. Отже, зростання сільського населення (якщо воно спостерігається і оскільки воно спостерігається) пояснюється зростанням саме несамостійних господарств (бо господарства з землею до 2 ha в масі своїй не самостійні). Збільшення падає найбільше на парцельні господарства, зростання яких означає зростання *пролетаризації*. Навіть збільшення (на 35 тисяч) числа господарств з 2—5 ha ми не маємо права цілком віднести за рахунок зростання *самостійних* господарств, бо і з цих хазяїв тільки 546 тис. із 1016 тис.— самостійні землероби без підсобного заробітку.

Переходячи до питання про великі господарства, ми повинні відзначити насамперед такий характерний (і дуже важливий для спростовання всякої апологетики) факт: поєднання землеробства з іншими заняттями має різне і протилежне значення в різних групах землеробів. Для дрібних воно означає пролетаризацію, зменшення самостійності землероба, бо тут поєднуються з землеробством такі заняття, як наймана робота, дрібне ремесло та торгівля і т. п. Для великих воно означає або посилення політичного значення великого землеволодіння через державну, військову службу і т. ін., або поєднання з землеробством лісового господарства і сільськогосподарських технічних виробництв. А це останнє явище, як відомо,— одна з найхарактерніших ознак *капіталістичного* прогресу землеробства. Ось

чому ми бачимо, що процент тих землеробів, які вважають «самостійне» сільське господарство за своє головне заняття (тобто ведуть його як хазяї, а не як робітники), швидко підвищується із збільшенням площі господарства (17—72—90—96%), але падає до 93% у групі господарств із 100 і більше гектарів: у цій групі 4,2% хазяїв вважають за своє головне заняття службу (розряд «інших занять»), 0,4% хазяїв вважають за своє головне заняття «несамостійну» працю (це не наймані робітники, а управителі, інспектори і т. п.; пор. «Stat. d. D. R.», 112 B., S. 49*). Так само ми бачимо, що процент тих самостійних землеробів, які мають ще сторонні заняття, швидко знижується із збільшенням площі господарства (26—25—15—9%), але дуже зростає у хазяїв з 100 і більше ha (23%).

Щодо числа великих господарств (100 і > * ha) та їх площі, то наведені вище дані показують *зменшення* їх частки як у загальному числі господарств, так і в загальній площі. Постає питання, чи можна звідси робити висновок про витіснення великого господарства дрібним і середньоселянським, як це поспішає робити п. Булгаков? Ми думаємо, що ні, і що п. Булгаков своїми сердитими вихватками проти Каутського в цьому пункті довів тільки свою нездатність спростувати думку Каутського по суті. По-перше, зменшення частки великих господарств дуже мале (щодо числа господарств з 0,47% до 0,45, тобто на дві сотих процента, а щодо частки площі з 24,43% до 24,088%, тобто на 35 сотих процента). Що при інтенсифікації господарства інколи *доводиться* трохи зменшувати площу, що великі хазяї здають дрібними клаптиками віддалену від центра маєтку землю, щоб набути собі робітників,— це явища загальновідомі. Ми показали вище, як автор детального опису великих і дрібних господарств на сході Пруссії прямо визнає службову роль дрібного землеволодіння відносно великого і дуже радить утворення осілих робітників. По-друге, про витіснення великих господарств дрібними не може бути мови

* — більше. *Ред.*

вже тому, що самі тільки дані про *площу* господарства недостатні ще для того, щоб судити про *розміри виробництва*. А що в цьому відношенні великі господарства зробили дуже великий крок уперед, це незаперечно доводять дані про застосування машин (див. вище) і про сільськогосподарські технічні виробництва (ці дані ми розглянемо окремо нижче, з огляду на разюче невірне тлумачення п. Булгаковим відповідних даних німецької статистики). По-третє, в групі господарств з 100 і більше ha особливо виділяються *латифундії*, господарства з 1000 і > ha, число яких зросло навіть на більший процент, ніж число середньоселянських господарств, саме з 515 до 572, тобто на 11 %, при збільшенні числа середньоселянських господарств з 926 тис. до 998 тис., тобто на 7,8%. Площа латифундій *зросла* з 708 тис. ha до 802 тис., тобто на 94 тис. ha: в 1882 р. вона становила 2,22% усієї с.-г. площі, в 1895 р. уже 2,46. Свої безпідставні заперечення Каутському в цьому пункті в «Начале» п. Булгаков доповнює тепер у своїй книзі таким, ще більш безпідставним, узагальненням: «Ознакою,— пише він,— що свідчить про занепад великих господарств, є... збільшення латифундій, хоча прогрес сільського господарства, зростання його інтенсивності мусить супроводитись роздробленням» (II, 126) — і п. Булгаков, нічтоже сумняшеся, говорить уже просто про «латифундіарне (!) виродження» великого господарства (II, 190, 363). Бачите, як надзвичайно логічно міркує наш «вчений»: *тому що* зменшення площі господарства означає *іноді*, при інтенсифікації, зростання виробництва, *через те* збільшення числа і площі латифундій повинно *взагалі* означати занепад! Та коли така погана логіка, чому б не вдатися по допомогу до статистики? Адже ми маємо в тому джерелі, з якого черпає п. Булгаков, цілий ряд даних про господарство цих латифундій. Наведемо деякі з цих даних: 572 найбільші господарства мали в 1895 р. площу 1 159 674 гектари, в тому числі 802 тис. сільськогосподарської, 298 тис. лісової (частина цих власників латифундій головним чином лісопромисловці, а не сільські господарі). Худобу тримають взагалі 97,9% з них; робочу худобу — 97,7%;

машини застосовують 555 господарів, і на одне господарство припадає, як ми бачили, *максимальне число* випадків застосування різних машин; паровий плуг застосовувало 81 господарство, тобто 14% усіх латифундій. Худоби у них — рогатої 148 678 голів, коней — 55 591, овець — 703 813, свиней — 53 543. Поєднані з цих господарств з цукровими заводами — 16, з винокурними — 228, пивоварними — 6, крохмальними — 16, млинами — 64. Про інтенсифікацію можна судити з того, що 211 виробляють буряки (під ними 26 тис. ha) і 302 — картоплю для технічної переробки. 21 збувають молоко в містах (від 1822 корів, тобто по 87 корів на 1 господарство) і 204 беруть участь у молочарських товариствах (з 18 273 коровами — по 89 на господарство). А правда ж, як це схоже на «латифундіарне виродження»?

Переходимо до питання про середньоселянські господарства (5—20 ha). Їхня частка в загальному числі господарств збільшилася з 17,6% до 18,0% (+ 0,4%), а в загальній площі з 28,7% до 29,9% (+ 1,2%). І саме ці дані, цілком природно, вважають за свій головний козир усі й усякі «винищувачі марксизму». Пан Булгаков виводить звідси і «витіснення великого господарства дрібним», і «тенденцію до децентралізації», і т. ін. і т. ін. Ми показали вище, що саме у відношенні «до селянства» огульні дані особливо непридатні, особливо можуть вводити в оману: саме тут процеси утворення дрібних підприємницьких господарств і «прогреси» селянської буржуазії найбільше здатні прикрити пролетаризацію та зубожіння більшості. І коли ми взагалі відносно всього сільського господарства Німеччини спостерігаємо, з одного боку, безсумнівний розвиток великого капіталістичного господарства (зростання латифундій, розвиток застосування машин та с.-г. технічних виробництв), а з другого боку, ще більш безсумнівне посилення пролетаризації та зубожіння (втеча до міст, посилення дроблення землі, зростання числа парцельних господарств, зростання підсобної найманої роботи, погіршення харчування дрібних селян та ін.),— то було б просто неймовірно і неможливо, щоб ті самі

процеси не мали місця серед «селянства». Та й детальні дані вказують на ці процеси цілком виразно, підтверджуючи ту думку, що самої статистики площ в даному разі зовсім не досить. Тому Каутський мав цілковиту рацію, коли на підставі загальної картини капіталістичного розвитку німецького сільського господарства зробив висновок, що виводити з цих даних перемогу дрібного виробництва над великим безпідставно.

Є, однак, і прямі і притому масові дані, які доводять, що зростання «середньоселянських господарств» означає *зростання нужди,* а не зростання достатків і добробуту. Це — ті самі дані про робочу худобу, до яких п. Булгаков так невдало підійшов і в «Начале», і в своїй книзі. «Коли б треба було це ще доводити,— писав п. Булгаков про своє твердження відносно прогресу середнього і занепаду великого господарства,— то до ознаки кількості робочої сили можна додати ще ознаку наявності робочої худоби. Ось красномовна таблиця» *:

	Число підприємств, що мали худобу для польових робіт		Різниця
	1882	*1895*	
0— 2 ha	325 005	306 340	—18 665
2— 5 »	733 967	725 584	— 8 383
5— 20 »	894 696	925 103	+30 407
20—100 »	279 284	275 220	— 4 064
100 і більше ha	24 845	24 485	— 360
Всього	2 257 797	2 256 732	— 1 065

«Кількість господарств, що мають робочу худобу, однаково зменшилась і в великому і в дрібному господарстві, і збільшилась тільки в середньому» (журнал «Начало» № 1, стор. 20).

* Ми подаємо цілком наведену п. Булгаковим таблицю, додаючи тільки відсутні у нього підсумкові цифри.

Було б ще простимо, коли б п. Булгаков у нашвидку написаній журнальній статті прогледів ту помилку, яка спонукала його вивести з даних про робочу худобу *якраз протилежне* тому, що ці дані говорять,— але наш «суворий вчений» і в «дослідженні» своєму повторює ту саму помилку (т. II, стор. 127, де, крім того, цифри + 30 407 і — 360 віднесені до числа штук худоби, тимчасом як вони відносяться до числа господарств, які вживали робочу худобу; але це, звичайно, дрібниця).

Ми спитаємо нашого «суворого вченого», який так хоробро говорить про «регрес великого господарства» (II, 127): яке значення має збільшення числа середньоселянських господарств, що тримають робочу худобу, на 30 тисяч, коли *все число* середньоселянських господарств збільшилося на 72 тисячі (II, 124)? Чи не ясно звідси, що *процент* середньоселянських господарств, які мають робочу худобу, *знизився?* А раз це так, то чи не слід було глянути, *який процент* господарств різних груп тримав робочу худобу в 1882 і 1895 рр.,— тим більш, що дані ці наведені на тій самій сторінці і в тій самій таблиці, з якої брав п. Булгаков абсолютні цифри («Stat. d. D. R.», 112 B., S. 31 *).

Ось ці дані:

	Процент господарств, що мають робочу худобу		Різниця
	1882	*1895*	
0— 2 ha	10,61	9,46	—1,15
2— 5 »	74,79	71,39	—3,40
5— 20 »	96,56	92,62	—3,94
20—100 »	99,21	97,68	—1,53
100 і більше ha	99,42	97,70	—1,72
Всього	42,79	40,60	—2,19

Отже, процент господарств з робочою худобою *взагалі* знизився на два з лишком проценти, причому *вище від середнього* це зниження в дрібноселянських і серед-

ньоселянських господарствах, *нижче від середнього* — у великих господарствах *. Крім того, не треба забувати, що «саме у великих господарствах часто замість тваринної сили вживається механічна у вигляді всяких машин взагалі і парових зокрема (парові плуги та ін.)» («Stat. d. D. R.», 112 B., S. 32*). Тому, якщо серед великих господарств (100 і більше ha) число господарств з робочою худобою зменшилося на 360, а в той же час число господарств, які вживали парові плуги, *зросло на 615* (710 у 1882 р. і 1325 у 1895 р.), то ясно, що загалом і в цілому великі господарства не тільки не програли, а навіть виграли. Отже, ми маємо той висновок, що єдина група німецьких землеробів, яка, безперечно, *поліпшила* умови господарства (щодо використання худоби для польових робіт або заміни худоби парою), це — *великі* хазяї, з 100 і > ha. В усіх інших групах умови господарства погіршали, і *найбільше погіршали вони саме в групі середньоселянських господарств,* де зниження процента господарств з робочою худобою *найвище.* Різниця між великими (100 і > ha) і середніми (5—20 ha) господарствами щодо висоти процента господарств з робочою худобою раніше була менша як три проценти (99,42—96,56), а тепер стала більша як п'ять процентів (97,70—92,62).

Цей висновок ще особливо підсилюється даними про склад робочої худоби. Чим дрібніше господарство, тим гірший склад робочої худоби: тим менше порівняно використовується для польових робіт волів та коней і тим більше використовується значно слабших *корів.* Ось дані про те, як стояла справа в цьому відношенні в 1882 і 1895 роках:

На сто господарств, що мали худобу для польових робіт, використовували:

---

* Найменше зниження в найдрібніших господарствах, з яких порівняно мізерна частка тримає робочу худобу; ми побачимо далі, що саме в цих господарствах (і *тільки* в них) поліпшився і склад робочої худоби, тобто стали тримати порівняно більше коней та волів, порівняно менше корів. Це ясно вказує, як і зауважили справедливо автори німецької анкети (S. 32*), що господарі найдрібніших ділянок тримають робочу худобу не для землеробства тільки, а й для «сторонніх робіт по найму». Тому в питанні про робочу худобу було б взагалі неправильно брати до уваги парцельні господарства, поставлені в зовсім виняткові умови.

	Тільки корів			Корів, а також коней або волів		
	1882	*1895*		*1882*	*1895*	
0— 2 ha	83,74	82,10	—1,64	85,21	83,95	—1,26
2— 5 »	68,29	69,42	+1,13	72,95	74,93	+1,98
5— 20 »	18,49	20,30	+1,81	29,71	34,75	+5,04
20—100 »	0,25	0,28	+0,03	3,42	6,02	+2,60
100 і більше ha	0,00	0,03	+0,03	0,25	1,40	+1,15
Всього	41,61	41,82	+0,21	48,18	50,48	+2,30

Ми бачимо загальне погіршення складу робочої худоби (парцельні господарства, з зазначеної вже причини, не враховуються) і *найбільше погіршення* саме *в групі середньоселянських господарств*. У цій групі з числа господарств, які мають робочу худобу, *найбільше* підвищився процент таких, які змушені використовувати для польових робіт *і корів,* — а також таких, які можуть використовувати для польових робіт *тільки корів*. Тепер уже більш як третина середньоселянських господарств, які мають робочу худобу, змушені використовувати для польових робіт корів (що веде, звичайно, і до погіршення оранки, а, значить, до зменшення врожаїв і до зменшення удійності корів),— і вже більш як п'ята частина можуть використовувати для польових робіт тільки корів.

Коли ми візьмемо кількість худоби, що використовувалась для польових робіт, то побачимо в усіх групах (за винятком парцельних господарств) збільшення числа корів. А число коней та волів змінилося так:

Кількість (у тисячах) коней та волів, що використовувались для польових робіт

	1882	*1895*	Різниця
0— 2 ha	62,9	69,4	+ 6,5
2— 5 »	308,3	302,3	— 6,0
5— 20 »	1 437,4	1 430,5	— 6,9
20—100 »	1 168,5	1 155,4	—13,1
100 і більше ha	650,5	695,2	+44,7
Всього	3 627,6	3 652,8	+25,2

За винятком парцельних господарств, збільшення власне робочої худоби спостерігається *тільки* у великих хазяїв.

Отже, загальний висновок про зміну умов господарства щодо тваринної і механічної сили для польових робіт такий: *поліпшення* тільки у великих хазяїв, погіршення у решти і *найбільше* погіршення *в середньоселянських господарствах.*

Дані за 1895 р. дозволяють нам, далі, поділити всю групу середньоселянських господарств на дві підгрупи: з 5—10 ha і з 10—20 ha. Як і слід було сподіватися, в першій (далеко численнішій щодо кількості господарств) підгрупі умови господарства щодо використання робочої худоби незрівнянно гірші. З 606 тис. власників 5—10 ha мають робочу худобу 90,5% (із 393 тис. з 10—20 ha — 95,8%), а з цих останніх використовують для польових робіт корів — 46,3% (17,9% в гр. з 10—20 ha); використовують тільки корів 41,3% (4,2% в гр. з 10—20 ha). І от виявляється, що саме ця група з 5—10 ha, особливо погано обставлена щодо використання робочої худоби, і *збільшилася найдужче* як щодо числа господарств, так і щодо площі, з 1882 р. по 1895 рік. Ось відповідні дані:

Процентне відношення до всієї кількості

	господарств		усієї площі		с.-г. площі	
	1882	*1895*	*1882*	*1895*	*1882*	*1895*
5—10 ha......	10,50	10,90+0,40	11,90	12,37+0,47	12,26	13,02+0,76
10—20 »	7,06	7,07+0,01	16,70	16,59—0,11	16,48	16,88+0,40

У групі з 10—20 ha збільшення числа господарств зовсім мізерне; частка всієї площі навіть зменшилась, а частка сільськогосподарської площі збільшилась значно менше, ніж у господарств з 5—10 ha. Отже, зростання середньоселянських господарств припадає головним чином (почасти навіть виключно) на групу з 5—10 ha, тобто на ту групу, в якій умови господарства щодо використання робочої худоби особливо погані.

Ми бачимо, таким чином, що статистика незаперечно встановлює справжнє значення пресловутого зростання

середніх селянських господарств: це не зростання достатків, а *зростання нужди*, не прогрес дрібного землеробства, а *його приниження*. Якщо середньоселянські господарства *найбільше* погіршили умови свого господарства, найбільше змушені були розширити використання корів для польових робіт, то ми по самій цій стороні господарства (і одній з найважливіших сторін господарства взагалі) не тільки маємо право, але й повинні зробити висновок про всі інші сторони господарства. Якщо збільшилося число безкінних (вживаючи знайомий російському читачеві і цілком застосовний до даного випадку термін), якщо погіршав склад робочої худоби, то не може викликати ніякого сумніву, що погіршало і утримування худоби взагалі, погіршав обробіток землі, погіршало харчування і умови життя землероба, бо в селянському господарстві, як усім і кожному відомо, чим гірше утримується і чим важче працює худоба, тим гірше живе і важче працює також і людина, і навпаки. Висновки, зроблені нами вище з детального дослідження Klawki, цілком підтверджуються масовими даними про всі дрібні селянські господарства Німеччини.

IX

МОЛОЧНЕ ГОСПОДАРСТВО І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА В НІМЕЧЧИНІ. СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НІМЕЧЧИНИ ЗА СТАНОВИЩЕМ У ГОСПОДАРСТВІ

Ми спинилися так докладно на даних про робочу худобу, тому що це — єдині дані (крім розглянутих нами вище про машини), які дозволяють заглянути, так би мовити, в середину господарства, в його устаткування, його постановку. Всі інші дані — про кількість землі (які ми вже наводили), про кількість худоби (які ми зараз наведемо) — описують господарство тільки зовні, прирівнюючи те, що явно нерівне, бо обробіток землі, а значить, і врожайність її, якість худоби і продуктивність її різні в різних господарствах. Хоч який загальновідомий факт цієї різниці, в загальних статис-

тичних викладках про неї звичайно забувають, і тільки дані про машини і про робочу худобу дають хоч деяку можливість урахувати цю різницю, показують, на чию користь (загалом і в цілому) ця різниця. Якщо великі господарства більше вживають тих особливо складних і дорогих машин, які тільки і враховуються статистикою, то ясно, що і всі інші знаряддя, про які статистика мовчить (плуги, борони, вози та ін.), у великих господарствах кращої якості, повніше в кожному окремому господарстві представлені і повніше (внаслідок більшого розміру господарств) утилізуються. Те саме стосується і до живого реманенту. Дрібному господареві неминуче доводиться протиставити цим перевагам старанність і економію (інших знарядь у боротьбі за існування у нього немає), і тому цими якостями не випадково, а завжди й неминуче відзначається дрібний селянин у капіталістичному суспільстві. Буржуазний економіст (і сучасний «критик», що і в цьому питанні, як і в усіх інших, плентається у нього в хвості) називає це чеснотою ощадливості, витримки і т. ін. (пор. Гехт і Булгаков) і ставить у заслугу селянинові. Соціаліст називає це надмірною працею (Ueberarbeit) і недостатнім споживанням (Unterkonsumption) і ставить це в провину капіталізмові, стараючись розкрити очі селянинові на всю брехливість маніловських балачок, що підносять до чесноти соціальне приниження і тим самим намагаються увічнити це приниження.

Перейдемо до даних про розподіл худоби між різними групами німецьких землеробів у 1882 і 1895 рр. Ось головні результати цих даних:

Відносні числа:

	Всього худоби (за вартістю)			Рогатої худоби			Свиней		
	1882	*1895*	±	*1882*	*1895*	±	*1882*	*1895*	±
0— 2 ha	9,3	9,4	+0,1	10,5	8,3	—2,2	24,7	25,6	+0,9
2— 5 »	13,1	13,5	+0,4	16,9	16,4	—0,5	17,6	17,2	—0,4
5— 20 »	33,3	34,2	+0,9	35,7	36,5	+0,8	31,4	31,1	—0,3
20—100 »	29,5	28,8	—0,7	27,0	27,3	+0,3	20,6	19,6	—1,0
100 і більше ha	14,8	14,1	—0,7	9,9	11,5	+1,6	5,7	6,5	+0,8
Всього	100	100	—	100	100	—	100	100	—

Таким чином, частка великого господарства в загальній кількості худоби зменшилась, частка середньоселянських господарств зросла більше від усіх. Ми говоримо про кількість усієї худоби, хоч дані стосуються до вартості, з тієї причини, що припущення статистиків про рівну вартість кожної штуки худоби в різних групах явно невірне. Дані про вартість, даючи можливість складати різні види худоби (результатів цього можна б досягти і переводом худоби на велику, але це вимагало б від нас нових підрахунків, а висновків скільки-небудь істотно змінити не могло б), показують саме розподіл усього живого реманенту за кількістю, а не за дійсною вартістю. Тому що худоба у великих хазяїв краща, ніж у дрібних, і, мабуть, поліпшується більше, ніж у них (судячи з поліпшення мертвого реманенту), то ці дані дуже применшують справжню перевагу великого господарства.

Щодо окремих видів худоби, то треба зауважити, що зменшення частки великого господарства цілком залежить від занепаду торговельного вівчарства: число овець зменшилося з 1882 по 1895 рік з 21,1 мільйона до 12,6 мільйона, тобто на 8,5 мільйона, причому з усієї суми цього зменшення 7 мільйонів припадає на господарства з 20 і більше ha. До галузей торговельного скотарства, що розвиваються, в Німеччині належить, як відомо, особливо молочне і м'ясне скотарство. Тому ми взяли дані про рогату худобу і свиней, причому виявилося, що велике господарство (100 і > ha) в обох цих галузях скотарства зробило *найбільший* крок уперед: підвищення його частки в загальній кількості рогатої худоби і свиней найбільше. Цей факт тим більше звертає на себе увагу, що розмір скотарських господарств звичайно буває нижчий від розміру господарств землеробських, і тому можна було б сподіватися швидшого розвитку не великих капіталістичних, а середніх капіталістичних господарств. Загальний висновок (щодо кількості, але не якості худоби) повинен бути такий: великі хазяї втратили більше за всіх від великого занепаду торговельного вівчарства, і цей мінус вони не знищили, а тільки ослабили значні-

шим (порівняно з дрібними й середніми господарствами) збільшенням розведення рогатої худоби та свиней.

Говорячи про молочне скотарство, ми не можемо проминути надзвичайно повчальні і невикористані, наскільки нам відомо, дані з цього питання, які є в німецькій статистиці. Але це стосується вже до загального питання про поєднання з землеробством технічних виробництв, і нам треба спинитися на цьому питанні, зважаючи на нове разюче перекручення фактів п. Булгаковим. Як відомо, поєднання з землеробством технічної переробки продуктів сільського господарства являє собою одну з найрельєфніших ознак специфічно капіталістичного прогресу в землеробстві. Пан Булгаков ще в «Начале» заявляв: «На мій погляд, значення цього поєднання вкрай роздуте Каутським: коли взяти дані статистики, то кількість землі, зв'язаної, таким чином, з промисловістю, зовсім мізерна» (№ 3, стор. 32). Довід дуже слабий, бо технічної прогресивності цього поєднання п. Булгаков заперечувати не наважується, а найголовніше питання — велике чи дрібне виробництво є носій цього прогресу — він просто обминає. А тому що статистика дає цілком точну відповідь на це питання, то п. Булгаков у книзі своїй пускається... sit venia verbo!.. * на хитрощі. Він наводить процент господарств (усіх взагалі, а не по групах!), поєднаних з тими чи іншими технічними виробництвами, і зауважує: «Не треба думати, що вони поєднані головним чином з великими господарствами» (II, 116). Якраз навпаки, вельмишановний п. професоре: саме це й треба думати, і ваша табличка (яка *не* дає процента поєднаних з технічними виробництвами господарств до всього числа господарств *даної* групи) тільки відводить очі необізнаному або неуважному читачеві. Наводимо (щоб не рябити сторінок цифрами) разом число господарств, поєднаних з цукроварними, винокурними, крохмальними, пивоварними заводами та млинами (отже, сума дає число *випадків* поєднання землеробських господарств з технічними виробництвами), і дістаємо таку картину:

---

* — з дозволу сказати! *Ред.*

	Все число господарств	Число випадків поєднання з техніч. виробн.	% [96]
0— 2 ha	3 236 367	11 364	0,35
2— 5 »	1 016 318	13 542	1,33
5— 20 »	998 804	25 879	2,59
20—100 »	281 767	8 273	2,97
100 і більше ha	25 061	4 006	15,98
Всього	5 558 317	63 064	1,14
Господарства з 1 000 і більше ha	572	330	57,69

Таким чином, процент поєднаних з технічними виробництвами господарств мізерний у дрібному господарстві і досягає помітної величини тільки у великому (і колосальної величини в латифундіях, з яких *більш як половина* користується вигодами цього поєднання). Коли ми зіставимо з цим фактом наведені вище дані про машини та робочу худобу, то читач зрозуміє всю претензійну безглуздість висловів п. Булгакова про «ілюзію консервативних» марксистів, «що велике господарство є носієм господарського прогресу, а дрібне — регресу» (II, 260).

«Переважна кількість (цукрових буряків та картоплі для винокуріння) вироблялась,— продовжує п. Булгаков,— у дрібних господарствах».

Якраз навпаки: *саме у великих*:

	Число господарств, що сіяли цукрові буряки	% до всього числа господарств	Площа під буряками в гектарах	%	Число господарств, що сіяли картоплю для технічної переробки	% до всього числа господарств
0— 2 ha	10 781	0,33	3 781	1,0	565	0,01
2— 5 »	21 413	2,10	12 693	3,2	947	0,09
5— 20 »	47 145	4,72	48 213	12,1	3 023	0,30
20—100 »	26 643	9,45	97 782	24,7	4 293	1,52
100 і більше ha	7 262	28,98	233 820	59,0	5 195	20,72
Всього	113 244	2,03	396 289	100	14 023	0,25
Господарства з 1 000 і більше ha	211	36,88	26 127	—	302	52,79

Тобто, знов-таки, процент господарств, що сіють буряки і картоплю для технічної переробки, зовсім мізерний у дрібних господарствах, значний у великих і дуже високий у латифундіях. Переважна кількість буряків — 83,7%, судячи з площі під буряками, виробляється у великих господарствах *.

Так само зовсім не з'ясував собі п. Булгаков і «частку великого господарства» в молочному господарстві (II, 117), а ця галузь торговельного скотарства належить до тих, що особливо швидко розвиваються в усій Європі, і є так само однією з ознак сільськогосподарського прогресу. Ось дані про господарства, що продають молоко і молочні продукти у містах:

	Число таких господарств	% до підсумку **	% до всього числа господарств у групі	Число корів у них	% до підсумку	На 1 господарство корів
0— 2 ha...........	8 998	21,46	0,3	25 028	11,59	2,8
2— 5 »...........	11 049	26,35	1,1	30 275	14,03	2,7
5— 20 »...........	15 344	36,59	1,5	70 916	32,85	4,6
20—100 »...........	5 676	13,54	2,0	58 439	27,07	10,3
100 і більше ha.....	863	2,06	3,4	31 213	14,46	36,1
Всього.......	41 930	100,0	0,8	215 871	100	5,1
Господарства з 1 000 і більше ha.......	21	—	3,7	1 822	—	87,0

Таким чином, великі господарства і тут стоять попереду: процент сільських господарів, що беруть участь у молочній торгівлі, тим вищий, чим більше господарство, і в латифундіях він найвищий («латифундіарне

* Явна... невдача тверджень п. Булгакова відносно технічних виробництв така дивна, що у нас мимоволі постає питання: чи не залежить ця невдача від того, що п. Булгаков виписав наведені в німецькій анкеті таблички, *не помітивши*, що в цих табличках дається процентне відношення числа поєднаних з технічними виробництвами господарств *зовсім не до всього числа господарств даної групи?* З одного боку, важко допустити в «дослідженні» суворого вченого такий ряд хиб (з рядом гордовитих висновків). З другого боку, тотожність табличок п. Булгакова з табличками анкети (S. 40* і 41*) — безсумнівна... Ох, ці «суворі вчені»!

** Ми наводимо цей стовпчик, щоб читач склав собі ясне уявлення про прийоми п. Булгакова, який тільки на цей стовпчик (взятий з анкети) посилається для підтвердження своїх висновків!

виродження»). Напр., порівняно з середньоселянськими (5—20 ha) господарствами великі (100 і >ha) більше, ніж у два рази, частіше (3,4% і 1,5%) збувають молоко в міста.

Що великі (щодо площі землі) господарства ведуть також велике молочне господарство, це видно з даних про число корів на 1 хазяїна, яке досягає 36 у хазяїв з 100 і > ha і навіть 87 в латифундіях. Взагалі у явно капіталістичних господарств (20 і > ha) зосереджено 41,5% усього числа корів, молоко від яких збувається в міста, хоч ці хазяї становлять мізерну частку загального числа хазяїв (5,52%) і дуже невелику частку в числі господарств, що збувають молоко в містах (15,6%). Отже, прогрес саме капіталістичного господарства і капіталістична концентрація даної галузі торговельного скотарства не викликають сумніву.

Але концентрація молочного господарства далеко не повно характеризується даними про групи господарств за величиною площ. Зрозуміло вже і apriori *, що можуть і повинні бути господарства з однаковою площею, але неоднаковою кількістю худоби взагалі і молочної худоби зокрема. Зіставимо насамперед розподіл між господарствами *всієї* рогатої худоби і всього числа корів, молоко від яких збувається в міста.

	Процентні частки		
	всієї рогатої худоби	числа корів, від яких молоко збувається в місто	Різниця
0— 2 ha	8,3	11,6	+3,3
2— 5 »	16,4	14,0	—2,4
5— 20 »	36,5	32,8	—3,7
20—100 »	27,3	27,1	—0,2
100 і більше ha	11,5	14,5	+3,0
Всього	100,0	100	

Ми бачимо, таким чином, ще раз, що *найгіршим* виявляється становище саме *середньоселянських* госпо-

* — наперед. *Ред.*

дарств: з усієї кількості своєї рогатої худоби ця група утилізує найменшу частку для збуту молока в міста (тобто для найвигіднішої галузі молочного господарства). Навпаки, великі господарства поставлені дуже вигідно, утилізуючи для збуту в міста молока порівняно велику частку всієї своєї рогатої худоби*. Але ще вигідніше становище найдрібніших хазяїв, що утилізують *найбільшу* частку своєї рогатої худоби для молока в містах. Отже, в цих господарствах розвиваються вже спеціально «молочні» ферми, для яких землеробство відсувається на другий план або навіть зовсім відсутнє (з 8998 господарств цієї групи, що збувають молоко в містах, 471 господарство зовсім не має землеробської площі, і у цих хазяїв 5344 корови, тобто по 11,3 корови на 1 хазяїна). Ми дістаємо цікаві дані про концентрацію молочного господарства в межах однієї і тієї ж щодо розміру землеробської площі групи, коли виділимо, за допомогою даних німецької статистики, господарства з 1 і з 2 коровами.

Господарства, що збувають молочні продукти в містах

	Число господарств	В тому числі: з 1 кор.	з 2 кор.	З 3 і більше корів	У цих останніх корів	Або на 1 госп.	Всього корів
0—50 ar **	1 944	722	372	850	9 789	11,5	11 255
50 ar — 2 ha	7 054	3 302	2 552	1 200	5 367	4,5	13 773
0—2 ha	8 998	4 024	2 924	2 050	15 156	7,4	25 028
2—5 »	11 049	1 862	4 497	4 690	19 419	4,3	30 275

Серед господарств із зовсім мізерною землеробською площею (0 — $^1/_2$ ha) ми бачимо величезну концентрацію молочного господарства: менш як половина цих хазяїв (850 з 1944) зосереджують майже $^9/_{10}$ усього числа корів у цій групі (9789 з 11 255), маючи в середньому по 11,5 корів. Це вже зовсім не «дрібні» хазяї,— це хазяї з оборотом, що досягає, мабуть (особливо біля

* Ця різниця не може бути пояснена тим, що до складу рогатої худоби входять у неоднаковій кількості воли, бо у великому господарстві процент волів (принаймні вживаних для польових робіт) до всієї кількості рогатої худоби вищий, ніж у середньоселянському господарстві.

** — ар — одна сота гектара. *Ред.*

великих міст), кількох тисяч марок на рік, і навряд чи обходяться вони без найманих робітників. Швидке зростання міст неухильно збільшує число таких «молочних фермерів», і завжди знаходитимуться, звичайно, Гехти, Давіди, Герци та Чернови, які будуть утішати задавленого злиднями масового дрібного селянина прикладом його поодинокого співбрата, «що вийшов у люди» завдяки молочному господарству, тютюнництву тощо.

У групі господарств з $^1/_2$ — 2 ha ми бачимо, що менш як п'ята частина хазяїв (1200 з 7054) концентрують понад дві п'ятих усього числа корів (5367 з 13 773); у групі з 2—5 ha менш як половина хазяїв (4690 з 11 049) — понад три п'ятих усього числа корів (19 419 з 30 275) і т. д. На жаль, німецька статистика не дає змоги виділити групи з більшим числом корів *. Але й наведені дані цілком підтверджують той загальний висновок, що *концентрація капіталістичного землеробства насправді далеко сильніша,* ніж це можна б думати за даними самої тільки статистики площ. Така статистика з'єднує разом дрібні щодо величини площі і щодо розміру хлібного виробництва господарства з великими господарствами щодо розміру молочного або м'ясного скотарства, виноградарства, тютюнництва, городни-

* Вірніше, *опрацювання* даних німецької статистики не дає цієї змоги, бо відомості були у авторів анкети про кожне господарство окремо (за відповідями сільських господарів на розіслані їм листки). До речі зауважити: це збирання відомостей про кожне господарство окремо вигідно відрізняє німецьку сільськогосподарську статистику від французької, а, очевидно, також і від англійської та інших. Така система дає змогу виділити господарства різних типів не тільки за величиною площі, але й за розмірами, напр., молочного господарства, за використанням машин, за ступенем розвитку технічних виробництв і т. д. Для цього необхідне тільки грунтовніше опрацювання даних статистики, а саме: по-перше, групування господарств не за однією ознакою (величина площі), а за кількома ознаками (кількість машин, худоби, площі під спеціальними культурами і т. ін.), а, по-друге, комбінування різних угруповань, тобто поділ кожної групи, напр., за величиною площі, на підгрупи за кількістю худоби і т. д. Зразком у цьому відношенні могла б стати і повинна була б стати російська земська статистика селянського господарства [97]. Наскільки урядова німецька статистика вища від *урядової* російської щодо широти й повноти, однотипності й точності відомостей, швидкості їх опрацювання та опублікування,— настільки наша *земська* статистика вища від європейських часткових анкет і досліджень надзвичайною повнотою окремих даних і деталізацією їх опрацювання. Російська земська статистика давно вже запровадила і подвірне обслідування, і різноманітні групові таблиці, і ті комбінаційні таблиці, про які ми говорили. Ближче ознайомлення європейців з нашою земською статистикою, мабуть, дало б сильний поштовх прогресові соціальної статистики взагалі.

цтва і т. ін. Звичайно, всі ці галузі порівняно з виробництвом хліба відступають далеко на другий план, і певні *масові* висновки зберігають своє повне значення і за даними про площі. Але, по-перше, деякі із спеціальних галузей торговельного землеробства зростають особливо швидко саме в Європі і особливо характерні для процесу його *капіталістичної* еволюції, а, по-друге, зазначену обставину часто-густо забувають і при посиланнях на окремі приклади або райони, і тут відкривається широчезне поле для тієї міщанської апологетики, зразки якої нам дали Гехт, Давід, Герц, Чернов. Вони посилалися на тютюнників, які, щодо загальної площі господарства, «echte und rechte Kleinbauern» *; але щодо розміру тютюнництва вони зовсім не «дрібні» хазяї, і коли взяти дані про тютюнництво спеціально, то ми і в ньому побачимо капіталістичну концентрацію. Напр., в усій Німеччині налічувалося в 1898 р. 139 тис. тютюнників з 17,6 тис. ha під тютюном, але із цих 139 тис.— 88 тис., тобто 63%, мають разом не більш як 3,3 тис. ha, тобто лише п'яту частину загальної суми тютюнових посівів; решта чотири п'ятих перебувають у руках 37% хазяїв **.

Те саме і з виноградарством. Взагалі площа «середнього» виноградника, напр., у Німеччині дуже мала: 0,36 гектара (344 850 хазяїв і 126 109 ha під виноградом). Але розподіл виноградарів такий, що у 49% (до 20 ar виноградника) тільки 13% усіх виноградників, у «середніх» 30% хазяїв (20—50 ar) — 26% і у великих 20% ($^1/_2$ ha і більше) — 61% виноградників, тобто більш

* — «справжні дрібні селяни». *Ред.*

** «Die deutsche Volkswirtschaft am Schlusse des 19 Jrhd.». Brl. 1900, S. 60 («Німецьке народне господарство в кінці 19 століття». Берлін, 1900 р., стор. 60. *Ред.*); це за дуже грубими даними фіскальної статистики. Для Росії ми маємо такі відомості про розподіл тютюнництва по трьох повітах Полтавської губернії: з усього числа 25 089 селянських господарств із посівом тютюну 3015 господарств (тобто менш як $^1/_8$) мають 74 565 дес. хлібних посівів із 146 774 дес., тобто більш як половину, і 3239 дес. тютюнових посівів із 6844 дес., тобто близько половини. Групування ж цих господарств за розмірами тютюнових плантацій показує, що 324 господарства (з 25 089) мають по 2 і більше десятини під тютюном, а всього 2360 дес. із 6844. Це ті великі тютюнники-капіталісти, про обурливу експлуатацію якими робітників так часто з'являються звістки. Понад півдесятини під тютюном мали всього 2773 господарства (трохи більш як $^1/_{10}$), у них було 4145 дес. під тютюном із 6844. Див. «Обзор табаководства в России», вып. II и III. СПБ. 1894.

як три п'ятих *. Ще незрівнянно більша концентрація торговельного городництва (Kunst- und Handelsgärtnerei), яке так швидко зростає в усіх капіталістичних країнах в безпосередній залежності від зростання великих міст, великих залізничних станцій, індустріальних селищ і т. ін. У Німеччині налічувалося в 1895 р. 32 540 господарств з торговельними городами і з 23 570 гектарами площі під ними,— в середньому менш як один гектар. Але більша половина цієї площі (51,39%) зосереджена в руках 1932 хазяїв, тобто 5,94% усіх городників. Які великі площі городів і решти землі, що використовується для сільського господарства, у цих великих хазяїв, видно з таких цифр: 1441 городник з городом в 2—5 ha має в середньому городньої землі по 2,76 ha, а взагалі землі по 109,6 ha; 491 городник з 5 ha і більше городньої землі має в середньому по 16,54 ha городу і всього землі по 134,7 гектара.

Вернімося до молочного господарства, дані про яке допомагають нам відповісти на питання про значення кооперацій, перетворюваних Герцом в панацею від капіталізму. Герц вбачає «головне завдання соціалізму» в їх підтримці (S. 21, російськ. пер. 62; S. 89, російськ. пер. 214), а п. Чернов, що розбиває собі, як ведеться, лоба від щирого поклоніння новим божкам, вигадав уже «некапіталістичну еволюцію землеробства» з допомогою кооперації. Про теоретичне значення такого знаменитого відкриття нам доведеться взагалі сказати кілька слів далі. Тепер ми відзначимо, що поклонники кооперацій люблять посилатися на те, чого «можливо» досягти з їх допомогою (див. приклад вище). А ми покажемо краще, що справді досягається з допомогою кооперацій в сучасному капіталістичному ладі. Німецька статистика зареєструвала при перепису господарств і занять у 1895 році всі землеробські господарства, що беруть участь у товариствах для збуту молочних про-

* Цікаво відзначити, що у Франції, де виноградарство розвинуте незрівнянно більше (1800,5 тис. гектарів), і концентрація виноградників далеко значніша. Але, щоб судити про неї, доводиться обмежитись даними загальної статистики площ, бо у Франції не збирають відомостей по окремих господарствах і число власників виноградників невідоме. В руках хазяїв, що мають усієї землі 10 і більше гектарів, перебуває в Німеччині — 12,83% усіх виноградників, а у Франції — 57,02%.

дуктів (Molkereigenossenschaften und Sammelmolkereien), а також і число корів, від яких кожний такий хазяїн збуває молочні продукти. Це, наскільки ми знаємо, чи не єдині *масові* дані, які точно визначають не тільки міру участі хазяїв різних розрядів у товариствах, але й — що надто важливо — господарський, так би мовити, розмір цієї участі, тобто величину тієї саме галузі господарства, якою кожен входить у товариство (число корів, що дають продукт, збут якого товариствами організований). Наводимо ці дані, поділені на п'ять головних груп за кількістю землі в хазяїв:

Господарства, що беруть участь у товариствах для збуту молочних продуктів

	Число таких господарств	% до всього числа господарств	% до підсумку *	Число корів у них	% до підсумку		На 1 хазяїна корів
0— 2 ha	10 300	0,3	6,95	18 556	1,71		1,8
2— 5 »	31 819	3,1	21,49	73 156	6,76		2,3
5— 20 »	53 597	5,4	36,19	211 236	19,51		3,9
20—100 »	43 561	15,4	29,42	418 563	38,65	72,02	9,6
100 і більше ha	8 805	35,1	5,95	361 435	33,37		41,0
Всього	148 082	2,7	100,00	1 082 946	100,00		7,3
Господарства з 1000 і більше ha	204	35,6	—	18 273	—		89,0

Отже, з дрібних землеробів у товариствах бере участь зовсім мізерна меншість — 3—5%, тобто така частка, яка, мабуть, навіть менша від частки капіталістичних господарств і в нижчих групах. Навпаки, з великих, явно капіталістичних господарств у товариствах бере участь в три — сім разів більший процент, ніж навіть у середньоселянських господарствах. А латифундії беруть участь у товариствах найчастіше. Ми можемо судити тепер про всю безмежну наївність австрійського Ворошилова, Герца, який, заперечуючи Каутському тим, що в «німецькій сільськогосподарській спілці для закупівель (Bezugsvereinigung), до якої входять

* Пан Булгаков заявив: «Частка великого господарства тут буде ясна з таких цифр» (II, 117) і навів *тільки* ці, які «частку великого господарства» не вияснюють, а скоріше (без порівняння з іншими цифрами) *затемнюють*.

найбільші товариства, представлено *1 050 000 сільських господарів*» (S. 112, російськ. пер. 267, курсив Герца),— робить висновок, що, *значить,* не тільки великі хазяї (понад 20 ha всього 306 тис. хазяїв), але й селяни беруть участь у товариствах! Досить було Герцу трохи подумати над своїм же власним припущенням (участь *усіх* великих хазяїв у товариствах), і він побачив би, що коли великі всі входять до числа членів товариств, то *значить* з решти входить *менша частка,*— значить, цілком підтверджується висновок Каутського про *перевагу великого господарства над дрібним і щодо кооперативної організованості.*

Але ще цікавіші дані про число корів, збут продукту від яких організований товариствами: *переважна більшість* цих корів, *майже три чверті* (72%), належить великим хазяям, що ведуть *капіталістичне молочне господарство* і мають по десять, сорок, навіть вісімдесят (у латифундіях) корів на одне господарство. І тепер послухайте Герца: «Ми твердимо, що *товариства дають найбільшу користь саме дрібним і найдрібнішим власникам*»... (S 112, російськ. пер. 269, курсив Герца). Ворошилови скрізь однакові: і в Росії і в Австрії, коли Ворошилов, б'ючи себе в груди, говорить і підкреслює: «Ми твердимо»,— можна бути певним, що він твердить якраз те, чого нема.

На закінчення нашого огляду даних німецької аграрної статистики погляньмо на загальну картину розподілу зайнятого сільським господарством населення за становищем у господарстві. Ми беремо, звичайно, тільки сільське господарство у власному розумінні (A 1, а не A 1—6, за німецьким означенням, тобто не лічимо разом із землеробами рибалок, лісопромисловців і мисливців), а потім беремо дані про осіб, для яких землеробство було *головним заняттям.* Німецька статистика ділить це населення на три головні групи: a) самостійні (тобто хазяї-власники, орендарі і т. ін.); b) службовці (управителі, старости, наглядачі, конторники і т. ін.) і c) робітники, причому ця остання група поділяється на такі чотири підгрупи: c^1) «члени сім'ї, що працюють у господарстві глави сім'ї, батька, брата і т. ін.». Інак-

ше кажучи, це — сімейні робітники на відміну від найманих робітників, до яких належить решта підгруп групи *c*. Через те ясно, що для вивчення соціального складу населення (і капіталістичної еволюції його) цих сімейних робітників треба з'єднати в одну групу не з найманими робітниками, як це звичайно роблять, а з хазяями (*a*), бо ці сімейні робітники, по суті, теж співвласники, члени хазяйських сімей, які мають право спадкування і т. ін. Далі, підгрупа c^2) сільськогосподарські наймити і наймички (Knechte und Mägde); c^3) «сільськогосподарські поденники та інші робітники (вівчарі, пастухи) з власною або орендованою землею». Отже, це — група осіб, водночас і хазяїв і найманих робітників, тобто проміжна, перехідна група, яку слід поставити окремо. Нарешті, c^4) «те ж — без власної і без орендованої землі». Ми маємо, таким чином, три основні групи: I. Хазяї — власники землі і члени хазяйських сімей; II. Хазяї — власники землі і водночас наймані робітники; III. Наймані робітники, що не володіють землею (службовці, наймити та поденники). Ось як розподілялося сільське населення * Німеччини між цими групами в 1882 і 1895 роках:

	Активне (промислове) населення, що вбачає в землеробстві своє головне заняття (в тисячах)			
	1882	*1895*		
a) хазяї-власники землі	2 253	2 522	+269	
c^1) члени хазяйських сімей	1 935	1 899	— 36	
I	4 188	4 421	+233	+ 5,6%
c^2) робітники з землею (II)	866	383	—483	—55,8%
I+II	5 054	4 804	—250	
b) службовці	47	77	+ 30	
c^3) наймити	1 589	1 719	+130	
c^4) робітники без землі	1 374	1 445	+ 71	
III	3 010	3 241	+231	+ 7,7%
Всього	8 064	8 045	— 19	— 0,2%

* Ми говоримо тільки про населення «активне» (за французьким означенням; «erwerbsthätige» — за німецьким), тобто те, що справді займається

Отже, все активне населення зменшилось, хоч і незначно. Всередині його ми бачимо зменшення населення, що володіє землею (I + II), і збільшення безземельного населення (III). Це ясно показує, що *йде вперед експропріація сільського населення* і притому саме дрібних землевласників, бо ми знаємо вже, що наймані робітники з клаптиком землі належать до числа найдрібніших хазяїв. Далі, з числа осіб, що володіють землею, вибувають хазяї-робітники, зростають у числі хазяї. Отже, ми бачимо *зникання середніх груп і посилення крайніх:* проміжна група зникає, відбувається *загострення капіталістичних суперечностей.* З найманих робітників збільшуються в числі ті, які вже цілком експропрійовані, зменшуються в числі власники землі; з хазяїв збільшуються в числі безпосередні власники підприємств і зменшуються в числі ті, хто працює в підприємстві глави сім'ї. (Ця остання обставина, мабуть, стоїть у зв'язку з тим, що працюючі члени селянських сімей не дістають здебільшого ніякої плати від глав сім'ї, а тому особливо схильні до втечі в міста.)

Якщо взяти дані про населення, для якого землеробство є *побічним* заняттям, то ми побачимо, що все це населення (активне або промислове) збільшилося з 3144 тис. до 3578, тобто на 434 тис., причому збільшення це майже цілком припадає на групу працюючих членів хазяйських сімей, яка збільшується на 397 тис. (з 664 до 1061 тис.). Число хазяїв збільшилося на 40 тис. (з 2120 до 2160); число робітників з землею збільшилося на 51 тис. (з 9 до 60 тис.); число робітників без землі зменшилося на 54 тис. (з 351 до 297). Це гігантське збільшення — за 13 років з 664 тис. до

землеробством, не рахуючи прислуги і тих членів сімей, які не беруть систематичної й постійної участі в землеробських роботах. Російська соціальна статистика така нерозвинута, що не вироблено навіть окремого терміна для цього поняття «active», «erwerbsthätig», «occupied». Янсон у своїй обробці даних про заняття петербурзького населення («С.-Петербург за переписом 1890 року») вживає термін «самостійні», але цей термін незручний, бо під «самостійними» прийнято розуміти хазяїв, і, таким чином, поділ за участю чи неучастю в промисловій (у широкому значенні слова) діяльності змішується з поділом за становищем особи в промислі (хазяїн-робітник одинак). Можливий термін: «продуктивне населення», але й він неточний, бо, напр., військові, рантьє і т. ін. класи вже зовсім не «продуктивні». Можливо, зручніший був би термін: «промислове» населення, тобто таке, що бере участь в усякого роду «промисловій» (= яка дає прибуток) діяльності, на відміну від тих, хто живе коштом «промишляючих».

1061 тис., тобто на 59,8%,— свідчить знов-таки про зростання пролетаризації; зростання числа *селян*, членів селянських сімей, що вважають уже землеробство за своє тільки *побічне* заняття. Ми знаємо, що головним заняттям у цих випадках є насамперед робота по найму (а потім уже дрібна торгівля, ремесло та ін.). Якщо з'єднати разом усіх працюючих членів селянських сімей, як тих, для кого землеробство — головне заняття, так і тих, для кого воно тільки підсобне, то матимемо: 1882— 2559 тис.; 1895 — 2960. Це збільшення легко може дати привід до помилкового тлумачення та апологетичних висновків, особливо при зіставленні з числом найманих робітників, яке, загалом і в цілому, зменшується. Насправді ж це загальне збільшення складається із *зменшення* числа членів селянських сімей, для яких землеробство — головне заняття, і *збільшення* числа тих, для кого воно підсобне, так що ці останні в 1882 році становили лише 21,7% усього числа працюючих членів селянських сімей, а в 1895 році вже 35,8%. Таким чином, статистика *всього* землеробського населення показує нам з повною наочністю саме ті два процеси пролетаризації, на які завжди вказував ортодоксальний марксизм і від яких такими шаблонними фразами намагаються відбутися опортуністичні критики,— з одного боку, зростаюче обезземелення селянства, експропріація сільського населення, що тікає в міста або перетворюється із робітників з землею в робітників без землі; — з другого боку, розвиток «підсобних заробітків» селянства, тобто того поєднання землеробства з промисловістю, яке означає перший ступінь пролетаризації і веде завжди до посиленого зростання нужди (подовження робочого дня, погіршення харчування та ін.). До певної міри обидва ці процеси, коли їх розглядати із зовнішнього тільки боку, навіть протилежні: збільшення числа безземельних робітників — і збільшення числа працюючих членів сімей селян-землевласників. Тому, змішуючи ці процеси або ігноруючи один з них, легко допуститися найгрубіших помилок, зразки яких розсипані у великій кількості в книзі Булгакова [98]. Нарешті, статистика

занять показує нам ще велике зростання числа службовців *: з 47 тис. до 77, тобто на 63,8%. Поряд із зростанням пролетаризації — зростання великого капіталістичного виробництва, яке потребує службовців і до того ж у тим більшій мірі, чим більше застосовуються машини і розвиваються технічні виробництва.

Отже, в даних німецької статистики п. Булгаков, хоч і як він хвалиться «деталізацією», зовсім не зумів розібратися. В статистиці занять він відзначив тільки збільшення числа безземельних і зменшення числа робітників, що володіють землею, як показник «змін, що сталися в організації сільськогосподарської праці» (II, 106). Але ця зміна організації праці в усьому німецькому землеробстві лишилася для нього цілком випадковим і незрозумілим фактом, не зв'язаним з загальним ладом і загальною еволюцією землеробського капіталізму. Насправді ж це тільки одна із сторін у процесі розвитку капіталізму. Технічний прогрес німецького землеробства є, всупереч думці п. Булгакова, головним чином прогрес великого виробництва, як це незаперечно доводять дані про застосування машин, про процент підприємств з робочою худобою і про склад робочої худоби, про розвиток сільськогосподарських технічних виробництв, про зростання молочного господарства та ін. Нерозривно зв'язане з цим прогресом великого виробництва зростання пролетаризації і експропріації сільського населення, збільшення числа парцельних господарств і числа селян, головним джерелом існування для яких стають підсобні заробітки, посилення нужди в середньоселянському населенні, яке найбільш погіршило умови свого господарства (найбільше підвищення процента безкінних і процента тих, що використовують для польових робіт корів), а, значить, також і умови всього свого життя та якість обробітку землі.

---

* З приводу цього факту дуже плоский дотеп кидає п. Булгаков в «Начале»: «зростання числа офіцерів при зменшенні армії». Спрощений погляд на організацію праці у великому виробництві!

X

«ПРАЦЯ» НІМЕЦЬКОГО БУЛГАКОВА, Е. ДАВІДА

Книга Ед. Давіда «Соціалізм і сільське господарство» являє собою особливо незграбне і громіздке зведення тих помилкових прийомів і міркувань, які ми бачили у пп. Булгакова, Герца, Чернова. Через те ми могли б цілком обминути мовчанням Давіда. Але тому що його «праця» тепер, безсумнівно, є головною працею ревізіонізму в аграрному питанні, ми вважаємо за потрібне схарактеризувати ще раз, як пишуть учені праці пани ревізіоністи.

Питанню про машини в сільському господарстві Давід приділяє цілком IV розділ своєї книги (стор. 115—193 рос. перекладу), крім численних окремих міркувань на ту саму тему в інших розділах. Автор якнайдокладніше розглядає сотні *технічних* подробиць і топить у них політико-економічну суть справи. В землеробстві машини не відіграють такої ролі, як у промисловості; в землеробстві нема центрального мотора; більшість машин перебуває в ділі тільки тимчасово; частина машин не дає заощадження у витратах виробництва і т. д. і т. д. Давід вважає, що такі висновки (пор. стор. 190—193, резюме в питанні про машини) спростовують марксистську теорію! Але ж це тільки засмічення, а не вияснення питання. Відсталість землеробства в порівнянні з обробною промисловістю не підлягає найменшому сумнівові. Цю відсталість нема чого й доводити. Перелічуючи по пунктах, у чому виявляється ця відсталість, нагромаджуючи приклади на приклади і казуси на казуси, Давід тільки відсуває справжній предмет дослідження: чи капіталістичний характер має застосування машин? чи зв'язане зростання застосування машини із зростанням капіталістичного землеробства?

Давід зовсім не розуміє самої постановки питання, необхідної для марксиста. По суті, точка зору Давіда є точка зору дрібного буржуа, який втішає себе повільним порівняно прогресом капіталізму, боячись глянути на всю суспільну еволюцію в її цілому. Наприклад, Давід цитує до питання про с.-г. машини

Бензінга, цитує безліч разів (стор. 125, 135, 180, 182, 184, 186, 189, 506 та ін. російського перекладу). Читача прямо, можна сказати, зморює наш Давід, переходячи від подробиці до подробиці, без обробки матеріалу, без зв'язку, без осмисленої постановки питання, без мети. Тому ніякого *підсумку* висновкам Бензінга Давід не підбиває. Те, що було мною сказане в 1901 р. проти п. Булгакова, цілком стосується і Давіда. По-1-е, підсумок висновків Бензінга показує (див. вище стор. 183 *) незаперечну перевагу господарств, які застосовують машини, над тими, які їх не застосовують. Ніякі «поправки» до Бензінга в дрібницях, що ними начинив Давід свою книгу, не змінюють висновку. *Давід замовчує цей загальний висновок* цілком *так само, як і п. Булгаков!* По-2-е, цитуючи Бензінга без кінця, без тями, без зв'язку, Давід теж, подібно до п. Булгакова, *не помітив* буржуазних поглядів Бензінга на машини і в індустрії, і в землеробстві. Одним словом, суспільно-економічної сторони питання Давід навіть не розуміє. Фактичні дані, які свідчать про перевагу великого господарства над дрібним, він не вміє узагальнити і зв'язати. В результаті не лишається нічого, крім реакційної ламентації міщанина, що покладає свої надії на відсталість техніки, на повільність розвитку капіталізму. Правий кадет і «християнський» ренегат п. Булгаков теоретично цілком рівний опортуністові с.-д. Давіду.

Суспільно-економічної сторони справи Давід не розуміє і в інших питаннях, не розуміє безнадійно. Візьміть його основне положення, його улюблену думку, «стрижень» усієї праці: життєздатність *дрібного виробництва* в землеробстві і перевага над великим. Спитайте Давіда, що таке дрібне виробництво?

На стор. 29, приміт., ви знаходите акуратну відповідь: «В усіх тих випадках, де ми говоримо про дрібне виробництво, ми маємо на увазі господарську категорію, що функціонує без постійної чужої допомоги і без побічного промислу». Це незграбно висловлено

* Див. цей том, стор. 122—123. *Ред.*

і безграмотно перекладено п. Гроссманом, але це все ж скільки-небудь ясно. Ви маєте право сподіватися після цього, що Давід простежить умови дрібного *(величиною площі)* землеробства *з точки зору* вживання найманої праці або продажу її землеробом.

Нічого подібного.

Ні в чому так рельєфно не виявляється буржуазність Давіда, як у цілковитому ігноруванні використання найманої праці «дрібними» землеробами і перетворення цих останніх у найманих робітників. Цілковите ігнорування, це — буквально вірно. Статистичні дані про це є в німецькій статистиці; їх наводить коротко Каутський у своєму «Аграрному питанні» (у мене ці дані наведені докладно,— див. стор. 227 *). Давід знає цю статистику і не аналізує цих даних. Давід наводить купу посилань на окремі монографії і *ігнорує цілком* їх дані в цьому питанні. Одним словом, це суцільне *замовчування* дрібним буржуа питання про «робітничків» у хазяйновитого мужика.

Ось приклади.

На стор. 109-ій читаємо: «Загалом, в городництві так само, як і в сільському господарстві, процвітає дрібне виробництво».

Ви чекаєте доказів. Вам дають таке *і тільки* таке: «За даними промислової ** статистики 1895 р. з 32 540 садівництв і городництв 13 247 = 40% були завбільшки менші від 20 арів; 8257 = 25% були від 20 до 50 арів; 5707 = 14% від 50 арів до 1 гектара; 3397 = = 10% були завбільшки від 1 до 2 гект. і тільки у 1932 = 6% площа зайнятої землі була в 2 гект. і вище».

Це все. Це мусить доводити процвітання дрібного виробництва в городництві. Це мусить розглядатися, як учена праця начитаного в агрономії Давіда. Якщо так, то ми відмовляємось розуміти, що називається шарлатанством у науці.

Тільки 6% мають по 2 і більше ha, говорить Давід. Поруч, у тій самій статистиці, з якої він бере ці цифри,

* Див. цей том, стор. 184. *Ред.*

** Це, очевидно, п. Гроссман, редактор перекладу, переклав так: Betriebsstatistik. Лихо з російськими перекладами! Треба сказати: «статистики сільськогосподарських підприємств».

стоять дані *про кількість землі* у цих 6%. *Давід ці дані замовчує.* А замовчує він їх тому, що вони руйнують його теорію. «В руках 1932 хазяїв, тобто 5,94% усіх городників»,— писав я з приводу саме цих даних (стор. 220 статті в «Образовании» *),— «зосереджено більше половини, 51,39%» усієї землі, що є під торговельними городами. З цих 1932 городників 1441 мають 2—5 ha городів; у них в середньому припадає по 2,76 ha городньої землі і по 109,6 ha *всієї землі*. П'ять і більше гектарів городу має 491 хазяїн, володіючи в середньому 16,54 ha городу і 134,7 ha *всієї землі* (там же).

Отже, *тільки* 6% городників концентрують 51,39% усієї городньої землі. Це — великі капіталісти, у яких городи є *доповненням* капіталістичного землеробства (господарства в 100—135 гектарів). Отже, торговельне городництво у величезній мірі сконцентроване капіталістично. А Давід має... сміливість твердити, що «процвітає дрібне виробництво», тобто виробництво без найманої праці. Про те, які розміри господарства в торговельному городництві вимагають допомоги найманих робітників, *він не дає відомостей*.

Так поводиться вчений Давід із статистикою. Приклад його поводження з монографіями — той самий горезвісний Гехт, що на нього посилалися пп. Булгаков, Герц, Чернов (див. вище, стор. 203—207 **). У своїй «праці» Давід переказує Гехта на двох сторінках (стор. 394—395). І *як* переказує? *Ні звука про найману працю.* Ні звука про те, що Гехт прикрашує «*осілість*» фабричного робітника з клаптиком землі, змішуючи робітників разом із заможним селянством. Ні звука про те, що, при «процвітанні» невеликого числа заможних селян, маса перебуває в такому становищі, що доводиться навіть, продаючи молоко, заміняти його дешевшим маргарином.

Давід не тільки мовчить про це, а заявляє навіть, що «Гехт наводить надзвичайно цікаві дані про високі життєві потреби цих селян» (стор. 395). Грубіший буржуазний апологетизм важко собі уявити.

---

* Див. цей том, стор. 204. *Ред.*
** Див. цей том, стор. 148—156. *Ред.*

До речі, з приводу цих даних Гехта про продаж молока селянами для купівлі дешевшого маргарину. Здавалося б, це — найбільш загальновідомий факт для економіста. Маркс ще в 1847 році в «Злиденності філософії» говорив про погіршення народного харчування капіталізмом [99]. В Росії ще з часів Енгельгардта [100] (70-ті роки) багато, багато раз відзначали це явище всі, хто хоч трохи сумлінно вивчав прогрес капіталізму в молочному господарстві. «Вчений» Давід цього не помітив. Він навіть хихикає над такими вказівками соціалістів.

На стор. 427—428 книги Давіда ми читаємо насмішки над Каутським, який говорить, що збірні молочарні, розвиваючи продаж молока селянами, погіршують їх харчування. Щоб читач міг оцінити належно німецького народника Давіда, ми наведемо його власні слова:

«...Всі інші люди мають звичку в тому разі, якщо одержать більший доход, вжити з нього дещо і на користь своєму шлункові. Така вже, так би мовити, природа людини, що вона дуже охоче їсть що-небудь краще, якщо тільки вона має для цього трохи грошей. І от, дуже і дуже дивно, що один лише селянин, який одержував, завдяки товариству, як усі визнають, більше грошей, ніж раніше, за своє молоко і свої свині, робить зовсім не так, як усі інші смертні» і т. д., і т. д., і т. д.

На це блазенство реакційного міщанина відповідати не варт, звичайно. Досить показати його читаючій публіці, досить витягти його на світ божий з-під купи незв'язаних агрономічних цитат, розкиданих по 550 сторінках. Досить відзначити, що *цитований Давідом* буржуазний апологет Гехт і той визнає погіршення харчування *як факт* внаслідок заміни проданого молока дешевим маргарином. Це стосується до південної Німеччини, до області, де переважає дрібноселянське господарство. З іншої області — Східної Пруссії — ми маємо цілком аналогічне повідомлення Klawki (див. вище, стор. 213 і 214 *), що дрібні селяни «дуже мало вживають масла і незбираного молока».

Буржуазний апологетизм Давіда можна простежити в усіх чисто питаннях, які він зачіпає. Він оспівує,

---

* Див цей том, стор. 165—167. *Ред.*

наприклад, молочні товариства Німеччини і Данії на десятках сторінок (413—435 та ін.). Він наводить і статистику... тільки про зростання кількості товариств! Даних німецької статистики про концентрацію «товариського» молочного виробництва в руках капіталістичних великих господарств (див. вище, стор. 242 *) він *не наводить*. Давіди не помічають таких даних у тій статистиці, якою вони користуються!

«Організовані в товариства датські селяни,— говорить Давід,— перевершили навіть приватновласницькі ферми великих земельних власників». Далі йде приклад: цитата з 46-ої доповіді дослідної лабораторії про те, що масло товариств кращої якості, ніж поміщика. І Давід продовжує:

«Таких результатів досягли селяни, що колись у своїх маленьких господарствах виготовляли тільки нижчої якості масло, за яке вони виручали ледве половину ціни, одержуваної великими власниками. До того ж *тут, по суті, йде мова про середніх і дрібних селян* (курсив Давіда). В 1898 р. в Данії було 179 740 корівників; з цього числа тільки 7544, тобто 4%, мали по 30 і більше корів; 49 371, тобто 27,82%, мали кожен від 10 до 29 корів; Менше 10 голів худоби мали 122 589, тобто 68,97% корівників. Більша половина останніх, а саме 70 218 корівників,— що становить 39,85% усього числа — мали тільки 1—3 голови, тобто належали до дрібних господарств. Що з числа дрібних селянських господарств значна більшість бере участь у товариських організаціях, доводиться тим фактом, що в 1900 році, при загальному числі коло 1 110 000 молочних корів у Данії, молоко 900 000 корів приблизно здавалося в товариські молочарні» (424 стор.).

Так аргументує вчений Давід. Точних даних про розподіл числа корів у господарствах різних груп він уникає, йому неприємно наводити їх. Але вже з тих уривкових цифр, які він навів, видно повне перекручення ним дійсності. Порівнюючи загальне число корів з розподілом корівників за числом штук худоби в них, ми маємо таку — *правда, приблизну* ** картину, але безсумнівно, загалом і в цілому, вона відповідає дійсності:

---

* Див. цей том, стор. 204—206. *Ред.*

** Приблизні ці цифри, по-1-е, тому, що число корів дано за 1900 р., а число господарств за 1898; по-2-е, тому, що число корів по групах господарств довелось визначити приблизно, бо точних цифр нема у Давіда. Частку великого господарства ми взяли меншу проти дійсності: 7544 гос-

Данія	Число господарств тисяч	Число корів у них тисяч	На 1 господарство корів
Господарств з 1— 3 коровами	70	100	1,43
» » 4— 9 »	52	250	4,81
» » 10—29 »	49	550	11,22
» » 30 і більше »	8	200	25,00
Всього	179	1 100	6,14

Із цих цифр видно, по-1-е, що концентрація молочного скотарства в Данії *дуже велика*. 750 тисяч корів із 1100, тобто *понад дві третини загального числа*, належить *великим господарствам*, 57 тисячам із 179, тобто менше ніж третині загального числа хазяїв. Такі господарства не обходяться, певна річ, без найманої праці, раз вони мають по 10 і більше корів. Значить, Давід «не помітив», що розмір скотарського господарства тут зовсім не дрібний; з кількості землі не можна судити про датських господарів. Давід «не помітив», що величезна кількість дрібних господарств має тут, як всюди і завжди в капіталістичному землеробстві, мізерну частку загального виробництва. Дрібних господарів 70 тис., тобто майже 40%, а в них $^1/_{11}$ загального числа корів.

По-друге, наведені цифри показують, що *благами товариств* і в Данії, як у Німеччині, користуються *головним чином капіталісти*. Якщо з 1100 тис. корів молоко від 900 тис. здається до молочарень, значить 200 тис. корів залишаються *поза* «благами» товариського збуту. Це переважно корови найдрібніших господарів, бо ми бачили з даних відносно Німеччини, що в господарствах до 2 ha тільки 0,3% усіх господарств беруть участь у молочних товариствах, а в господарствах з 100 і більше ha — 35,1%. Отже, все змушує припустити, що дрібні господарі (70 тисяч господарів із 100 тисяч

подарства мають по 30 і більше корів кожне. Це дає, навіть якщо взяти minimum, тобто по 30 корів на господарство, 7544 × 30 = 226 320 корів. Ми взяли *меншу* цифру, бо інакше розміри дрібних господарств надто наближаються до мінімальних, а не максимальних меж груп.

корів) найменше користуються вигодами товариського збуту.

Приклад Данії побиває Давіда цілком, доводячи перевагу саме не дрібних і не середніх, а великих господарств у виробництві молочних продуктів.

Щоб трохи оживити ці мертві цифри й таблиці, щоб показати класовий характер буржуазного землеробства (цілком ігнорований тупим міщанином Давідом), наведемо видатний факт з історії робітничого руху в Данії. В 1902 році датські судновласники знизили плату кочегарам. Ті відповіли страйком. Спілка всіх портових робітників підтримала їх, теж припинивши роботу. Але... страйк не вдалося зробити загальним, поширити на всі порти Данії. «Порт Есб'єрг (на західному березі Данії, важливий в торгівлі з Англією), що має таке величезне значення у вивозі датських сільськогосподарських продуктів, не вдалося втягти в страйк, бо датські сільськогосподарські товариства заявили, що вони негайно пошлють потрібну кількість своїх членів для роботи по вантаженню суден; датські селяни не дозволять припинити вивіз своїх продуктів» *.

Отже, датські товариства стали на бік хазяїв-судновласників проти робітників і погубили страйк. Цілком зрозуміло, звичайно, що капіталісти-фермери, які мають по 10 і більше корів, підтримали капіталістів же проти робітників. Незрозуміло тільки, що називають себе соціалістами такі письменники, як-от Давід, які затушовують класову боротьбу.

В питанні про з'єднання сільських господарств з технічними виробництвами (цукроваріння, винокуріння і т. д.), Давід робить *цілком ту саму* помилку, що й п. Булгаков. Подібно до російського професора, німецький «вчений» опортуніст *просто списав* таблички з німецької анкети, не подумавши, до чого ці таблички стосуються! Каутський твердить, що цукрове виробництво є зразок сільськогосподарської *великої* індустрії. Давід на спростування цього наводить, подібно до

* *Emil Helms*. «Die socialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Dänemark». Lpz. 1907. S. 138 (*Еміль Гельмс*. «Соціал-демократичний і професійний рух в Данії». Лейпціг, 1907, стор. 138. *Ред.*).

Булгакова, цифри, які показують, що дрібних господарств, з'єднаних з технічними виробництвами, більше, ніж великих (стор. 406, 407, 410 у Давіда). Про те, що взагалі дрібних господарств більше, ніж великих, учений статистик забув. Замість визначення процента з'єднаних з технічними виробництвами господарств до всього числа господарств даної групи, він списав табличку, яка дає процент таких господарств по групах до загального їх підсумку. Я вже докладно показав цю помилку п. Булгакова вище (див. стор. 237 і 238 *). Лишається тільки зауважити, що настільки ж науково-сумлінний Е. Давід не потрудився теж глянути на дані *про частку землі* під буряковими посівами, які є в руках капіталістів.

До яких комічних меж доходить тотожність душ німецького опортуніста і російського ліберального професора, видно з того, що вони не тільки однаково недбало і невміло користуються статистикою, а й однаково недбало цитують Маркса. Давід, подібно до Булгакова, визнає «закон спадної родючості грунту». Правда, він намагається викласти його з особливими обмеженнями, обставити особливими умовами, але справа від цього анітрохи не стає кращою. Наприклад, на стор. 476-ій Давід говорить, що «закон цей взагалі не стосується питання про коливання продуктивності при переході з одного науково-технічного рівня на другий. Закон зайнятий тільки коливанням продуктивності на одному і тому самому науково-технічному рівні». Це якраз те *обмеження* горезвісного закону, яке я вказав проти п. Булгакова (див. вище, стор. 165, 166 **), причому я додав тоді ж, що це буде «закон» «настільки відносний, що ні про який закон *і навіть ні про яку кардинальну особливість землеробства не може бути й мови»*.

Тимчасом Давід продовжує зводити цей закон в особливість землеробства. Виходить неймовірна плутанина, бо при незмінності «науково-технічних» умов і в промисловості надто обмежені додаткові вкладення капіталу.

---

* Див. цей том, стор. 198—200. *Ред.*

** Див. цей том, стор. 95—98. *Ред.*

«Відсталість сільського господарства,— говорить Давід у заключному розділі,— пояснюється, по-1-е, *консервативністю органічних сил природи,* щб виявляється в законі спадних урожаїв» (501). В цьому висновку вже викинуто за борт щойно виставлене положення, що «закон» не стосується до переходів на вищий технічний рівень! «Консервативність сил природи» є просто словесний викрут реакційного міщанства, нездатного зрозуміти *суспільні* умови, які гальмують особливо розвиток сільського господарства. Давід виявляє нерозуміння того, що до цих *суспільних* умов належать: по-перше, залишки феодалізму в землеробстві, нерівноправність наймитів і т. д., і т. ін., а по-друге, *земельна рента,* що роздуває ціни і *закріплює* високі ренти *в ціні землі.*

«Ми думаємо,— пише Давід,— що тепер німецьке землеробство не могло б виробляти потрібної кількості хліба з тією продуктивністю, яка, завдяки заокеанському виробництву, вважається нормальною з точки зору світового господарства. Закон спадних урожаїв не дозволяє без зниження продуктивності необмежено збільшувати кількість продуктів на обмеженій площі землі» (519 — остання фраза у Давіда підкреслена).

Ви подивіться на цього економіста! Він заявляє, що «закон» спадних урожаїв зайнятий *тільки* коливанням продуктивності на одному і тому самому науково-технічному рівні (476). А висновок говорить: «закон не дозволяє «необмежено» збільшувати кількість продуктів» (519)! Звідки ж випливає, що німецьке землеробство *не могло б бути піднесено* на дальший «науково-технічний рівень», якби не перешкоджала приватна власність на землю, якби не перешкоджала роздута рента, якби не перешкоджала безправність, забитість і приниженість наймита, якби не перешкоджали дикі середньовічні привілеї юнкерства??

Буржуазний апологет, природно, старається ігнорувати суспільні й історичні причини відсталості землеробства, звертаючи вину на «консервативність сил природи» і на «закон спадної родючості». Нічого, крім апологетики і тупоумства, немає в цьому горезвісному законі.

А щоб прикрити свій ганебний відступ до старих передсудів буржуазної економії, Давід цілком так само, як і Булгаков, підносить нам брехливе посилання на Маркса. Давід цитує *ту саму сторінку* III тому «Капіталу» (III B., II Theil, S. 277), яку наводив і п. Булгаков! (Дивись стор. 481 у Давіда і вище розгляд п. Булгакова, стор. 171 і 172 *.)

Те, що сказано мною про *наукову сумлінність* п. Булгакова, *цілком* стосується і Давіда. Пан Булгаков перекрутив цитату з Маркса. Давід обмежився наведенням перших слів тієї самої цитати: «Про спадну продуктивність грунту при послідовних застосуваннях капіталу дивись у Лібіха» («Das Kapital», III B., II Theil, S. 277)[101]. Подібно до Булгакова, Давід перекрутив Маркса, подавши читачеві справу так, ніби це — єдина вказівка Маркса. На ділі, повторюємо, кожен, хто читав III том «Капіталу» (і другу частину другого тому «Theorien über den Mehrwert»[102]), знає протилежне. Маркс *десятки разів* показує, що випадок *зниження* продуктивності додаткових вкладень капіталу він вважає цілком рівноправним, однаково можливим, як і випадок *підвищення* продуктивності додаткових вкладень капіталу.

У примітці на стор. 481-ій Давід обіцяє в майбутньому розглянути зв'язок цього закону з рентою, а також «критично розглянути спробу Маркса розвинути і розширити теорію ренти, відкинувши основи, дані Мальтусом і Рікардо».

Беремося сказати наперед, що критичний розгляд Давіда буде повторенням буржуазних передсудів à la п. Булгаков або... à la товариш Маслов.

Перейдемо до розгляду ще одного абсолютно невірного положення Давіда. Спростовувати його апологетику або перекручення статистики надто вже невдячна робота. До того питання, до якого ми переходимо, ми маємо деякі нові дані, які дозволяють протипоставити *фактичну* картину дійсності теоріям сучасного міщанства.

---

* Див. цей том, стор. 103—107. *Ред.*

XI

СКОТАРСТВО В ДРІБНОМУ І ВЕЛИКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

«Критики» або бернштейніанці в аграрному питанні, захищаючи дрібне виробництво, посилаються особливо часто на таку обставину. Дрібні землероби на дану одиницю земельної площі тримають незрівнянно більше худоби, ніж великі. Отже — кажуть — дрібні землероби краще удобрюють грунт. Їхнє господарство стоїть вище в технічному відношенні, бо удобрення відіграє вирішальну роль в сучасному землеробстві, а добриво, яке дає худоба, що утримується в господарстві, в багато разів переважає всі і всякі штучні добрива.

Ед. Давід у своїй книзі «Соціалізм і сільське господарство» надає цьому доводові вирішального значення (стор. 326, 526, 527 рос. перекладу). Він пише курсивом: «гній — душа землеробства» (стор. 308) і робить з цієї істини головну основу свого захисту дрібного землеробства. Він наводить німецьку статистику, яка показує, що в дрібних господарствах на одиницю площі тримають значно більше худоби, ніж у великих. Давід переконаний, що ці дані остаточно вирішують на його користь питання про переваги великого і дрібного виробництва в землеробстві.

Придивимося ближче до цієї теорії і гнойової душі сільського господарства.

Головний довід Давіда і його численних прихильників з буржуазних економістів — статистичний. Порівнюється кількість худоби (на одиницю площі) в господарствах різного розміру. При цьому мовчазно припускається, що порівнюються величини однорідні, тобто що однакова кількість худоби одного певного виду являє собою і у великих і в дрібних господарствах рівну, так би мовити, сільськогосподарську цінність. Припускається, що однакова кількість худоби дає однакову кількість гною, що худоба відзначається більш-менш однаковими якостями в господарствах великих і дрібних і т. ін.

Очевидно, що від правильності цього звичного мовчазного припущення залежить цілковито доказове зна-

чення розглядуваного доводу. Чи правильне це положення? Якщо від голої і грубої огульної статистики перейти до аналізу суспільно-господарських умов дрібного і великого землеробського виробництва в цілому, то ми побачимо відразу, що якраз те, що треба довести, приймається цим положенням за доведене. Марксизм твердить, що в дрібному виробництві умови утримування худоби (а також, як ми бачили, умови обробітку землі та утримування робітника-землероба) *гірші* за ці умови у великому господарстві. Буржуазна політична економія, а за нею бернштейніанці твердять протилежне: внаслідок *працьовитості* дрібного землероба умови утримування худоби набагато кращі в дрібному господарстві, ніж у великому. Щоб знайти статистичні дані, які пролили б світло на *це* питання, потрібна зовсім не та статистика, якою оперує Давід. Потрібне статистичне дослідження не про кількість худоби в господарствах різних розмірів, а про якість її. В німецькій економічній літературі є таке дослідження, може, навіть не одне. І надзвичайно характерно, що Давід, який заповнив свою книгу безліччю цитат, що не йдуть до діла, з усіляких агрономічних праць, обминув якраз повним мовчанням наявні в літературі спроби виявити внутрішні умови господарства дрібного і великого, на основі детальних обслідувань. З однією з таких праць, яку Давід несправедливо обминув, ми й ознайомимо читача.

Відомий німецький письменник у питаннях сільського господарства, Дрекслер, надрукував результати одного монографічного «сільськогосподарського статистичного обслідування», про яке він справедливо висловився, що «точністю результатів воно навряд чи має собі рівне». У провінції Ганновер були обслідувані 25 селищ (22 села і три поміщицькі економії), причому про кожне господарство окремо збирали дані не тільки про кількість землі і кількість худоби, *а й про якість худоби*. Для визначення якості худоби було вжито особливо точного способу: встановлювано *живу вагу* *

* Давід прекрасно знає цей спосіб агрономів — визначати живу вагу окремих штук худоби. На стор. 367 він докладно розповідає, яка жива вага *різних порід* м'ясної, молочної, робочої рогатої худоби і т. д. Він

кожної штуки худоби в кілограмах «на основі якомога точнішої оцінки окремих штук худоби,— оцінки, зробленої тямущими людьми». Виходили дані про живу вагу кожного виду тварин у господарствах різного розміру. При цьому обслідування було повторне: перше в 1875 році, друге в 1884. Дані надруковані Дрекслером* в сирому вигляді, по кожному з трьох маєтків і по трьох групах сіл, причому селянські господарства в селах поділено на сім груп за кількістю землі (понад 50 гектарів, 25—50, 12,5—25, 7,5—12,5, 2,5—7,5, 1,25—2,5 і до 1,25 гектара). Якщо взяти до уваги, що дані Дрекслера стосуються до 11 різних видів худоби, то читачеві ясна стане складність усіх цих таблиць. Щоб добути зведені дані, які давали б змогу оглянути загальні і основні висновки, ми поділимо *всі* господарства на *п'ять* головних груп: а) великі маєтки; б) селянські господарства, що мають понад 25 ha (гектарів) землі; в) від 7,5 до 25 ha; г) 2,5—7,5 ha і д) менше від 2,5 ha.

Число господарств у цих групах і кількість землі у них були в 1875 і 1884 роках такі:

	У 1875 році			У 1884 році		
	Число господарств	Землі у них	Землі на 1 госп.	Число господарств	Землі у них	Землі на 1 госп.
	(В гектарах = ha)					
а) Маєтки	3	689	229	3	766	255
б) Госп. з 25 і більше ha	51	1 949	38	58	2 449	42
в) » » 7,5—25 ha	274	3 540	13	248	3 135	12
г) » » 2,5—7,5 »	442	1 895	4,3	407	1 774	4,3
д) » до 2,5 »	1 449	1 279	0,88	1 109	1 027	0,92
Всього	2 219	9 352	4,2	1 825	9 151	5,0

списує ці дані у агрономів. Йому і на думку не спадає, що економістові взагалі, соціалістові особливо, важлива не відмінність порід худоби, а відмінність *умов її утримування* в дрібному і великому, в «селянському» і капіталістичному господарстві.

* За 1875 в «Schriften des Vereins für Sozialpolitik», Band XXIV, S. 112 («Bäuerliche Zustände», B. III), а за 1884 рік в «Thiel's landwirtschaftliche Jahrbücher», Band XV (1886) («Праці Союзу соціальної політики», том XXIV, стор. 112 («Становище селян», том III), а за 1884 рік в «Сільськогосподарських щорічниках Тіля», том XV (1886). *Ред.*).

Щоб пояснити ці цифри, спинимося насамперед на економічному типі господарств різних розмірів. Дрекслер вважає, що всі господарства з $7^1/_2$ і більше гектарів землі не обходяться без найманої праці. Виходить (у 1875 р.) 325 селянських господарств, що наймають робітників. Всі господарства, що мають до $2^1/_2$ ha, мусять найматися самі. З господарств, що мають від 2,5 до 7,5 ha (середній розмір = 4,3 ha), половина, за розрахунком Дрекслера, обходиться без роботи по найму, а друга половина мусить відпускати найманих робітників. Отже, всього з селянських господарств 325 капіталістичних, 221 дрібне «трудове» (як сказали б наші народники), що не наймає і не наймається, і 1670 напівпролетарських, які наймаються.

На жаль, групування Дрекслера розходиться з групуванням загальної німецької статистики, яка за середнє селянство вважає господарів з 5—20 ha. Та все ж лишається безсумнівним факт, що більшість цих середніх селян не обходиться без наймання робітників. «Середні» селяни в Німеччині — дрібні капіталісти. А селяни, що не наймають і не наймаються, становлять мізерну меншість: 221 з 2216, тобто одну десяту частину.

Отже, взяті у нас групи господарств за їх економічним типом характеризуються так: а) великі капіталістичні господарства; б) середні капіталістичні («гросбауери»); в) дрібні капіталістичні; г) дрібноселянські і д) напівпролетарські.

Загальне число господарств і загальна кількість землі у них зменшилася з 1875 по 1884 рік. Зменшення це припадає головним чином на дрібні господарства: ті, що мають до $2^1/_2$ ha, скоротилися числом з 1449 до 1109, тобто на 340 господарств, майже на чверть. Навпаки, число найбільших господарств (понад 25 ha) виросло з 54 до 61, а кількість землі у них з 2638 ha до 3215 ha, тобто на 577 гектарів. Отже, загальне поліпшення господарства і підвищення культури в даній місцевості, яким захоплюється Дрекслер, означає зосередження сільського господарства в руках *дедалі меншого* числа власників. «Прогрес» виштовхнув з землеробства майже 400 господарів з 2219 (на 1884 рік

залишилося 1825) і у решти підвищив середню кількість землі на господарство з 4,2 гектара до 5. В одній місцевості капіталізм концентрує дану галузь землеробства і виштовхує в пролетаріат ряд дрібних господарів. У другій місцевості зростання торговельного землеробства створює ряд нових дрібних господарств (наприклад, молочне господарство в приміських селах і в цілих країнах, що постачають продукти за кордон, от як Данія). По третіх місцевостях дроблення середніх господарств збільшує число дрібних. Огульна статистика прикриває всі ці процеси, для вивчення яких потрібні детальні дослідження.

Прогрес сільського господарства в описуваній місцевості виявився особливо в поліпшенні скотарства. При цьому загальне число штук худоби зменшилося. В 1875 році було 7208 штук худоби (в переводі на велику), в 1884 — 6993. Для огульної статистики це зменшення кількості худоби було б ознакою занепаду скотарства. На ділі поліпшилась якість худоби, так що, коли взяти не число штук худоби, а загальну «живу вагу» їх, то матимемо 2 556 872 кілограми в 1875 р. і 2 696 107 кг. в 1884 році.

Капіталістичний прогрес скотарства виявляється не тільки, іноді навіть не стільки, в збільшенні числа, скільки в поліпшенні якості, в заміні гіршої худоби кращою, в збільшенні корму і т. д.

Середнє число штук худоби на одно господарство становило:

	В 1875 році			В 1884 році		
	Великої худоби	Дрібної	Всього	Великої худоби	Дрібної	Всього
	(В переводі на велику)					
а) Маєтки	105	69	174	110	41	151
б) Госп. з 25 і більше ha	13,2	11,0	24,2	13,7	10,5	24,2
в) » » 7,5— 25 »	5,4	3,8	9,2	4,9	4,2	9,1
г) » » 2,5— 7,5 »	2,2	1,4	3,6	2,2	1,8	4,0
д) » до 2,5 »	0,3	0,6	0,9	0,4	0,7	1,1
Всього	1,7	1,5	3,2	2,0	1,8	3,8

У найбільших господарствах кількість худоби зменшилася. В найдрібніших зросла і зросла тим швидше, чим дрібніше господарство. Здавалося б, прогрес дрібного виробництва і регрес великого? тобто підтвердження теорії Давіда?

Але досить взяти дані про *середню вагу* худоби, і ілюзія розвіюється.

	Середня вага (в кілограмах) штуки худоби					
	В 1875 році			В 1884 році		
	Великої	Дрібної *	Всього	Великої	Дрібної	Всього
а) Маєтки	562	499	537	617	624	619
б) Госп. з 25 і більше ha	439	300	376	486	349	427
в) » » 7,5—25 »	409	281	356	432	322	382
г) » » 2,5— 7,5 »	379	270	337	404	287	352
д) » до 2,5 »	350	243	280	373	261	301
Середне	412	256	354	446	316	385

Перший висновок з цих даних полягає в тому, що якість худоби тим краща, чим більші розміри господарства. Різниця в цьому відношенні між господарствами капіталістичними і дрібноселянськими або напівпролетарськими виявляється величезною. Наприклад, в 1884 році ця різниця між господарствами найбільшого і найменшого розміру перевищує *сто процентів:* середня вага середньої штуки худоби у великокапіталістичних господарствах 619 кілограмів, а в напівпролетарських — 301, тобто більш як удвоє менша! Можна судити з цього, як поверхово міркує Давід і його однодумці, коли вони припускають однаковість якості худоби у великому і дрібному господарстві.

Вище ми вже вказували, що утримування худоби взагалі гірше в дрібному господарстві. Тепер ми маємо фактичне підтвердження цього. Дані про живу вагу худоби дають найточніше уявлення про *всі* умови утримування худоби: корм, приміщення, робота, догляд —

* Різну дрібну худобу переведено на велику за звичайними нормами. За один рік по одному з 11 видів худоби число штук визначено приблизно: дані є тільки про вагу, а не про число штук.

усе це підсумовується, так би мовити, в результатах, які в монографії Дрекслера знайшли собі статистичний вираз. Виявляється, що вся «працьовитість» дрібного селянина в догляді за худобою — працьовитість, оспівана нашим п. В. В. і німецьким Давідом,— неспроможна навіть приблизно врівноважити вигоди великого виробництва, яке дає продукт удвоє кращої якості. Капіталізм засуджує дрібного селянина на вічне поневіряння, на даремне марнування праці,— бо найпильніший догляд за худобою при недостачі засобів, при недостачі корму, при поганій якості худоби, при поганому приміщенні і т. ін. рівнозначний даремному марнуванню праці. Буржуазна політична економія у своїй оцінці висуває на перший план не це розорення і гноблення селянина капіталізмом, а «працьовитість» трудящого (який трудиться *на капітал* при найгірших умовах експлуатації).

Другий висновок з наведених даних полягає в тому, що якість худоби за вказане десятиліття поліпшилася в середньому, поліпшилась також у всіх розрядах господарства. Але в результаті цього загального поліпшення відмінність умов скотарства у великому і дрібному господарстві стала не менш, а *більш* значною. Загальне поліпшення не зрівняло великі і дрібні господарства, а поглибило прірву між ними,— бо велике господарство випереджає дрібне в цьому процесі поліпшення. Ось порівняння середньої ваги середньої штуки худоби по групах у 1875 і в 1884 роках:

	Середня вага середньої штуки худоби в кілограмах		Збільшення на	Збільшення у процентах
	1875	1884		
а) Маєтки	537	619	+82	+15,2
б) Госп. з 25 і більше ha	376	427	+51	+13,6
в) » » 7,5 — 25 »	356	382	+26	+ 7,3
г) » » 2,5 — 7,5 »	337	352	+15	+ 4,4
д) » до 2,5 »	280	301	+21	+ 7,5
Середнє	354	385	+31	+ 8,7

Поліпшення найбільше у великокапіталістичних, потім середньокапіталістичних господарствах, зовсім мізерне в дрібноселянських і дуже незначне в інших. Дрекслер, як і величезна більшість агрономів, що пишуть про питання сільськогосподарської економії, помітив саму лише технічну сторону справи. У своєму п'ятому висновку з порівняння 1875 і 1884 років він говорить: «Спостерігається дуже значний прогрес у скотарстві *: зменшення кількості голів худоби і поліпшення якості; середня жива вага штуки худоби значно підвищилася в кожній із трьох груп сіл **. Це означає, що *більш чи менш повсюди* (ziemlich allgemein) сталося істотне поліпшення у вирощуванні худоби, в кормі і в догляді худоби».

Підкреслені нами слова: «більш чи менш повсюди» свідчать якраз про ігнорування автором суспільно-економічної сторони питання; «більш» стосується до великих господарств, «менш» до дрібних. Дрекслер не помітив цього, бо звернув увагу тільки на дані про групи сіл, а не про групи господарств різного типу.

Перейдемо тепер до даних про робочу худобу, які проливають світло на умови господарства у вузькому розумінні слова землеробського. За кількістю робочої худоби розглядувані нами господарства характеризуються такими цифрами:

	Штук робочої худоби в середньому на 1 господарство	
	1875	1884
а) Маєтки	27	44
б) Господарств з 25 і більше ha	4,7	5,5
в) » » 7,5 — 25 »	2,1	2,4
г) » » 2,5 — 7,5 »	1,3	1,5
д) » до 2,5 »	0,07	0,16
Середнє	0,7	1,0

* Дрекслер говорить тут про всю худобу, крім робочої (так зв. Nutzvieh). Ми наведемо нижче дані про робочу худобу окремо. Загальний висновок залишається той самий, хоч би які види худоби чи хоч би які групи видів худоби ми брали.

** Дрекслер ділить 22 села на три групи за географічним положенням та ін. умовами господарства. Ми брали тільки зведені дані, щоб не заха-

Отже, господарства напівпролетарські (до 2,5 ha — таких господарств у 1884 році було 1109 із 1825) у величезній більшості своїй цілком позбавлені робочої худоби. Ці господарства не можна і вважати за землеробські господарства в справжньому значенні слова. В усякому разі, за умовами застосовування робочої худоби не можна порівнювати з великими господарствами такі, що в 93% або в 84% зовсім не використовують робочої худоби. Коли ж ми порівняємо в цьому відношенні великі капіталістичні господарства і дрібноселянські, то побачимо, що в перших (група а) 132 штуки робочої худоби припадає на 766 ha землі, в останніх (група г) 632 штуки на 1774 ha (1884 р.), тобто в перших 1 штука робочої худоби припадає на *шість* приблизно гектарів, в останніх — на *три* приблизно гектари. Ясно, що дрібні господарства несуть *удвоє* більший видаток на утримування робочої худоби. Дрібне виробництво означає роздроблення технічних засобів господарства і марнування праці внаслідок цього роздроблення.

Почасти причиною цього роздроблення є те, що дрібним господарствам доводиться вдаватись до використання робочої худоби *гіршої якості,* а саме до використання корів як робочої худоби. В загальному числі штук *робочої* худоби був такий процент корів:

	В 1875 р.	В 1884 р.
а) Маєтки	—	—
б) Господарств з 25 і більше ha	—	2,5%
в) » » 7,5 — 25 »	6,3%	11,4%
г) » » 2,5 — 7,5 »	60,7%	64,9%
д) » до 2,5 »	67,7%	77,9%
Середнє	27,0%	33,4%

Звідси ясно видно, що використання корів для польових робіт зростає і що в напівпролетарських і дрібноселянських господарствах головною робочою худобою є корови. Давід схильний вважати це за прогрес,—

ращувати статті цифрами. Висновки не змінюються, хоч би які групи сіл ми брали.

зовсім так само, як Дрекслер, що стоїть цілком на буржуазній точці зору і пише в своїх висновках: «Велике число дрібних господарств перейшло до *більш доцільного для них* використання корів як робочої худоби». «Доцільніше» це для дрібних господарів тому, що *дешевше*. А дешевше тому, що краща робоча худоба заміняється гіршою. Захоплюючий Дрекслерів і Давідів прогрес дрібних селян цілком дорівнює прогресові зникаючих ручних ткачів, які переходять до щораз гірших і гірших матеріалів, до покидьків фабричного виробництва.

Середня вага робочих корів становила в 1884 р. 381 кілограм *, тоді як робочих коней — 482 kg, а робочих волів — 553 kg. Цей останній вид робочої худоби, найдужчий, становив у 1884 р. більше половини в усьому складі робочої худоби великих капіталістичних господарів;— коло однієї чверті у середніх і дрібних капіталістів;— менше однієї п'ятої у дрібних селян і менше десятої частини у напівпролетарських господарств. Отже, чим більше господарство, тим вища якість робочої худоби. Середня вага середньої штуки робочої худоби така:

	В 1875 р.	В 1884 р.
а) Маєтки	554	598
б) Господарств з 25 і більше ha	542	537
в) » » 7,5 — 25 »	488	482
г) » » 2,5 — 7,5 »	404	409
д) » до 2,5 »	377	378
Середнє	464	460

Отже, загалом і в цілому робоча худоба *погіршала*. На ділі, у великих капіталістичних господарствах ми бачимо значне поліпшення, в усіх інших застій або погіршення. Щодо якості робочої худоби різниця між великим і дрібним виробництвом теж *виросла* з 1875 по 1884 рік. Перехід дрібних господарств до вживання корів як робочої худоби є загальне явище в Німеччині**.

* Середня вага корів, що не використовувались для польових робіт, 421 kg.

** Див. про це вище, розділ VIII: «Загальні дані німецької с.-г. статистики». (Див. цей том, стор. 182—194. *Ред.*)

І наші дані доводять з документальною точністю, що цей перехід означає погіршення умов с.-г. виробництва, означає збільшення нужди селянства.

Щоб закінчити огляд даних монографії Дрекслера, наведемо ще розрахунок кількості і ваги всієї худоби на одиницю земельної площі, тобто той розрахунок, який Давід робить за даними німецької с.-г. статистики взагалі:

	На 1 ha землі припадає			
	Штук худоби всієї (в переводі на велику)		Ваги всієї худоби в кілограмах	
	1875	1884	1875	1884
а) Мастки	0,77	0,59	408	367
б) Господарств з 25 і більше ha	0,63	0,57	238	244
в) » » 7,5 — 25 »	0,71	0,72	254	277
г) » » 2,5 — 7,5 »	0,85	0,94	288	328
д) » до 2,5 »	1,02	1,18	286	355
Середнє	0,77	0,76	273	294

Дані про число штук худоби на 1 гектар землі, це — ті дані, якими обмежується Давід. У нашому прикладі, як і в німецькому сільському господарстві в його цілому, ці дані показують *зменшення* кількості худоби на одиницю площі у великих господарствах. У 1884 р., наприклад, у напівпролетарських господарствах припадає рівно вдвоє більше худоби на 1 ha, ніж у великокапіталістичних (1,18 проти 0,59). Але ми знаємо вже тепер, що в такому розрахунку порівнюються непорівнянні речі. Дані про вагу худоби показують справжнє співвідношення господарств: велике виробництво виявляється краще поставленим і в цьому відношенні, маючи *maximum* худоби вагою на одиницю площі, а значить, і *maximum* добрива. Таким чином, висновок Давіда, що добривами краще забезпечені, загалом і в цілому, дрібні господарства, прямо протилежний дійсності. І при цьому треба мати на увазі, що наші дані, по-перше, не стосуються штучних добрив, купувати які під

силу тільки заможним господарям, а по-друге, порівняння кількості худоби на вагу прирівнює велику і дрібну худобу, прирівнює, наприклад, 45 625 kg — вагу 68 голів у великому господарстві — і 45 097 kg — вагу 1786 *кіз* у дрібних господарствах (1884 р.). На ділі перевага великих господарств у забезпеченні гнойовим добривом значніша, ніж показують наші цифри *.

Підсумок: фразою «гній — душа сільського господарства» Давід обійшов суспільно-економічні відносини в спеціально скотарському господарстві і подав справу в цілком перекрученому вигляді.

Велике виробництво в капіталістичному землеробстві має величезну перевагу над дрібним щодо якості худоби взагалі, щодо якості робочої худоби зокрема, щодо умов утримування худоби, поліпшення її та утилізації для удобрення.

XII

«ІДЕАЛЬНА КРАЇНА» З ТОЧКИ ЗОРУ ПРОТИВНИКІВ МАРКСИЗМУ В АГРАРНОМУ ПИТАННІ **

Землеробські відносини і порядки в Данії становлять особливий інтерес для економіста. Ми бачили вже ***, як головний представник ревізіонізму в сучасній літературі з аграрного питання, Ед. Давід, посилено використовує приклад датських сільськогосподарських спілок і датської «дрібної селянської» (нібито) культури. Генріх Пудор, працею якого користується Е. Давід, називає Данію «ідеальною країною с.-г. товариств» ****.

* Нагадаємо вищенаведені (розд. VI) (див. цей том, стор. 160. *Ред.*) слова Klawki: «виробництво гною у дрібних господарів гірше: солома в їхніх хлібів коротша, більша частина соломи йде на корм худобі (значить, знов-таки погіршення якості корму), і на підстилку худобі використовується менше соломи».

** Стаття ця становить один розділ (XII) з праці автора «Аграрне питання і «критики Маркса»» — яка ввійшла до його книги «Аграрный вопрос», ч. I (СПБ. 1908), що недавно появилася. Лише випадкова затримка в доставці цього розділу не дозволила дати йому місце в зазначеній книзі. Тим-то й усі посилання в друкованому тепер уривку відносяться до цієї праці.

*** Вл. Ильин. «Аграрный вопрос», ч. I. Стаття «Аграрне питання і «критики Маркса»», розділи X і XI. (Див. цей том, стор. 211—233. *Ред.*).

**** Dr. Heinrich Pudor. «Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen im Auslande», I B. Lpz. 1904, S. V (Доктор Генріх Пудор. «Сільськогосподарські товариства за кордоном», I том, Лейпціг, 1904, стор. V. *Ред.*). Пудор — запеклий ворог марксизму.

І у нас в Росії представники ліберально-народницьких поглядів не менш часто «козиряють» Данією проти марксизму, на користь теорій про життєздатність дрібного господарства в землеробстві,— назвемо, хоча б, промову ліберала Герценштейна в І Думі і народника Караваєва в ІІ Думі.

Порівняно з іншими європейськими країнами, в Данії ми бачимо справді найбільшу поширеність «дрібного селянського» господарства і найбільше процвітання землеробства, що зуміло пристосуватися до нових вимог і умов ринку. Якщо можливе «процвітання» дрібного землеробства в країнах з товарним виробництвом, то, звичайно, Данія з усіх європейських країн є в найкращому становищі в цьому відношенні. Тому докладне ознайомлення з аграрним ладом Данії становить двоякий інтерес. Ми побачимо на прикладі цілої країни, які прийоми ревізіонізму в аграрному питанні і які справжні основні риси капіталістичних аграрних порядків в «ідеальній» капіталістичній країні.

Сільськогосподарська статистика Данії організована на зразок інших європейських країн. Але в деяких відношеннях вона дає докладніші відомості і краще розроблені цифри, що дозволяють врахувати такі сторони питання, які звичайно лишаються в тіні. Почнемо з загальних даних про розподіл господарств на групи за розмірами земельної площі. Звичайну в Данії міру землі «гарткорн» ми будемо переводити на гектари (ha), рахуючи — на підставі вказівок датської с.-г. статистики — по 10 гектарів на 1 гарткорн *.

Датська с.-г. статистика дає відомості про розподіл господарств за 1873, 1885 і 1895 роки, причому всі господарства діляться на 11 груп: без землі, до 0,3 ha (точніше: до $^1/_{32}$ гарткорна), 0,3—2,5 ha, 2,5—10 ha, 10—20, 20—40, 40—80, 80—120, 120—200, 200—300, 300 і зверх того. Щоб не дуже розпорошувати увагу читача, ми з'єднаємо ці групи в 6 більших груп.

---

* «Danmarks Statistik. Statistik Aarbog». 8-de aargang, 1903, p. 31 («Статистика Данії. Статистичний щорічник», 8 рік видання, 1903, стор. 31. *Ред.*), примітка. Всі нижченаведені дані стосуються до Данії у власному розумінні слова, тобто без Борнхольму.

	1873				1885				1895			
	Число господарств	%	Землі ha	%	Число господарств	%	Землі ha	%	Число господарств	%	Землі ha	%
Без землі	31 253	13,3	—	—	35 329	13,6	—	—	32 946	12,4	—	—
До — 2,5 ha	65 490	27,9	54 340	1,5	82 487	31,8	62 260	1,7	92 656	34,8	63 490	1,8
2,5— 10 »	65 672	27,9	333 760	9,1	67 773	26,2	345 060	9,5	66 491	25,0	341 020	9,4
10 — 40 »	41 671	17,7	928 310	25,5	43 740	16,9	966 850	26,5	44 557	16,8	981 070	26,8
40 — 120 »	29 288	12,5	1 809 590	49,6	27 938	10,8	1 722 820	47,1	27 301	10,3	1 691 950	46,4
120 і більше	1 856	0,7	522 410	14,3	1 953	0,7	551 530	15,2	2 031	0,7	568 220	15,6
Всього	235 230	100,0	3 648 410	100,0	259 220	100,0	3 648 520	100,0	265 982	100,0	3 645 750	100,0

Насамперед з цих даних випливає той основний висновок, який раз у раз випускає з уваги буржуазна політична економія і ревізіоністи, що йдуть по її стопах. Це — той висновок, що величезна більшість земель у Данії перебуває в руках землеробів, які господарюють по-капіталістичному. Не може підлягати сумніву, що не тільки господарі, які мають по 120 і більше гектарів землі, ведуть господарство при допомозі найманої праці, але так само і господарі з 40 і більше гектарами землі. Ці дві найвищі групи становили в 1895 році всього 11% загального числа господарств, але в їхніх руках зосереджено 62% всієї кількості землі, тобто більше трьох п'ятих. В основі датського сільського господарства лежить велике і середнє *капіталістичне* землеробство. Розмови про «селянську країну» і про «дрібну культуру» — чистісінька буржуазна апологетика, перекручення фактів різними титулованими і нетитулованими ідеологами капіталу.

Треба зауважити при цьому, що в Данії, як і в інших європейських країнах з цілком усталеним капіталістичним ладом сільського господарства, частка вищих, капіталістичних груп у загальній сумі національного господарства змінюється в часі досить слабо. В 1873 р. у 13,2% капіталістичних ферм було 63,9% усієї землі; в 1885 р. у 11,5% ферм — 62,3% землі. Цю стійкість великого землеробства треба завжди мати на увазі, коли заходить мова про порівняння даних за різні роки, бо в літературі дуже часто можна спостерігати, як такими порівняннями, що стосуються змін *у деталях,* затушовують *основні* риси даного суспільно-економічного укладу.

Маса дрібних господарств у Данії, як і в інших європейських країнах, відіграє мізерну роль у загальній сумі сільськогосподарського виробництва. Загальне число господарств з кількістю землі до 10 ha становило в 1895 р. 72,2% усього числа господарств, а землі у них тільки 11,2%. Це співвідношення залишається теж постійним у своїй основі і в 1885 і в 1873 рр. Дрібні господарства належать часто-густо напівпролетарям, — німецька статистика довела це, як ми бачили, у відно-

шенні до господарств до 2 ha безумовно, а почасти і у відношенні до господарств до 5 ha. Нижче, наводячи дані про кількість худоби в господарствах різних груп, ми побачимо, що про дійсно самостійне і хоч трохи тривке землеробство не може бути й мови у відношенні до маси цих пресловутих представників «дрібної культури». 47,2% господарств, тобто майже половина — пролетарі і напівпролетарі (без землі і до 2,5 ha); 25%, тобто ще чверть господарств (2,5—10 ha) дрібних селян, що живуть в нужді,— така *основа* «процвітання» сільськогосподарського капіталізму в Данії. Звичайно, з даних, що стосуються кількості землі, можна тільки в найзагальніших рисах, у валових підсумках судити про країну з сильно розвиненим торговельним скотарством. Але дані про скотарство, докладно розглядувані нами нижче, тільки *посилюють,* як побачить читач, зроблені висновки.

Тепер подивимося, як змінювався з 1873 по 1895 рік розподіл землі в Данії між великими і дрібними господарствами. Тут нам відразу впаде в очі типово-капіталістичне посилення крайностей і послаблення середніх господарств. Процентна частка числа землеробських господарств (тобто не рахуючи господарств без землі) *збільшується* у найдрібніших господарств до 2,5 ha: 27,9% у 1873 р., 31,8% у 1885 р. і 34,8% у 1895 р. Ця частка *зменшується* далі в *усіх* середніх групах і залишається незмінною (0,7%) *тільки* у найвищої групи, з 120 і більше ha. Процентна частка всієї землі *збільшується* в найбільшому господарстві, 120 і більше ha: 14,3%—15,2%—15,6% за три названі роки, потім *збільшується* менш значно в середньому селянському господарстві (від 10 до 40 ha: 25,5%—26,5%—26,8%), при зменшенні частки всього числа господарств у цій групі; потім неправильно *зростає* в господарстві з 2,5—10 ha (9,1%—9,5%—9,4%) і *безперервно збільшується* в найдрібнішому господарстві (1,5—1,7—1,8). В результаті — цілком виразна тенденція до зростання найбільших і найдрібніших господарств. Щоб ясніше показати це, треба взяти середні розміри господарств по групах за різні роки. Ось такі дані:

	Середні розміри господарств (в гектарах)		
	1873	1885	1895
Господарства до 2,5 ha	0,83	0,75	0,68
» 2,5 — 10 »	5,08	5,09	5,13
» 10 — 40 »	22,28	22,08	22,01
» 40 —120 »	61,00	61,66	61,97
» 120 і більше »	281,40	282,30	279,80
В середньому	15,50	14,07	13,70

З цих даних ми бачимо, що розміри господарств у більшості груп надзвичайно стійкі. Коливання мізерні: 1—2% (наприклад, 279,8—282,3 ha або 22,01—22,28 ha і т. д.). Виняток становлять *тільки* найдрібніші господарства, які, безсумнівно, *дробляться:* зменшення середнього розміру таких господарств (до 2,5 ha) з 1873 по 1885 р. на 10% (з 0,83 до 0,75 ha), так само з 1885 по 1895 р. Загальний приріст усього числа господарств іде в Данії при майже незмінній кількості всієї землі (з 1885 по 1895 р. навіть невелике зменшення загальної кількості землі). При цьому велика частина приросту припадає на найдрібніші господарства. Так, з 1873 по 1895 рік усе число господарств зросло на 30 752 господарства; а число господарств до 2,5 ha зросло на 27 166 господарств. Зрозуміло, що при такій умові зменшення середнього розміру всіх взагалі господарств у Данії (15,5 ha в 1873 р., 14,1 в 1885 р. і 13,7 ha в 1895 р.) означає на ділі *виключно дроблення найдрібніших* господарств.

Ще більш наочним стає відзначене нами явище, коли взяти більш дрібний поділ груп. У передмові до землеробської статистики Данії за 1895 рік («Danmarks Statistik etc. Danmarks Jordbrug». 4-de Raekke, Nr. 9, litra C *) упорядники дають такий розрахунок зміни в числі господарств по групах:

* — «Статистика Данії і т. д. Землеробство Данії». 4 серія, № 9, літера С. *Ред.*

	% збільшення або зменшення	
	з 1885 по 1895 р.	з 1873 по 1885 р.
Господарства з 300 і більше ha	+ 4,2	+ 5,0
» » 200 — 300 »	0	+ 6,1
» » 120 — 200 »	+ 5,2	+ 5,1
» » 80 — 120 »	— 1,5	— 2,1
» » 40 — 80 »	— 2,4	— 5,0
» » 20 — 40 »	+ 1,0	+ 3,6
» » 10 — 20 »	+ 2,8	+ 6,5
» » 2,5 — 10 »	— 1,9	+ 3,2
» » 0,3 — 2,5 »	+ 2,1	+17,8
» » 0 — 0,3 »	+25,1	+37,9

Отже, збільшуються такі карликові господарства, які або присвячені спеціальним культурам, або означають «господарства» *найманих робітників*.

Цей висновок варт відзначити, тому що апологетична професорська «наука» схильна робити висновок із зменшення середнього розміру всіх господарств взагалі про побивання великого виробництва дрібним у землеробстві. На ділі ми бачимо прогрес найбільшого землеробства, стійкість розмірів господарства в усіх групах, крім найдрібнішої, і *дроблення* господарств у цій останній. Це дроблення доводиться приписати занепадові і зубожінню дрібного землеробства: друге можливе пояснення, перехід від агрикультури у вузькому розумінні до скотарства, не може бути прийняте відносно всіх найдрібніших господарств, бо перехід цей відбувається в *усіх* групах, як зараз побачимо. В такій країні, як Данія, для судження про розміри господарства землеробів далеко більше важать дані про скотарство, ніж про площу землі, бо на тій самій площі можливі господарства різних розмірів, коли скотарство і молочне господарство розвиваються особливо швидко.

Са́ме це явище і спостерігається, як відомо, в Данії. «Процвітання» датського сільського господарства залежить головним чином від швидких успіхів торговельного

скотарства з вивозом молочних продуктів, м'яса, яєць і т. д. до Англії. Тут ми зустрічаємося з урочистою заявою Пудора, що Данія «*зобов'язана колосальним піднесенням свого молочного господарства саме децентралізації свого скотарства і скотарського господарства*» (l. c., стор. 48, курсив Пудора). Недивно, що таке перекручення фактів дозволяє собі Пудор, найчистіший торгаш у всій системі своїх поглядів, абсолютно чужий усякому розумінню капіталістичних суперечностей. Але надзвичайно характерно, що за Пудором без критики плентається і міщанин Давід, який через непорозуміння числиться в соціалістах!

На ділі саме Данія показує нам особливо наочно *концентрацію* скотарства в капіталістичній країні. Пудор міг прийти до протилежного висновку тільки завдяки своєму крайньому неуцтву і перекрученню тих *уривків* статистики, які він наводить у своїй книжчині. Пудор наводить — а Давід по-рабському повторює — цифри, які показують розподіл усього числа скотарських господарств Данії за кількістю худоби. Виходить за Пудором, що 39,85% усього числа господарств, *які мають худобу,* мають тільки по 1—3 штуки, потім 29,12% по 4—9 штук і т. д. Отже, робить висновок Пудор, більшість господарств — «дрібні»; «децентралізація» і т. д.

По-перше, Пудор наводить *невірні* цифри. Це доводиться відзначити, бо сей Пудор хвастовито заявляє, що в його праці можна знайти всі «найновіші» статистичні дані, а ревізіоністи «спростовують марксизм», посилаючись на буржуазних писак-неуків. По-друге, і це головне,— *спосіб* аргументації Пудорів і Давідів надто часто повторюють наші кадети[103] і народники, щоб не спинитися на ньому. *Так* міркуючи, неминуче доведеться зробити висновок про «децентралізацію» *промисловості* в найпередовіших капіталістичних країнах, бо *всюди і завжди* процент найдрібніших і дрібних закладів найбільший, а процент великих — мізерний. Пудори і Давіди забувають «дрібницю»: зосередження переважної частини всього виробництва в невеликій частці великих підприємств.

Справжній розподіл усієї рогатої худоби в Данії за останнім переписом 15 липня 1898 р. був такий *:

	Господарств	%	Голів рог. худоби	%
З 1 шт. рогатої худоби	18 376	10,2	18 376	1,0
» 2 » » »	27 394	15,2	54 788	3,1
» 3 » » »	22 522	12,5	67 566	3,9
» 4 — 5 » » »	27 561	15,2	121 721	7,0
» 6 — 9 » » »	26 022	14,4	188 533	10,8
» 10 — 14 » » »	20 375	11,3	242 690	13,9
» 15 — 29 » » »	30 460	16,9	615 507	35,3
» 30 — 49 » » »	5 650	3,1	202 683	11,6
» 50 — 99 » » »	1 498	0,8	99 131	5,7
» 100 —199 » » »	588	0,3	81 417	4,7
» 200 і більше »	195	0,1	52 385	3,0
Всього	180 641	100,0	1 744 797	100,0

Звідси ми бачимо, яку роль у загальному скотарському господарстві Данії відіграють численні дрібні і нечисленні великі господарства, яка є пресловута «децентралізація» виробництва в «ідеальній країні». Дрібних господарств, з 1—3 штуками рогатої худоби, 68 292, тобто 37,9% загального числа; в них 140 730 штук рогатої худоби, тобто всього 8% загальної суми. Майже стільки ж, 133 802 штуки, тобто 7,7%, мають 783 найбільші хазяї, 0,4% загального числа господарів. Перші мають у середньому по 2 з чимсь штуки рогатої худоби, тобто явно недостатню кількість, при якій вести торговельне скотарство, збувати молочні і м'ясні продукти можна тільки на шкоду власному харчуванню (пригадаймо відомі факти: масло продають, а собі купують дешевий маргарин і т. п.). Другі мають в середньому по 171 штуці рогатої худоби. Це — найбільші капіта-

* «Danmarks Statistik. Statistik Tabelvaerk». Femte Raekke, litra C, № 2. Kreaturholdet d. 15 juli 1898. København, 1901 («Статистика Данії. Статистичні таблиці». 5 серія, літера С, № 2. Тваринництво на 15 липня 1898. Копенгаген, 1901. *Ред.*).

лістичні фермери, «фабриканти» молока і м'яса, «вожді» технічного прогресу і всіляких сільськогосподарських спілок, якими захоплюються міщанські поклонники «соціального миру».

Якщо ми з'єднаємо разом дрібних і середніх господарів, то матимемо загальне число власників до 9 штук рогатої худоби — 121 875 господарів, тобто дві третини загального числа господарів (67,5%). У них 450 984 штуки рогатої худоби, тобто чверть загальної суми (25,8%). Майже стільки ж, саме 435 616 штук (25%) мають хазяї, що володіють 30 і більше штуками, причому число цих хазяїв 7931, тобто 4,3% усього числа господарів. Хороша «децентралізація».

Зводячи вищенаведені дрібні поділи датської статистики в три великі групи, маємо:

	Число господарств	%	Голів рог. худоби	%	Середнє на 1 госп.
Госп. з 1—3 гол. рог. худ.	68 292	37,9	140 730	8,0	2,1
» » 4—9 » » »	53 583	29,6	310 254	17,8	5,8
» » 10 і більше » »	58 766	32,5	1 293 813	74,2	22,0
Всього	180 641	100,0	1 744 797	100,0	9,7

Отже, *три чверті* всього скотарського господарства Данії зосереджені в руках 58 766 хазяїв, тобто менше ніж *третини* загального числа господарів. Ця третя частина хазяїв і бере левову пайку вигод з усього «процвітання» капіталізму в сільському господарстві Данії. При цьому треба мати на увазі, що такий високий процент заможних селян і багатих капіталістів (32,5%, тобто майже третина) виходить через штучний спосіб розрахунку, який виключає *всіх безхудібних господарів*. На ділі цей процент далеко нижчий. Все число сільських господарів Данії перепис 1895 року визначив, як ми бачили, в 265 982, а перепис худоби 15 липня 1898 року дає загальне число господарів 278 673. До цього справжнього підсумку всього числа сільських

господарів 58 766 заможних і багатих становитимуть всього 21,1%, тобто *всього п'яту частину*. Якщо беземельні «господарі» становлять 12,4% всього числа сільських господарів Данії (1895 р.: 32 946 із 265 982), то безхудібні * господарі становлять 35,1% *всього числа сільських господарів Данії, тобто більше третини* (1898 р.— 98 032 з 278 673). Можна судити з цього, якого сорту «соціалізм» панів Давідів, які не помічають, що капіталістичне процвітання датського сільського господарства базується на *масовій пролетаризації* сільського населення, на позбавленні засобів виробництва *маси* «сільських господарів».

Перейдемо тепер до даних, що змальовують в цілому і землеробське і все скотарське господарство Данії. Перепис 15 липня 1898 року дає докладні відомості про кількість худоби в різних групах сільських господарів, що володіють тією чи іншою кількістю землі. Число цих груп у датській статистиці дуже велике (14 груп: без землі, до $^1/_{32}$ гарткорна, $^1/_{32}$—$^1/_{16}$, $^1/_{16}$—$^1/_8$, $^1/_8$—$^1/_4$, $^1/_4$—$^1/_2$, $^1/_2$—1, 1—2, 2—4, 4—8, 8—12, 12—20, 20—30, 30 і вище), і ми зводимо дані в шість прийнятих вже нами великих груп (див. стор. 244—245).

З цих даних ми бачимо насамперед, яка велика концентрація *всього* скотарства в Данії. Великі капіталістичні хазяї, що мають понад 40 ha землі, становлять всього *десяту* частку загального числа господарів (10,7%), концентруючи в той же час *понад три п'ятих* усієї землі (62,6%) і *майже половину* всієї худоби: 45,6% всього числа коней, 48,4% всієї кількості рогатої худоби, 32,7% всього числа овець, 44,6% всього числа свиней.

Якщо додати до цих капіталістичних господарів заможне селянство, тобто власників 10—40 гектарів землі, то матимемо трохи більше чверті загального числа господарів (27,0%), що зосереджують дев'ять десятих усієї землі, три чверті всього числа коней, чотири

---

* Точніше господарі без рогатої худоби, бо датська статистика не подає, на жаль, числа господарів, які не мають *ніякої* худоби. Ми дізнаємося з цієї статистики тільки про число власників кожного окремого виду худоби. Але рогата худоба є, безсумнівно, головною основою всього скотарського господарства Данії.

Землеробство і скотарство в Данії

Групи господарств	Число господарств	%	Землі ha	%	Коней	%
Без землі	13 435	4,8	—	—	1 970	0,5
З невідомою кількістю землі	45 896	16,5	?	?	28 909	6,4
До 2,5 ha	80 582	28,9	55 272	1,5	24 540	5,5
2,5 — 10 »	63 420	22,8	323 430	8,9	54 900	12,2
10 — 40 »	45 519	16,3	984 983	27,0	133 793	29,8
40 — 120 »	27 620	9,9	1 692 285	46,4	168 410	37,5
120 і більше »	2 201	0,8	588 318	16,2	36 807	8,1
Всього	278 673	100,0	3 644 288	100,0	449 329	100,0

Примітка. Дані 1893 року розходяться з даними 1895 року відносно часі і від дещо відмінних способів збирання відомостей. Але загальні спів крім 3 645 750 ha розподіленої землі, ще 45 860 ha нерозподілених. Група гос до нижчих груп, про що свідчить кількість худоби.

п'ятих усієї суми рогатої худоби, сім десятих усього числа свиней, майже половину всієї кількості домашньої птиці. Величезна маса «сільських господарів», майже три чверті (73%), володіє менше ніж по 10 гектарів землі, становить загалом і в цілому пролетаризовану і напівпролетаризовану масу, відіграє мізерну роль у загальній сумі землеробського і скотарського господарства всієї країни.

Далі, щодо розподілу різних видів худоби, то в цьому відношенні особливо заслуговують на увагу вівчарство і свинарство. Перше належить до занепадаючих галузей скотарства, невигідних у даний час для більшості європейських країн внаслідок ринкових умов, конкуренції заокеанських країн. Умови міжнародного ринку вимагають заміни вівчарства іншими видами скотарства. Навпаки, розведення свиней належить до особливо вигідних і таких, що швидко розвиваються, галузей м'ясного скотарства в Європі. Статистика показує нам, що і в Данії вівчарство занепадає, розведення свиней особливо швидко збільшується. З 1861 по 1898 рік число овець в Данії зменшилося з 1,7 мільйона штук до

за переписом 15 липня 1898 року

Корів	%	Всієї рогат. худоби	%	Овець	%	Свиней	%	Домашньої птиці	%
3 707	0,3	4 633	0,3	8 943	0,8	8 865	0,8	220 147	2,5
28 072	2,6	42 150	2,4	42 987	4,0	42 699	3,7	780 585	8,9
66 171	6,2	88 720	5,1	99 705	9,3	94 656	8,1	1 649 452	18,8
175 182	16,4	247 618	14,2	187 460	17,5	191 291	16,4	1 871 242	21,4
303 244	28,5	515 832	29,6	383 950	35,7	308 863	26,4	1 957 726	22,3
361 669	33,9	639 563	36,6	310 686	28,9	409 294	35,0	1 998 595	22,8
129 220	12,1	206 281	11,8	40 682	3,8	112 825	9,6	289 155	3,3
1 067 265	100,0	1 744 797	100,0	1 074 413	100,0	1 168 493	100,0	8 766 902	100,0

розподілу господарств за кількістю землі. Це може залежати і від змін у відношення між групами залишаються ті самі. Перепис 1895 року нараховує, подарств «з невідомою кількістю землі» (1898 р.) відноситься в масі своїй

1,1 мільйона. Число голів рогатої худоби зросло з 1,1 мільйона до 1,7 млн. Число свиней зросло з 0,3 млн. до 1,2 млн., тобто збільшилось майже в чотири рази.

І от, порівнюючи розподіл овець і свиней у дрібних і великих господарствах, ми ясно бачимо найбільшу рутинність першого, найменшу пристосовність його до вимог ринку, повільність перебудови господарства відповідно до нових умов. Великі капіталістичні господарства (40—120 ha, 120 і більше ha) скоротили невигідне вівчарство найзначніше (28,9% і 3,8% овець проти 33—37% і 8—12% інших видів худоби). Дрібні господарства менше пристосувались: вони тримають все ще більше овець; напр., господарства до 2,5 ha мають 9,3% всього числа овець проти 6—5% інших видів худоби. Свиней у них 8,1% — *менша* частка, ніж овець. У капіталістів — 35% і 9,6%, тобто *більша* частка, ніж овець. Капіталістичне землеробство далеко краще може пристосуватися до вимог міжнародного ринку. А про селянина і тепер доводиться сказати словами Маркса: селянин стає купцем і промисловцем без тих умов, при яких можна стати справжнім купцем і промис-

ловцем[104]. Ринок *вимагає* від *усякого* господаря, як безумовної необхідності, підкорення новим умовам і швидкого пристосування до них. Але без *капіталу* це швидке пристосування неможливе. Отже, дрібне господарство неминуче засуджене при капіталізмі на найбільшу рутинність, відсталість, найменшу пристосованість до ринку.

Щоб конкретніше уявити собі справжнє господарське лице цієї маси, яка терпить нужду, і невеликої заможної меншості, наведемо дані про середню кількість землі і худоби в господарствах різних груп. Для буржуазної політичної економії (і для панів ревізіоністів) природно затушовувати капіталістичні суперечності; соціалістична політична економія повинна виясняти відмінність *типів* господарства і рівня життя у процвітаючих капіталістичних і у дрібних господарів, що терплять нужду. (Див. таблицю на стор. 247.)

Ці дані з очевидністю показують, що всі три нижчі групи, які становлять половину всього числа господарств — *біднота*. Переважають безкінні і безкорівні «господарі». Тільки в групі з землею до 2,5 ha припадає по одній *цілій* штуці рогатої худоби, овець і свиней. Ясно, що про вигоди від молочного і м'ясного скотарства у цієї *половини* всього числа господарств не може бути й мови. Процвітання датського сільського господарства означає для цієї половини залежність від великих господарів, необхідність шукати «побічних заробітків», тобто так чи інакше продавати свою робочу силу, вічну нужду і напівrозорене господарство.

Звичайно, цей висновок правильний тільки відносно всієї *маси* цих найбідніших господарств. Ми вже зауважували за даними німецької, французької, російської сільськогосподарської статистики, що й серед дрібних за кількістю землі господарств є великі власники худоби, тютюнники і т. ін. Диференціація йде глибше, ніж ми можемо уявити за даними датської статистики. Але ця диференціація, виділяючи в кожній групі мізерну меншість господарств із спеціальними культурами, тільки *посилює* злидні і нужду *більшості* господарів у найбідніших групах.

Групи господарств	Припадає на 1 господарство в середньому						
	Землі ha	Коней	Корів	Всієї рогатої худоби	Овець	Свиней	Домашньої птиці
Без землі	—	0,1	0,3	0,3	0,7	0,7	16,4
З невідомою кількістю землі	?	0,6	0,6	0,9	0,9	0,9	17,0
До 2,5 ha	0,6	0,3	0,8	1,1	1,2	1,2	20,4
» 2,5— 10 »	5,1	0,9	2,7	3,9	2,9	3,0	29,5
» 10 — 40 »	21,6	2,9	6,6	11,3	8,4	6,8	43,0
» 40 — 120 »	61,3	6,1	13,8	23,1	11,2	14,9	72,4
120 і більше »	267,3	16,7	58,7	93,7	18,5	51,2	131,3
В середньому	13,1	1,6	3,8	6,3	3,9	4,2	31,5

Далі, з наведених даних видно також, що і група дрібних селян, які мають від $2^1/_2$ до 10 гектарів, не може вважатися скільки-небудь забезпеченою і міцно в економічному відношенні обставленою. Нагадаємо, що в цій групі 63 тис. господарств, тобто 22,8% загального числа. І в цій групі припадає в середньому на господарство 0,9 коня. Безкінні, мабуть, вживають для запряжки корів, погіршуючи цим умови і землеробського господарства (менш глибока оранка), і скотарського (послаблення рогатої худоби). Корів припадає в середньому на господарство 2,7. Якщо ж скорочувати споживання молочних і м'ясних продуктів у власній сім'ї, а таке скорочення є вже пряма ознака зовсім гіркої нужди, то від такої кількості корів можна збувати на продаж тільки дуже незначні суми продуктів. Участь таких господарств, з 2,7 коровами і 3,0 свиньми в середньому на двір, у «процвітанні» «національного» збуту молока і м'яса в Англію *не може не бути* наймізернішою. Торговельне землеробство і скотарство, при таких розмірах господарства, означають почасти відчуження потрібного для сім'ї, погіршення харчування, загострення нужди, почасти відчуження дрібними кількостями, тобто при найневигідніших умовах, і неможливість мати грошовий фонд на випадок неминучих екстрених витрат. А натуральне господарство дрібного селянина, в обстановці сучасних капіталістичних країн, може тільки хиріти і вмирати болісною смертю, а вже аж ніяк не процвітати. Весь «фокус» буржуазної і ревізіоністської політичної економії полягає в тому, що не досліджуються окремо умови саме такого типу дрібних господарств, які стоять нижче «середнього» (у «середнього» датського господаря — 1,6 коня і 3,8 корови) і становлять *величезну більшість* всього числа господарів. Не тільки не досліджується окремо цей тип господарства, а затушовується посиланнями виключно на «середні» дані, на загальне зростання «виробництва» і «збуту», з замовчуванням того, що вигідно збувати *можуть* тільки заможні господарства, які становлять невелику меншість.

Тільки у господарів з 10—40 ha ми бачимо такі кількості худоби, що означають *можливість* «процвітання».

Але таких господарств всього 16% загального числа. І чи обходяться вони цілком без найманої праці, маючи в середньому по 21,6 гектарів землі, це ще питання. При високій інтенсивності землеробства в Данії, підприємство таких розмірів, мабуть, неможливе без участі наймитів або поденників. На жаль, і датська статистика, і більшість письменників, що пишуть про датське землеробство, стоять цілком на буржуазній точці зору, не досліджуючи питання про найману працю, про розміри господарства, що вимагають її застосування і т. д. З перепису занять у Данії 1901 р. ми довідуємось тільки, що в групі «поденників» та ін. налічується 60 тисяч чоловіків і 56 тис. жінок, тобто 116 тис. із 972 тис. розподілених за становищем у виробництві сільських жителів. Чи зайняті ці десятки тисяч найманих робітників (а крім них працюють по найму у формі «підсобної роботи» і дрібні селяни) виключно 30-ма тисячами капіталістичних великих господарів (27 620 від 40 до 120 ha і 2201 понад 120 ha), чи також почасти заможним селянством, що володіє від 10 до 40 гектарів,— про це ми не маємо відомостей.

Про дві найвищі групи, про верхні «30 тисяч» датського сільського господарства, не доводиться багато говорити: капіталістичний характер їхнього землеробства і скотарства показано на початку наочно наведеними цифрами.

Нарешті, останні, що являють загальний інтерес, дані, які зачеплено й почасти розроблено в датській сільськогосподарській статистиці, стосуються питання про те, чи відбувається децентралізація чи концентрація скотарства в міру розвитку цієї головної основи «процвітання» нашої «ідеальної країни». Цитована вже нами статистика 1898 року дає надзвичайно цікаві дані порівняно з 1893 роком, а для одного виду худоби, правда, найголовнішого, саме всієї рогатої худоби, ми можемо також провести порівняння даних 1876 і 1898 років.

У період з 1893 по 1898 рік найсильніше прогресувало в Данії з усіх галузей скотарства свинарство. Кількість свиней зросла за цей час з 829 тис. до

1168 тис., тобто на 40 проц., тоді як число коней збільшилось всього з 410 тис. до 449 тис., число голів рогатої худоби з 1696 тис. до 1744 тис., а число овець навіть зменшилося. Хто ж скористався головним чином з цього колосального прогресу датських, об'єднаних у незліченні товариства, господарів? Упорядники статистики 1898 року дають відповідь на це, порівнюючи дані 1893 і 1898 років. Усі власники свиней поділяються на чотири групи: великі маєтки з 50 і більше штуками; середньо-великі з 15—49; середньо-дрібні з 4—14 шт. і дрібні з 1—3 штуками. По цих чотирьох групах упорядники статистики дають такі відомості:

Групи господарств	1893 Число		1898 Число		Збільшення в % або зменшення числа		Процентний розподіл числа свиней	
	Господарств	Свиней	Господарств	Свиней	Госп.	Свин.	1893	1898
З 50 і більше шт.	844	79 230	1 487	135 999	76,2	71,7	9,6	11,6
» 15—49 »	20 602	350 277	30 852	554 979	48,2	58,4	42,3	47,5
» 4—14 »	38 357	211 868	50 668	282 642	32,1	33,4	25,5	24,2
» 1— 3 »	108 820	187 756	108 544	194 873	0,3	3,8	22,6	16,7
Всього	168 623	829 131	191 551	1 168 493	13,6	40,9	100,0	100,0

Ці дані ясно показують нам, що відбувається швидка *концентрація* скотарства. Чим більші господарства, тим більше виграли вони від «прогресу» скотарства. Великі господарства збільшили кількість худоби на 71,7 проц., середньо-великі на 58,4 проц., середньо-дрібні на 33,4 проц., а дрібні всього на 3,8 проц. Збільшення багатства припадає головним чином на невелику меншість «верхів». Увесь приріст кількості свиней за п'ять років дорівнює 339 тис.; з них 261 тис., тобто *понад три чверті,* припадає на великі і середньо-великі господарства, числом 32 тисячі (з усього числа 266—277 тисяч господарств!). Дрібне виробництво в скотарстві даного виду *витісняється* великим: за п'ять років *зросла* частка великого господарства (з 9,6 проц. до 11,6 проц.) і середньо-великого (з 42,3 проц. до 47,5 проц.), *зменшилась*

частка середньо-дрібного (з 25,5 проц. до 24,2 проц.) і ще більше дрібного (з 22,6 проц. до 16,7 проц.).

Якби замість грубої статистики *площ* можна було одержати статистику землеробського господарства, що так само точно відбивала б розміри самого виробництва, як число голів худоби відбиває * розміри скотарського господарства, то нема сумніву, що ми і тут побачили б процес *концентрації,* заперечуваний буржуазними професорами й опортуністами.

Ще цікавіші відповідні дані відносно всієї кількості рогатої худоби, причому порівняння 1893 і 1898 років, яке роблять упорядники статистики 1898 року, ми можемо доповнити порівнянням з даними перепису 17 липня 1876 р. («Danmarks Statistik. Statistik Tabelvaerk», 4-de Raekke, litra C. Nr. 1. Kreaturholdet d. 17 juli 1876. København, 1878 **). Ось відповідні дані за ці три роки (див. табл. на стор. 252. *Ред.*).

Ці дані на протязі ширшого періоду і відносно важливішого виду худоби показують нам так само наочно, як і вищенаведені, процес *капіталістичної концентрації.* Зростання скотарського господарства Данії, зростання скотарства є прогрес *майже виключно* великого капіталістичного господарства. Увесь приріст худоби з 1876 по 1898 рік дорівнює 424 тис. голів. З цього приросту 76 тисяч припадає на господарства з 50 і більше шт., і 303 тисячі на господарства з 15—49 шт., тобто всього на ці верхні 38 тисяч господарств припадає 379 тис. приросту, *майже* $^{9}/_{10}$ *усього приросту.* Більш рельєфної картини капіталістичної концентрації не можна собі й уявити.

Усе число господарств, що володіють рогатою худобою, збільшилося з 1876 по 1898 рік на 12 645 господарств (180 641—167 996), тобто на 7,5%. А все населення Данії зросло з 1880 по 1901 рік (тобто за дещо менший навіть період) з 1 969 039 до 2 449 540 чол.***,

---

* Ми показали вище, за даними Дрекслера, що у великих господарствах худоба більша. Значить, і тут валова статистика применшує концентрацію.

** «Статистика Данії. Статистичні таблиці», 4 серія, літера С, № 1. Тваринництво на 17 липня 1876 р. Копенгаген, 1878. *Ред.*

*** Процент міського населення був у 1880 р.— 28%, в 1901 р.— 38%.

Групи господарств	1876		1893		1898		Збільшення в % або зменшення				Процентний розподіл числа голів рогатої худоби		
	Число		Число		Число		З 1876 по 1893 р.		З 1893 по 1898 р.				
							Числа		Числа				
	Господарств	Голів рогатої худоби	Господарств	Голів рогатої худоби	Господарств	Голів рогатої худоби	Господарств	Голів рогатої худоби	Господарств	Голів рогатої худоби	1876	1893	1898
З 50 і більше шт.	1 634	156 728	2 209	221 667	2 281	232 933	35,2	41,4	3,3	5,1	11,8	13,0	13,4
» 15—49 »	24 096	514 678	35 200	793 474	36 110	818 190	46,1	54,1	2,6	3,1	39,0	46,8	46,8
» 4—14 »	64 110	504 193	72 173	539 301	73 958	552 944	12,5	6,9	2,5	2,5	38,2	31,8	31,7
» 1— 3 »	78 156	144 930	70 218	141 748	68 292	140 730	10,2	2,2	2,7	0,7	11,0	8,4	8,1
Всього	167 996	1 320 529	179 800	1 696 190	180 641	1 744 797	7,0	28,4	0,5	2,9	100,0	100,0	100,0

тобто на 24,4%. Ясно, що відносна кількість «імущих», тобто таких, що володіють худобою, *скоротилась*. *Менша* частка населення належить до числа власників. Число найдрібніших власників (1—3 штуки) весь час абсолютно зменшується. Число середньо-дрібних (4—14 штук) надзвичайно повільно зростає (+12,5% з 1876 по 1893 рік, +2,5% з 1893 по 1898 рік), відстаючи від зростання населення. Дійсне і швидке зростання спостерігається тільки у великому капіталістичному скотарстві, причому з 1876 по 1893 рік середньо-великі господарства зростають швидше, ніж великі, а з 1893 по 1898 рік найбільші господарства зростають найшвидше.

Якщо ми візьмемо, за даними 1876 і 1898 років, найбільший розряд господарств, власників 200 і більше штук рогатої худоби, то побачимо, що в 1876 р. їх було 79 (0,05% всього числа власників худоби) з 18 970 головами рогатої худоби (1,4% всієї кількості рогатої худоби), а в 1898 р.— більш ніж удвоє більше — 195 (0,1% підсумку) з 52 385 шт. рогатої худоби (3,0% всієї суми). Найзаможніші хазяї більше ніж подвоїлись числом і майже потроїли своє виробництво.

Витіснення дрібного виробництва великим з 1876 по 1898 рік іде безперервно. Частка дрібного господарства в загальній сумі зменшується безперервно: з 11,0% у 1876 р. до 8,4% у 1893 р. і до 8,1% у 1898 р. Частка середнього господарства теж безперервно зменшується, хоч дещо повільніше (38,2%—31,8%—31,7%). Середньо-велике господарство збільшило свою частку з 1876 по 1893 рік з 39,0% до 46,8%, а з 1893 по 1898 рік залишилось на тому самому рівні. Тільки найбільше господарство зростало безперервно, відтискуючи всі інші розряди (11,8%—13,0%—13,4%).

Чим сприятливіше складаються умови для скотарського господарства, тим швидший розвиток торговельного скотарства і прогрес його, тим сильніший також процес капіталістичної концентрації. Наприклад, в окрузі Копенгагена, що налічував 234 тис. жителів у 1880 р. і 378 тис. у 1901 р., збут для молочних і м'ясних продуктів був, звичайно, найбільш забезпечений.

Сільські господарі цього округу були багатші на рогату худобу, ніж інші господарі Данії, і в 1876 і 1898 році, маючи в середньому по 8,5 голів і по 11,6 голів проти 7,9 і 9,7 для всієї країни. І в цьому окрузі, з найсприятливішими умовами для розвитку скотарства, ми бачимо найсильніший процес концентрації.

Ось дані за 1876 і 1898 роки про цей округ за прийнятими вище групами:

	1876		1898	
	Число		Число	
	Господарств	Голів рог. худоби	Господарств	Голів рог. худоби
З 50 і більше шт.	44	4 488	86	9 059
» 15—49 шт.	1 045	22 119	1 545	35 579
» 4—14 »	2 011	16 896	1 900	14 559
» 1— 3 »	2 514	4 468	1 890	3 767
Всього	5 614	47 971	5 421	62 964

Тут зменшилось навіть абсолютне число власників за 22 роки! Багатство на худобу зосередилось у меншої кількості господарів. І дрібні і середні господарі виявились через 22 роки в *меншому* числі і з *меншою* кількістю худоби. Середньо-великі збільшили своє володіння в півтора раза (22 тис. і 35 тис.). Великі — *більш як удвоє*. Найбільших хазяїв з 200 і більше штук рогатої худоби в 1876 році було *двоє* з 437 шт. рогатої худоби, а в 1898 році — 10 з 2896 шт. рогатої худоби.

Піклування всіляких Пудорів, Давідів та інших, вільних і невільних, слуг капіталу про поліпшення умов збуту, про розвиток спілкового об'єднання господарів і про технічний прогрес скотарства і землеробства можуть мати тільки одно значення: наближати у всій країні і в усіх галузях сільського господарства настання таких самих порядків, як і в окрузі Копенгагена, тобто особливо швидку концентрацію виробни-

цтва в руках капіталістів і експропріацію, пролетаризацію населення, зменшення частки власників у загальній сумі населення, збільшення частки тих, кого капіталізм виштовхує з села в місто і т. д.

Підсумок: «ідеальна країна» з погляду противників марксизму в аграрному питанні показує нам (незважаючи на низький ще рівень і нерозробленість соціально-економічної статистики) з найповнішою ясністю капіталістичний аграрний лад, різко виявлені капіталістичні суперечності в землеробстві і скотарстві, зростаючу концентрацію сільськогосподарського виробництва, витіснення дрібного виробництва великим, пролетаризацію і нужду величезної більшості сільського населення.

«ОБ'ЄДНАВЧИЙ» З'ЇЗД
ЗАКОРДОННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП

21—22 ВЕРЕСНЯ (4—5 ЖОВТНЯ) 1901 р. [105]

1

ПРОМОВА 21 ВЕРЕСНЯ (4 ЖОВТНЯ)

(ПРОТОКОЛЬНИЙ ЗАПИС)

Товариші!

Ми почнемо з того пункту, від якого залежить успіх з'їзду.

Як представник «Искры» я вважаю за потрібне торкнутися історії наших відносин з іншими організаціями. З самого початку «Искра» виступила цілком самостійно, визнаючи лише ідейний зв'язок з російською соціал-демократією, і діяла за дорученням багатьох товаришів з Росії. Уже в першому номері «Искра» заявила, що не торкатиметься організаційних незгод, які виникли в «Союзі російських соціал-демократів»[106], і надає найбільшої ваги своїй принципіальній позиції *.

Частина членів «Союзу» запропонувала нам конференцію для угоди з закордонними організаціями. Ми зрозуміли цю пропозицію так, що в «Союзі» існує група, яка поділяє принципи, виставлені нами, і що можна, отже, сподіватися, що «Союз» визнає їх також. Революційна організація «Соціал-демократ»[107], незважаючи на існування організаційних незгод крім принципіальних, відповіла згодою. «Союз», на жаль, відмовився від переговорів. З появою нової групи ініціаторів[108] «Союз» дав свою згоду на переговори. Тому що фізіономія «Союзу» була дуже невиразна, тому що в «Союзі» з'явилася нова течія, яка тягне в бік революційного марксизму, можна було сподіватися, що

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 366—367. *Ред.*

принципіальна угода можлива. «Искра» і «Соціал-демократ» знову дали свою згоду, після чого відбулася женевська конференція. Товариш Круглов прочитав на початку нашого засідання її резолюцію, не зробивши до неї ніяких зауважень. Ніхто з «Союзу» не взяв слова, щоб висловитися проти резолюції.

Ми констатуємо, що в номері 10-му «Рабочее Дело» рішуче порвало з традиціями революційного марксизму і висловилося проти принципіальної угоди, яка була вироблена на женевській конференції, з тенденціями якої, очевидно, згоден «Союз».

Зважаючи на все це, моя критика буде спрямована проти редакції «Р. Д.», а не проти всього «Союзу».

Зіставимо женевську резолюцію з статтями 10 № «Р. Д.».

Женевська резолюція вражає своєю надзвичайною детальністю і підкреслюванням пунктів, які вважаються загальновідомими.

Пункт 1-ий принципіальної угоди говорить: «Визнаючи основні принципи наукового соціалізму і діючи солідарно з міжнародною революційною соціал-демократією, ми відкидаємо всякі спроби внесення опортунізму в класову боротьбу пролетаріату,— спроби, які виявилися в так званому економізмі, бернштейніанстві, мільєранізмі і т. ін.». Тут, очевидно, на щось натякається, очевидно точилася боротьба між опортунізмом і революційним марксизмом. Який би не був зміст 10-го № «Р. Д.», у всякому разі, він не може знищити того історичного факту, що відбулася женевська конференція і що ухвалена нею резолюція може бути базисом для об'єднання. У 3-му своєму пункті, наприклад, женевська резолюція визнає, що соціал-демократія повинна взяти на себе гегемонію в боротьбі за демократію. Очевидно і в цьому пункті раніше були незгоди. У своєму прагненні відійти від опортунізму резолюція доходить майже до курйозів. (Див. пункт «д» у параграфі 5.) Отже, було також розходження навіть у таких елементарних питаннях. Тепер зіставимо цю резолюцію з статтями 10-го № «Р. Д.». На жаль, у мене було тільки 3 дні для побіжного ознайомлення з ними.

Ці статті грунтовно виясняють різницю в наших поглядах; у них є деякі справедливі вказівки «Заре» та «Искре», якими ми й скористаємось, але не це нас цікавить зараз. Нас цікавлять ті принципи, які покладено в основу цих статей. Принципіальна позиція № 10 «Р. Д.» розбиває позицію, зайняту на женевській конференції делегатами «Союзу». Примирення між цими позиціями неможливе. Треба виявити незгоди, які є в них, щоб знати, на якому грунті стоїть «Союз», щоб знати, чи можливе ідейне об'єднання, без якого не має рації і об'єднання організаційне; такого об'єднання ми не шукали і не могли шукати. На сторінках 32 і 33 10-го № «Р. Д.» автор статті невдоволений протиставленням Гори і Жіронди в міжнародній соціал-демократії[109]. Подивіться на женевську конференцію, хіба вона не являє собою сутичку між Горою і Жірондою? Хіба «Искра» не являє собою Гору? Хіба ще в першій своїй редакційній заяві «Искра» не говорить, що не хоче ніякого організаційного об'єднання до ідейного розмежування? В 10-му № «Р. Д.» сказано, що навіть найзапекліші бернштейніанці стоять на грунті класових інтересів. Резолюція спеціально говорить про бернштейніанство, на спростування його члени конференції витратили безліч праці, і ось уже тепер у статтях 10-го № «Р. Д.» говориться старе. Що це, виклик чи глузування? Навіщо ж було горо́д городити?! Люди немов сміються з тієї праці, якої ми доклали на вироблення теоретичного базису. Ми не повинні забувати, що без ідейного загального базису не може бути питання про об'єднання. Потім у тій самій статті ми знаходимо обіцянку ще розширити межі наших незгод. Так, наприклад, на стор. 33 автор каже: «може наші незгоди випливають з різного тлумачення марксизму». Ще раз повторюю, навіщо було горо́д городити?!

Пункт «в» § 4 женевської резолюції говорить про необхідність боротьби з усіма противниками революційного марксизму, а тут нам кажуть, що може ми взагалі по-різному розуміємо марксизм.

Я відзначу також і те, що все це супроводиться міркуваннями про шкідливість сковування думки і т. д.,

тобто якраз тим, про що говорять усі бернштейніанці. Про це вже говорилося і на Любекському партейтагу [110], про це ж твердять і жоресисти [111]; а пункти угоди якраз не говорять про це, бо угода укладена на грунті саме революційного марксизму. Навіть слабі прояви критицизму повели б до цілковитого розриву. Ми з'їхалися говорити про зміст думок, а не про свободу думок. Посилання на французькі та німецькі зразки зовсім невдалі. Німці вже добилися того, за що ми ще боремося. У них є єдина соціал-демократія, якій належить гегемонія в політичній боротьбі. А у нас соціал-демократія не є ще ватажком революційних груп, навпаки, у нас помічається пожвавлення інших революційних тенденцій. У статтях 10-го № «Р. Д.» не тільки не помічається цілковитого принципіального розриву з опортунізмом, але є навіть дещо й гірше: вихваляння переваги стихійного руху. Я не чіпляюсь до слів. Усі ми, товариші з «Искры» та «Соціал-демократа» і я, звертаємо увагу лише на основні тенденції статей, але ці слова, як висловлюються німці, ins Gesicht schlagen *. Адже ж з приводу цих пунктів женевська резолюція надзвичайно ясна. Ще недавно виникла «Робітнича партія політичного визволення Росії» [112] веде ті самі ноти, що й ці видання.

Зверніть увагу в статті на знамениту відмінність між тактикою-планом і тактикою-процесом. Автор говорить, що тактика-план суперечить основному духові революційного марксизму, і гадає, що можна говорити про тактику-«процес», під якою він розуміє зростання партійних завдань, що підвищуються разом із зростанням партії. По-моєму, це просто небажання розмовляти. Ми витратили стільки часу і праці на формулювання певних політичних завдань, на женевській конференції так багато говорилося про них. І раптом нам тепер говорять про «тактику-план» і «тактику-процес». Це, по-моєму, повернення до специфічно вузького продукту бернштейніанства «Рабочей Мысли», яка твердила, що треба вести тільки ту боротьбу, яка можлива, а можлива та,

* — б'ють у ніс. *Ред.*

що є. Ми ж твердимо, що зростає тільки перекручення марксизму. Женевська резолюція говорить, що не треба ніяких стадій для переходу до політичної агітації, і раптом після цього з'являється стаття, в якій «викривальна література» протиставиться «пролетарській боротьбі». Мартинов пише про студентів та лібералів, що вони самі, мовляв, можуть дбати про демократичні вимоги. А ми гадаємо, що вся особливість російської соціал-демократії полягає в тому, що ліберальна демократія не взяла на себе ініціативи політичної боротьби. Якщо ліберали самі краще знають, що їм робити, і самі можуть робити, то нам робити нічого. Автор статті доходить до того, що припускає, що уряд сам вживатиме конкретних і адміністративних заходів.

У питанні про терор, як усім відомо, виникли на женевській конференції деякі незгоди. Після неї частина «Союзу», Бунд [113], на своєму з'їзді рішуче висловився проти терору. А на сторінці 23 автор пише, що ми «не хочемо протидіяти терористичному настроєві». Це найбільш різка опортуністична заява...*

Вперше надруковано в 1946 р. в 4 виданні Сочинений В. И. Ленина, том 5

Друкується за протокольним записом

---

* На цьому протокольний запис уривається. *Ред.*

2

ЗАПИТАННЯ, ПОСТАВЛЕНІ «СОЮЗОВІ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ» НА «ОБ'ЄДНАВЧОМУ» З'ЇЗДІ 21 ВЕРЕСНЯ (4 ЖОВТНЯ) 1901 р.

1. Чи визнають усі три організації в принципі резолюцію червневої конференції?

2. Чи має намір і чи може «Союз російських соціал-демократів» забезпечити таку постановку літературної діяльності, яка унеможливлювала б безпринципні і опортуністичні відхилення від революційного марксизму, що вносять плутанину в уми, таку небезпечну для нашого руху,— яка усувала б загравання з прихованим і явним бернштейніанством і плазування перед елементарними формами та стихійністю руху, що неминуче ведуть до перетворення робітничого руху в знаряддя буржуазної демократії?

Вперше надруковано в грудні 1901 р. в брошурі: «Документы «объединительного» съезда». Женева, вид. «Ліги російської революційної соціал-демократії»

Друкується за текстом брошури

БОРОТЬБА З ГОЛОДУЮЧИМИ

Яку надзвичайну дбайливість про голодуючих проявляє наш уряд! Який довжелезний циркуляр (від 17-го серпня) випустив міністр внутрішніх справ до губернаторів потерпілих губерній! Це цілий літературний твір обсягом більший від звичайного друкованого аркуша, що з'ясовує вустами п. Сіпягіна всю політику уряду в продовольчій справі. Опублікуванням цього твору розраховували, очевидно, справити враження на «громадянство»: ось, мовляв, як ми піклуємось, як ми поспішаємо з заходами допомоги, як ми заздалегідь передбачаємо і організацію продовольчих установ і всі види та сторони їх діяльності. І не можна не визнати, що циркуляр міністерства внутрішніх справ дійсно справляє враження і не тільки своїм обсягом, але також (якщо мати терпіння дочитати до кінця) і своїм змістом. Одвертий виклад урядової програми дає завжди в руки найкраще знаряддя для агітації проти царського уряду, і, складаючи свою найпочтивішу подяку п. Сіпягіну, ми насмілюємось рекомендувати й іншим пп. міністрам частіше говорити про свою програму в циркулярах, що публікуються до загального відома.

Ми сказали: якщо мати терпіння дочитати циркуляр п. Сіпягіна до кінця. Терпіння на це треба не мало, бо на три чверті...— де там! на дев'ять десятих — циркуляр наповнений звичайним казенним марнослів'ям. Розжовування речей давним-давно відомих і сотні разів повторених навіть у «Зводі законів» [114], ходіння кругом

та навколо, розписування деталей китайського церемоніалу стосунків між мандаринами, чудовий канцелярський стиль з періодами на 36 рядків і з «речѐннями», від яких боляче стає за рідну російську мову,— коли вчитуєшся в цю розкіш, почуваєш себе немов у російському поліцейському участку, в якому від стін тхне затхлістю, звідусіль чути якийсь специфічний сморід, чиновники вже самим своїм виглядом і поводженням — втілення найнестерпнішої тяганини, а надвірні будівлі, які видно з вікна, яскраво нагадують про катівню.

Три головні пункти особливо звертають на себе увагу в новій урядовій програмі: по-перше, посилення одноособової влади чиновників, піклування про те, щоб дух казенщини і службової дисципліни зміцнити і уберегти від усякого подиху свіжого повітря; по-друге, визначення норм допомоги голодуючим, тобто вказівка, по скільки і як треба розподіляти кількість хліба на «нужденну» сім'ю; по-третє, страшенний жах з приводу того, що допомагати голодуючим кидаються «неблагонадійні» люди, здатні підбурювати народ проти уряду, і вжиття заздалегідь заходів проти цієї «агітації». Спинімося докладніше на кожному з цих пунктів.

Минув лише рік з того часу, як уряд відібрав у земств завідування продовольчою справою і передав її в руки земських начальників та повітових з'їздів (закон 12-го червня 1900 року). І ось, ще раніше, ніж цей закон встиг набрати чинності,— його вже скасовують простим циркуляром. Досить було кількох повідомлень губернаторів, щоб зневіритися в придатності закону! Це якнайкраще показує, яке значення мають ті закони, що печуться, як млинці, у петербурзьких департаментах, без серйозного обговорення людьми, справді тямущими і здатними висловити самостійну думку, без серйозного наміру створити порядок, який найкраще відповідав би своїй меті, просто з честолюбства якого-небудь пройдисвіта-міністра, що хоче відзначитися і швидше виявити свою благонаміреність. Земство неблагонамірене — відібрати у нього продовольчу справу! Та не встигли ще відібрати,— виявляється, що земські на-

чальники, навіть добрані з самих чиновників повітові з'їзди, начебто все ще надто багато говорять: із земських начальників траплялися, мабуть, люди, які мали дурість називати голод голодом, які мали наївність думати, що треба боротися з голодом, а не з тими, хто хоче справді допомогти голодуючим; у повітових з'їздах деякі чиновники, що не належать до відомства міністерства внутрішніх справ, виявляли, мабуть, таке саме нерозуміння справжніх завдань «внутрішньої політики». І ось, простим циркуляром міністра — створюється нове «повітове центральне...» так, так, це не друкарська помилка: «повітове центральне у продовольчій справі управління», все призначення якого в тому, щоб не пропускати неблагонамірених людей, неблагонамірених думок, нерозсудливих вчинків у продовольчій справі. Напр., міністр вважає нерозсудливим і забороняє «передчасно» (тобто не перед самою роздачею хліба) складати списки нужденних: це викликає серед населення «перебільшені надії»! «Повітове центральне у продовольчій справі управління» зосереджується в руках *однієї особи,* а міністерство рекомендує при цьому *повітового предводителя дворянства.* І справді: він настільки тісно зв'язаний з губернатором, він так багато виконує поліцейських обов'язків, що напевно зуміє зрозуміти справжній дух продовольчої політики. І до того ж він — місцевий великий землевласник, вшанований довір'ям усіх поміщиків. Така людина вже напевно зрозуміє краще від усіх глибоку думку міністра про «деморалізуючий» вплив допомог, які даються людям, що «можуть обійтись» і без них. Щодо повноважень губернатора, то міністр нагадує про них з самого початку і багато разів повторює, що губернатор за все відповідає, що губернаторові всі повинні коритися, що губернатор повинен уміти вживати «особливих» заходів і т. д. Коли і досі губернатор у російській провінції був справжнім сатрапом, від ласки якого залежало існування першої-ліпшої установи і навіть першої-ліпшої особи в «довіреній» губернії, то тепер створюється вже справжній «воєнний стан» щодо цього. Незвичайне посилення суворих заходів —

з приводу допомоги голодуючим! Це зовсім по-російському!

Але посилення суворих заходів, збільшення нагляду, все це потребує збільшення витрат на чиновницьку машину. І міністр не забув про це: пп. повітовим предводителям дворянства або іншим особам, що завідують «повітовим центральним у продовольчій справі управлінням», буде видана на покриття їх витрат «особлива сума», «відносно розміру якої,— додає циркуляр своєю «особливою» мовою,— ваше превосходительство маєте звернутися до мене з належним поданням». Потім на «витрати по діловодству» повітових рад — по 1000 крб. одноразово, на канцелярські кошти губернських присутствій по 1000—1500 крб. Канцелярії найбільше працюватимуть, вся праця і полягатиме в канцелярщині — як же тут не подбати про канцелярські кошти? Насамперед на канцелярії, а що залишиться, те голодуючим.

Пан Сіпягін проявляє надзвичайну наполегливість і винахідливість у вишукуванні заходів *скорочення* допомоги голодуючим. Насамперед він вимагає, щоб губернатори обговорили, які повіти є «неблагополучними щодо врожаю» (остаточно розв'язувати це питання буде самé міністерство: навіть губернаторам не можна довірити, чи зможуть вони уникнути «перебільшень»!). І ось даються вказівки, коли *не слід* визнавати повіт неблагополучним: 1) коли не більш як третина волостей потерпіла; 2) коли недостача хліба є звичайною і хліб прикуповується рік у рік шляхом заробітку; 3) коли не вистачає місцевих коштів для видачі допомог. Ми бачимо вже тут маленький зразок чиновницького розв'язання продовольчих питань: одну мірку на всіх! Яка кількість населення в одній третині волостей, як дуже вони потерпіли, чи не зменшились звичайні «заробітки» в рік найсильнішої промислової кризи,— це все даремні питання після рішучих «наказів» міністерства! Але це тільки квіточки, а ягідки далі будуть. Вся суть у тому, кого вважати нужденним і по скільки видавати допомоги. Пан Сіпягін рекомендує таке «приблизне обчислення», яке «рідко буває скільки-небудь

значно перебільшеним» (ми найдужче боїмося перебільшень; боїмося перебільшених надій, боїмося перебільшених позичок! І голод і безробіття — все це самі «перебільшення»: такий є ясний сенс усіх міністерських міркувань). По-перше, за спробним обмолотом визначається «*середній* збір з десятини в кожному селищі» і потім розмір усього посіву в кожного хазяїна. Чому б не визначити також розміри врожаїв у хазяїв різного достатку? У селянської бідноти врожаї нижчі, і визначення «середнього» збору саме нужденним і невигідне. По-друге, вважається не нужденним той, у кого припадає не менш як 48 пуд. хліба на рік на сім'ю (рахуючи по 12 пуд. на трьох дорослих і по 6 пуд. на двох дітей). Це розрахунок найскупішого куркуля: у звичайний рік навіть найбідніші селяни споживають хліба не по 48, а по 80 пуд. на рік на сім'ю з 6—5 чол., як це відомо з описів селянського господарства; а середній селянин споживає у звичайний рік 110 пуд. хліба на сім'ю з 5 чол. Значить, царський уряд *на половину* знижує кількість хліба, потрібну в дійсності для харчування. По-третє, «ця кількість» (тобто 48 пуд. на сім'ю) — говорить циркуляр — «зменшується на половину, з огляду на те, що робітничий елемент становить близько 50% населення». Уряд неухильно наполягає на своєму правилі, що робітниче населення не повинно одержати позичку, бо воно, мовляв, може заробити. Але ж уже раз міністр наказав не вважати неблагополучними ті повіти, де є звичайні заробітки. Навіщо ж *удруге* виключати з допомоги робітниче населення? Адже всім відомо, що цього року не тільки немає особливих заробітків, але й звичайні заробітки всі зменшились через кризу. Адже сам уряд повисилав з міст у села десятки тисяч безробітних робітників! Адже досвід попередніх голодовок довів, що виключення робітничого населення веде тільки до поділу недостатньої позички між дітьми і дорослими! Ні, прислів'я: «з одного вола двох шкур не деруть» було б ще надто похвальне для міністерства внутрішніх справ, яке за два прийоми виключає з числа нужденних усіх здатних до роботи! По-четверте, і ця вдвоє зменшена кількість зовсім

недостатньої допомоги *зменшується* ще на $^1/_3$—$^1/_5$—$^1/_{10}$, «беручи до уваги приблизне число заможних хазяїв, що мають запас від минулого року або ж який-небудь матеріальний достаток»!! Це вже третя шкура з одного й того самого вола! Який ще «достаток» або «запас» можуть бути у селянина, що зібрав не більш як 48 пуд. хліба на сім'ю? Всякі інші заробітки пораховані вже двічі, а крім того адже самим хлібом не може проіснувати навіть російський селянин при всій злиденності, до якої його довела політика уряду, гніт капіталу і поміщиків. Необхідні витрати і на паливо, і на ремонт будинку, і на одяг, і на харчі, крім хліба. У звичайний рік навіть найбідніші селяни, як це відомо з наукових описів селянського господарства, витрачають *більш як половину* свого доходу на інші потреби, крім хліба. Якщо взяти до уваги все це, то виявиться, що міністр визначає потребу в допомозі *в чотири або в п'ять разів меншою,* ніж вона є насправді. Це не боротьба з голодом, а боротьба з тими, хто хоче дійсно допомогти голодуючим.

І циркуляр кінчається справжнім походом проти приватних благодійників. Нерідко виявлялось — гримить п. Сіпягін — що деякі благодійники намагаються викликати в населенні «невдоволення існуючими порядками і нічим не виправдувану вимогливість у відношенні до уряду», ведуть «протиурядову агітацію» та ін. Це — обвинувачення, по суті, просто *брехливі.* Відомо, що в 1891 р. розсилалися прокламації «селянських доброхотів»[115], прокламації, які справедливо вказували народові на його справжнього ворога; були, мабуть, і інші спроби агітації на грунті голоду! Але не було жодного факту, щоб, прикриваючись благодійністю, вели агітацію революціонери. Маса благодійників — це безперечний факт — були *тільки* благодійниками, і якщо п. Сіпягін посилається на те, що багато з них — «особи з небездоганним політичним минулим», то хто ж у нас тепер з «бездоганним минулим»? Навіть «високопоставлені особи» віддавали дуже часто юнаками данину загальнодемократичному рухові! Ми, звичайно, не хочемо сказати, щоб агітація проти уряду на грунті голоду

була недозволенна або хоч би навіть небажана. Навпаки, агітація необхідна завжди і під час голоду особливо. Ми хочемо сказати тільки, що п. Сіпягін *вигадує небилиці,* намагаючись виставити свої страхи і побоювання результатом досвіду. Ми хочемо сказати, що слова п. Сіпягіна доводять тільки одну стару істину: поліцейський уряд боїться всякого стикання з народом хоч трохи незалежної і чесної інтелігенції, боїться всякого правдивого і сміливого слова, прямо зверненого до народу, підозріває — і підозріває цілком справедливо,— що саме вже піклування про дійсне (а не мниме) задоволення потреби буде рівнозначне агітації проти уряду, бо народ бачить, що приватні благодійники щиро хочуть йому допомогти, а чиновники царя перешкоджають цьому, урізають допомогу, применшують розміри потреби, утруднюють влаштування їдалень і т. д. Тепер новий циркуляр вимагає прямо «підпорядкувати контролеві властей» усі пожертви й заклики до пожертв, усякі влаштування їдалень; вимагає, щоб усі приїжджі «представлялися» губернаторові, вибирали собі помічників не інакше, як з його дозволу, давали йому ж звіт про свою діяльність!! Хто хоче допомагати, корися поліцейським чинам і поліцейській системі всіляких урізувань допомоги й безсовісних скорочень допомог! Хто не хоче коритися цій мерзотності,— той не сміє допомагати: в цьому вся суть політики уряду. Пан Сіпягін галасує, що голод «охоче використовують неблагонадійні в політичному розумінні особи для своїх злочинних цілей під личиною допомоги ближньому», а слідом за ним уся реакційна преса повторює цей галас (напр., «Московские Ведомости»). Який жах! Використовувати народну нужду для «політики»! Насправді жахливе, навпаки, те, що в Росії всяка діяльність, *навіть* найдальша від політики, філантропічна (благодійна) діяльність неминуче веде до сутички незалежних людей з поліцейською сваволею і з заходами «присікання», «заборони», «обмеження» і т. ін. і т. ін. Жахливе те, що уряд прикриває міркуваннями вищої політики своє іудушчине прагнення [116] — відняти шматок у голодуючого, урізати

вп'ятеро розмір допомог, заборонити всім, крім поліцейських чинів, підступатися до умираючих з голоду! І ми повторюємо ще раз заклик, зроблений уже «Искрой»: розпочати викривальну кампанію проти продовольчої кампанії поліцейського уряду, викривати в безцензурній вільній пресі всі неподобства місцевих сатрапів, усю корисливу тактику урізування допомог, усю мізерність і недостатність допомоги, жалюгідне применшування голоду і ганебну боротьбу проти тих, хто хоче допомагати голодуючим! Ми радимо всім, у кого є хоч крапля щирого співчуття до народного лиха, подбати про поширення в народі ознайомлення з справжнім змістом і значенням міністерського циркуляра. Адже тільки безпросвітною темнотою народу і можна пояснити собі, що *такі* циркуляри не викликають відразу ж загального обурення. І нехай свідомі робітники, які найближче стоять і до селянства і до нерозвинених міських мас, візьмуть на себе почин у справі викривання уряду!

«Искра» № 9, жовтень 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ВІДПОВІДЬ С.-ПЕТЕРБУРЗЬКОМУ КОМІТЕТОВІ

У номері 12 «Рабочей Мысли» СПБ. комітет (Союз боротьби) [117] вмістив заперечення на замітку в номері 1 «Искры» про розкол закордонного «Союзу російських соціал-демократів». На жаль, це заперечення старанно *обминає* саму суть спірного питання: при такій системі полеміка ніколи не приводить до вияснення справи. Ми наполягали і наполягаємо на тому, що в закордонному «Союзі російських соціал-демократів» стався саме *розкол,* що «Союз» *розпався* на дві частини після того, як з'їзд 1900 р. залишила значна меншість членів і в тому числі група «Визволення праці» [118], яка заснувала «Союз» і була раніше редактором усіх його видань. Після розколу жодна з частин не може займати те місце, яке займав старий «Союз» у цілому вигляді. СПБ. комітет *не намагається* спростувати цю думку, говорячи (невідомо чому) про самого тільки Плеханова, а не про організацію «Соціал-демократ» і даючи тільки посередньо зрозуміти читачеві, що СПБ. Союз боротьби заперечує, очевидно, *факт розколу* і продовжує вважати одну з частин колишнього «Союзу» за все ціле.

Навіщо розпочинати полеміку, коли нема бажання розглянути по суті думку противника і прямо висловити свою власну?

Далі. Ми наполягали і наполягаємо на тому, що основною причиною (не приводом, а причиною) розколу була принципіальна незгода, а саме: розходження між революційною і опортуністичною соціал-демократією. Уже

тільки через це, між іншим, не можна дивитися на те, що сталося в закордонному «Союзі російських соціал-демократів», інакше, як на розкол старого «Союзу». Постає питання, як дивиться на це СПБ. комітет? Чи зважується він заперечувати існування глибокої принципіальної незгоди між обома частинами колишнього «Союзу»? Невідомо, бо СПБ. комітет ухитрився написати «заперечення», не сказавши *ні єдиного словечка* про це основне питання. І ми ще раз питаємо петербурзьких, та й не самих тільки петербурзьких, товаришів: чи не загрожує полеміка, яка обминає суть справи, виродитися у найнеприємнішу сварку? Чи варто взагалі починати полеміку, коли нема бажання або коли визнається несвоєчасним розглянути питання по суті і висловити свою думку цілком виразно і без усяких недомовок?

«Искра» № 9, жовтень 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ЗАКОРДОННІ СПРАВИ

Закордонний відділ організації «Искры» об'єднався із закордонною революційною організацією «Соціал-демократ» в одну організацію: «Закордонну лігу революційної російської соціал-демократії» [119]. Нова організація, як видно з виданої нею заяви, має намір розпочати видання ряду брошур пропагандистського і агітаційного характеру. Ліга є закордонним представником «Искры». Таким чином, закордонна організація революційних соціал-демократів, керована групою «Визволення праці», остаточно об'єдналася з організацією, яка групується навколо нашої газети. Як і раніше, група «Визволення праці» бере найближчу редакційну участь у веденні наших видань.

Об'єднання російських революційних соціал-демократичних організацій за кордоном відбулося після того, як зазнала невдачі спроба цих організацій об'єднатися з «Союзом російських соціал-демократів за кордоном» (що видає «Рабочее Дело»). На початку літа конференція з представників усіх трьох організацій виробила проект угоди між ними. В основу угоди покладено було ряд принципіальних резолюцій, що містили в собі цілковиту відмову «Союзу» від загравань з «економізмом» та бернштейніанством і визнання принципів революційної соціал-демократії. Можна було сподіватися, що об'єднання відбудеться, бо досі тільки принципіальна нестійкість «Союзу» і його органу — «Рабочее Дело» — стояла на шляху до зближення. Ця

надія не справдилася: номер 10 «Рабочего Дела», що вийшов недавно, містив у собі редакційні статті, скеровані прямо проти тих резолюцій, які були вироблені з участю делегатів від «Союзу» на конференції. Очевидно, «Союз» знову повернув у бік правого крила нашого руху. Дійсно, на з'їзді всіх трьох організацій «Союз» вніс такі «поправки» до згаданих резолюцій, які явно показували, що він повертається до своїх попередніх помилок. Усім іншим організаціям довелося покинути з'їзд, що вони й зробили. Очевидно, для наших товаришів з «Союзу» все ще не зовсім вияснилась небезпечність проміжної позиції, яку займає їх організація, між революційним соціалізмом і опортунізмом, який грає на руку лібералам. Ми сподіваємось, що час і гіркий досвід переконають їх у помилковості їхньої тактики. Помітне всюди в партії прагнення працювати не тільки над розвитком нашого руху вшир, але й над його якісним піднесенням, є для нас найкращою запорукою в тому, що таке бажане об'єднання всіх наших сил відбудеться під тим прапором революційної соціал-демократії, якому служить наша газета.

Искра» № 9, жовтень 1901 р. — *Друкується за текстом газети «Искра»*

КАТОРЖНІ ПРАВИЛА І КАТОРЖНИЙ ВИРОК

Ще одні «тимчасові правила»!

На цей раз йдеться тільки не про студентів, винних у непокорі, а про селян, винних у тому, що вони голодують.

15-го вересня височайше затверджено — і негайно слідом за цим опубліковано «Тимчасові правила про участь населення потерпілих від неврожаю місцевостей у роботах, що провадяться за розпорядженням відомств шляхів та земельних справ і державного майна». Ознайомившись з цими правилами (звичайно, не з газетних публікацій, а з власного досвіду), російський селянин побачить нове підтвердження тій істині, яку вбило в нього вікове поневолення поміщикам і чиновникам: коли начальство урочисто заявляє, що селянинові «надається участь» у великій або маленькій справі, у викупі поміщицької землі або в громадських роботах у зв'язку з голодом,— треба чекати якої-небудь нової кари єгипетської.

Справді, тимчасові правила 15 вересня усім своїм змістом справляють враження нового карального закону, додаткових правил до уложення про покарання. Насамперед, саме влаштування і ведення робіт обставлено такою сугубою «обережністю» і тяганиною, нібито йшлося про яких-небудь повстанців або засланців-каторжан, а не про голодуючих. Здавалося б, влаштувати роботи — справа найпростіша: земські та інші установи одержують кошти і наймають робітників будувати шосе, розчищати ліси і т. ін. Звичайно такі роботи так

і провадяться. А тепер створюється особливий порядок: земський начальник указує роботи, губернатор пише свій висновок, який іде до СПБ. в особливу «нараду в продовольчій справі», що складається з представників різних міністерств під головуванням товариша міністра внутрішніх справ. Крім того, загальне завідування покладено на міністра, який може призначати і особливих уповноважених. Петербурзька нарада буде навіть встановлювати максимальні розміри винагороди робітників — тобто, мабуть, стежити за тим, щоб не «розбещували» мужика надто високою платою! Очевидно, що тимчасові правила 15 вересня мають на меті *утруднити* широке застосування громадських робіт, так само, як сіпягінський циркуляр 17 серпня *утруднив* видачу допомог голодуючим.

Але ще далеко важливіші і далеко шкідливіші особливі постанови про порядок наймання селян на роботи.

Якщо роботи провадяться «поза районами їх осілості» (так буде, природно, у величезній більшості випадків), то робітники утворюють окремі артілі *під наглядом земського начальника,* який затверджує і старосту для нагляду за порядком. Самі обирати старосту, як роблять звичайно робітники, голодуючі селяни не сміють. Їх ставлять під начало озброєному різкою «земському»! На членів артілі складають особливий список, який *заміняє* для них установлені законом *посвідки на проживання*... Отже, замість окремих паспортів будуть артільні списки. Навіщо ця заміна? Для того, щоб *утиснути* мужика, який при окремому паспорті вільніше міг би влаштуватися, як йому зручніше, в новій місцевості, легше міг би піти з роботи в разі невдоволення.

Далі. «Дбати про збереження належного порядку в дорозі і передавати доставлені партії робітників завідувачам робіт доручається чинам, що спеціально командируються міністерством внутр. справ». Вільним робітникам видають завдатки на проїзд, кріпаків — «доставляють» «*партіями*» за списком і «передають» спеціальним чинам. Чи не мають рації селяни, коли вони дивляться на «громадські» і казенні роботи, як на нове кріпосне право?

І дійсно, закон 15 вересня наближає голодуючих селян до кріпаків не тільки в тому відношенні, що відбирає у них свободу пересування. Закон дає чиновникам право *відраховувати частину заробітної плати,* щоб відсилати сім'ям робітників, якщо це вважає потрібним «губернське начальство місцевостей, де залишилися сім'ї». Зароблениміи грішми будуть розпоряджатися без згоди самих робітників! Мужик дурний: сам про свою сім'ю подбати не зуміє. Начальство це все далеко краще зробить: хто не чув, справді, як воно добре дбало про мужицькі сім'ї у військових поселеннях [120]?

Одне лихо: мужики тепер не такі вже, мабуть, покірні, як у часи військових поселень. Адже можуть і зажадати, щоб їм видали звичайні паспорти, щоб не сміли, без їх згоди, відраховувати зароблених грошей? На цей випадок треба суворі заходи посилити, і закон ухвалює в окремій статті, що «нагляд за додержанням робітниками належного порядку в місцях провадження робіт покладається, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, на місцевих земських начальників, офіцерів окремого корпусу жандармів, поліцейських чиновників або спеціально для цього призначених осіб». На голодуючих селян уряд, очевидно, *наперед* дивиться, як на «бунтівників», встановлюючи, крім загального нагляду всієї російської поліції за всіма російськими робітниками, ще особливий найсуворіший нагляд. Мужика *наперед* вирішили взяти в шори за те, що він насмілюється «перебільшувати» голод і проявляє (як висловився Сіпягін у своєму циркулярі) «нічим не виправдувану вимогливість у відношенні до уряду».

А щоб не морочитися з судами в разі яких-небудь невдоволень робітників, тимчасові правила дають чиновникам право арештовувати робітників на строк *до трьох* днів *без окремого судочинства* за порушення тиші, несумлінність у роботі, невиконання розпоряджень!! Вільного робітника треба притягати до мирового, перед яким він може оборонятися і на рішення подавати скаргу,— а голодуючого селянина можна садовити в холодну без усякого суду! Вільного робітника за небажання працювати можна тільки звільнити,— а голодуючого

селянина новий закон наказує «за уперте ухиляння від робіт» *відправляти етапом на батьківщину,* разом із злодіями і розбійниками!

Нові тимчасові правила, це — справжні каторжні правила для голодуючих, правила про віддання їх в роботи з позбавленням прав за те, що вони насмілилися турбувати начальство просьбами про допомогу. Уряд не обмежився тим, що відібрав у земства завідування продовольчою справою, заборонив приватним особам улаштовувати, без дозволу поліції, їдальні, наказав применшувати вп'ятеро справжні розміри потреб,— він ще оголошує селян неповноправними і наказує розправлятися з ними без суду. До постійної каторги вічно голодного життя і непосильної праці долучається тепер загроза каторгою казенних робіт.

Такі є заходи уряду щодо селян. Щодо робітників, то розправа з ними найяскравіше характеризується надрукованим у попередньому номері нашої газети «Обвинувальним актом» у справі про травневі заворушення на Обуховському заводі. «Искра» писала вже про саму подію в червневому і в липневому номерах. Про суд наша легальна преса мовчала, пам'ятаючи, очевидно, як навіть найбільш благонамірене «Новое Время» «потерпіло» за спробу писати на ці теми. В газети потрапило кілька рядків про те, що суд був наприкінці вересня, та потім в одній з південних газет, випадково, був опублікований вирок: двом — *каторжні роботи,* вісім виправдано, решті — тюрма і виправні арештантські відділи на строки від 2 до $3^1/_2$ років.

Отже, у статті «Нове побоїще» (№ 5 «Искры») * ми ще недостатньо оцінили мстивість російського уряду. Ми думали, що до військової розправи він удався як до останнього засобу боротьби, боячись звертатися до суду. Виявляється, зуміли поєднати і те, і друге: побивши юрбу і вбивши трьох робітників, вихопили 37 чоловік з кількох тисяч і засудили їх до драконівських кар.

Як вихопили і як засудили,— про це дає деяке уявлення обвинувальний акт. На чолі призвідців поставили

---

* Див. цей том, стор. 13—18. *Ред.*

Ан. Ів. Єрмакова, Єфр. Степ. Дахіна і Ан. Ів. Гаврилова. Обв. акт вказує, що Єрмаков мав прокламації на квартирі (за словами підручної у монопольці Михайлової, яку *не викликали на суд* як свідка), що він говорив про боротьбу за політичну свободу і ходив 22 квітня на Невський, захопивши червоний прапор. Далі підкреслюється, що і Гаврилов мав і роздавав прокламації, які заклика́ли на демонстрацію 22 квітня. Про обвинувачену Яковлєву теж говориться, що вона брала участь у якихось таємних зборищах. Отже, нема сумніву, що прокурор постарався виставити призвідцями саме людей, в яких розшукна поліція підозрівала політичних діячів. Політичний характер справи видно також і з того, що юрба кричала: «нам потрібна свобода!», видно і із зв'язку з першим травня. У дужках сказати, звільнення 26 чоловік за «прогул» першого травня і ви́кликало весь пожар, але прокурор, звичайно, ні словечком не прохопився про *незаконність* такого звільнення!

Справа ясна. Для суду вихопили тих, в кому підозрівали політичних ворогів. Розшукна поліція подала списки. А поліцаї, розуміється, «посвідчили», що ці особи були в юрбі і кидали каміння та виділялися серед інших.

Судом прикрили другий (після побоїща) акт політичної помсти. І підло прикрили: про політику згадали для збільшення провини, але політичної обстановки всієї події роз'яснити не дозволили. Судили як карних за 263 статтею Уложення, тобто за «явне проти властей, урядом настановлених, повстання» і притому повстання, вчинене людьми озброєними (?). Обвинувачення було *підтасоване:* поліція наказала суддям розглядати лише одну сторону справи.

Зауважимо, що за 263—265 статтями Уложення можна загнати на каторгу за *всяку* маніфестацію: «явне повстання з наміром не допустити виконання встановлених урядом розпоряджень і заходів», хоч би «повсталі» не були озброєні і навіть не чинили явних насильних дій! Російські закони щедрі на каторгу! І нам пора подбати про те, щоб кожний такий процес *перетворювався* в політичний процес самими обвинувачуваними.

щоб уряд не смів свою політичну помсту прикривати комедією кримінальщини!

А який «прогрес» у самому судочинстві в порівнянні, напр., з 1885 роком! Тоді морозовських ткачів судили присяжні, в газетах були повні звіти, на суді свідки з робітників викрили всі неподобства фабриканта. А тепер — суд чиновників з безгласними становими представниками, закриті двері суду, німе мовчання преси, підтасовані свідки: заводське начальство, заводські сторожі, поліцаї, що били народ, солдати, що стріляли в робітників. Яка мерзенна комедія!

Зіставте цей «прогрес» розправи з робітниками в 1885 і 1901 рр. з «прогресом» боротьби проти голодуючих у 1891 і 1901 рр.,— і ви матимете деяке уявлення про те, як швидко зростає і вглиб і вшир обурення в народі і в громадянстві, як люто починає метатися уряд, «підтягуючи» і приватних благодійників і селян, залякуючи робітників каторжними вироками. Ні, каторга не залякає робітників, ватажки яких не боялись умирати у відкритій вуличній сутичці з царськими опричниками. Пам'ять про вбитих і закатованих у тюрмах героїв-товаришів подесятерить сили нових борців і залучить до них на допомогу тисячі помічників, які, як 18-річна Марфа Яковлєва, скажуть відкрито: «ми стоїмо за братів!». Уряд має намір, крім поліцейської і військової розправи з маніфестантами, судити їх ще за повстання; — ми відповімо на це згуртуванням усіх революційних сил, залученням на свій бік усіх пригноблених царською сваволею і систематичною підготовкою загальнонародного повстання!

«Искра» № 10, листопад 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ВНУТРІШНІЙ ОГЛЯД

Написано в жовтні 1901 р.

Вперше надруковано у грудні 1901 р. в журналі «Заря» № 2—3. Підпис: Т. Х.

Друкується за текстом журналу

I. ГОЛОД [121]

Знову голод! Не одно тільки розорення, а просто-таки вимирання російського селянства йде за останнє десятиріччя з надзвичайною швидкістю, і, мабуть, жодна війна, хоч би яка тривала й запекла вона була, не забирала такої маси жертв. Проти селянина об'єдналися всі наймогутніші сили сучасної епохи: і світовий капіталізм, що розвивається дедалі швидше, що створив заокеанську конкуренцію і постачив невеликій меншості сільських хазяїв, які здатні вижити в запеклій боротьбі за існування, найдосконаліші способи виробництва та знаряддя, і військова держава, що веде політику пригод у своїх колоніальних володіннях, на Далекому Сході і в Середній Азії, і що звалює всі непомірні тяготи цієї політики, яка коштує шалених грошей, на робітничі маси і до того ж ще влаштовує на народні гроші все нові й нові батареї поліцейського «присікання» і «приборкання» проти зростаючого невдоволення та обурення цих мас.

Після того, як голод став у нас явищем звичайним, природно було чекати, що уряд постарається оформити і закріпити свою звичайну ж політику у продовольчій справі. Якщо в 1891—1892 рр. уряд був захоплений несподівано і дуже-таки розгубився спочатку, то тепер він уже багатий на досвід і твердо знає, куди (і як) іти. «В цей момент,— писала «Искра» в липні (№ 6),— на країну насувається чорна хмара народного лиха, і уряд готується знову розіграти свою мерзенну роль бездушної

сили, яка відводить шматок хліба від голодного населення, карає всяке, що не входить у наміри начальства, «оказательство» піклування про голодних людей».

Готування уряду були дуже швидкі і дуже рішучі. В якому дусі велися ці готування,— яскраво показала єлисаветградська історія. Князь Оболенський, начальник Херсонської губернії, оголосив відразу війну всім, хто був такий зухвалий, щоб писати і говорити про єлисаветградський голод, закликати громадянство до допомоги голодуючим, улаштовувати приватні гуртки і запрошувати приватних осіб для організації цієї допомоги. Земські лікарі писали в газетах, що в повіті голод, що народ хворіє і мре, що «хліб», який він їсть, є щось неймовірне, що зовсім і не заслуговує назви хліб. Губернатор починає полеміку із земськими лікарями, друкує офіціальні спростовання. Хто знає хоч трохи загальні умови нашої преси, хто потрудиться пригадати те справжнісіньке цькування, якого зазнали останнім часом дуже помірковані органи і ще незрівнянно більш помірковані літератори,— той зрозуміє, щó означала ця «полеміка» начальника губернії з якимись земськими лікарями, які навіть і на державній службі не перебувають! Це було просте затикання рота, це була найочевидніша і найбезцеремонніша заява, що уряд не потерпить правди про голодування. Та що заява! Кому, кому, а вже російському урядові навряд чи можна закинути, що він обмежується заявами, коли є можливість «застосувати владу». І князь Оболенський не забарився застосувати владу, з'явившись особисто на театр війни — війни проти голодуючих і проти тих, хто, не належачи ні до якого відомства, хотів подати *справжню* допомогу голодуючим,— і *заборонивши влаштування їдалень* кільком приватним особам, що вже приїхали на голод (в тому числі пані Успенській). Як Юлій Цезар, князь Оболенський прийшов, побачив, переміг,— і телеграми негайно оповістили всю читаючу Росію про цю перемогу. Дивно одне: що ця перемога, цей нахабний виклик усім російським людям, у кому залишилась хоч крапля порядності, хоч трошечки громадянської мужності, не зустрів ніякої відсічі з боку

найбільш зацікавлених, якщо можна так висловитись, осіб. У Херсонській губернії дуже багато хто, безперечно, знав і знає всі таємниці цього замовчування голоду і боротьби проти допомоги голодуючим, але ніхто не опублікував ні викладу цієї повчальної справи, ні документів, що до неї стосуються, ні навіть простого заклику протестувати проти жахливої заборони влаштовувати їдальні. Робітники влаштовують страйк, коли уряд виконує свою погрозу: звільнити тих, що «прогуляли» перше травня; інтелігентне громадянство мовчить, коли його представникам забороняють... подавати допомогу голодуючим.

Ніби заохочений успіхом цієї першої сутички з «бунтівниками», які сміють допомагати голодуючим, уряд перейшов незабаром до атаки по всій лінії. Хоробрий подвиг князя Оболенського підноситься до провідного начала, до закону, що регулює віднині відносини всіх адміністраторів до всіх причетних до продовольчої справи осіб (слово «причетний» є, власне, термін кримінальний, що належить спеціально нашому уложенню про покарання, але ми вже бачили і побачимо ще далі, що в даний час недозволена допомога голодуючим цілком входить у поняття кримінальщини). Такий закон і не забарилися видати — на цей раз у спрощеній формі «циркуляра міністра внутрішніх справ начальникам губерній, потерпілих від неврожаю 1901 р.» (17-го серпня 1901 р., № 20).

Цей циркуляр залишиться, треба вважати, надовго пам'яткою того, до яких геркулесових стовпів доводить[122] поліцейський страх перед грізним народним лихом, перед зближенням голодуючих з «інтелігентами», які допомагають їм, поряд з твердим наміром задавити всякий «галас» про голод і обмежити допомогу наймізернішими розмірами. Можна тільки пожалкувати, що непомірний обсяг цього циркуляра і незграбність того канцелярського стилю, яким він написаний, перешкодять, мабуть, ознайомленню з ним найширшої публіки.

Відомо, що закон 12-го червня 1900 р. вилучив продовольчу справу з відання земства і передав її в руки

земських начальників та повітових з'їздів. Здавалося б, куди вже благонадійніше: виборний елемент усунуто, хоч трохи незалежні від начальства люди розпоряджатися справою і, значить, галасувати тепер не будуть. Але, після походу князя Оболенського, всього цього здалося мало: треба суворіше підпорядкувати всю справу міністерству і чиновникам, що безпосередньо виконують його накази, треба усунути остаточно можливість усяких перебільшень. Тому *розв'язувати* питання про те, які повіти є «неблагополучними щодо врожаю», буде віднині виключно самé міністерство*, в якому влаштується, очевидно, головний штаб воєнних дій проти голодуючих. І через пп. губернаторів цей штаб буде спрямовувати діяльність тих осіб (головним чином, повітових предводителів дворянства), в руках яких зосереджено «повітове центральне в продовольчій справі управління». Ініціаторові воєнних дій проти голодуючих, князеві Оболенському, доводилось самому їхати на місце, щоб присікти, вгамувати і приборкати. Тепер це «упорядковано», і досить буде простого обміну телеграмами (добре, що на канцелярські витрати асигновано вже по тисячці на повіт) між «повітовим центральним» і петербурзьким центральним управліннями, щоб «розпорядитися». Тургенєвський цивілізований поміщик не тільки не йшов сам на стайню, але обмежувався стиха зробленим зауваженням через одягненого у фрак і білі рукавички лакея: «Відносно Федора... розпорядитись!» [123] Ось і у нас тепер так само «без галасу», тихо-благородно будуть «розпоряджатися» про вгамування надмірних апетитів голодуючого населення.

---

* Як розв'язує міністерство це питання, можна бачити з прикладу Пермської губернії. Як повідомляють останні газети, губернія ця все ще вважається «благополучною щодо врожаю», хоч неврожай у ній (за відомостями екстреного губернського земського зібрання, яке відбулося 10-го жовтня) *ще більший* від неврожаю 1898 року. Збір хлібів становить тільки 58 процентів середнього збору, а по Шадринському та Ірбітському повітах — тільки 36 і 34 проценти. В 1898 році було видано урядом (не рахуючи місцевих коштів) $1^1/_2$ мільйона пудів хліба і більш як $^1/_4$ мільйона карбованців грішми. Тепер же у земства немає коштів, земство обмежене в правах, неврожай далеко більший, ніж у 1898 році, ціни на хліб почали підійматися *ще з 1-го липня*, селяни вже *розпродуютъ худобу*,— а уряд все-таки уперто вважає губернію «благополучною»!!

А що п. Сіпягін переконаний у надмірності апетитів голодного селянина,— це видно з тієї наполегливості, з якою циркуляр не тільки остерігає від «перебільшень», але прямо створює нові й нові правила, що усувають саму можливість перебільшень. Із складанням списків нужденних — не поспішайте: це викликає в населенні «перебільшені надії» — прямо говорить міністр і наказує складати списки тільки безпосередньо перед самою роздачею хліба. Далі, про те, коли *слід* вважати повіт неблагополучним щодо врожаю,— циркуляр вважає зайвим говорити, але зате з точністю визначає, коли *не слід* визнавати повіт неблагополучним (наприклад, коли потерпіло не більше третини волостей, коли існують звичайні заробітки і т. д.). Нарешті, відносно норм допомоги голодуючим міністр подає такі правила, які ясніше ясного показують, що уряд хоче *що б то не стало* урізати ці допомоги до неможливості і відбутися подачками, які нітрохи не убезпечують населення від вимирання. Справді: норма — 48 пудів хліба на сім'ю (виходячи з величини середнього збору в даному селищі); хто має не менше від цього,— той не нужденний. Яким шляхом одержано цю цифру,— невідомо. Відомо тільки, що у рік *не*голодний навіть найбідніші селяни споживають удвоє більше хліба (див. земсько-статистичні дослідження селянських бюджетів). Отже, недоїдання вважається явищем нормальним, на підставі наказу п. міністра. Але й ця норма зменшується, по-перше, вдвоє, щоб не міг одержати позичку робітничий елемент, який становить близько половини населення, а по-друге, *ще* на $^1/_3$ —$^1/_5$—$^1/_{10}$, «беручи до уваги приблизне число заможних хазяїв, що мають запас від минулого року або ж який-небудь (саме так: «або ж який-небудь»!!) матеріальний достаток». Можна судити з цього, яким мізерним дробом повинна виразитися та частка хліба, що його справді не вистачає населенню, яку має намір позичити йому уряд! І, немов любуючись своїм нахабством, п. Сіпягін, виклавши цю неймовірну систему урізування допомог, заявляє, що таке приблизне обчислення «рідко буває скільки-небудь значно перебільшеним». Коментарі мабуть що зайві

Офіціальні заяви російського уряду, коли в них крім голих наказів є хоч які-небудь спроби пояснити ці накази, містять у собі майже завжди — це свого роду закон, далеко сталіший, ніж більшість наших законів,— два основні мотиви або два основні типи мотивів. З одного боку, ви зустрінете неодмінно кілька загальних фраз, які в пишній формі заявляють про піклування начальства, його бажання зважати на вимоги часу і побажання громадської думки. Наприклад, говориться про «важливу справу відвернення від сільського населення продовольчої нужди», про «моральну відповідальність за добробут місцевого населення» і т. ін. Само собою зрозуміло, що ці загальники нічого, по суті, не означають і ні до чого позитивного не зобов'язують; зате вони схожі, як дві краплі води, на безсмертні слова безсмертного Іудушки Головльова, який вичитує грабованим ним селянам. У дужках сказати, ці загальники експлуатує завжди (почасти з наївності, почасти з «обов'язку служби») ліберальна підцензурна преса, щоб конструювати принципіальну солідарність уряду з її точкою зору.

Та якщо ви уважніше придивитесь до інших, не таких загальних і не таких явно пустодзвінних, мотивів урядових велінь, ви знайдете завжди конкретні пояснення, *які цілком повторюють* усталені доводи найреакційніших органів нашої преси (напр., «Московских Ведомостей»). Простежувати і відзначати в кожному окремому випадку цю солідарність уряду з «Моск. Ведомостями» було б, на наш погляд, небезкорисною (і не зовсім недоступною навіть і для легальних діячів) роботою. У розглядуваному циркулярі, напр., ми зустрічаємо повторення наймерзенніших обвинувачень, які виходили від найбільш «диких поміщиків»,— що передчасне складання списків нужденних викликає «намагання деяких заможних господарів надати своєму господарству вигляду збіднілого шляхом продажу запасів та лишків і реманенту». Міністр говорить, що це «довів досвід попередніх продовольчих кампаній». Значить? Значить, міністр черпає свій політичний досвід з повчань найзапекліших кріпосників, які так галасували в попередні

голодні роки і галасують тепер про обмани селян і які так обурені «галасом» з приводу епідемій голодного тифу.

У тих же кріпосників навчився п. Сіпягін говорити про деморалізацію: «дуже важливо,— пише він,— щоб... місцеві установи... сприяли збереженню асигнованих коштів, а головне (sic!! *) — запобігли випадкам безпідставного видавання урядової допомоги особам забезпеченим, що робить шкідливий деморалізуючий вплив». І цей безсоромний наказ сприяти збереженню коштів підсилюється таким принципіальним повчанням: «...широка роздача продовольчих допомог сім'ям, що можуть обійтися без них» (можуть обійтися 24-ма пудами хліба на рік на сім'ю?) «незалежно від непродуктивності (!) витрат казни в цих випадках має щодо згубних наслідків такої системи в майбутньому не менш шкідливе з точки зору користей і потреб державних значення, ніж залишення без належної допомоги дійсно нужденних». За старих часів розчулені монархи говорили: «краще десять винних виправдати, ніж одного невинного засудити». А тепер найближчий помічник царя заявляє: не менш шкідливо дати допомогу сім'ї, яка може обійтись і 24-ма пудами хліба на рік, ніж залишити без допомоги «справді» нужденного. Яка шкода, що ця чудова своєю одвертістю «точка зору» на «користі і потреби державні» прикрита від широкої публіки довжелезним і дуже нудним циркуляром! Одна надія: може, соціал-демократична преса і соціал-демократична усна агітація ближче ознайомить народ із змістом міністерського циркуляра.

* * *

Але з особливою рішучістю «нападає» циркуляр на приватних благодійників: з усього видно, що адміністратори, які ведуть війну проти голодуючих, найважливішою позицією «ворога» вважають приватні гуртки

---

* — так!! *Ред.*

допомоги, приватні їдальні і т. ін. Пан Сіпягін з одвертістю, яка заслуговує на повну вдячність, пояснює, чому ця приватна благодійність давно вже не давала спати міністерству внутрішніх справ. «Починаючи з недороду 1891 і 1892 рр. і при всіх дальших таких само лихах,— говорить циркуляр,— нерідко виявлялось, що деякі благодійники поряд з поданням матеріальної допомоги жителям неблагополучних місцевостей намагаються викликати серед них невдоволення існуючим порядком і нічим не виправдувану вимогливість у відношенні до уряду. При цьому не в повній мірі задоволена потреба, неминучі при цьому хвороби і розлад господарства створюють дуже сприятливий грунт для протиурядової агітації, і таким грунтом охоче користуються неблагонадійні в політичному розумінні особи для своїх злочинних цілей під личиною допомоги ближньому. Звичайно при перших же відомостях про значний недорід у потерпілу місцевість збираються звідусіль особи з небездоганним політичним минулим, намагаються встановити стосунки з уповноваженими благодійних товариств і установ, що приїжджають із столиць, і приймаються ними через незнання у співробітники на місця, чим створюються неабиякі труднощі інтересам порядку та управління».

Однак тісно ж стає на російській землі російському урядові. Був час, коли середовищем, яке особливо охоронялося, вважалася тільки студентська молодь: за нею встановлений був особливо суворий нагляд, стосунки з нею з боку будь-яких осіб з небездоганним політичним минулим ставилися за велику провину, всякі гуртки й товариства, які хоч би й переслідували тільки цілі матеріальної допомоги, запідозрювались у протиурядових цілях і т. ін. За тих часів — і дуже недавніх часів — іншої *верстви*, тим менше класу населення, що становив би в очах уряду «дуже сприятливий грунт для протиурядової агітації», не було. Але з половини 90-х років ви зустрінете вже в офіціальних урядових повідомленнях вказівку на інший, незмірно численніший клас населення, який потребує особливої охорони: фабрично-заводських робітників. Зростання робітничого

руху примусило створити цілі системи установ для нагляду за новим буйним елементом; у списку місцевостей, заборонених для проживання сумнівним у політичному відношенні особам, почали з'являтися поряд із столицями та університетськими містами фабричні центри, селища, повіти і цілі губернії *. Особливо охоронялися від неблагонадійних дві третини Європейської Росії, а останню третину до того переповнює маса «осіб з небездоганним політичним минулим», що навіть найглухіша провінція стає неспокійною **. Тепер виявляється, що за авторитетним міркуванням такої компетентної особи, як п. міністр внутрішніх справ, «сприятливий грунт» для протиурядової агітації являє собою і найглухіше *село,* оскільки в ньому мають місце випадки не цілком задоволеної потреби, хвороб і розладу господарства. А чи багато таких російських сіл, де такі «випадки» не постійні? І чи не слід нам, російським соціал-демократам, негайно скористатися цією повчальною вказівкою п. Сіпягіна на «сприятливий» грунт? Саме тепер, з одного боку, село зацікавлене чутками, що доходили коли-не-коли і так-сяк, про лютневі і березневі сутички міського пролетаріату та інтелігентної молоді з урядовою опричиною, а, з другого боку, хіба перша-ліпша така фраза про «нічим не виправдану вимогливість» мужика і т. п. не дає багатющої програми для найширшої і всебічної агітації?

Корисною вказівкою п. Сіпягіна ми повинні скористатися, а з наївності його варто посміятися. Це, справді, кумедна наївність уявляти, що підпорядкування приватної благодійності наглядові і контролеві губернатора утруднить можливість впливу «неблагонадійних» осіб на село. Справжні благодійники ніколи політичних цілей собі не ставили, так що нові заходи присікання і приборкання впадуть найбільше на тих, хто для уряду

* Пор., напр., надрукований у № 6 «Искры» секретний циркуляр про осіб, що висилаються з С.-Петербурга, головним чином літераторів, багато з яких ніколи ні до яких політичних справ взагалі і ні до яких «робітничих» справ зокрема не притягались. Проте їм заборонено для проживання не тільки університетські міста, але й «фабричні місцевості», а деяким навіть *тільки* фабричні місцевості.

** Див., напр., кореспонденції в «Искре» №№ 6 і 7 про те, як громадське заворушення і протиурядові «оказательства» проникли навіть у такі богохранимі міста, як-от Пенза, Сімферополь, Курськ і т. ін. [121].

найменш небезпечний. А люди, які захочуть відкрити очі селянам на значення нових заходів і ставлення уряду до голоду взагалі, напевно вже не матимуть потреби в тому, щоб встановлювати стосунки з уповноваженими Червоного хреста або представлятися пп. губернаторам. Адже ось, напр., коли виявилось, що фабрично-заводське середовище є «сприятливий грунт»,— ті, хто хотів зблизитися з цим середовищем, не встановлювали стосунків з управителями фабрик для того, щоб розвідати про фабричні порядки, і не представлялись пп. фабричним інспекторам для того, щоб одержати дозвіл на влаштування зборів з робітниками. Ми нітрохи не забуваємо, звичайно, що політична агітація серед селян становить величезні труднощі тим більше, що відтягувати для неї революційні сили з міст і неможливо і нераціонально, але ми не повинні також випускати з уваги, що такі урядові подвиги, як утискування приватної благодійності, усувають добру половину цих труднощів і знімають з нас половину роботи.

* * *

Ми не будемо спинятися на такій — порівняно з розглянутим циркуляром — «дрібниці», як циркуляр того ж міністра про посилення нагляду за благодійними концертами, виставами і т. ін. (Пор. «Искра» № 9, «Нові рогатки».)

Спробуємо подивитися, в якому відношенні перебуває тепер урядова допомога населенню, призначена і розподілена за новими правилами, до справжнього розміру потреб. Правда, дані про це до крайньої міри скупі. Преса тепер загнуздана до неможливості, голоси приватних організаторів їдалень замовкли разом із «забороною» їхньої діяльності, і для поінформування оторопілої від нових суворих заходів російської публіки служать тільки казенно-поліцейські замітки про благополучний хід продовольчої кампанії, та статейки в тому ж дусі у «Московских Ведомостях», та переказувані коли-не-коли розмови дозвільного репортера з тим чи іншим помпадуром [125], що переважно викладає

«думки про градоначальницьке однодумство, а також про градоначальницьке одновладдя і про інше»[126]. Напр., «Новое Время» в № 9195 переказує, що саратовський (колишній архангельський) губернатор А. П. Енгельгардт прийняв співробітника місцевої газети і сказав йому, між іншим, що він, губернатор, особисто влаштував на місці нараду предводителів дворянства, представників земських управ, земських начальників та представників Червоного хреста і «розподілив заняття».

«Цинги,— сказав А. П. Енгельгардт,— у тому вигляді, як я її спостерігав в Архангельській губернії, тут нема: там до хворого не можна підійти на п'ять кроків; там ця хвороба є дійсно «гнила»,— а тут найбільше наслідків великого недокрів'я, що розвивається через жахливу обстановку домашнього життя. Єдині майже ознаки цинготного захворювання тут — білі губи, білі ясна... Видужує такий хворий протягом тижня при правильному харчуванні. Тепер і йде це підгодовування. Загалом видається 1000 порцій на день, хоча зареєстровано не більш як 400 дуже нужденних.

Крім цинготних захворювань, по всій місцевості відзначено тільки три випадки тифу. Далі, треба сподіватися, справа і не піде, бо скрізь уже розпочато громадські роботи і населення забезпечене заробітком».

Ось яке благополуччя: на весь Хвалинський повіт (про який говорить п. помпадур) тільки 400 дуже нужденних (решта, мабуть, «може обійтись», на думку пп. Сіпягіна та Енгельгардта, і 24-ма пудами хліба на рік на сім'ю!), і населення вже забезпечене і видужують хворі через тиждень. Як же після цього не вірити «Московским Ведомостям», які у спеціальній передовиці (№ 258) запевняють нас, що «за останніми відомостями з 12 губерній, потерпілих від неврожаю, *в них кипить діяльна робота адміністрації по влаштуванню допомоги.* Багато повітів уже обслідувано для визнання їх неблагополучними у продовольчому відношенні, *призначаються повітові завідувачі* продовольчої справи і т. д. Очевидно, урядові службові особи роблять усе можливе, щоб подати вчасну і достатню допомогу».

«Кипить діяльна робота», і... «зареєстровано не більш як 400 дуже нужденних»... У Хвалинському повіті 165 тисяч сільського населення, а порцій видається одна тисяча. Недобір жита в цьому році становить у всьому південно-східному районі (в тому числі і в Саратовській губернії) 34%. У Саратовській губернії із загального посіву на селянських землях ($1^1/_2$ мільйона десятин) повним неврожаєм охоплені 15% (за даними губернської земської управи [127]) і поганим — 75%, а Хвалинський повіт, разом з Камишинським, належать до найбільш потерпілих повітів Саратовської губернії. Отже, загальний недобір хліба у селян Хвалинського повіту становить не менш як процентів 30. Припустимо, що половина цього недобору припадає на заможне селянство, яке доведене цим ще не до голодування (хоч це припущення більш ніж рисковане, бо заможне селянство має кращі землі і краще їх обробляє, так що від неврожаю терпить завжди менше, ніж біднота). Навіть і при такому припущенні виявиться, що голодуючих повинно бути процентів 15, тобто до 25-ти тисяч. А нас хочуть заспокоїти тим, що хвалинській цинзі далеко ще до архангельської, що випадків тифу нібито було тільки три (хоч би брехали вміліше!) і що видається одна тисяча порцій (розрахованих і розмірених, мабуть, за сіпягінською системою боротьби... з перебільшеннями).

Щодо тих «заробітків», які п. Сіпягін у своєму циркулярі намагався *три* рази врахувати, щоб уникнути перебільшень (раз — наказуючи не вважати неблагополучними повіти з розвинутими звичайно заробітками, другий раз—наказуючи зменшувати 48-мипудову норму наполовину, бо 50 процентів робітничого населення «повинні» заробити, і третій раз — наказуючи зменшувати і цю останню цифру на $^1/_3$—$^1/_{10}$, за місцевими умовами), щодо заробітків, то в Саратовській губернії впали не тільки землеробські, але й неземлеробські заробітки. «Наслідки неврожаю,— повідомляє нам вищеназвана доповідь управи,— відбились і на кустарях через зменшення збуту їх продуктів. Через ці обставини в повітах з найбільш розвинутими кустарними промислами *спостерігаються кризи*». А до числа цих пові-

тів належить і найбільш потерпілий Камишинський повіт, в якому, між іншим, багато й багато тисяч бідноти зайняті знаменитим сарпинковим промислом. І в звичайні роки порядки в цьому, закинутому в сільську глушину, промислі були найнеподобніші: працювали, наприклад, діти 6—7 років, одержуючи 7—8 копійок на день. Можна собі уявити, щó там робиться в рік величезного неврожаю і особливої кустарної кризи.

Неврожай хлібів супроводиться в Саратовській губернії (як і в усіх, звичайно, неврожайних губерніях) недостачею кормів. За останні місяці (тобто вже у другій половині літа!) спостерігався надзвичайний розвиток різних епізоотій, що посилюють смертність худоби. «За повідомленням ветеринарного лікаря із Хвалинського повіту (запозичаємо це повідомлення з тієї самої газети, яка викладала зміст вищезгаданої доповіді губернської земської управи), при розтині здохлих тварин у їхніх шлунках нічого крім землі не знаходили».

У «повідомленні земського відділу міністерства внутрішніх справ» про продовження продовольчої кампанії була зроблена, між іншим, заява, що з числа оголошених неблагополучними повітів «лише у Хвалинському з липня місяця виявився, у двох селах, ряд епідемічних захворювань на цингу, до припинення якої спрямовані зусилля місцевого лікарського персоналу, причому на допомогу місцевим силам командировані два загони товариства Червоного хреста, що діють, за донесенням губернатора,— (того самого А. П. Енгельгардта, з яким ми вже познайомились),— з великим успіхом; в усіх же інших, оголошених неблагополучними у продовольчому відношенні повітах, за відомостями, що є в міністерстві на 12-те цього вересня, випадків незадоволеної гострої продовольчої потреби не було, і розвитку хвороб на грунті недостатнього харчування не помічається».

Щоб показати, якого довір'я може заслуговувати це твердження, ніби не було випадків незадоволеної *гострої* потреби (а *хронічна* потреба була?) і ніби не помічається розвитку хвороб, ми обмежимося зіставленням даних ще по двох губерніях.

В Уфімській губернії оголошені неблагополучними Мензелінський і Белебєєвський повіти, і земський відділ міністерства внутрішніх справ повідомляє, що урядова позика «власне на харчування» потрібна буде, «за заявою губернатора», в розмірі 800 000 пудів. Тимчасом надзвичайне Уфімське губернське земське зібрання, скликане на 27-ме серпня для обговорення питання про допомогу потерпілим від неврожаю, визначило потребу цих повітів на харчування в 2,2 мільйона пудів хліба, та плюс 1 мільйон на всі інші повіти, незалежно від позики на обсіяння (3,2 мільйона пудів на губернію) і на годівлю худоби (600 000 пудів). Отже, продовольча позика визначена міністерством в *одну четверту частину* того, щó визначало земство.

Другий приклад. У Вятській губернії повітів, оголошених неблагополучними, не було на той час, коли земський відділ опублікував своє повідомлення, а розмір позики на харчування він же визначав у 782 000 пудів. Це — та сама сума, яку обчислило, за повідомленнями газет, ще Вятське губернське присутствіє в продовольчій справі на своєму засіданні 28-го серпня (обчислило згідно з постановами повітових з'їздів від 18 до 25-го серпня). *Ті ж* самі з'їзди *близько 12-го* серпня визначили розмір позики інакше, саме: 1,1 млн. пудів на харчування і 1,4 млн. пудів на обсіяння. Звідки ця різниця? Що сталося між 12-м і 28-м серпня? Сталося те, що з'явився циркуляр п. Сіпягіна від 17-го серпня про боротьбу з голодуючими. Чинності циркуляр набрав, значить, моментальної, і маленька сума в 230 тисяч пудів хліба була викреслена з розрахунку, складеного — це зауважте — повітовими з'їздами, тобто установами, що замінили (за законом 12-го червня 1900 р.) неблагонадійне земство, установами, що складаються з чиновників взагалі і земських начальників особливо... Невже ми справді доживемо до того, що і земські начальники будуть обвинувачені в лібералізмі? Чого доброго. Принаймні в «Московских Ведомостях» ми прочитали недавно такий реприманд якомусь п. Ом., що насмілився у «Приазовском Крае» [128] запропонувати, щоб друкувались у газетах протоколи засідань губернських у мі-

ських справах присутствій (якщо вже не можна на ці засідання допустити представників преси):

«Мета надто прозора: *російський чиновник часто боїться здатися неліберальним,* і гласність може змусити його, іноді навіть проти сумління, підтримувати якунебудь ліберально-фантастичну вигадку міста або земства. Розрахунок не зовсім помилковий».

Чи не слід призначити особливий нагляд за вятськими земськими начальниками, які — очевидно, боячись здатися неліберальними,— виявили непростиму легковажність у «перебільшенні» продовольчої потреби? *

А втім, «ліберально-фантастична вигадка» вятського земства (якби мудрий російський уряд не усунув його від ведення продовольчої справи) доходила до визначення потреби ще в далеко більших розмірах. Принаймні, надзвичайне губернське зібрання, що відбувалося з 30 серпня по 2-ге вересня, визначило недобір хліба до потрібної кількості у 17 процентів, а кормів — у 15 процентів. А величина цієї кількості — 105 млн. пудів (звичайний збір — 134 млн. пудів, а в цьому році — 84 млн. пудів). Отже, недобір становить *21 мільйон пудів.* «Загальне число волостей у губернії, не забезпечених збором цього року,— 158 з 310. Населення їх

---

* А ось ще зразок боротьби з перебільшеннями, яку веде вятський губернатор:

Вятський губернатор в «оголошенні», розісланому по волосних правліннях, констатує дуже обережне ставлення селян до продовольчої позики, що видається урядом і земством. «Об'їжджаючи губернію,— говорить п. Клінгенберг,— я переконався, наскільки селяни обдумано й обережно ставляться до нинішніх обставин, бояться брати на себе борги, які не викликаються крайньою потребою, і твердо вирішили терпеливо чекати божої допомоги в майбутньому році, намагаючись власними силами вийти з скрутного становища». Це дає начальникові Вятської губернії певність у тому, що «ніякі чутки про дарову урядову й земську допомогу та про можливість скасування боргів і недоїмок, а також про перебільшені розміри недороду, не будуть бентежити спокійне і розсудливе населення Вятської губернії». Губернатор вважає за потрібне попередити селянське населення, «що коли при перевірці постанов виявиться, що господар хоч і не має ніяких запасів, але зібрав у цьому році хліб у достатній кількості на прохарчування сім'ї і на засіяння полів, але хліб цей продав і вторговані гроші вживав на інші потреби, то він уже розраховувати на одержання позики не може. Видані позики будуть, за новим законом, стягатися без відповідальності круговою порукою [129], за тими самими правилами, за якими стягуються окладні збори. Тому господар, який просив і одержав позику, повинен пам'ятати, що він сам і повинен буде її повернути, що ніхто йому не допоможе і що стягнення буде проводитись суворо, отже, коли набереться недоїмка, все рухоме майно може бути продане, а нерухоме відібране».

Можна собі уявити, як поводяться волосні верховоди з голодуючими недоїмщиками, що просять позики, після такого оголошення губернатора!

становить 1566 тисяч душ обох статей». Так, безперечно, «кипить діяльна робота адміністрації» — над применшенням справжніх розмірів потреб і над зведенням усієї справи допомоги голодуючим до якогось акробатства копійчаною благодійністю.

А втім, «акробати благодійності» було б ще надто похвальною назвою для згуртованих під прапором сіпягінського циркуляра адміністраторів. Спільного у них з акробатами благодійності — мізерність їх допомоги і намагання роздути її розміри. Але акробати благодійності дивляться на людей, яким вони благодіють, в гіршому разі, як на іграшку, що приємно лоскоче їх самолюбство, а сіпягінська адміністрація дивиться на них як на ворогів, як на людей, які на щось беззаконно зазіхають («нічим не виправдувана вимогливість у відношенні до уряду») і тому підлягають приборканню. З повною рельєфністю виявився цей погляд у знаменитих «Тимчасових правилах», височайше затверджених 15-го вересня 1901 р.

Це — цілий закон, що складається з 20 статей, і знаменитого в ньому так багато, що ми не завагалися б залічити його до найважливіших законодавчих актів початку XX століття. Почати з назви: «тимчасові правила про *участь* населення потерпілих від неврожаю місцевостей у роботах, що провадяться за розпорядженням відомств шляхів та земельних справ і державного майна». Мабуть, ці роботи являють собою щось до такої міри напхане пільгами, що «участь» в них є особлива ласка? Мабуть, інакше і перша стаття нового закону не повторювала б: «сільським обивателям місцевостей, потерпілих від неврожаю, *дозволяється участь* у провадженні робіт» і т. д.?

Але про ці «пільги» закон говорить уже в другій своїй половині, а спочатку встановлюється *організація* всієї справи. Належні управління «визначають наперед найбільш відповідні роботи» (ст. 2), причому «пристосовуються до встановленого в законі порядку» (ст. 3, яку, відповідно до назви розділів у деяких романах Діккенса, можна б назвати: «та стаття нового закону, в якій говориться про необхідність пристосовуватися

до старих законів»). Роботи відкриваються або на кошторисні суми, або на спеціальні кредити, причому загальне завідування влаштуванням робіт належить міністрові внутрішніх справ, який може призначати особливих уповноважених і при якому, під головуванням його товариша, утворюється особлива «нарада в продовольчій справі» з представників різних міністерств. До обов'язків цієї наради належить: а) дозвіл відступів від установленого порядку, б) обговорення пропозицій про призначення коштів, в) «встановлення максимальних розмірів винагороди робітників, а також визначення інших умов участі населення в зазначених роботах, г) розподіл робочих партій по районах робіт і д) завідування пересуванням цих партій до місць провадження робіт». Висновки наради затверджує міністр внутрішніх справ, а також, «у належних випадках», і міністри інших відомств. Далі, види робіт і виявлення чисельності населення, яке потребує їх, покладаються на земських начальників, які всі ці відомості подають губернаторам, а губернатори з своїм висновком у міністерство внутрішніх справ «і, за вказівкою його, розпоряджаються через земських начальників відправленням робітників до місць провадження робіт...»

Ух! Нарешті ми подужали всю «організацію» нової справи! Постає питання тепер, скільки потрібно буде мастила, щоб привести в рух усі колеса цієї громіздкої, чисто російської адміністративної махини? Спробуйте тільки уявити собі цю справу конкретно: безпосередньо коло голодуючих перебуває один земський начальник. Йому, значить, належить ініціатива. Він пише папірця — кому? Губернаторові, говорить стаття тимчасових правил 15-го вересня. Але ж на підставі циркуляра від 17-го серпня утворено особливе «повітове центральне в продовольчій справі управління», призначення якого «зосередити завідування *всією* продовольчою справою по повіту в руках однієї службової особи» (циркуляр 17-го серпня — цією особою переважно повинен призначатися повітовий предводитель дворянства). Виникає «суперечка», яка, звичайно, швидко розв'язується на підставі надзвичайно ясних і простих «начал», викла-

дених у шістьох пунктах статті 175-ої «загальної установи губернської», що визначає «порядок розв'язання суперечок... між присутственими місцями і службовими особами». Кінець кінцем папірець потрапляє все-таки в канцелярію губернатора, де й беруться складати «висновок». Потім усе надсилається в Петербург і надходить на розгляд особливої наради. Але представник міністерства шляхів, що бере участь у нараді, не спроможний розв'язати питання про доцільність такої роботи, як лагодження шляхів Бугурусланського повіту,— і ось новий папірець мандрує з Петербурга у провінцію і назад. І коли нарешті питання про доцільність роботи і т. ін. і т. ін. буде принципіально розв'язане, тоді петербурзька нарада займеться «розподілом робочих партій» між Бузулуцьким і Бугурусланським повітами.

І заради чого створена така махина? Через новизну справи? Зовсім ні. До тимчасових правил 15-го вересня громадські роботи могли влаштовуватися далеко простіше «на підставі чинних узаконень», і той самий циркуляр 17-го серпня, говорячи про громадські роботи, які влаштовуються земствами і попечительствами домів трудолюбності та губернськими властями, не передбачає потреби ні в якій особливій організації. Як бачите, «продовольча кампанія» уряду полягає в тому, що петербурзькі департаменти цілий місяць (з 17-го серпня по 15 вересня) вигадували і вигадали-таки безконечне ускладнення тяганини. Зате петербурзька нарада, напевно вже, не піддасться тій небезпеці впасти в перебільшення, від якої не захищені місцеві чиновники, «що бояться здатися неліберальними»...

Але найголовніше в нових «Тимчасових правилах», це — узаконення про «сільських обивателів», яких наймають на роботи. Коли роботи провадяться «поза районами їх осілості», то робітники, по-перше, утворюють окремі артілі, «під доглядом земського начальника», який затверджує і старосту для нагляду за порядком; по-друге, на робітників, що вступили в таку артіль, складають особливий список, який «*заміняє* для занесених у нього («в оний», як висловлюється закон) робітників —

при пересуванні і на час участі в роботах — установлені законом посвідки на проживання і зберігається до прибуття на місце у чиновника, який супроводить робітників у дорозі, або, в разі його відсутності, у артільного старости, а потім — у особи, що завідує провадженням робіт».

Для чого потрібна була ця заміна звичайних паспортів, що їх кожний селянин, який хоче відлучитися, має право одержати безплатно,— особливим списком? Для робітника це безперечний утиск, бо, живучи за своїм окремим паспортом, він далеко вільніший і у виборі собі квартири, і в розподілі свого часу, і в переміні однієї роботи на іншу вигіднішу для нього або зручнішу. Ми побачимо з дальшого, що зроблено це безперечно навмисне і не тільки з любові до казенщини, а саме для того, щоб утиснути робітників і наблизити їх до партій кріпаків, що транспортуються «за описом», за свого роду «статейним списком» [130]. Виявляється, що, напр., дбати «про збереження належного порядку в дорозі і передавати (sic!) доставлені партії робітників завідувачам робіт доручається чинам, які спеціально командируються міністерством внутрішніх справ». Далі в ліс — більше дров. Заміна паспортів списками тягне за собою заміну свободи пересування — «доставкою і передачею партій». Що це, чи не про партії засланців-каторжан іде мова? Чи не скасовано вже (може, як кара за «перебільшення» голоду?) всі закони про те, що селянин, який забезпечив себе паспортом, може їхати куди йому завгодно і як йому завгодно? Невже перевезення на кошти казни є достатня підстава для позбавлення громадянських прав?

Далі. Виявляється, що завідуючі розподілом робітників, видачею плати та ін. службові особи відомства, яке провадить роботи, «за повідомленням губернського начальства місцевостей, де залишилися сім'ї робітників, відраховують, коли є змога, частину заробітної плати і відсилають її за належністю для підтримання цих сімей». Нове позбавлення прав. Як сміють чиновники відраховувати зароблені гроші? Як сміють вони втручатися в сімейні справи робітників і вирішувати

за них, немов за кріпаків, кого і наскільки хочуть вони підтримувати? Та чи дозволять ще робітники відраховувати, без їх згоди, зароблені ними гроші? Це питання, мабуть, спало на думку і авторам нових «каторжних правил», бо стаття закону, яка йде безпосередньо за наведеною вище, говорить: «Нагляд за додержанням робітниками належного порядку в місцях провадження робіт покладається, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, на місцевих земських начальників, офіцерів окремого корпусу жандармів, поліцейських чиновників або спеціально для цього призначених осіб». Дійсно-таки, мова йде про *покарання* селян позбавленням прав за «перебільшення» голоду і «нічим не виправдувану вимогливість у відношенні до уряду»! Мало того, що за всіма російськими робітниками взагалі стежить і поліція загальна, і поліція фабрична, і поліція розшукна, тут ще наказується встановити *особливий* нагляд. Уряд, можна подумати, зовсім втратив розум від страху перед цими партіями голодуючих селян, що відправляються, доставляються і передаються з тисячею запобіжних заходів?

Далі. «У випадках порушення громадської тиші і спокою, явно несумлінного ставлення до роботи або невиконання законних вимог осіб, що завідують провадженням робіт або наглядають за порядком на цих роботах, винні в тому робітники можуть арештовуватися, *без окремого судочинства,* за розпорядженням чинів, згаданих у ст. 16 (щойно наведеній нами), на строк до *трьох* днів; а за уперте ухиляння від роботи вони, за розпорядженням тих же чинів, можуть бути *відправлені етапом* на місце постійного їхнього проживання».

Чи можна після цього інакше назвати тимчасові правила 15-го вересня як тимчасово-каторжними правилами? Розправа без суду,— вислання етапом... Велика, дуже велика темнота і забитість російського селянина, але є ж усьому край. Та й безперервні голодування і безперервні висилання робітників з міст не могли минути безслідно. І наш уряд, якому так сподобалось управляти за допомогою «тимчасових

правил»*, діждеться-таки того, що наскочить коса на камінь.

Нехай стануть для нас «Тимчасові правила» 15-го вересня приводом до найширшої агітації у робітничих гуртках і в селянстві; *давайте поширювати* самий текст цих правил і листки з поясненням їх, давайте влаштовувати збори з читанням цього закону і поясненням його змісту у зв'язку з усією «продовольчою» політикою уряду. Добиймося того, щоб кожний хоч трохи свідомий робітник, потрапляючи так чи інакше на село, мав точне уявлення про «тимчасово-каторжні правила» і був спроможний розповідати всім і кожному, в чому тут справа і що треба робити, щоб визволитися від каторги голоду, сваволі і безправ'я.

А тим російським прекраснодушним інтелігентам, які носяться з усякими артілями та іншими легальними товариствами, що допускаються або заохочуються урядом, нехай будуть ці тимчасові правила про *робітничі артілі* — постійним докором і серйозною перестородогою: докором за ту наївність, з якою вони вірили в щирість урядового допущення або заохочення, не бачачи найпідлішого кріпосницького нутра за вивіскою «розвитку народної праці» і т. п. Перестородогою,— щоб надалі вони, говорячи про артілі й інші товариства, що допускаються пп. Сіпягіними, ніколи не забували сказати, і всю правду сказати, про робітничі артілі за тимчасовими правилами 15-го вересня, або ж, якщо вони не можуть говорити про *такі* артілі, щоб вони краще зовсім мовчали.

II. СТАВЛЕННЯ ДО КРИЗИ І ДО ГОЛОДУ

Поряд з новим голодуванням все ще триває стара, що стала вже затяжною, торговельно-промислова криза, яка викинула на вулицю десятки тисяч робітників, що не знаходять собі роботи. Злидні серед них страшенно

* Давно вже сказано, що всякий дурень зуміє управляти з допомогою стану облоги. Ну, це в Європі потрібні стани облоги, а у нас стан облоги є загальне становище, яке доповнюється то тут, то там тимчасовими правилами. Адже всі політичні справи в Росії ведуться на підставі тимчасових правил.

великі, і тим більше впадає в очі зовсім різне ставлення і уряду і освіченого «громадянства» до цих злиднів і до злиднів селян. Ніяких спроб ні з боку громадських установ, ні з боку преси визначити число нужденних робітників і ступінь злиднів хоч би з таким же ступенем наближення, з яким визначаються злидні селян. Ніяких систематичних заходів по організації допомоги голодуючим робітникам.

Від чого залежить ця різниця? Ми думаємо: найменше від того, що злидні робітників ніби менше виступають наверх, проявляються в менш різких формах. Правда, міські жителі, що не належать до робітничого класу, мало знають про те, як бідують тепер фабричні, тулячись ще більше в підвалах, горищах і комірчинах, недоїдаючи ще більше, ніж звичайно, збуваючи лихварям останні рештки хатніх речей; правда, збільшення числа босяків і жебраків, відвідувачів нічліжок та мешканців тюрем і лікарень не привертає до себе особливої уваги, бо ж «усі» так звикли до того, що у великому місті повинні бути переповнені нічліжні будинки і всякі притулки найжахливіших злиднів; правда, безробітні робітники зовсім не прив'язані до місця, як селяни, і або самі розходяться по різних кінцях держави, відшукуючи заняття, або висилаються «на батьківщину» адміністрацією, яка побоюється скупчення безробітних. Але, незважаючи на все це, кожен, хто стикається з промисловим життям, спостерігає наочно і кожен, хто стежить за громадським життям, знає з газет, що безробіття зростає й зростає.

Ні, причини зазначеної різниці лежать глибше: їх треба шукати в тому, що сільське голодування і міське безробіття належать до цілком відмінних укладів господарського життя країни, зумовлюються цілком відмінними взаємовідносинами класу експлуататорів і класу експлуатованих. На селі відносини між цими двома класами взагалі надзвичайно заплутані і ускладнені безліччю перехідних форм, коли землеробське господарство поєднується то з лихварством, то з роботою по найму і т. ін. і т. ін. І голодують при цьому не сільськогосподарські наймані робітники, протилежність інтересів

яких інтересам поміщиків і заможних селян ясна для всіх і в значній мірі для самих робітників, а голодують дрібні селяни, яких прийнято вважати (і які самі себе вважають) самостійними хазяями, що лише випадково потрапляють іноді в ту чи іншу «тимчасову» залежність. Найближча причина голоду — неврожай — лихо, в очах маси, чисто стихійне, боже наслання. А тому що ці супроводжувані голодуваннями неврожаї тривають з давніх-давен, то і законодавство давно вже змушене зважати на них. Давно вже існують (головним чином на папері) цілі статути народного харчування, які встановлюють цілу систему «заходів». І хоч як мало відповідають потребам сучасної епохи ці заходи, запозичені здебільшого з часів кріпосного права і переважання патріархального натурального господарства, проте кожний голод приводить у рух цілий адміністративний і земський механізм. А цьому механізмові навіть при всьому бажанні власть імущих осіб важко, майже неможливо обійтись без всебічної допомоги цих ненависних «третіх осіб», інтелігентів, що намагаються зчинити «галас». З другого боку, зв'язок голодування з неврожаєм і забитість селянина,— який не усвідомлює (або надзвичайно неясно усвідомлює), що тільки зростаючий гніт капіталу у зв'язку з грабіжницькою політикою уряду й поміщиків довів його до такого розорення,— ведуть до того, що голодуючі почувають себе зовсім безпорадними і не проявляють не тільки надмірної, але навіть і зовсім ніякої «вимогливості».

А чим нижчий у пригнобленому класі рівень свідомості свого пригноблення і вимогливості щодо гнобителів, тим більше з'являється серед імущих класів осіб, схильних до благодійності, тим менший порівняно опір цій благодійності з боку безпосередньо заінтересованих у злиднях селянина місцевих поміщиків. Якщо взяти до уваги цей безсумнівний факт, то виявиться, що посилення поміщицького опору, посилення галасу про «деморалізацію» мужика і, нарешті, вжиття «начиненим» у такому дусі урядом чисто воєнних заходів проти голодуючих і проти благодійників,— все це ясно свідчить про цілковитий занепад і розклад того

споконвічного, патріархального, століттями освяченого і непоборно нібито стійкого сільського побуту, яким захоплювались найзавзятіші слов'янофіли, найсвідоміші реакціонери і найнаївніші «народники» стародідівського напряму. Нас, соціал-демократів, обвинувачували завжди — народники в тому, що ми штучно переносимо поняття класової боротьби туди, де воно зовсім не застосовне; — реакціонери в тому, що ми розпалюємо класову ненависть і нацьковуємо «одну частину населення проти одної». Не повторюючи десятки разів уже даної відповіді на ці обвинувачення, ми зауважимо тільки, що російський уряд іде *попереду нас усіх* в оцінці глибини класової боротьби і в енергії заходів, що з такої оцінки випливають. Кожен, хто стикався так чи інакше з публікою, яка йшла у голодні роки «годувати» селян,— а хто з нас не стикався з нею? — знає, що її спонукало до цього звичайне людське співчуття і жаль, що будь-які «політичні» плани були зовсім чужі їй, що пропаганда ідей класової боротьби залишала цю публіку зовсім холодною, що аргументи марксистів у їх завзятій війні з народницькими поглядами на село цю публіку не переконували. При чому тут класова боротьба? говорили вони. Просто селяни голодують, і треба їм допомогти.

Та кого не переконали аргументи марксистів, того, може, переконають «аргументи» п. міністра внутрішніх справ. Ні, не «просто голодують» — віщає він благодійникам — і без дозволу начальства не можна «просто» допомагати, бо це розвиває деморалізацію і нічим не виправдувану вимогливість. Втручатися у продовольчу кампанію значить втручатися в ті божі і поліцейські веління, які пп. поміщикам забезпечують робітників, згодних працювати мало не даром, а казні забезпечують надходження податей, що збираються способом здирства. І хто уважно вдумається в сіпягінський циркуляр, той повинен буде сказати собі: так, у нашому селі йде соціальна війна, і, як і при всякій війні, не доводиться заперечувати право воюючих сторін оглядати вантаж суден, що йдуть у ворожі порти хоч би й під нейтральним прапором! Відмінність від

інших воєн лише та, що тут одна сторона, яка змушена вічно працювати і вічно голодувати, навіть і зовсім не б'ється, а тільки буває битою... поки що.

В галузі фабрично-заводської промисловості наявність цієї війни давно вже не викликає ніякого сумніву, і «нейтральному» благодійникові нема потреби у циркулярах роз'яснювати, що, не спитавши броду (тобто дозволу начальства і пп. фабрикантів), не слід лізти у воду. Ще в 1885 році, коли про хоч трохи помітну соціалістичну агітацію серед робітників не могло бути й мови, навіть у центральному районі, де робітники ближче стоять до селянства, ніж у столиці, промислова криза так сильно зарядила фабричну атмосферу електрикою, що вибухи весь час відбувались то тут, то там. Благодійність при такому стані справи наперед засуджена на безсилля, і тому вона лишається випадковою і чисто індивідуальною справою тих чи інших осіб, не набуваючи й тіні громадського значення.

Відзначимо ще одну особливість у ставленні громадянства до голодувань. Аж до останнього часу у нас, можна без перебільшення сказати, панував той погляд, що весь російський економічний, та навіть і державний, лад тільки і тримається на *масі* селянства, яке володіє землею і самостійно господарює на землі. До якої міри цей погляд проникав навіть у передові кола мислячих людей, що найменше схильні попадати на гачок офіціального славослов'я, це особливо рельєфно показала всім пам'ятна книга Ніколая — она, що вийшла після голоду 1891—1892 pp. [131] Розорення величезної кількості селянських господарств здавалося всім таким абсурдом, таким неможливим стрибком у небуття, що необхідність якнайширшої допомоги, здатної справді «загоїти рани», стала майже загальним лозунгом. І знову не хто інший, як п. Сіпягін потрудився розвіяти останні ілюзії. На чому ж тримається «Росія», чим живуть землеробські і торговельно-промислові класи, як не розоренням і злиднями народу? Намагатися не на папері тільки загоїти *цю* «рану» — та це державний злочин!

Пан Сіпягін, безперечно, сприятиме поширенню і зміцненню тієї істини, що, крім класової боротьби

революційного пролетаріату проти всього капіталістичного ладу, нема і не може бути іншого засобу ні проти безробіття і криз, ні проти тих по-азіатському диких і жорстоких форм експропріації дрібного виробника, яких набув цей процес у нас. До масових жертв голоду і криз хазяям капіталістичної держави так само мало діла, як мало діла паровозові до тих, кого він давить під час свого руху. Мертві тіла гальмують колеса, поїзд зупиняється, він може навіть (при занадто енергійних машиністах) зійти при цьому з рейок, але він в усякому разі продовжує, після тих чи інших затримок, свій рух. Ви чуєте про голодну смерть та розорення десятків і сотень тисяч дрібних хазяїв, але в той же час ви чуєте і про прогреси вітчизняного землеробства, про успішне завоювання іноземного ринку російськими поміщиками, що послали експедицію російських сільських хазяїв до Англії, про розширення збуту поліпшених знарядь і поширення травосіяння і т. ін. Для хазяїв російського землеробства (як і для всіх капіталістичних хазяїв) посилення розорення і голодування є не більш як маленька тимчасова затримка, на яку вони майже і не звернуть уваги, якщо голодуючі не *змусять* звернути на себе увагу. Все йде своїм звичаєм,— навіть спекуляція по продажу земель тієї частини *хазяїв,* яку утворюють заможні селяни.

Ось, напр., Бугурусланський повіт Самарської губернії оголошено «неблагонадійним щодо врожаю». Значить, розорення *маси* селянства і голодування досягли тут найвищого ступеня. Але бідування маси не тільки не заважає, а начебто навіть сприяє зміцненню господарської позиції буржуазної меншості селянства. Ось що ми читаємо про той самий повіт у вересневій кореспонденції «Русских Ведомостей» [132] (№ 244):

«Бугурусланський повіт Самарської губернії. Злобою дня у нас є повсюдне швидке зростання цін на землю і величезна спекуляція нею, викликана цим зростанням. Всього яких-небудь 15—20 років тому прекрасні долинні землі йшли тут *по 10—15 крб.* за десятину: були місцевості, віддалені від залізниці, в яких всього три роки тому ціна 35 крб. за десятину вважалася високою

і тільки за найкращу землю з прекрасною садибою та базаром було раз заплачено 60 крб. за десятину. Тепер же за гіршу землю дають *50—60 крб.*, а за кращі землі ціна підвищилась до 80-ти і навіть до 100 крб. за десятину. Спекуляції, викликані цим зростанням цін на землю,— двох родів: по-перше, це — скуповування землі для негайного ж перепродажу (є випадки, що землю купували по 40 крб. і через рік перепродували місцевим *селянам по 55 крб.*); продають звичайно ті поміщики, яким або неохота, або вже ніколи возитися з тяганиною і формальностями продажу землі селянам через Селянський банк, а купують купці-капіталісти *і перепродують тим же місцевим селянам*. По-друге, багато всяких посередників займаються нав'язуванням селянам з далеких губерній (переважно малоросійських) всякої непридатної землі, за що одержують від власників маєтків непогані *проценти* (*від 1-го до 2-х крб.* за десятину). Із сказаного вже видно, що головний об'єкт земельної спекуляції — *селянин,* і на його жадобі до землі базується все це неймовірне підвищування цін на землю, яке не можна пояснити простими економічними причинами; звичайно, відіграли роль і залізниці, але не таку, бо головним покупцем землі у нас залишається селянство, для якого залізниця — фактор далеко не першорядний».

Ці беручкі «хазяйновиті мужички», що так жадібно вкладають свої «заощадження» (і награбування) в купівлю землі, неминуче доконають і тих з малоімущих селян, які ще вціліли від теперішнього голодування.

Якщо для буржуазного суспільства засобом проти розорення і голодування неімущих селян є купівля землі заможними селянами, то засобом проти кризи, переповнення ринку продуктами промисловості, є шукання нових ринків. Плазуюча преса («Новое Время» № 9188) захоплюється успіхами нової торгівлі з Персією, жваво обмірковуються комерційні наміри щодо Середньої Азії і особливо щодо Маньчжурії. Залізоробні та інші промислові тузи радісно труть руки, чуючи про пожвавлення залізничного будівництва. Вирішено будувати великі лінії: Петербург — Вятка, Бологоє —

Сєдлєц, Оренбург — Ташкент, гарантовано урядом залізничні позики на 37 мільйонів (товариств Московсько-Казанської, Лодзинської і Південно-Східних залізниць), запроектовано лінії: Москва — Киштим, Камишин — Астрахань і Чорноморська. Голодуючі селяни і безробітні робітники можуть радіти: казенні грошики (якщо казна добуде ще грошей) не будуть, певна річ, «непродуктивно» (пор. сіпягінський циркуляр) витрачатися на допомоги, ні, вони поллються в кишені інженерів та підрядчиків — на зразок тих віртуозів казнокрадства, які багато років крали і крали в Нижньому під час будування сормовської дамби і які тільки тепер засуджені (як виняток) сесією Московської судової палати[133] в Нижньому Новгороді *.

---

* На жаль, брак місця не дозволяє нам докладніше спинитися на цьому процесі, який ще і ще раз показав, як хазяйнують і інженери і підрядчики. Для нас, росіян, це саме та стара історія, яка вічно лишається новою. Інженер Александров у компанії з начальником нижегородського відділу Казанського округу міністерства шляхів Шнакенбургом і з шістьма, притягненими до справи, підрядчиками *на протязі трьох років* (1893—1895) «споруджував» для себе та інших тисячні капітали, подаючи в казну рахунки, відомості, акти огляду і т. ін. на роботи і поставки, що ніколи не існували. Фіктивні були не тільки роботи, але й самі підрядчики: звичайний писар підписувався за підрядчика! Яку суму хапонула вся братія, можна судити ось із чого. Інженер Александров подав рахунків (від «підрядчиків», що потрапили на лаву підсудних) на *двісті з лишком* тисяч карбованців, а в цих рахунках, наприклад, замість 400 карбованців справжньої витрати ставили 4400 крб. Інженер Александров, за показанням одного свідка, прогулював то з дівчатами, то з своїм безпосереднім начальством, шляховими інженерами, карбованців по 50—80 за один обід.

Але найцікавіше те, як велася і чим закінчилась ця справа. Поліцмейстер, якому доніс агент розшукної поліції, «не захотів починати справу» (!). «Справа,— каже,— не наша, а міністерства шляхів», і агентові довелося звернутися до прокурора. Далі, виявилось усе тільки тому, що злодії пересварились: Александров «не поділився» з одним із писарів-підрядчиків. Велася справа *шість років*, так що багато свідків встигли померти і майже всі встигли забути найважливіше. Навіть такого свідка, як колишній начальник Казанського округу шляхів Лохтін, *не розшукали* (sic!): не то він у Казані, не то в м. Єнісейську у відрядженні! Нехай читач не думає, що це — жарт, це списано із звіту про судовий розгляд.

Що замішані в цій справі далеко не самі тільки обвинувачувані, видно хоча б з 2-х таких фактів: по-перше, той самий доброчесний агент поліції, який порушив справу, тепер у поліції не служить, а придбав будинок і живе прибутками з нього. По-друге, інженер Макаров, *начальник Казанського округу шляхів* (в епоху сормовської дамби був помічником начальника), на суді з шкіри пнувся, вигороджуючи Александрова; він заявив навіть — буквально! — що коли дамбу весною 1894 р. розмило, то «*це так і мало бути*». За його, макаровськими, ревізіями, у Александрова все було в порядку, і Александров відзначався досвідченістю, старанням і акуратністю!

Результат: Александрову — один рік фортеці; Шнакенбургу — сувора догана (не виконано в силу маніфесту 1896 р.!); решту виправдано. Цивільний позов казни відхилено. Уявляю собі, як повинні бути задоволені і Лохтіни, що їх не розшукали, і Макарови, що перебувають на службі.

III. ТРЕТІЙ ЕЛЕМЕНТ

Вислів «третій елемент» або «треті особи» пущений в хід, якщо ми не помиляємось, самарським віце-губернатором, п. Кондоїді, в його промові при відкритті Самарського губернського земського зібрання 1900 р., для означення осіб, що «не належать ні до адміністрації, ні до представників станів». Зростання кількості і впливу таких осіб, що служать у земстві як лікарі, техніки, статистики, агрономи, педагоги і т. ін., давно вже привертає до себе увагу наших реакціонерів, які прозвали також цих ненависних «третіх осіб» «земською бюрократією».

Треба взагалі сказати, що наші реакціонери,— а в тому числі, звичайно, і вся вища бюрократія,— проявляють добре політичне чуття. Вони мають такий великий досвід у боротьбі з опозицією, з народними «бунтами», з сектантами, з повстаннями, з революціонерами, що тримаються завжди «на сторожі» і далеко краще від усяких наївних простаків та «чесних шкап» розуміють непримиренність самодержавства з *будь-якою* самостійністю, чесністю, незалежністю переконань, гордістю справжнього знання. Прекрасно увібравши в себе той дух низькопоклонства і паперового ставлення до діла, який панує в усій ієрархії російського чиновництва, вони підозріло ставляться до всіх, хто не схожий на гоголівського Акакія Акакійовича [134] або, вживаючи більш сучасного порівняння, на людину в футлярі [135].

І справді: коли люди, що виконують ті чи інші громадські функції, цінуватимуться не за своїм службовим становищем, а за своїми знаннями й достоїнствами,— то хіба це не веде логічно неминуче до свободи громадської думки і громадського контролю, що обговорює ці знання і ці достоїнства? Хіба це не підкопує в корені ті привілеї станів і чинів, якими тільки й тримається самодержавна Росія? Ось послухайте, чим мотивував своє невдоволення той самий п. Кондоїді:

«Буває,— каже він,— що представники станів без достатньо перевірених підстав прислухаються до слова інтелігентів, хоч би то були не більш як вільнонаймані

службовці в управі, лише внаслідок посилання на науку або на повчання газетних і журнальних письменників». Бачите як? Прості «вільнонаймані службовці», а беруться вчити «представників станів»! Між іншим: земські гласні, про яких говорить п. віце-губернатор, насправді члени установи безстанової; але тому що у нас все і вся просякнуто становістю, тому що і земства, за новим положенням, величезну частку всієї своєї безстановості втратили, то, коротко висловлюючись, можна справді сказати, що в Росії два правлячі «класи»: 1. адміністрація і 2. представники станів. Третьому елементові у становій монархії немає місця. А якщо непокірний економічний розвиток все більше підриває станові підвалини самим зростанням капіталізму і викликає потребу в «інтелігентах», кількість яких дедалі зростає, то неминуче треба чекати, що третій елемент намагатиметься розширити вузькі для нього рамки.

«Мрії осіб, що не належать ні до адміністрації, ні до представників станів у земстві,— говорив той самий п. Кондоїді,— мають лише фантастичний характер, але можуть, допустивши в основі політичні тенденції, мати і шкідливу сторону».

Допущення «політичних тенденцій» — це тільки дипломатичний вираз того переконання, що вони є. А «мріями» іменуються тут, коли хочете, всі припущення, які випливають для лікаря — з інтересів лікарської справи, для статистика — з інтересів статистики і які не зважають на інтереси правлячих станів. Самі по собі ці мрії фантастичні, але вони, бачите, живлять політичне невдоволення.

А ось спроба іншого адміністратора, начальника однієї з центральних губерній, дати інше мотивування невдоволення третім елементом. За його словами, діяльність земства *довіреної йому* губернії «з кожним роком все більше й більше віддаляється від тих основних засад, на яких базується Положення про земські установи [136]». Положенням цим до завідування справами про місцеві користі і потреби покликане місцеве населення; тимчасом внаслідок індиферентного ставлення більшості землевласників до наданого їм права «земські зібрання

набули характеру самої *формальности,* а справами вершать управи, характер яких примушує бажати дуже багато чого». Це «спричинилося до утворення при управах великих канцелярій і запрошення на земську службу *спеціалістів,*— статистиків, агрономів, педагогів, санітарних лікарів і т. д.,— які, відчуваючи свою *освітню,* а іноді *і розумову перевагу* над земськими діячами, почали проявляти все *більшу й більшу самостійність,* що особливо досягається шляхом відкриття в губернії різних *з'їздів,* а при управах — рад. В результаті все земське господарство опинилося в руках осіб, що *нічого спільного з місцевим населенням не мають».* Хоч «серед цих осіб дуже багато людей, цілком благонамірених, які заслуговують цілковитої поваги, але на свою службу вони не можуть дивитись інакше, як на засіб до існування, а користі і потреби місцеві їх лише настільки можуть цікавити, наскільки від них залежить їхній особистий добробут».— «У земській справі, на думку начальника губернії, *наємник не може замінити власника».* Це мотивування може бути назване і хитрішим і одвертішим, залежно від того, як дивитись. Воно хитріше, бо замовчує політичні тенденції і намагається звести підстави свого міркування виключно до інтересів місцевих користей і потреб. Воно одвертіше, бо прямо протиставить «наємника» *власникові.* Це — споконвічна точка зору російських Китів Китичів [137], які, наймаючи якого-небудь «учителишку», керуються насамперед і найбільше ринковими цінами на даний вид професіональних послуг. Справжні господарі всього — власники, так віщає представник того самого табору, з якого завжди чутно вихваляння Росії з її твердою, незалежною ні від кого і над класами поставленою владою, звільненою, слава богу, від того панування над народним життям корисливих інтересів, яке ми бачимо у розбещених парламентаризмом західних країнах. А коли власник — господар, то він повинен бути господарем і лікарської, і статистичної, і освітньої «справи»: наш помпадур не соромиться зробити цей висновок, що містить у собі пряме визнання політичної зверхності імущих класів. Мало того: він не соромиться — і це

особливо курйозно — визнати, що ці «спеціалісти» відчувають свою освітню, а іноді й розумову перевагу над земськими діячами. Авжеж, проти розумової переваги, звичайно, ніяких засобів, крім суворих заходів, немає...

І ось недавно наша реакційна преса мала особливо зручну нагоду повторити заклик до цих суворих заходів. Небажання інтелігентів дозволити третирувати себе як простих наємників, як продавців робочої сили (а не як громадян, що виконують певні громадські функції), завжди приводило, час від часу, до конфліктів управських верховодів то з лікарями, які колективно подавали у відставку, то з техніками і т. д. А останнім часом конфлікти управ із статистиками набули просто епідемічного характеру.

В «Искре» було відзначено ще в травні (№ 4), що місцеві власті (в Ярославлі) давно вже косо дивилися на статистику і після березневих подій у С.-Петербурзі провели-таки «очистку» бюро і запропонували завідувачеві «надалі приймати студентів, строго добираючи, так щоб про них не можна було й подумати, що вони можуть коли-небудь виявитися неблагонадійними». У кореспонденції «Крамола у Владимирі на Клязьмі» («Искра» № 5, червень) змальовувалось загальне становище запідозреної статистики і причини нелюбові до неї губернатора, фабрикантів і поміщиків. Звільнення владимирських статистиків за подачу телеграми з висловленням співчуття Анненському (побитому на Казанській площі 4-го березня) призвело до фактичного закриття бюро, і тому що іногородні статистики відмовлялися служити в земстві, яке не вміє відстоювати інтереси своїх службовців, довелося місцевій жандармерії виступити в ролі посередника між звільненими статистиками і губернатором. «Жандарм прийшов на квартири до деяких статистиків і пропонував їм знову подавати прохання про вступ на службу в бюро», але його місія зазнала цілковитої невдачі. Нарешті, в серпневому номері (№ 7) «Искры» був переказаний «інцидент у Катеринославському земстві», в якому «паша» п. Родзянко (голова губ. зем. управи) звільнив статистиків за невиконання «наказу» вести щоденник і цим звільненням викликав

вихід у відставку всіх інших членів бюро і листи з протестом харківських статистиків (наведені в тому самому номері «Искры»). Далі в ліс — більше дров. Втрутився харківський паша, п. Гордієнко (теж голова губ. зем. управи), і заявив статистикам «свого» земства, що не потерпить «у стінах управи ніяких нарад службовців в питаннях, що не стосуються службових обов'язків». Не встигли, далі, харківські статистики виконати свого наміру зажадати звільнення шпика (Антоновича), що перебував серед них, як управа звільнила завідувача стат. бюро, викликавши цим знов-таки вихід у відставку всіх статистиків.

До якої міри схвилювали ці події всю масу земських службовців по статистиці, це видно, наприклад, з листа вятських статистиків, які намагались докладно мотивувати своє небажання пристати до руху і були за це справедливо названі в «Искре» (№ 9) «вятськими штрейкбрехерами».

Але «Искра», звичайно, відзначала лише деякі випадки, далеко не всі конфлікти, які сталися, за відомостями легальних газет, крім того у губерніях Петербурзькій, Олонецькій, Нижегородській, Таврійській, Самарській (до конфліктів ми долучаємо тут і випадки звільнення відразу по кілька статистиків, бо ці випадки викликáли велике невдоволення і заворушення). До чого доходила взагалі підозрілість губернських властей і безсоромність їх, видно, наприклад, ось із чого:

«*С. М. Блеклов, який завідував таврійським бюро,* в поданому управі «Звіті про обслідування Дніпровського повіту протягом травня і червня 1901 р.» розповідає, що роботи в цьому повіті супроводились небувалими раніш умовами: хоч і допущені до виконання своїх обов'язків губернатором, забезпечені належними документами і мавши, на підставі розпорядження губернського начальства, право на допомогу місцевих властей, обслідувачі були *оточені крайньою підозрілістю* повітової поліції, яка стежила *за ними по п'ятах,* виявляла своє недовір'я у *найгрубішій формі,* яка дійшла до того, що, за словами одного селянина, слідом за статистиками їхав урядник і питав селян, «чи не пропагують статистики

шкідливих ідей проти держави й вітчизни». Статистикам доводилось, за словами п. Блеклова, «натрапляти на різні перешкоди і труднощі, які не тільки заважали роботі, але й глибоко зачіпали *почуття власної гідності*... Часто статистики опинялися в становищі якихось *підслідствених осіб*, про яких провадилося таємне дізнання, усім, зрештою, добре відоме, і відносно яких вважалося за необхідне попереджати. Звідси кожному може бути зрозуміло, який нестерпно тяжкий моральний стан доводилося нерідко їм переживати».

Непогана ілюстрація до історії земсько-статистичних конфліктів і до характеристики нагляду за «третім елементом» взагалі!

Недивно, що реакційна преса накинулась на нових «бунтівників». «Московские Ведомости» вмістили громову передовицю «Страйк земських статистиків» (№ 263, 24 вер.) і окрему статтю «Третій елемент» п. Н. А. Знаменського (№ 279, 10 жовт.). «Третій елемент» «зазнався»,— писала газета,— він відповідає «систематичною опозицією і страйком» на спроби запровадити «необхідну службову дисципліну». Винні в усьому — земські ліберали, що розпустили службовців.

«Немає ніякого сумніву в тому, що деяке упорядкування земських оціночно-статистичних робіт розпочали найтверезіші і найрозумніші земські діячі, які не схотіли допускати в підвідомчих їм *управліннях розпущеність навіть і під ліберально*-опозиційним прапором. І опозиція, і *страйки* повинні, нарешті, відкрити їм очі на те, з ким вони мають справу в особі *того розумового пролетаріату, який, тиняючись з однієї губернії в іншу,* займався не то статистичними дослідженнями, *не то освітою місцевих підлітків у соціально-демократичному дусі*.

В усякому разі, у формі «земських статистичних конфліктів» розсудлива частина земських діячів дістає для себе корисний урок. Гадаємо, що вона побачить тепер цілком ясно, яку змію, під виглядом «*третього елемента*», відігріли в себе на грудях земські установи» *.

* «М. В.» № 263.

Ми, з свого боку, теж не сумніваємося в тому, що ці крики й завивання вірного сторожового пса самодержавства (відомо, що так назвав себе «сам» Катков, який зумів так надовго «зарядити» «М. Вед.» своїм духом) «відкриють очі» багатьом, хто не цілком ще зрозумів усю непримиренність самодержавства з інтересами суспільного розвитку, з інтересами інтелігенції взагалі, з інтересами усякої справжньої громадської справи, яка не полягає в казнокрадстві і зрадництві.

Для нас, соціал-демократів, ця маленька картинка походу проти «третього елемента» і «земсько-статистичних конфліктів» повинна стати важливим уроком. Ми повинні почерпнути нову віру у всесилля керованого нами робітничого руху, бачачи, що заворушення в передовому революційному класі передається й на інші класи та верстви суспільства, що воно привело вже не тільки до небувалого піднесення революційного духу серед студентства *, але й до пробудження села, яке починається, і до посилення віри в себе та готовності до боротьби в таких суспільних групах, які (як групи) лишались досі мало відзивними.

Громадське заворушення зростає в Росії в усьому народі, в усіх його класах, і наш обов'язок, обов'язок революційних соціал-демократів, спрямувати всі зусилля на те, щоб зуміти скористатися ним, щоб роз'яснити передовій робітничій інтелігенції, якого союзника має вона і в селянстві, і в студентстві, і в інтелігенції взагалі, щоб навчити її користатися вогниками громадського протесту, що спалахують то тут, то там. Роль передового борця за свободу ми спроможні будемо виконати лише тоді, коли керований бойовою революційною партією робітничий клас, не забуваючи ні на хвилину свого особливого становища в сучасному суспільстві і своїх особливих всесвітньо-історичних завдань визволення людства від економічного рабства, піднесе

* В той момент, коли ми пишемо це, звідусіль ідуть вісті про нове посилення заворушення серед студентства, про сходки в Києві, Петербурзі та інших містах, про утворення революційних студентських груп в Одесі тощо. Може, історія покладе на студентство роль застрільника і в вирішальному бою? Як би там не було, але для перемоги в цьому бою необхідне піднесення мас пролетаріату, і ми повинні швидше і швидше подбати про збільшення їх свідомості, запалу і організованості.

водночас загальнонародний прапор боротьби за *свободу* і залучить під цей прапор усіх тих, кого тепер пп. Сіпягіни, Кондоїді і вся ця зграя так старанно штовхає в лави невдоволених з найрізноманітніших верств суспільства.

Для цього треба тільки, щоб ми сприйняли у свій рух не тільки непохитно революційну теорію, вироблену віковим розвитком європейської думки, але й революційну енергію та революційний досвід, що їх заповідали нам наші західноєвропейські й російські попередники, а не переймали по-рабському всілякі форми опортунізму, від яких починають уже звільнятися порівняно мало потерпілі від них західні наші товариші, і які так сильно затримують наш шлях до перемоги.

Перед російським пролетаріатом стоїть тепер найважче, але зате і найвдячніше революційне завдання: роздавити ворога, якого не могла подужати багатостраждальна російська інтелігенція, і зайняти місце в лавах міжнародної армії соціалізму.

IV. ДВІ ПРЕДВОДИТЕЛЬСЬКІ ПРОМОВИ

«Факт сумно-знаменний, ще понині небувалий, і багато небувалих лих обіцяють Росії такі факти, можливі тільки при нашій соціальній деморалізації, яка вже дуже далеко зайшла...» Так писали «Московские Ведомости» в передовій статті № 268 (29 вер.) з приводу промови орловського губернського предводителя дворянства, М. А. Стаховича, на місіонерському з'їзді в Орлі (з'їзд цей закінчився 24 вересня)... Ну, якщо вже в середовище предводителів дворянства, цих перших осіб у повіті і других — у губернії, проникла «соціальна деморалізація», то де ж справді кінець «духовній моровій пошесті, яка охоплює Росію»?

В чому ж справа? А в тому, що цей п. Стахович (той самий, що хотів дати орловським дворянам місця збирачів по горілчаній монополії: див. № 1 «Зари», «Випадкові замітки» *) виголосив палку промову на захист свободи

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 379—408. *Ред.*

совісті, причому «дійшов у своїй нетактовності, щоб не сказати цинізмі, до того, що вніс таку пропозицію» *:

«*Ні на кому в Росії не лежить більше, ніж на місіонерському з'їзді, обов'язок проголосити необхідність свободи совісті,* необхідність скасування всякої кримінальної кари за відступлення від православ'я і за прийняття та сповідання іншої віри. *І я пропоную орловському місіонерському з'їздові так прямо і висловитися, і порушити це клопотання належним порядком!...*»

Зрозуміло, наскільки наївно було з боку «Московских Ведомостей» назвати п. Стаховича Робесп'єром (це той життєрадісний М. А. Стахович, якого я так давно знаю, Робесп'єр! писав у «Новом Времени» п. Суворін, і важко було без сміху читати його «оборонну» промову),— настільки ж, по-своєму, був наївний п. Стахович, пропонуючи попам клопотатися «належним порядком» про свободу совісті. Це все одно, що на з'їзді станових запропонувати б клопотатися про політичну свободу!

Навряд чи є потреба додавати читачеві, що «сонм духовенства з архіпастирем на чолі» відхилили пропозицію п. Стаховича «і по суті доповіді і через невідповідність її до завдань місцевого місіонерського з'їзду», вислухавши «серйозні заперечення» з боку преосвященнішого єпіскопа орловського Никанора, професора Казанської духовної академії Н. І. Івановського, редактора-видавця журналу «Миссионерское Обозрение» [138] В. М. Скворцова, місіонерів-священиків таких-то і кандидатів університету — В. А. Тернавцева та М. А. Новосьолова. Можна сказати: союз «науки» і церкви!

---

* «Московские Ведомости», там же. Перепрошую читачів за свою симпатію до «Московских Ведомостей». Що тут робити! На мою думку, все ж це — найцікавіша, найпослідовніша *і найбільш путня* політична газета в Росії. Адже не можна ж назвати «політичною» у власному розумінні літературу, яка в кращому разі добирає деякі цікаві сирі фактики і зітхає замість усяких «мудрувань». Не заперечую, що це може бути дуже корисно, але це не політика. Так само і літературу нововременського штибу не можна назвати у справжньому розумінні слова політичною, незважаючи на те (або краще через те), що вона занадто політична. Ніякої виразної політичної програми і ніяких переконань у неї немає, а є лише вміння підроблятися під тон і настрій моменту, плазувати перед власть імущими, хоч би що вони наказували, і загравати з подобою громадської думки. А «Московские Ведомости» свою лінію ведуть і не бояться (якраз їм боятися нічого!) йти попереду уряду, не бояться торкатися і іноді дуже одверто найдражливіших пунктів Корисна газета, незамінний співробітник революційної агітації!

Але п. Стахович цікавий для нас, звичайно, не як зразок людини з ясною і послідовною політичною думкою, а як зразок найбільш «життєрадісного» російського дворянчика, завжди готового урвати шматочок казенного пирога. І до якого ж безмежного ступеня повинна доходити «деморалізація», яка вноситься в російське життя взагалі і в життя нашого села особливо поліцейською сваволею та інквізиторським цькуванням сектантства, щоб навіть каміння заволало! Щоб предводителі дворянства палко заговорили про свободу совісті!

Ось, з промови п. Стаховича, маленькі приклади тих порядків і тих неподобних явищ, які обурюють кінець кінцем і найбільш «життєрадісних».

«Та візьміть зараз,— каже промовець,— у місіонерській бібліотеці братства довідкову книжку про закони, і ви прочитаєте, що одна й та сама стаття 783-тя, II т., I ч., серед турбот станового про викорінення дуелей, пасквілів, пияцтва, неправильного полювання, сумісного допущення чоловічої статі і жіночої в торговельних лазнях доручає йому нагляд за спорами проти догматів віри православної і збивання православних на іншу віру або розкол!» І справді ж є така стаття закону, яка покладає на станового крім перелічених промовцем ще багато інших таких само обов'язків. Для більшості жителів міст ця стаття, звичайно, здасться простим курйозом, як назвав її і п. Стахович. Але для селянина за цим курйозом ховається bitterer Ernst — гірка правда про безчинства нижчої поліції, яка надто твердо пам'ятає, що до бога високо, до царя далеко.

А ось конкретні приклади, які ми наводимо разом з офіціальним спростованням «голови ради орловського православного петропавлівського братства і орловського єпархіального місіонерського з'їзду, протоієрея Петра Рождественського» («*М. В.*» № 269, з «*Орловского Вестника*»[139] № 257):

«а) У доповіді (п. Стаховича) сказано про одно селище Трубчевського повіту:

«*За згодою та з відома і священика і начальства замкнули запідозрених штундистів у церкві,* принесли стіл,

накрили чистою скатертиною, поставили ікону і почали виводити по одному.— Цілуй!

— Не хочу цілувати ідолів... — А! *сікти тут же.* Ті, що були слабші, після першого ж разу, повертались до православ'я. Ну, а деякі до *4 разів витримували»*.

Тимчасом, за офіціальними даними, надрукованими у звіті орловського православного петропавлівського братства ще в 1896 р., і за усним повідомленням священика Д. Переверзєва на з'їзді, описана розправа православного населення з сектантами с. Любця, Трубчевського повіту, відбувалася *за постановою сільського сходу і десь на селі, але ніяк не за згодою місцевого священика, що був тоді, і аж ніяк не в церкві;* і цей сумний інцидент мав місце *18—19 років тому,* коли про місію в орловській єпархії не було й згадки».

«Московские Ведомости», передруковуючи це, говорять, що п. Стахович у своїй промові навів *тільки два факти.* Можливо. Та зате і факти ж це! Спростовання, побудоване на «офіціальних даних» (від станового!) звіту православного братства, *тільки підтверджує* всю силу неподобств, які обурили навіть життєрадісного дворянина. У церкві або «десь на селі» били, півроку чи 18 років тому,— це справи нітрохи не міняє (а втім, хіба в одному: всім відомо, що останнім часом переслідування сектантів стали ще лютішими, і утворення місій стоїть з цим у прямому зв'язку!). А щоб місцевий священик *міг* стояти осторонь від цих *інквізиторів у сіряку,*— про це, отче протоієрею, краще б у пресі вже не говорили *. Засміють! Звичайно, «згоди» своєї на катування, що карається як кримінальний злочин, «місцевий священик» не давав, так само, як свята інквізиція не карала ніколи сама, а передавала в руки світської влади, і не проливала ніколи крові, а тільки віддавала на спалення.

Другий факт:

---

* У своєму запереченні на офіціальні поправки п. Стахович писав: «Що написано в офіціальному звіті братства, я не знаю, але стверджую, що священик Переверзєв, розповівши на з'їзді всі подробиці і застерігши, що цивільні власті знали (sic!!!) про ухвалений вирок, на особисто мною поставлене запитання: А чи знав батюшка? — відповів: — Так, теж знав». Коментарі зайві.

«б) У доповіді говориться:

«Тільки тоді у місіонера-священика не зійде з язика та відповідь, яку ми теж тут чули: — *Ви говорите, батюшко, їх було спочатку 40 сімей, а тепер 4.* Що ж решта? — А з ласки божої *вислані у Закавказзя і Сибір»*.

Насправді ж, у селі Глибочці, Трубчевського повіту, про яке в даному разі йде мова, за відомостями братства, в *1898 році* було штундистів не *40 сімей, а 40 душ* обох статей, включаючи сюди і 21 душу дітей; а вислано було в Закавказзя, за постановою окружного суду, в тому ж році лише 7 чоловік, за збивання ними інших осіб у штунду. Що ж до фрази місцевого священика: *«з ласки божої вислані», то він нею випадково прохопився на закритому засіданні з'їзду, в одвертому обміні думок між членами* його, тим більше, що цей священик усім відомий раніше і виявив себе на з'їзді як один з *найдостойніших* пастирів-місіонерів».

Це спростовання вже зовсім незрівнянне! Випадково сказав в одвертому обміні думок! Ось це й цікаво, бо всі ми надто добре знаємо, яку ціну мають слова офіціальних осіб, що їх офіціально вони прорікають. І якщо батюшка, що сказав ці «душевні» слова,— «один з найдостойніших пастирів-місіонерів», то тим більше вони мають значення. «З ласки божої вислані у Закавказзя і Сибір» — ці чудові слова повинні стати не менш знаменитими в своєму роді, ніж захист митрополитом Філаретом кріпосного права на підставі святого письма.

До речі, якщо вже довелося згадати Філарета, несправедливо було б обминути мовчанням надрукований у журналі «Вера и Разум» [140] за 1901 р.* лист «ученого лiберала» до преосвященного Амвросія, архієпіскопа харківського. Автор підписався: «почесний громадянин з колишніх духовних Ієронім Преображенський» і кличку «вченого (!) ліберала» дала вже йому редакція, убоявшись, мабуть, «безодні премудрості». Обмежимось наведенням кількох місць із цього листа, який ще і ще раз показує нам, що політичне мислення і політичний про-

* Користуємося з нагоди подякувати кореспондентові, що надіслав нам окремий відбиток з цього журналу. Наші командуючі класи дуже часто не соромляться показуватися au naturel (у натуральному вигляді. *Ред.*) у спеціальних тюремних, церковних та інших виданнях. Давно пора нам, революціонерам, узятися систематично утилізувати цю «багату скарбницю» політичної освіти.

тест проникають невидимим шляхом у незмірно ширші кола, ніж іноді здається.

«Я вже старий, мені під 60 років, на своєму віку мені немало доводилося спостерігати ухилянь від виконання церковних обов'язків і по совісті скажу, що в усіх випадках причиною тому було наше духовенство. А за «*останні події*» так доводиться навіть щиро дякувати нашому сучасному духовенству, воно відкриває очі багатьом. Тепер не тільки волосні писарі, але старе й мале, освічені, малописьменні і ті, що ледве читають, усі тепер прагнуть читати великого письменника землі російської. За дорогу ціну дістають його твори (закордонного видання «Свободного Слова»[141], що вільно поширюються серед народу в усіх країнах світу, крім Росії), читають, обговорюють, і рішення, звичайно, не на користь духовенства. Маса людська тепер уже починає розуміти, де брехня і де правда, і бачить, що духовенство наше говорить одне, а робить інше, та і в словах своїх частенько собі ж суперечить. Багато правди можна було б висловити, але ж з духовенством не можна говорити одверто, воно обов'язково відразу ж донесе, щоб карали і катували... А Христос же приваблював не силою і катуванням, а правдою і любов'ю...

...Закінчуючи свою промову, Ви пишете: «є у нас велика сила для боротьби — це самодержавна влада найблагочестивіших царів наших». Знов підтасовки і знов ми не віримо Вам. Хоч ви, *освічене* духовенство, намагаєтесь запевнити нас, що «віддані самодержавній владі від сосців матері» (з промови нинішнього вікарія при нареченні во єпіскопа), але ми, *неосвічені,* не віримо, щоб однорічна дитина (хоч би й майбутній єпіскоп) уже міркувала про спосіб правління і віддавала перевагу самодержавству. Після невдалої спроби патріарха Никона зіграти в Росії роль римських пап, що сполучали на Заході духовну владу з верховенством світським, церква наша, в особі вищих своїх представників — митрополитів, цілком і назавжди скорилася владі царів, і іноді деспотично, як це було за Петра Великого, що диктував їй свої укази. (Тиск Петра Великого на духовенство у справі засудження царевича Олексія.) В XIX столітті ми бачимо вже повну гармонію світської і церковної влади в Росії. В сувору епоху Миколи I, коли громадська самосвідомість, що пробуджувалася, під впливом великих соціальних рухів на Заході, і у нас висунула поодиноких борців проти обурливого поневолення простого народу, церква наша лишалась цілком байдужою до його страждань, і, всупереч великому заповітові Христа про братерство людей і милосердя до ближніх, ні один голос з середовища духовенства не пролунав на захист знедоленого народу від суворої поміщицької сваволі, і це лише тому, що уряд не зважувався поки що накласти руку на кріпосне право, існування якого Філарет Московський прямо виправдував текстами св. письма з старого завіту. Та ось ударив грім: Росія була розбита і політично принижена під Севастополем.

Розгром ясно відкрив усі хиби нашого дореформеного ладу, і насамперед молодий, гуманний цар (що завдячував виховання свого духу і волі поетові Жуковському) розбив вікові кайдани рабства, і, за злою іронією долі, текст великого акта 19-го лютого був даний для редагування з християнської точки зору тому самому Філаретові, що, очевидно, поспішив змінити, згідно з духом часу, свої погляди на кріпосне право. Епоха великих реформ не минула безслідно і для нашого духовенства, викликавши в його середовищі за Макарія (пізніше митрополит) плодотворну роботу перебудови наших духовних установ, куди також було ним прорубане, хоч мале, вікно в галузь гласності і світла. Реакція, що настала після 1-го березня 1881 року, принесла з собою і в духовенство відповідний елемент діячів у дусі Побєдоносцева і Каткова, і в той час, коли передові люди країни в земстві і громадянстві подають петиції про скасування залишків тілесних кар, церква мовчить, не прохопившись ні єдиним словом осуду захисників різки,— цього знаряддя обурливого приниження людини, створеної за образом і подобою божою. З огляду на все сказане, чи буде несправедливим припустити, що все наше духовенство, в особі своїх представників, *при режимі, що змінився згори,* так само буде славословити царя конституційного, як славить воно тепер самодержавного. Отже, навіщо лицемірство, адже не в самодержавстві тут сила, а в монархові. Петро I теж був богоданий самодержець, однак духовенство його й досі не дуже-то шанує, і Петро III був такий же самодержець, що збирався остригти і просвітити наше духовенство,— шкода, не дали йому поцарювати років два-три. Та якби і нині царюючий самодержець Микола II зволив висловити свою прихильність преславному Льву Миколайовичу — куди б ви сховалися з своїми підступами, страхами і погрозами?

Даремно ви наводите текст молитов, які духовенство виголошує за царя,— цей набір слів, тарабарською мовою, ні в чому нікого не переконує. Адже самодержавство у нас: накажуть і напишете молитви втроє довші і виразніші».

* * *

Друга предводительська промова у нашу пресу, наскільки нам відомо, не потрапила. Нам надіслав її невідомий редакції кореспондент ще в серпні, у гектографованому вигляді з написом олівцем: «Промова одного з повітових предводителів дворянства на приватних зборах предводителів з приводу студентських справ». Наводимо цю промову цілком:

«Через обмеженість часу, я висловлю свої міркування з приводу наших зборів предводителів дворянства у формі тез:

Чим зумовлені нинішні безпорядки, приблизно відомо: їх викликали, по-перше, загальне безладдя, що запанувало в усьому

державному ладі, олігархічне управління чиновницької корпорації, тобто диктатура чиновництва.

Це безладдя чиновницької урядової диктатури проявляється в усьому російському громадянстві, згори донизу, як загальне невдоволення, що виявляється зовні у вигляді загального політиканства, але політиканства не тимчасового, поверхового, а глибокого, хронічного.

Політиканство це, як загальна хвороба всього громадянства, відбивається на всіх його проявах, діях і установах, тому воно обов'язково відбивається і на учбових закладах з їх молодшим, а тому й більш сприйнятливим населенням, яке перебуває під тим же гнітючим режимом бюрократичної диктатури.

Визнаючи корінь зла студентських безпорядків у загальному державному безладді і в загальній, викликаній безладдям, недузі, проте — і з огляду на безпосереднє почуття і з огляду на необхідність затримати розвиток місцевого зла — не можна не звертати уваги на ці безпорядки і не намагатися хоч би і з цього боку зменшити страшенно руйнівний прояв загального зла, на зразок того, як при загальному хворобливому стані всього організму, маючи на увазі повільне, корінне його вилікування, вживають швидких заходів для придушення місцевих, гострих, руйнівних ускладнень цієї хвороби.

В учбових закладах середніх і вищих зло чиновницького режиму виявляється, головним чином, у підміні людського (юнацького) розвитку і освіти чиновницькою муштрою, зв'язаною з систематичним придушуванням людської особи та її гідності.

Зумовлені всім цим, серед молоді, недовір'я, обурення і злоба до начальства і до наставників переносяться з гімназій в університети, де, на нещастя, при нинішньому стані університетів, молодь зустрічається з тим же злом, з тим же придушуванням і людської особи і її гідності.

Одним словом, молодь зустрічається в університетах не з храмом науки, але з фабрикою, що виробляє із знеособленої студентської маси потрібний державі чиновницький товар.

Це придушування людської особи (при перетворенні студентства в байдужу, оброблювану масу), проявляючись систематичним, хронічним тиском, гонінням усього особистого і гідного, а часто й грубим насильством, лягло в основу всіх студентських заворушень, які вже тривають кілька десятків років і погрожують, усе посилюючись, тривати і в майбутньому, забираючи з собою кращі сили російської молоді.

Усе це ми знаємо,— але як же нам бути при нинішньому становищі? Як нам допомогти нинішньому, гострому становищу дня з усією його злобою, з усім його лихом і горем? Кинути чи що, нічого не спробувавши? Кинути без усякої допомоги нашу молодь напризволяще, на сваволю чиновництва і поліції, і вмивши руки геть піти? Ось у чому головне, по-моєму, питання, тобто як допомогти нинішньому гострому проявові хвороби, визнаючи її загальний характер?

Наше засідання нагадало мені юрбу благонамірених людей, що ввійшли в дику тайгу з метою її розчистити і спинилися, цілком розгубившись перед величезністю непосильної загальної роботи, замість того, щоб зосередитись на якій-небудь одній точці.

Професор К. Т. нам подав загальну блискучу картину сучасного і справжнього стану університету і студентства, вказавши на діяння серед розхитаного студентства шкідливих різних зовнішніх впливів, не тільки політичних, але навіть і поліцейських; — але все це нам було більш-менш відомо і раніше, хоч не з такою ясністю.

Як на єдино можливий захід, він нам указав на радикальну ломку всього сучасного устрою всіх учбових закладів взагалі і на заміну його новим, кращим; але при цьому професор зауважив, що ця справа вимагатиме, мабуть, дуже тривалого часу; а якщо взяти до уваги, що всякий частковий устрій у російській державі, як і в усякій іншій, зв'язаний органічно із загальним, то цьому часові, мабуть, і кінця не видно.

Що ж робити тепер, щоб ослабити, принаймні, нестерпний біль, що його завдає хвороба в даний час? Який паліативний засіб? Адже і паліативи, що тимчасово заспокоюють хворого, визнаються часто необхідними? Але на це питання ми не відповіли; а замість відповіді, щодо студентської молоді взагалі, пропонувались якісь, скажу, невиразні, розхитані міркування, які ще більше затемнювали питання; ці міркування важко навіть і в пам'яті відновити, але спробую.

Говорили про курсисток, що ось, мовляв,— ми їм дали і курси і лекції, а вони чим нам дякують: — участю своєю в студентських безпорядках!

Якби це були букети або дорогі прикраси, які ми піднесли б прекрасній статі, то такий докір був би зрозумілий; але влаштування жіночих курсів — це не люб'язність, а задоволення громадської потреби; так що жіночі курси — не примха, а такі ж необхідні громадянству вищі учбові заклади, як і університети і т. д. для вищого розвитку молоді, без різниці статі,— і тому між жіночими і чоловічими учбовими закладами виникає цілковита солідарність і громадська і товариська.

Цією солідарністю цілком, на мою думку, пояснюється і те, що заворушення молоді захоплює і тих, хто вчиться в жіночих учбових закладах; заворушення захоплює взагалі студентську молодь, в яких би костюмах, чоловічих чи жіночих, вона не ходила.

Потім перейшли знов до студентських заворушень і говорили, що студентам не слід потурати, що неподобства їх слід придушувати силою; на це, на мою думку, цілком резонно заперечували, що коли це і неподобства, то вони, в усякому разі, не випадкові, а хронічні, зумовлені глибокими причинами, і що тому вони самому лише впливові каральних заходів не піддадуться, що доводить нам минулий досвід. На мою ж особисту думку, ще велике питання, з чиєї сторони головне неподобство усіх цих

неподобних безпорядків, що хвилюють і гублять наші учбові заклади; урядовим повідомленням я не вірю.

А в тім-то й справа, що другу сторону у нас не слухають, та й слухати не можна; у неї затиснутий рот (але не цілком підтвердилася справедливість моїх слів, а саме, що адміністрація у своїх повідомленнях бреше і що все неподобство головним чином з її боку, з боку її неподобного діяння).

Вказували на впливи ззовні різних революційних сил на студентську молодь.

Так, цей вплив існує, але йому надають надто великого значення: фабриканти, наприклад, у яких на фабриках, головним чином, цей вплив проявляється, усе складають теж на нього, кажучи, що коли б не було його, у них панували б тиша й гладь і божа благодать, забуваючи і замовчуючи всіляку законну й незаконну експлуатацію робітників, яка, знедолюючи цих останніх, викликає серед них невдоволення, а потім і безпорядки; коли б не було цієї експлуатації, і революційні зовнішні елементи не мали б тих численних приводів та причин, з допомогою яких вони так легко втручаються у фабричні справи,— все це, на мою думку, можна сказати і про наші учбові заклади, перетворені з храмів науки у фабрики, що підготовляють чиновницький матеріал.

У загальному інстинктивному усвідомленні гніту, що тяжить над усією студентською молоддю, у загальному хворобливому самопочутті, що викликається цим гнітом серед молоді всіх учбових закладів, і полягає та сила невеликої, але свідомої купки юнаків, про яку говорив п. професор, яка спроможна загіпнотизувати і спрямувати куди завгодно, на страйки, на різні безпорядки, цілі юрби молоді, очевидно, зовсім не схильної до безпорядків.— Так буває на всіх фабриках!

Потім, пригадується мені, вказували на те, що не слід кадити студентам; не слід до них проявляти співчуття під час їх безпорядків; цей прояв співчуття спонукав їх до нових безпорядків, що ілюструвалось і прикладами, тобто різними випадками; — з цього приводу я, по-перше, зауважу, що в різноманітній плутанині і строкатості всіляких випадків при безпорядках не можна ні на які з них указати, як на переконливі, бо усяким випадкам знайдеться безліч інших, що суперечать їм,— а можна спинятися лише на загальних ознаках, які я і спробую коротко розглянути.

Студентство, як нам усім відомо, далеко не розпещене, йому не тільки не кадили (я не кажу про 40-і роки), але воно й не користувалося і особливим співчуттям громадянства; а в часи його безпорядків громадянство ставилось до студентів або зовсім байдуже, або більше навіть ніж негативно, обвинувачуючи виключно їх і не знаючи й не бажаючи навіть знати про причини, що викликали ці безпорядки (вірили тільки ворожим студентству урядовим повідомленням, не сумніваючись в їх правдивості; вперше, здається, громадянство взяло це під сумнів),— так що про яке-небудь кадіння і говорити нічого.

Не чекаючи собі підтримки ні серед інтелігентного громадянства взагалі, ні серед професорів і університетського начальства, студентство, нарешті, почало шукати собі співчуття в різних народних елементах, і ми бачимо, що студентству це більш-менш, нарешті, і вдалося; воно почало здобувати потроху співчуття народної юрби.

Щоб переконатися в цьому, досить тільки згадати різницю ставлення юрби до студентів у часи охотнорядських побоїв і тепер. І в цьому криється велике лихо: лихо не в співчутті взагалі, а в однобічності цього співчуття, в демагогічному відтінку, якого воно набуває.

Відсутність будь-якого співчуття і допомоги студентській молоді з боку солідної інтелігенції, а тому виникнення недовір'я кидають хоч-не-хоч нашу молодь у руки демагогів і революціонерів; вона стає знаряддям їх, і в ній самій, теж хоч-не-хоч, все більше й більше розвиваються демагогічні елементи, які віддаляють її від мирного культурного розвитку і від існуючого ладу (якщо це тільки можна назвати ладом) у ворожий табір.

Ми самі на себе повинні нарікати, якщо молодь перестане довіряти нам; ми нічим не заслужили її довір'я!

Це, здається, головні думки, висловлені серед тих, що зібралися; решти (а їх було теж немало), здається, і згадувати нічого.

Отже, кінчаю. Зібравшись, ми мали на увазі що-небудь зробити для пом'якшення злоби цього дня; для полегшення тяжкої долі нашої молоді — сьогодні, а не колись там після, і були розбиті,— і знову молодь матиме право сказати і скаже, що і сьогодні, як і раніш, мирна, солідна російська інтелігенція не може, та й не хоче, подати їй будь-яку допомогу, заступитися за неї, зрозуміти її і полегшити її гірку долю.— Розкол між нами і молоддю ще дужче збільшиться, і вона ще далі піде в лави різної демагогії, що простягає їй руки.

Не розбиті ми були тим, що не прийнято пропонований нами захід звернення до царя; може, цей захід і справді непрактичний (хоч, по-моєму, і він не був розглянутий),— але розбиті тим, що всяка можливість будь-якого заходу, на користь нашої молоді, що страждає, була серед нас знищена, ми признались у своєму безсиллі і знов залишились, як і раніш, у темряві.

Але що ж тоді робити?

Умивши руки пройти мимо?

У цій темноті і полягає страшний безпросвітний трагізм російського життя».

Коментувати цю промову багато не доводиться. І вона належить теж, очевидно, досить ще «життєрадісному» російському дворянинові, який з мотивів не то доктринерського, не то шкурного характеру побожно схиляється перед «мирним культурним розвитком» «існуючого ладу» і обурюється проти «революціонерів»,

змішуючи їх з «демагогами». Але це обурення, коли придивитися до нього ближче, межує з бурчанням старої (не віком, а поглядами) людини, готової, мабуть, визнати і добре в тому, на що вона бурчить. Говорячи про «існуючий лад», він не може не застерегтися: «якщо це тільки можна назвати ладом». У нього немало вже накипіло на душі від безладдя «диктатури чиновництва», від «систематичного, хронічного гоніння всього особистого і гідного», він не може не бачити, що все неподобство йде головним чином від адміністрації, у нього вистачає щирості признатися у своєму безсиллі, у непристойності «умивання рук» перед лихом усієї країни. Правда, його ще лякає «однобічність» співчуття «юрби» до студентів; його аристократично-розніженому розумові ввижається «демагогічна» небезпека, може, навіть небезпека соціалізму (відплатимо йому за щирість щирістю!). Але було б нерозумно випробовувати на соціалістичному пробному камені погляди і почуття предводителя дворянства, якому осточортіла погана російська казенщина. Нам хитрувати нема чого — ні з ним, ні будь з ким; коли російський поміщик, наприклад, буде громити незаконну експлуатацію і знедолення *фабричних* робітників, ми неодмінно, в дужках, скажемо йому: «не погано б, кумо, на себе подивитись!» Ми ні на хвилину не приховаємо від нього, що стоїмо і будемо стояти на точці зору непримиренної класової боротьби проти «господарів» сучасного суспільства. Але політичне угруповання визначається не тільки кінцевими, а й найближчими цілями, не тільки загальними поглядами, а й тисненням безпосередньої практичної необхідності. Кожного, перед ким ясно постала суперечність між «культурним розвитком» країни і «гнітючим режимом бюрократичної диктатури», рано чи пізно саме життя приведе до висновку, що ця суперечність не може бути усунута без усунення самодержавства. Зробивши цей висновок, він неодмінно буде допомагати — бурчатиме, а допомагати буде — тій партії, яка зуміє рушити проти самодержавства грізну (не в її тільки очах, а в очах усіх і кожного) силу. Щоб стати такою партією, соціал-демократія повинна, повторюємо,

очиститись від усякої опортуністичної скверни і, під прапором революційної теорії, спираючись на найреволюційніший клас, спрямувати свою агітаційну і організаційну діяльність в усі класи населення!

А предводителям дворянства ми скажемо, прощаючись з ними: до побачення, панове завтрашні наші союзники!

ПЕРЕДМОВА ДО БРОШУРИ «ДОКУМЕНТИ «ОБ'ЄДНАВЧОГО» З'ЇЗДУ»

У № 9 «Искры» (жовтень 1901 року) було вже розказано про невдалу спробу об'єднання закордонного відділу організації «Зари» та «Искры», революційної організації «Соціал-демократ» і закордонного «Союзу російських соціал-демократів» *. Щоб усі російські соціал-демократи могли виробити собі самостійну думку про причини невдачі спроби закордонного об'єднання, ми вирішили опублікувати протоколи «об'єднавчого» з'їзду. На жаль, секретар з'їзду, обраний «Союзом», відмовився від участі в складанні протоколів з'їзду (як це видно з наведеного нижче, стор. 10—11, його листа у відповідь на запрошення секретарів двох інших організацій).

Відмова ця тим більш є дивною, що «Союз» у даний час сам видав розповідь про «об'єднавчий» з'їзд («Два з'їзди», Женева, 1901). Значить, «Союз», бажаючи ознайомити російських товаришів з результатами з'їзду, *не побажав* ознайомити їх з дебатами на з'їзді **.

---

* Див. цей том, стор. 275—276. *Ред.*

** За регламентом з'їзду, протоколи повинні були затверджуватися самим з'їздом, саме кожне наступне засідання повинно було початися затвердженням протоколів попереднього засідання. Але на другий день з'їзду, коли голова на самому початку засідання запропонував затвердити протоколи двох засідань першого дня, то всі три секретарі одноголосно заявили, що вони протоколів подати не можуть. Записи дебатів, через відсутність стенографа, як виявилось, були в зовсім незадовільному вигляді. Тому зрозуміло, що коли вночі між першим і другим днем з'їзду секретарі не змогли скласти протоколу, то ввечері на другий день, коли ми пішли із з'їзду, про протокол не могло бути й мови. Всі прекрасно знали, що протоколи не готові. Отже, обурення «Союзу», що наш голова «дезертирував», «не діждавшись затвердження протоколів з'їзду» (стор. 29 брошури «Два з'їзди»), є не більше як виверт. Через відсутність стенографічних протоколів не лишалося нічого іншого, як зібратися трьом секретарям і скласти хоч би короткий виклад ходу дебатів. Ми це і запропонували, але «Союз» від цього ухилився. Ясно, що відповідальність за відсутність якщо не повних, то хоч би коротких протоколів падає на «Союз».

Полишаємо читачам самим судити про можливі і ймовірні причини такого небажання.

Ми, з свого боку, визнали незручним, після відмови «Союзу», видавати складений не всіма секретарями виклад дебатів, і тому змушені обмежитись опублікуванням *усіх поданих до бюро* з'їзду документів і заяв. В бюро з'їзду брали участь голови і секретарі від усіх трьох організацій, і всі заяви подавались до бюро не інакше, як у письмовій формі, так що безсторонність складеного з документів і заяв опису з'їзду не може викли́кати сумніву.

З другого боку, видання *всіх* поданих до бюро документів і заяв є в даний час тим більше необхідним, що «Союз» свою дивну відмову від участі у складанні протоколів увінчав ще більш дивним способом складання звіту про з'їзд. Так, «Союз» *не навів* цілком запитів, поданих представником «Искры» (Фреєм) *до бюро* з'їзду від імені закордонного відділу «Искры» і організації «Соціал-демократ», але навів не подану до бюро і навіть не читану на з'їзді відповідь, яка була тільки «вироблена» «Союзом» (стор. 26 брошури «Два з'їзди»). «Союз» помиляється, кажучи, що «запит» був узятий назад. Запит складався з двох запитань, що їх поставив Фрей «Союзові» від імені двох організацій (див. нижче стор. 6) *. Жодне з цих запитань *не було взяте назад*, а була тільки змінена форма запитання, змінена так, що запитання перетворювались у резолюцію, яку можна було поставити на балотування (замість «чи визнає «Союз» у принципі резолюцію червневої конференції?» було сказано: «всі три організації визнають у принципі резолюцію червневої конференції» і т. д.), далі, «Союз» не навів *поданої до бюро* заяви групи «Борьба» (див. нижче, стор. 6—7).

«Союз» не тільки не виклав змісту, але й не згадав ** за промову одного з членів групи «Борьба», виголошену ним після внесення «Союзом» поправок до червневих резолюцій. У цій промові член групи «Борьба», який брав участь і в червневій конференції, висловився

* Див. цей том, стор. 264. *Ред.*
** Сторінка 28 брошури «Два з'їзди».

проти поправок «Союзу». Зате «Союз» надрукував «мотиви» до поправок, викладені на з'їзді у промові Б. Кричевського, але до бюро не подані. Одним словом, відкинувши нашу пропозицію спільно скласти виклад усіх дебатів, «Союз» визнав за краще викласти тільки те, що він вважав для себе вигідним, і обминути мовчанням дещо навіть з того, що було подано до бюро.

Ми не маємо наміру йти за цим прикладом. Ми обмежимось передрукуванням усіх поданих до бюро заяв та документів і голою вказівкою на те, в якому розумінні висловлювались промовці *всіх* присутніх на з'їзді організацій. Нехай читачі самі вже судять про те, чи порушили статті в № 10 «Рабочего Дела» і *поправки* «Союзу» той принципіальний базис угоди, який був вироблений червневою конференцією. Так само ми залишаємо, звичайно, без відповіді всі ті сердиті слова, які так рясно прикрашають брошуру «Союзу» аж до обвинувачення в «наклепі» або в тому, що нашим виходом з'їзд був «зірваний». Таке обвинувачення може викликати тільки усмішку: три організації зійшлися для обговорення питання про об'єднання; дві організації переконались, що вони об'єднуватися з третьою не можуть. Природно, що їм нічого не лишалось, як викласти свою думку і піти. Називати це «зірванням» з'їзду, а думку про принципіальну нестійкість «Союзу» називати «наклепом» можуть тільки люди, які сердяться саме тому, що вони не мають рації.

Що ж до нашої думки про спірні питання російської соціал-демократії, то ми вважаємо за краще не змішувати її з об'єктивним викладом даних про з'їзд. Крім статей, які були і будуть ще вміщені в «Искре» та «Заре», у нас готується і незабаром вийде у світ брошура, спеціально присвячена наболілим питанням нашого руху.

Написано в листопаді 1901 р.

Надруковано в грудні 1901 р. в брошурі, виданій «Лігою російської революційної соціал-демократії» в Женеві

Друкується за текстом брошури

ПРОТЕСТ ФІНЛЯНДСЬКОГО НАРОДУ

Наводимо повністю новий масовий адрес, з допомогою якого фінляндський народ висловлює свій рішучий протест проти політики уряду, що посягнув і продовжує посягати на конституцію Фінляндії, порушуючи *клятву,* урочисто дану всіма царями, починаючи з Олександра I і кінчаючи Миколою II.

Адрес цей подано 17 (30) вересня 1901 р. до фінляндського сенату для передачі цареві. Підписаний він 473 363 фінляндцями обох статей і всіх верств суспільства, тобто майже *півмільйоном* громадян. Усе населення Фінляндії дорівнює $2^1/_2$ мільйонам, так що новий адрес є справді *голосом усього народу.*

Ось повний текст цього адреса:

«*Найдержавніший наймилостивіший государ імператор і великий князь!* Зміна Вашою імператорською величністю закону про військову повинність Фінляндії викликала всюди у краї загальну тривогу і якнайглибший сум.

Затверджені Вашою імператорською величністю 12 липня (29 червня) цього року веління, маніфест і закон про військову повинність становлять корінне порушення основних законів великого князівства і найдорогоцінніших прав, що належать фінському народові і всім громадянам краю в силу його законів.

Правила про обов'язки громадян щодо захисту краю не можуть, на підставі основних законів, видаватися іншим порядком, як за згодою земських чинів. Цим порядком і був виданий закон про військову повинність 1878 року погодженим рішенням імператора Олександра II і земських чинів. За царювання імператора Олександра III було видано багато часткових змін цього закону, але кожного разу не інакше, як за згодою земських чинів. Всупереч цьому нині без згоди земських чинів оголошено,

що закон 1878 року скасовується, тимчасом як видані замість нього нові постанови цілком розходяться з рішенням земських чинів Надзвичайного сейму 1899 року.

Одно з найважливіших прав, що належать кожному фінляндському громадянинові,— жити і діяти під захистом фінляндських законів. Нині цього права позбавлено тисячі і тисячі фінляндських громадян, тому що новий закон про військову повинність зобов'язує їх служити в російських військах, перетворюючи виконання військової повинності в страждання для тих синів краю, яких насильно зараховуватимуть у війська, чужі їм мовою, релігією, нравами і звичаями.

Нові постанови скасовують усяке законом визначене обмеження щорічного контингенту. Крім того, в них немає будь-якого визнання вказаного в основних законах права земських чинів брати участь у визначенні військового бюджету.

Навіть ополчення, всупереч основному положенню закону 1878 року, поставлене в цілковиту залежність від розсуду військового міністерства.

Враження від таких установлень не пом'якшується оголошеними в маніфесті полегкостями на протязі невизначеного поки що перехідного часу, бо слідом за тимчасовим зменшенням числа тих, що призиваються, провадитимуться необмежені призови на службу в російських військах.

Фінляндський народ не просив будь-якої полегкості у військовій тяготі, що її він відбуває нині. Земські чини, які висловили думку народу, довели готовність з боку Фінляндії в міру сил збільшити участь по захисту держави, при умовах збереження правового становища фінських військ як фінляндських установ.

На протилежність цьому встановлюється в нових постановах, що фінські війська здебільшого будуть скасовані, що російські офіцери можуть вступати на службу до небагатьох частин, які залишаються; що навіть унтер-офіцери в цих частинах повинні володіти російською мовою, чим уродженці Фінляндії переважно з селянського стану зовсім усуваються від займання названих посад; що ці війська переходять у відання російських управлінь і що вони також і в мирний час можуть розміщатися поза межами Фінляндії.

Ці веління, що не становлять якоїсь реформи, а мають на меті лише знищення національних військ Фінляндії, вказують на недовір'я, до якого фінляндський народ нічим не дав приводу за весь час майже столітнього його об'єднання з Росією.

У нових постановах про військову повинність трапляються також вирази, що містять у собі заперечення існування у фінляндського народу окремої вітчизни, а в уродженців краю — прав фінляндського громадянства. У цих виразах проглядають цілі, несполучні з неодмінним правом фінляндського народу зберегти в об'єднанні своєму з Росією те політичне становище, яке непорушно було визнане за Фінляндією в 1809 році.

За останні роки збиралося над нашим краєм тяжке горе. Раз у раз переконувались, що установлення основних законів

краю ігнорувались, почасти в законодавчих заходах, почасти призначенням на важливі посади російських уродженців. Адміністрація краю скеровувалась таким чином, ніби завданням її є захитати спокій і порядок, перешкоджати загальнокорисним прагненням і викликáти неприязнь між росіянами і фінляндцями.

Однак найтяжчим нещастям для краю є запровадження нових постанов про військову повинність.

У всепідданішому поданні-відповіді від 27 травня 1899 року земські чини докладно доповіли про той порядок, якого за основними законами Фінляндії треба додержуватися при виданні закону про військову повинність. При цьому вони зазначили, що коли новий закон про військову повинність буде виданий іншим порядком, то такий закон, навіть якщо він діятиме під тиском насильства, не може бути визнаний правовим законом, а в очах фінляндського народу здаватиметься лише велінням сили.

Усе, що земськими чинами було зазначено, продовжує незмінно становити правосвідомість фінляндського народу, яка насильно не може бути змінена.

Треба побоюватися надто тяжких наслідків від велінь, непогоджених з законами краю. Для чиновників і урядових установ виникає болісний розлад з почуттям обов'язку, бо сумління спонукає їх не керуватися такими веліннями. Кількість працездатних переселенців, які вже раніше змушені були виселитися, побоюючись загрожуючих змін, ще дужче збільшиться, якщо оголошеним постановам буде надано чинність.

Нові постанови про військову повинність, як і інші заходи, спрямовані проти прав фінляндського народу на окреме політичне і національне існування, неминуче повинні підривати довір'я між монархом і народом, а також викликáти дедалі більше невдоволення, почуття загального гніту, непевність і величезні труднощі для громадянства і для його членів у роботі на благо краю. Щоб запобігти цьому, немає інших засобів, як замінити вищенаведені веління законом про військову повинність, виданим з участю земських чинів, а урядовим властям краю взагалі керуватися точно вказівками основних законів.

Фінляндський народ не може перестати бути окремим народом. Наш народ, що згуртувався завдяки спільній історичній долі, правовим поняттям і культурній роботі, залишиться вірним своїй любові до фінляндської вітчизни і до своєї закономірної свободи. Народ не ухилиться у своєму прагненні з гідністю займати серед народів своє скромне, долею йому вказане місце.

Так само твердо, як ми віримо в наше право і шануємо наші закони, що служать нам опорою в громадському нашому житті, так само твердо ми переконані в тому, що єдності могутньої Росії не може бути завдано шкоди, якщо Фінляндія і надалі управлятиметься згідно з основними началами, визначеними в 1809 році, щоб почувати себе щасливою і спокійною в об'єднанні своєму з Росією.

Почуття обов'язку перед батьківщиною змушують жителів усіх громад і верств суспільства звернутися до Вашої імператор-

ської величності з правдивим і неприкрашеним викладом стану справи. Вище ми зазначили, що недавно опубліковані постанови про військову повинність, які суперечать урочисто засвідченим основним законам великого князівства, не можуть бути визнані правовим законом. Вважаємо за обов'язок додати до цього, що військова тягота сама по собі не таке значення має для фінляндського народу, як втрата твердих правових установлень і законом забезпечений спокій щодо цього такого важливого питання. Тому всепіддано просимо, зробіть ласку, Ваша імператорська величність, піддати питання, порушені в цьому поданні, такому наймилостивішому розглядові, який зумовлюється серйозністю їх характеру. Залишаємося і т. ін.».

Нам лишається небагато додати до цього адреса, який являє собою справжній народний суд над зграєю російських чиновників, що порушують основні закони.

Нагадаємо головні дані у «фінляндському питанні»

Фінляндія приєднана до Росії в 1809 р., під час війни із Швецією. Бажаючи привернути на свій бік фінляндців, колишніх підданих шведського короля, Олександр І вирішив визнати і затвердити стару фінляндську конституцію. За цією конституцією, *інакше як за згодою сейму, тобто зборів представників усіх станів,* не може бути виданий, змінений, пояснений або скасований ніякий основний закон. І Олександр І у кількох маніфестах «урочисто» підтвердив «*обіцянку про святе оберігання особливої конституції краю*».

Цю клятвену обіцянку підтверджували потім усі російські царі, в тому числі і Микола II у маніфесті 25 жовтня (6 листопада) 1894 р.: «...обіцяючи берегти їх (основні закони) у непорушній і незмінній їх силі і чинності».

І ось, не минуло і п'яти років, як російський цар став *клятвопорушником.* Після того, як продажна і плазуюча преса довго цькувала Фінляндію, був виданий «маніфест» 3 (15) лютого 1899 р., що встановив новий порядок: *без згоди сейму* можуть бути видані закони, «якщо вони стосуються загальнодержавних потреб або перебувають у зв'язку із законодавством імперії».

Це було кричуще порушення конституції, справжній *державний переворот,* бо ж про кожний закон можна сказати, що він стосується загальнодержавних потреб!

І цей державний переворот був вчинений *насильно:* генерал-губернатор Бобриков погрожував ввести війська у Фінляндію, якщо сенат відмовиться опублікувати маніфест. Російським військам, розташованим у Фінляндії, були вже роздані (за словами російських же офіцерів) бойові патрони, коні стояли під сідлом і т. д.

За першим насильством настав незліченний ряд інших: забороняли одну по одній фінляндські газети, скасували свободу зборів, наводнили Фінляндію зграями російських шпигунів і наймерзенніших провокаторів, які підбурювали до повстання, і т. д. і т. д. Нарешті, *без згоди сейму,* виданий був закон 29 червня (12 липня) про військову повинність,— закон, достатньо розглянутий в адресі.

І маніфест 3 лютого 1899 р., і закон 29 червня 1901 р. *незаконні*, це — насильство клятвопорушника із зграєю башибузуків, яка зветься царським урядом. Двом з половиною мільйонам фінляндців нема чого, звичайно, і думати про повстання, але нам усім, російським громадянам, треба думати про ту ганьбу, яка на нас падає. Ми все ще до такої міри раби, що нами користуються для обернення в рабство інших племен. Ми все ще терпимо у себе уряд, який не тільки з лютттю ката придушує всяке прагнення до свободи в Росії, але й користується, крім того, російськими військами для насильного посягання на чужу свободу!

«Искра» № 11, 20 листопада 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

Журнальчик «Свобода» совсем плохой.
Автор его — журнал производит впол-
не такое впечатление, как будто бы он весь от
начала до конца был написан одним авто-
ром — претендует на популярное писание «для
рабочих». Но это не популярность, а дур-
ного тона популярничанье. Словечка
нет простого, все с ужимочкой... Без выкру-
тас, без «народных» сравнений и «на-
родных» словечек — вроде «ихний» —
автор не скажет ни одной фразы. И
этими уродливыми формами разжевывают-
ся без новых данных, без новых приме-
ров, без новой обработки избитые социали-
стические мысли, умышленно вульгари-
зированные. Популяризация, скажем мы
автору, очень далека от вульгаризации,
от популярничанья. Популярный писатель
подводит читателя к глубокой мысли, к глу-
бокому учению, исходя из самых простых
и общеизвестных данных, указывая при
помощи несложных рассуждений или мет-
ко выбранных примеров главные выводы
из этих данных, наталкивая думаю-
щего читателя на дальнейшие и дальней-
шие вопросы. Популярный писатель не
предполагает не думающего, не желаю-
щего или не умеющего думать чита-
теля, — напротив, он предполагает в нера-
звитом читателе серьезное намерение рабо-

Перша сторінка рукопису В. І. Леніна «Про журнал «Свобода»».— 1901 р.

Зменшено

ПРО ЖУРНАЛ «СВОБОДА»

Журнальчик «Свобода»[142] зовсім поганий. Автор його — журнал справляє са́ме таке враження, нібито він увесь від початку до кінця був писаний однією особою — претендує на популярне писання «для робітників». Але це не популярність, а поганого тону популярництво. Словечка нема простого, все з кривлянням... Без викрутасів, без «народних» порівнянь і «народних» словечок — як-от «їхній» — автор не скаже жодної фрази. І цією потворною мовою розжовуються без нових даних, без нових прикладів, без нової обробки заялożені соціалістичні думки, навмисне вульгаризовані. Популяризація, сказали б ми авторові, дуже далека від вульгаризації, від популярництва. Популярний письменник підводить читача до глибокої думки, до глибокого вчення, виходячи з найпростіших і загальновідомих даних, підказуючи з допомогою нескладних міркувань або вдало вибраних прикладів головні *висновки* з цих даних, наштовхуючи думаючого читача на дальші й дальші питання. Популярний письменник не має на увазі читача, що не думає, не хоче або не вміє думати,— навпаки, він припускає в нерозвиненому читачеві серйозний намір працювати головою і *допомагає* йому виконувати цю серйозну й важку працю, *веде* його, допомагаючи йому робити перші кроки і *навчаючи* йти далі самостійно. Вульгарний письменник має на увазі читача, що не думає і думати не здатний, він не наштовхує його на перші початки серйозної науки, а в потворно-спрощеному,

посоленому жартами і примовками вигляді, підносить йому «готовими» *всі* висновки певного вчення, так що читачеві навіть і жувати не доводиться, а тільки проковтнути цю кашку.

Написано восени 1901 р.

Вперше надруковано в 1936 р в журналі «Большевик» № 2

Друкується за рукописом

БЕСІДА З ЗАХИСНИКАМИ ЕКОНОМІЗМУ

Наводимо повністю надісланий нам одним з наших представників

«Лист до російських соціал-демократичних органів.

У відповідь на пропозицію наших товаришів по засланню висловитися з приводу «Искры» ми вирішили заявити про причини нашої незгоди з цим органом.

Визнаючи цілком своєчасною появу окремого соціал-демократичного органу, спеціально присвяченого питанням політичної боротьби, ми не думаємо, щоб «Искра», яка взяла на себе таке завдання, задовільно його розв'язала. Основна її хиба, що червоною ниткою проходить через усі її шпальти і зумовлює всі її інші великі й дрібні хиби, полягає в тому, що «Искра» приділяє надто багато уваги ідеологам руху в розумінні їх впливу на той чи інший його напрям. Разом з тим «Искра» мало зважає на ті матеріальні елементи руху і те матеріальне середовище, із взаємодії яких створюється певний тип робітничого руху і визначається його шлях, стягти з якого його не спроможні всі зусилля ідеологів, хоч би і натхнених найкращими теоріями і програмами.

Ця хиба «Искры» особливо різко впадає в очі при порівнянні її з «Южным Рабочим» [143], який, підносячи, подібно до «Искры», прапор політичної боротьби, ставить її у зв'язок з попереднім фазисом південноросійського робітничого руху. Така постановка питання зовсім чужа «Искре». Ставлячи своєю метою викликати «з іскри великий пожар», вона забуває, що для цього необхідний підходящий горючий матеріал і сприятливі зовнішні умови. Обома руками відхрещуючись від «економістів», «Искра» випускає з уваги, що їх діяльність підготувала ту участь робітників у лютневих і березневих подіях, яку вона з особливим старанням підкреслює і, як видно, значно перебільшує. Негативно ставлячись до діяльності соціал-демократів кінця 90-х років,

«Искра» ігнорує відсутність умов у той час для іншої роботи, крім боротьби за дрібні вимоги, і те величезне виховне значення, яке мала ця боротьба. Зовсім неправильно і неісторично оцінюючи цей період і цей напрям діяльності російських соціал-демократів, «Искра» ототожнює їх тактику з тактикою Зубатова, не бачачи різниці між «боротьбою за дрібні вимоги», яка розширює й поглиблює робітничий рух, і «дрібними поступками», що мають на меті паралізувати всяку боротьбу і всякий рух.

Наскрізь пройнята сектантською нетерпимістю, такою характерною для ідеологів дитячого періоду соціальних рухів, «Искра» кожну незгоду з нею готова заплямувати не тільки як відступ від соціал-демократичних принципів, але навіть як перехід у ворожий табір. Така є її надто непристойна і варта найбільш суворого і нещадного осуду вихватка проти «Рабочей Мысли», якій вона присвятила статтю про Зубатова і впливові якої приписала його успіхи серед деякої частини робітників. Негативно ставлячись до інших соціал-демократичних організацій, що інакше, ніж вона, дивляться на хід і завдання російського робітничого руху, «Искра» в запалі полеміки з ними забуває часом істину і, чіпляючись до окремих, справді невдалих висловів, приписує своїм противникам погляди, що їм не належать, підкреслює пункти незгоди, часто мало істотні, і уперто замовчує численні точки збігу в поглядах: ми маємо на увазі ставлення «Искры» до «Рабочего Дела».

Ця надмірна схильність її до полеміки випливає насамперед з переоцінки нею ролі «ідеології» (програм, теорій...) у русі, а почасти є відгуком міжусобної війни, яка розгорілася на Заході серед російських емігрантів і про яку вони поспішили повідати світові в ряді полемічних брошур і статейок. На наш погляд, усі ці їх незгоди не мають майже ніякого впливу на фактичний хід російського соціал-демократичного руху; хіба тільки шкодять йому, вносячи небажаний розкол в середовище товаришів, що працюють в Росії, а тому ми не можемо не поставитись негативно до полемічного запалу «Искры», особливо, коли вона виходить з рамок, що допускаються пристойністю.

Та сама основна хиба «Искры» є причиною її непослідовності в питанні про ставлення соціал-демократії до різних суспільних класів і напрямів. Розв'язавши за допомогою теоретичних викладок завдання про негайний перехід до боротьби проти абсолютизму і відчуваючи, мабуть, усю трудність цього завдання для робітників при нинішньому стані справ, але не маючи терпіння чекати дальшого нагромадження ними сил для цієї боротьби, «Искра» починає шукати союзників у лавах лібералів та інтелігенції і в своїх щуканнях нерідко сходить з класової точки зору, затушовуючи класові суперечності і висуваючи на перший план спільність невдоволення урядом, хоч причини і ступінь цього невдоволення у «союзників» дуже різні. Таке, напр., ставлення «Искры» до земства. Фрондуючі вихватки його, що їх викликає нерідко недостатній у порівнянні з промисловістю захист урядом аграрних жадань пп. земців, «Искра» намагається роз-

дмухати в полум'я політичної боротьби і обіцяє невдоволеним урядовими подачками дворянам допомогу робітничого класу, ні словом при цьому не прохопившись про класову відмінність цих верств населення. Ми можемо допустити, що говорити про пробудження земщини і вказувати на земство, як на елемент, що бореться з урядом, можна, але тільки в ясній і чіткій формі, яка не залишала б сумнівів про характер нашої можливої угоди з такими елементами. А «Искра» ставить питання про ставлення до земства так, що це, на нашу думку, може тільки затемнювати класову свідомість, бо тут вона нарівні з проповідниками лібералізму і різних культурних починань ставить противагу основному завданню соціал-демократичної літератури, завданню, що полягає у критиці буржуазного ладу і виясненні класових інтересів, а не в затемнюванні їх антагонізму. Таке саме ставлення «Искры» і до студентського руху. Тимчасом, в інших статтях «Искра» різко засуджує всякі «компроміси» і виступає, напр., на захист нетерпимої поведінки гедистів.

Не спиняючись на інших менш важливих хибах і промахах «Искры», ми на закінчення вважаємо за обов'язок зауважити, що ми своєю критикою зовсім не хочемо применшити того значення, яке може мати «Искра», і не закриваємо очей на її достоїнства. Ми вітаємо її, як політичну соціал-демократичну газету в Росії. Ми вважаємо за її велику заслугу вдале вияснення питання про терор, якому вона вчасно присвятила кілька статей. Нарешті, ми не можемо не відзначити таку рідкісну в нелегальних виданнях зразкову літературну мову «Искры», регулярність її виходу в світ і багатство свіжого та цікавого матеріалу.

Вересень 1901 р.

Товариші».

Зауважимо насамперед з приводу цього листа, що ми від усієї душі вітаємо щирість і одвертість його авторів. Давно пора перестати грати в схованки, приховуючи своє «економічне» «credo» * (як це робить частина Одеського комітету, від якого відокремились «політики») або заявляючи, немов глузуючи з істини, що в даний час «абсолютно ні одна соціал-демократична організація в «економізмі» не винна» (вид. «Раб. Делом» брошура «Два з'їзди», стор. 32).— А тепер до справи.

Основна помилка авторів листа — цілком та сама, якої допускається і «Раб. Дело» (див. особливо № 10). Вони плутаються в питанні про взаємовідносини між «матеріальними» (стихійними, за висловом «Раб. Дела») елементами руху і ідеологічними (свідомими, що діють

* — символ віри, програма, виклад світогляду. *Ред.*

«за планом»). Вони не розуміють, що «ідеолог» тільки тоді і заслуговує назви ідеолога, коли йде *попереду* стихійного руху, вказуючи йому шлях, коли він уміє раніше від інших розв'язувати всі теоретичні, політичні, тактичні і організаційні питання, на які «матеріальні елементи» руху стихійно натрапляють. Щоб дійсно «зважати на матеріальні елементи руху», треба критично ставитись до них, треба вміти вказувати на небезпеки і хиби стихійного руху, треба вміти *підіймати* стихійність до свідомості. А говорити, що ідеологи (тобто свідомі керівники) не можуть стягти рух з шляху, який визначається взаємодією середовища і елементів,— це значить забувати ту азбучну істину, що свідомість *бере участь* у цій взаємодії і цьому визначенні. Католицькі і монархічні робітничі спілки в Європі — теж необхідний результат взаємодії середовища і елементів, але тільки брала участь в цій взаємодії свідомість попів і Зубатових, а не свідомість соціалістів. Теоретичні погляди авторів листа (як і «Раб. Дела») являють собою не марксизм, а ту пародію на нього, з якою носяться наші «критики» і бернштейніанці, що не розуміють, як пов'язати стихійну еволюцію із свідомою революційною діяльністю.

Ця глибока теоретична помилка необхідно призводить у момент, який ми переживаємо, до величезної тактичної помилки, що вже завдала і завдає незліченної шкоди російській соціал-демократії. Річ у тому, що стихійне піднесення і робітничої маси і (завдяки її впливові) інших суспільних верств відбувається в останні роки з разючою швидкістю. «Матеріальні елементи» руху виросли гігантськи навіть у порівнянні з 1898 р., але *свідомі керівники* (соціал-демократи) *відстають від цього зростання*. В цьому — основна причина кризи, яку переживає російська соціал-демократія. Масовому (стихійному) рухові бракує «ідеологів», настільки підготовлених теоретично, щоб бути застрахованими від усякого хитання, бракує керівників, які мали б такий широкий політичний кругозір, таку революційну енергію, такий організаторський талант, щоб створити на базисі нового руху бойову політичну партію.

Все це, однак, було б ще півлиха. І теоретичні знання, і політичний досвід, і організаторська вправність,— усе це речі наживні. Була б тільки охота вчитися і виробляти в собі потрібні якості. Та ось з кінця 1897 р. і особливо з осені 1898 р. підвели у російській соціал-демократії голову такі люди і такі органи, які не тільки закривали очі на цю хибу, але й оголосили її особливою чеснотою, які піднесли в теорію схиляння та плазування перед стихійністю, які почали проповідувати, що соціал-демократи повинні не йти попереду, а плентатися *у хвості* руху. (До цих органів належала не тільки «Раб. Мысль», але й «Раб. Дело», що почало з «теорії стадій» і кінчило принципіальним захистом стихійності, «повноправності руху в сучасному», «тактики-процесу» та ін.)

Оце вже було справжнє лихо. Це було утворенням *окремого напряму*, який прийнято називати «економізмом» (у широкому значенні слова) і якого основна риса полягає в нерозумінні і навіть *захисті відсталості*, тобто, як ми вже пояснили, відсталості свідомих керівників від стихійного піднесення мас. Цей напрям характеризується: в принципіальному відношенні — опошленням марксизму і безпорадністю перед сучасною «критикою», цим новітнім різновидом опортунізму; в політичному відношенні — намаганням звузити або розміняти на дрібниці політичну агітацію і політичну боротьбу, нерозумінням того, що, не взявши в *свої* руки керівництва загальнодемократичним рухом, соціал-демократія не зможе повалити самодержавство; в тактичному відношенні — цілковитою нестійкістю («Раб. Дело» весною розгублено спинилось перед «новим» питанням про терор і тільки через півроку, після ряду вагань, висловилось у дуже двозначній резолюції проти нього, плентаючись, як і завжди, у хвості руху); в організаційному відношенні — нерозумінням того, що масовий характер руху не тільки не ослаблює, а, навпаки, посилює наш обов'язок створити міцну і централізовану організацію революціонерів, здатну керувати і підготовчою боротьбою, і всяким несподіваним вибухом, і, нарешті, останнім вирішальним нападом.

З цим напрямом ми вели і будемо вести непримиренну боротьбу. Автори ж листа, очевидно, самі до нього належать. Вони вказують нам, що економічна боротьба підготувала участь робітників у демонстраціях. Так, і саме ми раніш від усіх і глибше від усіх оцінили цю підготовку, коли висловились ще в грудні 1900 р. (№ 1) проти теорії стадій *, коли в лютому (№ 2), відразу після віддання студентів у солдати і ще до початку демонстрацій, кликали робітників іти на допомогу студентам **. Лютневі і березневі події не «спростували страхів і побоювань» «Искры» (як гадає — «Раб. Дело» № 10, стор. 53 — Мартинов, що виявляє цим цілковите нерозуміння справи), а цілком підтвердили їх, бо керівники опинилися *позаду* стихійного піднесення мас, виявились непідготовленими до виконання своїх обов'язків як керівників. Підготовка ця і в даний час дуже ще недосконала, а тому всякі балачки про «переоцінку ролі ідеології» або ролі свідомого елемента в порівнянні з стихійним і т. п. продовжують справляти найшкідливіший практичний вплив на нашу партію.

Такий же шкідливий вплив справляють балачки про те, що необхідно, в ім'я нібито класової точки зору, менше підкреслювати спільність невдоволення урядом різних верств населення. Навпаки, ми пишаємось тим, що «Искра» пробуджує політичне невдоволення в *усіх* верствах населення, і шкодуємо тільки, що нам не вдається робити це в ще ширшому розмірі. Неправда, що ми затушовуємо при цьому класову точку зору: жодного конкретного прикладу такого затушовування автори листа не навели і навести не зможуть. Але, як передовий борець за демократію, соціал-демократія повинна — всупереч думці «Раб. Дела» № 10, стор. 41 — керувати активною діяльністю різних опозиційних верств, роз'яснювати їм загальне політичне значення їх приватних і професійних сутичок з урядом, залучати їх до підтримки революційної партії, повинна виробляти в своєму середовищі таких вождів, які б уміли політично впливати на всі і всякі опозиційні верстви. Усяка

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 354—359. *Ред.*
** Там же стор. 373—378. *Ред.*

відмова від цієї ролі, у які б пишні фрази про тісний, органічний зв'язок з пролетарською боротьбою і т. ін. вона не прибиралася, рівнозначна новому «захистові відсталості» соціал-демократів, відсталості від піднесення демократичного загальнонародного руху, рівнозначна передачі провідної ролі в руки буржуазної демократії. Нехай автори листа подумають над тим, чому це весняні події ви́кликали таке пожвавлення революційних *не* соціал-демократичних напрямів замість того, щоб ви́кликати посилення авторитету і престижу соціал-демократії!

Ми не можемо не повстати також проти разючої короткозорості, яку виявляють автори листа в питанні про полеміку і міжусобну війну серед емігрантів. Вони повторюють старі дурниці про «непристойність» присвячення статті про Зубатова «Раб. Мысли». Чи не збираються вони заперечувати те, що поширення «економізму» полегшує завдання пп. Зубатовим? Тільки це ми і говоримо, зовсім не «ототожнюючи» тактику «економістів» і тактику Зубатова. А щодо «емігрантів» (якби автори листа не були так недозволенно безтурботні відносно наступництва ідей у російській соціал-демократії, то їм було б відомо, що перестороги «емігрантів», саме групи «Визволення праці», відносно «економізму» виправдались якнайблискучіше!), то ось послухайте, як міркував про спори в лондонській еміграції Лассаль, що в 1852 р. працював серед рейнських робітників:

«Навряд чи,— писав він Марксові,— поліція перешкоджатиме виданню твого твору проти «великих людей», Кінкеля, Руге та ін. ...Уряд, я гадаю, навіть радий появі таких творів, бо він думає, що «революціонери перегризуть самі себе». Що партійна боротьба надає партії сили й життєвості, що найбільшим доказом слабості партії є її розпливчатість і притуплення різко означених меж, що партія зміцнюється тим, що очищає себе, — цього чиновницька логіка не підозріває і не побоюється» (з листа Лассаля до Маркса, 24 червня 1852 р.) [144].

До відома всіх, таких численних нині, прекраснодушних противників різкості, непримиренності, полемічного запалу тощо!

На закінчення зауважимо, що ми могли тут тільки побіжно зачепити спірні питання. Докладному розглядові їх ми присвятимо окрему брошуру, яка вийде в світ, ми сподіваємось, місяця через півтора.

«Искра» № 12, 6 грудня 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ДО ДВАДЦЯТИП'ЯТИРІЧЧЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Г. В. ПЛЕХАНОВА

Редакція «Искры» всією душею приєднується до святкування 25-річного ювілею революційної діяльності Г. В. Плеханова [145]. Нехай послужить це святкування для зміцнення революційного марксизму, який один тільки здатний керувати всесвітньою визвольною боротьбою пролетаріату і протистояти натискові вічно старого опортунізму, що так галасливо виступає під новими кличками. Нехай послужить це святкування для зміцнення зв'язку між тисячами молодих російських соціал-демократів, що віддають усі свої сили важкій практичній роботі, і групою «Визволення праці», що дає рухові такі необхідні для нього: величезний запас теоретичних знань, широкий політичний кругозір, багатий революційний досвід.

Хай живе революційна російська, хай живе міжнародна соціал-демократія!

Написано на початку грудня 1901 р

Вперше надруковано в 1924 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 7

Друкується за рукописом

ПОЧАТОК ДЕМОНСТРАЦІЙ

Два тижні тому ми відзначали 25-річчя першої соціально-революційної демонстрації в Росії 6 грудня 1876 р. на Казанській площі в Петербурзі і вказували на величезне піднесення демонстраційного руху на початку цього року. Ми говорили, що демонстранти повинні виставити виразніший політичний лозунг, ніж «земля і воля» (1876 р.) [146],— ширшу вимогу, ніж «скасування Тимчасових правил» (1901 р.). Таким лозунгом повинна бути *політична свобода,* такою загальнонародною вимогою повинна бути *вимога скликання народних представників.*

І от ми бачимо вже, що демонстрації відновлюються з дуже різних приводів і в Нижньому, і в Москві, і в Харкові. Заворушення всюди зростає, і необхідність об'єднати його в один потік *проти самодержавства,* яке сіє скрізь сваволю, гноблення й насильство, стає все настійнішою. В Нижньому невелику, але вдало проведену демонстрацію 7-го листопада викликали проводи Максима Горького. Письменника з європейською славою, всю зброю якого становило — як справедливо висловився промовець нижегородської демонстрації — вільне слово, самодержавний уряд висилає без суду і слідства з його рідного міста. Башибузуки обвинувачують його в поганому впливі на нас — говорив промовець від імені всіх російських людей, у кого є хоч крапля прагнення до світла і свободи — а ми заявляємо, що це був хороший вплив. Опричники безчинствують

таємно, а ми зробимо їх безчинства публічними й відкритими. У нас б'ють робітників, що обстоюють свої права на краще життя, у нас б'ють студентів, що протестують проти сваволі, у нас душать усяке чесне і сміливе слово! — Демонстрація, в якій брали участь і робітники, закінчилась урочистою декламацією студента: «сваволя впаде, і повстане народ, могутній, вільний і дужий!».

У Москві Горького чекали на вокзалі сотні студентів, і перелякана поліція *арештувала* його в дорозі у вагоні, заборонила йому (незважаючи на спеціально даний раніше дозвіл) в'їзд у Москву і змусила прямо проїхати з Нижегородської залізниці на Курську. Демонстрація з приводу вислання Горького не вдалась, але 18 числа відбулася, без усякої підготовки, невелика демонстрація студентів і «сторонніх осіб» (як висловлюються наші міністри) перед будинком генерал-губернатора з приводу заборони вечора в пам'ять М. О. Добролюбова, з дня смерті якого минуло 17 листопада 40 років. Представник самодержавної влади в Москві був освистаний людьми, яким, як і всій освіченій і мислячій Росії, дорогий письменник, що палко ненавидів сваволю і палко чекав народного повстання проти «внутрішніх турків» — проти самодержавного уряду. Виконавчий комітет московських студентських організацій справедливо зазначав у своєму бюлетені від 23 листопада, що ця непідготовлена демонстрація є ясним показником невдоволення і протесту.

У Харкові демонстрація, що її викликали студентські справи, перейшла вже в справжню вуличну бійку, в якій взяли участь і не самі тільки студенти. Досвід минулого року не минув для студентів марно. Вони побачили, що тільки підтримка народу і головним чином підтримка робітників може забезпечити їм успіх, а для здобуття такої підтримки вони повинні виступати на боротьбу не за академічну (студентську) тільки свободу, а за *свободу всього народу,* за *політичну свободу.* Харківська союзна рада студентських організацій прямо висловила це уже в своїй жовтневій прокламації. Та й студенти Петербурга, Москви, Києва, Риги й Одеси, як

видно з їх листків і прокламацій, почали розуміти всю «безглуздість мрій» про академічну свободу при безпросвітному рабстві народу. Мерзенна промова ген. Ванновського в Москві, який спростовував «чутки», ніби він щось колись обіцяв; нечувана нахабність шпига в Петербурзі (який схопив студента в Електротехнічному інституті, щоб відняти в нього одержаний ним через посланця лист); дике побиття поліцією ярославських студентів на вулиці і в участку,— всі ці і тисячі інших фактів волали про боротьбу, боротьбу і боротьбу проти всього самодержавного ладу. Чашу терпіння переповнив випадок з харківськими ветеринарами. Студенти 1-го курсу подали петицію про усунення проф. Лагермарка, скаржачись на казенне ставлення до справи, на нестерпну грубість, що доходила до кидання програми в обличчя студентам! Уряд, не розібравши справи, відповів тим, що викинув з інституту весь курс, та ще оббрехав студентів у своєму повідомленні, заявивши, ніби вони вимагають собі права призначати професорів. Тоді піднялося все харківське студентство, було ухвалено влаштувати страйк і демонстрацію. 28 листопада — 2 грудня Харків удруге в цьому році перетворився в поле бою «внутрішніх турків» з народом, що протестував проти самодержавної сваволі. Вигуки: «геть самодержавство! хай живе свобода!», з одного боку. Удари шаблями, биття нагаями, топтання народу кіньми — з другого боку. Поліція і козаки, що нещадно били всіх і кожного, не розбираючи ні статі, ні віку, здобули перемогу над беззбройними і торжествують...

Невже ми дамо їм торжествувати?

Робітники! Вам надто добре знайома та ворожа сила, яка знущається з російського народу. Ця ворожа сила зв'язує вам руки і ноги у вашій щоденній боротьбі з хазяями за краще життя і за людську гідність. Ця ворожа сила вихоплює сотні і тисячі ваших кращих товаришів, кидаючи їх у тюрми, відправляючи на заслання і, ніби на глум, оголошуючи ще їх «особами порочної поведінки». Ця ворожа сила 7 травня стріляла в обуховських робітників у Петербурзі, що піднялися з покликом: «нам потрібна свобода!»,— а потім ще влаш-

тувала комедію суду, щоб загнати на каторгу тих героїв, яких не поклала куля. Ця ворожа сила, що б'є сьогодні студентів, завтра кинеться з ще більшою люттю бити вас, робітників. Не гайте часу! Пам'ятайте, що ви повинні підтримувати всякий протест і боротьбу проти башибузуків самодержавного уряду! Старайтесь усіма засобами порозумітися з демонстрантами-студентами, влаштовуйте гуртки для швидкого передавання відомостей і поширення відозв; роз'яснюйте всім і кожному, що ви підіймаєтесь на боротьбу за свободу всього народу.

Коли тут і там починають спалахувати вогники народного заворушення і відкритої боротьби,— насамперед і найбільше потрібен сильний приплив свіжого повітря, щоб ці вогники могли розгорітись у широке полум'я!

«Искра» № 13, 20 грудня 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

ПРО ЛИСТ «РОБІТНИКІВ З ПІВДНЯ»

Ми одержали листа «Робітників з півдня», які вітають посилення революційного напряму в російській соціал-демократії і доручають нам передати їх привітання «Закордонній лізі російської революційної соціал-демократії». На жаль, брак місця не дозволяє нам вмістити цей лист повністю. Ми цілком згодні з авторами листа, що «прокламаційний спосіб, який практикується у нас в Росії для проведення революційних ідей в широку масу, неспроможний виховати масу політично свідомо», що «необхідно створити спеціальну літературу для політичного виховання російського пролетаріату». Але навряд чи практичним є проект авторів листа видавати з цією метою популярні брошури на 3—4 сторінки і розповсюджувати їх «одночасно по всій Росії». Ми вважаємо, що російський пролетаріат цілком дозрів уже і для такої літератури, якою користуються всі інші класи, тобто для газети. Тільки політична газета може справді виховувати масу політично свідомо і висвітлювати, за висловом авторів листа, «все наше громадське життя, починаючи з четвертого стану і кінчаючи великою буржуазією». Тільки загальноросійська газета може, при умові активної підтримки її всіма комітетами і місцевими гуртками, розповсюджуватися більш-менш «одночасно по всій Росії» і виходити настільки часто, щоб заслуговувати назви газети. І тільки міцна постановка такого революційного органу ознаменує остаточний перехід нашого руху «від страйково-економічної боротьби до широкої революційної боротьби з російським самодержавним урядом».

«Искра» № 13, 20 грудня 1901 р.

Друкується за текстом газети «Искра»

Анархизмъ и соціализмъ.

Тезисы:

1) Анархизм в 35 (Бакун. и И. 1866—) св. сущ. (а со Штирнера много больше лет) не дал ничего кроме общих фраз против эксплуатации.

> 2000 лет эти фразы в ходу. Не достает (α) понимания причин эксплуатации; (β) понимания развития общества, ведущ. к соц.; (γ) понимания клас. борьбы, как творческой силы осуществления соц-ма.

2) Понимание причин эксплуатации. Частн. собств. как осн. тов. хоз. Общ. собств. на ср. произв. Nil у анархистов.

Анархизм — вывороченный на изнанку буржуазный индивидуализм. Индивидуализм, как основа всего миросозерц. анархизма.

{Защ. мелк. собств. и м. хоз. на земле.
Keine Majorität.
Отриц. объед. и организ. силы власти}

3) Непон. разв. общества — роль крупного произв. — разв. капит. в соц.

(Анархизм — порожд. отчаяния. Психология выбитого из колеи интеллигента или босяка, а не пролетария.)

Перша сторінка рукопису В. І. Леніна
«Анархізм і соціалізм». — 1901 р.

Зменшено

АНАРХІЗМ І СОЦІАЛІЗМ

Тези:

1) Анархізм за 35—40 років (Бакунін і *Інтернаціонал* [147] 1866—) свого існування (а з Штірнера багато більше років) не дав нічого крім загальних фраз проти *експлуатації*.

Ці фрази в ужитку вже більш як 2000 років. Не вистачає (α) розуміння *причин* експлуатації; (β) розуміння *розвитку* суспільства, що веде до соціалізму; (γ) розуміння *класової боротьби*, як творчої сили здійснення соціалізму.

2) Розуміння *причин* експлуатації. *Приватна* власність, як основа *товарного* господарства. Суспільна власність на засоби виробництва. Nil * у анархізму.

Анархізм — вивернутий навиворіт буржуазний *індивідуалізм*. Індивідуалізм, як основа всього світогляду анархізму.

{ Захист дрібної власності і *дрібного господарства* на землі.
Keine Majorität **.
Заперечення об'єднуючої і організуючої сили влади. }

3) Нерозуміння розвитку суспільства — роль великого виробництва — розвитку капіталізму в соціалізм.

(Анархізм — породження *відчаю*. Психологія вибитого з колії інтелігента або босяка, а не пролетаря.)

---

* — Nihil — нічого. *Ред.*

** — Ніякої більшості (тобто заперечення анархістами підкорення меншості більшості). *Ред.*

4) Нерозуміння *класової* боротьби пролетаріату.

Безглузде заперечення політики в буржуазному суспільстві.

Нерозуміння ролі організації і виховання робітників.

Панацеї з однобоких, вирваних із зв'язку засобів.

5) В новітній історії Європи, що дав анархізм, який колись панував у романських країнах?

— Ніякої доктрини, революційного вчення, теорії нема.

— Роздроблення робітничого руху.

— Цілковите fiasko * в спробах революційного руху (прудонізм 1871, бакунізм [148] 1873).

— Підпорядкування робітничого класу *буржуазній* політиці під виглядом заперечення політики.

Написано в 1901 р.

Вперше надруковано в 1936 р. в журналі «Пролетарская Революция» № 7

Друкується за рукописом

---

* — фіаско, провал. *Ред.*

ПІДГОТОВЧІ МАТЕРІАЛИ

ПОПРАВКИ І ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОЕКТУ СТАТУТУ ЗАКОРДОННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ [149]

СТАТУТ

Текст проекту Статуту	Текст, відредагований В. І. Леніним
1. Революційна організація «Соціал-демократ» і «Закордонна організація «Искры» і «Зари»» об'єднуються в	1. Революційна організація «Соціал-Демократ» і «Закордонний відділ організації «Искры» і «Зари»» об'єднуються в одну організацію під назвою: «*Закордонна організація (ліга?) російської революційної соціал-демократії*».
2. Організація діє на грунті революційних принципів сучасного наукового соціалізму. У своїй політичній програмі організація солідарна з Маніфестом РСДРП. Ставлячи своїм завданням обстоювання класового характеру робітничого руху і боротьбу з усякими опортуністичними і буржуазними течіями в ньому, організація ставить насамперед мету боротьби з царизмом.	
3. Літературною діяльністю організації відають 1) редакція «Зари» і «Искры», і 2) редакція «Рабочей библиотеки», і 3) група «Визволення праці».	3. Літературною діяльністю організації відає 1) редакція «Зари» [[і «Искры»]] разом з групою «Визволення праці».

Примітка. Редакції організацій мають право поповнювати свій склад членами організації для виконання тимчасових функцій.	*Примітка.* Редакція організації має право поповнювати свій склад членами організації для виконання тимчасових функцій.
4. Організація видає органи «Заря» і «Искра» та брошури.	
Примітка. Питання про видання нових органів вирішується на загальному з'їзді організації.	
5. Редакція «Искры» розсилає через адміністрацію кожні 2 тижні всім членам організації відомості, які надійшли з Росії *.	5. Редакція [«Искры»] передає двічі на місяць закордонній адміністрації для ознайомлення членів «Ліги» («організації») відомості.
I. Спільна адміністрація II Закордонна адміністрація	1) Збирання грошей за кордоном. 2) Організ. пропаганди 3) » продажу і розповсюдження літератури. 4) » груп сприяння. 5) » розповсюдження бюлетенів. 6) Попередній розгляд пропозицій, претензій і скарг для внесення їх на з'їзд. 7) Організація з'їзду. 8) Укладання 3-місячника про весь закордон.
I Спільна адміністрація. У віданні редакції «Искры» перебуває представництво Ліги, спільна каса, видання літератури і транспортування.	

* Пункти 4 і 5 Ленін закреслив. На окремих аркушах він написав текст 5 пункту, що йде далі. *Ред.*

6. Організація «Соціал-демократ» і організація «Зари» і «Искры» передають адміністрації свої склади, поточні рахунки і друкарні («Зари» і групи «Визволення праці») *.

7. Спільними справами організації відають 1) Загальний з'їзд членів, 2) Адміністрація, що складається з секретаря, призначеного редакцією «Зари», і двох членів, обраних організацією на два роки *.

8. Загальні з'їзди організації відбуватимуться раз на два роки.

8а) З'їзд виробляє інструкції редакції *.

9. З'їзди вирішують усі справи простою більшістю голосів усіх членів організації.

10. Адміністрація призначає час і місце загальних з'їздів і виробляє порядок дня **.

11. Адміністрація призначає з власної ініціативи або на вимогу $^1/_3$ членів організації екстраординарні з'їзди **.

12. Адміністрація організовує і відає транспортуванням літератури **. } 3

13. Адміністрація розсилає кожні два місяці всім членам організації звіт про стан транспортної справи, стан організаційної каси, кількість і рід виданої і надісланої в Росію літератури, а також відомості, які надходять від російської організації **. } ?

14. Адміністрація звітує перед ординарними з'їздами про діяльність організації за два минулі роки.

15. Адміністрація постачає групи сприяння літературою і рефератами і подає всіляку допомогу членам організації в їх діяльності. } Кінець

16. Усі справи адміністрація вирішує простою більшістю голосів *.

---

* Цей пункт Ленін закреслив. *Ред.*

** Цей пункт закреслено рукою невідомого. *Ред.*

17. Усі грошові суми, які одержують члени організації на революційну справу, надходять у спільну касу.

18. Усі суми, які надходять, витрачаються на 1) спільну адміністрацію, 2) на видання «Искры», 3) на видання «Рабочей библиотеки», 4) на видання «Зари».

19. Нові члени приймаються за рекомендацією 5 членів організації і за згодою більшості $^2/_3$ усіх членів організації.

20. Члени виключаються з організації більшістю $^2/_3$ усіх членів організації.

21. У тих містах, де є кілька членів організації, вся їх діяльність, за винятком спеціальних доручень від адміністрації, повинна бути колективною.

22. У випадку, коли організація розпадається, друкарні і склади повертаються до попередніх власників *.

Написано між 24 квітня (7 травня) і 11(24) липня 1901 р.

Друкується вперше, за рукописом

* Пункти 19—22 дописані на окремому аркуші рукою невідомого. *Ред.*

МАТЕРІАЛИ ДО СТАТТІ «НОВЕ ПОБОЇЩЕ»

* 11-е березня	8.	СПБ	11.III	№ 3[150]
	8.	Київ	11.III	№ 3
1. V	8.	Зах. Сиб.	11.III	№ 4
7. V	8.	Казань	11.III	№ 3
	8.	Ярославль	9—10.III. сходки	№ 4

1. Припинили роботу 200 чоловік і висунули «безпідставні вимоги».
   α. Навіть за російськими законами «припинити роботу» — тільки судове стягнення.
   β. Хто судить про «безпідставні» вимоги? *Помічник начальника заводу*.
2. *Силою* стали зупиняти машини і «тим часом», як висловилася поліція, «*всі робітники припинили роботу*».

   Постає питання, в чому ж проявилось *тут* насильство? Якщо пішли всі, то як же не зупинити машини? Йдучи, зупиняли,— причому тут «силою»? Schutz der Arbeitsstillegung?? **
3. Викликано 2 *ескадрони* (150?? × 2 = 300) + *відділення* (100—150???) + *200* городових Ergo ***, ймовірно > 500 чоловік.

* Цей абзац у рукопису Ленін закреслив. *Ред.*
** — Охорона (захист) припинення роботи?? *Ред.*
*** — Отже. *Ред.*

4. Робітники (3600) зайняли вулицю і зупинили конку.
5. Напад поліції (з вимогою розійтись) відбито камінням.

[З-за парканів і з юрби. Град каміння. Робітники довели, що добре б'ються.]

6. Було викликано озброєну команду — постріли з юрби.
7. 3 залпи — 1 убитий + 8 поранених (1 умер).
8. Роти омського піхотного полку. [Каміння з дворів.]

Стаття «Новое Время» (№ 9051 від 11.V). Ця стаття — *типова* як «найвища» мудрість російських державних мужів: порівняй 1886 рік (Катков), 1896—1897 (за 2.VI).

«Наносне»

1. Хоч почасти — «пропаганда протидержавних і протигромадських ідей» (!)
— «шкідливі лжевчення»
— «темні ідеї і надії».
2. Але — «наявні умови сприяють»
— «викликають і підтримують невдоволення».
3. (Які ж це умови?).
4. «На жаль, ми надто мало знаємо».

[«Жаль»...]

5. (α) «Робітники відриваються від своїх сільських гнізд»... «живуть в... особливій *громадсько-етичній атмосфері,* що створюється... завдяки... скупченню мас, зв'язаних між собою *не живими громадськими інтересами,* а спільністю машин».
(β) «Селянин відривається від села з його *скромними, але самостійними* суспільно-економічними інтересами і відносинами».
6. Паскудна вихватка проти *інородців.*

[[«грубі і ненажерливі».]]

7. (γ) Капіталізм: мінімум заробітної плати за максимум праці... безпорадність під час безробіття.

Ergo (1) відділення від села (α).
(2) » » «скромних» відносин (β)
(3) поневолення капіталові (γ).

8. *Програма: «держ. піклування».*
«Наполягти».

9. «На зразок»... 1861 р. (!!)
«Мудре переконання».

Написано наприкінці травня 1901 р.

Друкується вперше, за рукописом

МАТЕРІАЛИ ДО СТАТТІ «ГОНИТЕЛІ ЗЕМСТВА І АННІБАЛИ ЛІБЕРАЛІЗМУ»

1

ГОНИТЕЛІ ЗЕМСТВА І АННІБАЛИ ЛІБЕРАЛІЗМУ[151]

Ліберальні роздуми про залишки земства *

Редакція нашого журналу надрукувала під заголовком «Самодержавство і земство» конфіденціальну записку міністра фінансів С. Ю. Вітте про значення земства і про те, що не слід запроваджувати його на окраїнах. (Stuttgart, Verlag Dietz. 1901.) Це дуже велика за обсягом праця (212 друкованих сторінок), в якій зібрані і систематизовані міркування і факти, що доводять конституційний характер земства і несумісність його з самодержавством. Пан Р. Н. С., який дав нам і надзвичайно секретний документ і кошти на його видання, написав до записки велику передмову (44 стор.) в ліберальному дусі. Нам доведеться докладніше спинитись на цій передмові, від якої все видання більше програло, ніж виграло.

А видання загалом становить чималий інтерес **.

. . . .

найцікавіші пункти ** . . . .

порівняно менш важливого: з простих відгуків іноземних спостерігачів і вчених. Ось Мекензі Уоллес, автор відомої (не для російської публіки, звичайно) англійської книги про Росію, говорить про земство: «Ця установа за своєю формою чисто парламентська, тобто вона складається з зібрання виборних від населення». Ось від-

* Цей первісний заголовок Ленін закреслив. *Ред.*

** Текст не зберігся. *Ред.*

гук французького письменника з питань державного права, Демомбіна (Démombynes): «запровадження земських, губернських і повітових зібрань може розглядатись як вихідна точка ери реформ, які поширюються неминуче аж до законодавчої влади». Ось довідки з історії Пруссії. Міське самоврядування було запроваджене тут ще у 1808 році, і Штейн, який провів цю реформу, пов'язував її з майбутнім запровадженням конституції. Від міського самоврядування довелося поступово перейти до провінціальних сеймів. Незважаючи на їх аристократичний склад, сейми ці почали з 1842 року клопотати про скликання загальнодержавного представництва. Довелося запровадити в Берліні спільні засідання комітетів від усіх цих сеймів з дорадчим лише голосом у питаннях, які їм пропонував уряд. «Цей об'єднаний ландтаг, не задовольняючись своїм дорадчим значенням, почав добиватися владної участі у верховному управлінні, спочатку в дуже шанобливій формі подячних адресів, а потім шляхом прямої протидії бажанням і волі короля». І через три роки після свого скликання цей дорадчий ландтаг перетворився на конституційний парламент 1848 року» *.

Кажучи просто і прямо, треба відверто визнати, що п. Р. Н. С. *так само негідно заграє з політичними передсудами широкої маси земських лібералів, як «Рабочая Мысль» — з політичними передсудами широкої маси робітників*. Потурати цьому загравванню було б з боку революційної соціал-демократії так само безумно і злочинно і в першому, як і в другому випадку. Це передсуд,

---

* Зауважимо мимохідь, що, пишучи про значення реформ Штейна в Пруссії і наводячи погляди історика Трейчке, автор записки пан Вітте повністю списує нелегальний твір Драгоманова, *не називаючи його* (порівняй «Записку», стор. 36—37, і статтю Драгоманова: «Самодержавство, місцеве самоврядування і незалежний суд», стор. 55—56). Лише через кілька сторінок автор записки цитує Драгоманова (не кажучи, що він ним вигідно «покористувався») і визнає, що він був правий, коли у 1889 році втрутився в полеміку «Русского Вестника» [152] з «Вестником Европы» [153] у питанні про сумісність самодержавства з місцевим самоврядуванням і заявив, що правда по суті на боці першого органу, що «тепер у Росії справді несумісне місцеве самоврядування з монархічним самодержавством,— оскільки це останнє тепер немислиме без бюрократії». Автору записки пану Вітте *не раз* доводиться списувати нелегальні брошури і прямо зізнаватись, що вони говорили *правду*, що їх точка зору справедлива. (Текст від слів: «з «Вестником Европы»» і до кінця абзаца в рукопису Ленін закреслив. *Ред.*)

нібито великі реформи задумано не для більшого торжества бюрократії,— нібито земство має велику політичну вагу,— нібито існування земства є найкращою нагодою дати країні помірковану конституцію,— нібито прапором боротьби за політичну свободу в Росії може бути лозунг «пра́ва і владне всеросійське земство».

2

ПЛАН СТАТТІ

Вступні зауваження		1—3	
Відгук іноземців		4—5 *	
Лiберальний рух 60-х рр.	I	6—18	— революційний рух
	II	19—23	— половинчатий характер земської реформи
Реакція		24—29	— Реакція
	III		
Революційний рух 70 рр. і нова ера		30—41	
	IV		
Реакція		42—56	
	V		
Передмова Р. Н. С.		57—78	
	VI		
Питання про значення земства		79—92	
		90 сторінок	

* Цей рядок Ленін закреслив. *Ред.*

3

ВИПИСКА З ЖУРНАЛУ «ВОЛЬНОЕ СЛОВО»[154]

З. С. Вісімнадцять років війни чиновництва з земством. «Вольное Слово» № 53 — (20.I.1883) [було й окремою брошуркою]

...Як відомо,.. Положення про земські установи 1864 р. далеко не дало того, що вимагала громадська думка...

...Уряд — устами своїх офіціозних органів — «Северной Почты» і навіть губернаторів — заспокоював виниклі побоювання *, вказуючи на те, що нові установи тільки дослід, нібито школа представництва, і натякав на їх розширення... («Вольное Слово» № 53, стор. 6).

...У 8 центральних губерніях приватні власники, які представляли 93 900 чоловік з земельною власністю 119 880 кв. верст, мають 1817 гласних, тоді як селянське населення, що налічує 5 800 000 з 181 440 кв. верст землі, мало тільки 1597 чоловік представників... (№ 55, стор. 6).

У № 57 (§ VI статті) *З. С.* докладно розповідає про безпорадність земства у стягуванні недоїмок з поміщиків і констатує нерівномірність оподаткування приватновласницької і селянської землі:

Ростовський повіт Ярославської губернії — землі, які належать селянам, оцінені у 12 крб. (з платежем

* З. С. має на увазі побоювання громадянства щодо половинчатості реформи.

13 коп.), землі надільні — 16 крб. (20 коп.), землі поміщицькі — 10 крб. (11 коп.!).

				сел.	поміщ.	
Владимирський	повіт	Владимирської	губернії	18,2	9,4	(Середня оцінка десятини в карбованцях.)
Суздальський	—	—	—	16,9	4,7	
Ковровський	—	—	—	12,3	3,6	
Вязниковський	—	—	—	12,8	5,9	
Гороховецький	—	—	—	13,3	6,2	
Муромський	—	—	—	14,1	6,7	
Покровський	—	—	—	10,3	2,8	
Александровський	—	—	—	10,4	4,0	

і т. д. У Калузькій губернії земства запровадили навіть подушне з селян.

«А втім, ця постанова була опротестована губернатором, що й дало бюрократії привід стати на захист народних мас від несправедливості земського представництва — хоч це останнє набрало вузькостанового характеру завдяки законам і крючкам, вигаданим тією ж бюрократією» (стор. 6, № 57).

§ VII (№ 59) — про народну освіту:

Положення про народні училища 1864 р.— «власне химерний компроміс між бюрократичним принципом, клерикальними претензіями і інтересами земської школи,— але який у порівнянні з наступними узаконеннями, а особливо з Положенням 1874 р., земства тепер згадують з жалем» (стор. 8).

«У 1869 р. запроваджені інспектори народних шкіл — по одному на губернію. У 1871 р. міністерство народної освіти підкопує Положення 1864 р. шляхом інструкції цим новозапровадженим інспекторам народних шкіл» (№ 59, стор. 8) — між іншим, право усувати вчителів... «*Новий інститут шкільних урядників* не забарився проявити себе на ділі — і вже у 1873 р., на подання одного з них, п. Дружиніна, було закрито земську технічну школу в м. Ржеві — за невиконання земською управою вимоги попечителя про виключення обмовлених» [Sic? *. Я не знаю, що це означає] «п. Дружиніним учнів».

[обмовлених, в устах пана З. С. (як видно з дальшого) означає опорочених: «обмовив як людей політично неблагонадійних»]

* — так? *Ред.*

№ 60 (закінчення).

Рескрипт 25. XII. 1873 не мав майже ніяких наслідків (через «цілковиту пасивність наших предводителів дворянства») «крім деякого заохочення доносів на шкільних діячів» (стор. 11).

! «Характерно, у всякому випадку, що серед громадянства були голоси, які вітали рескрипт цей, сподіваючись, що предводителі дворянства, як елемент все-таки земський, можуть паралізувати значення інспекторів народних шкіл, елемента безперечно поліцейського».

Положення про народні школи, яке вийшло в 1874 р., «*розбило і ці сподівання*» — всю силу завідування школами воно віддало в руки директорів та інспекторів.

Приклади поліцейського неподобства з боку інспекторів (у кращому випадку — сама канцелярщина).

Висновок *З. С.*— необхідність *д е р ж а в н о г о* самоврядування...

Написано в червні 1901 р. *Друкується вперше, за рукописом*

МАТЕРІАЛИ ДО СТАТТІ „КРІПОСНИКИ ЗА РОБОТОЮ“

1

НАСАДЖЕННЯ ПОМІЩИКІВ

| Нова подачка благородному дворянству |

Основи закону 8. VI. 1901.

A) продаж }
Б) оренда } Губернії Тобольська, Томська, *Степове*, *Іркутське і Приамурське генерал-губернаторства (стаття 1)*.

| Ergo *, всі найкращі місця Сибіру |

A) 1) З торгів (ст. 8) }
2) по вільній ціні }
{ для фабрик, заводів, с.-г. підприємств (ст. 9) }

(α) у кількості до 3000 десятин (!) (ст. 5) — а з особливого дозволу і більше (ст. 6)
і
(β) **впереміжку з селянськими землями** (ст. 4).
(γ) Не можуть бути інородцям ні давані, ні *продавані в майбутньому* (ст. 7).
{Ні не російським підданим.}
[ст. 762 т. IX [155] ergo, і *є в р е ї*.]

* — Отже. *Ред.*

Підстави:
1. Особлива нарада про дворянські наділи.
2. Розмір: 3000. Строк — 99 років.
3. Пільговий продаж (37 років). Орендна плата = 0 за 5 років.
4. Вилучення |> 3000; по вільній ціні; > 1 року; оренда|;

Ad* 1? 5. Тільки дворянам — *не* інородцям.
6. «Упереміжку». Оренда на 1 посів.

«Русские Ведомости», 1 серпня. В Уфімській губернії (1 повіт!!!) [156].
Казенні землі продаються приватними власниками за

— 587.696 крб.	9
63.426 —	1
+ 524.270 крб.	

З 54 000 десятин через 2 роки продається 39.683 = 72,5%.

Б) Строк до 99 років (ст. 13).

Тільки дворянам... (ст. 11) («бажаним для урядових намірів...»).

Орендна плата не нижче від селянської оброчної податі (ст. 16).

» » перші 5 років *не* стягується (ст. 16).

За невнесення орендної плати пеня ($^1/_2$% на місяць), і через *рік* — відбирається... (ст. 18).

Але «в дуже поважних випадках» дозволяється відстрочка до 3-х років (ст. 19).

Передавання оренди |«більш ніж на 1 посів» NB, NB**| — з дозволу (ст. 20).

Роботи на орендованій землі засвідчуються чинами міністерства земельних справ і державного майна (ст. 21).

* — До пункту. *Ред.*

** — Nota bene — зауважте. *Ред.*

Продаж за 5% і погашення за 37 років (ст. 25).

[А продажна ціна = орендна плата × 20] (ст. 23).

Плата може бути відстрочена до 1 року (управлінням державних маєтків) — до 3 років (міністром).

[Закон пройшов через особливу нараду у справах дворянського стану.]

2

НАСАДЖЕННЯ ПОМІЩИКІВ

Нова подачка благородному дворянству *

1. Вийшов закон про відведення приватним особам землі в Сибіру — і за часом появи і за характером він дуже важливий (важливіший, ніж за ймовірними наслідками) і заслуговує на увагу.
2. Здавна вже наш уряд подає всіляку підтримку дворянам — і дворянський банк, і цукр. норм., і містечка земським начальникам, і збут вина казні, і т. ін. — але тепер до подачки додається ще й *підпорядкування* населення поміщикам.
3. Новий закон *створює* новий клас експлуататорів — дармоїдство за рахунок тисяч і мільйонів знедолених.
4. Основи закону.
   Дворянські наділи (Особлива нарада).
   Продаж (не інородцям) і оренда тільки дворянам.
5. Кількість — 3000 (!). Строк 99 років.
6. Пільговий продаж (37 років) і оренда (безплатна на 5 років).
7. Окремі вилучення (відстрочка недоїмок; > 3000 десятин по вільній ціні etc.).
8. «Упереміжку» і 1 посів.

* Цей первісний заголовок Ленін закреслив. *Ред.*

9. Ймовірний перепродаж. Подаруночок. (Приклад Уфімської губернії.)

До оцінки

10. — (4).
11. — (1).
12. — (2).
13. — (3).
14. — (5) і (6).
15. В епоху кризи і голоду — ось найперша турбота уряду. Тут уряд виявляє все своє нутро, натуру кріпосника.

Відзначити:

(1) Порівняння з голодом. Подачка в кілька мільйонів.

(2) Зв'язок з переселенням. (Побоювання переселення внаслідок подорожчання робочих рук у Росії.)

Створення *п о с т і й н о г о* класу найманих робітників у Сибіру.

|«упереміжку»| *

(3) Зв'язок з *політичними* «намірами»: створення «земського» елемента в Сибіру на противагу «засланій» інтелігенції в Сибіру.

(4) Видання закону саме *після* прокладення залізниці і скасування заслання *.

(5) Приниження порівняно заможного і самостійного селянства в Сибіру до рівня напівкріпаків.

(6) Розкривається справжній погляд російського уряду на велику земельну власність як найкращу опору сваволі і грабіжницького режиму, як найкращих шор для маси робочого народу.

---

* Цей пункт Ленін закреслив. *Ред.*

3

ВАРІАНТ КІНЦЯ СТАТТІ

Уряд та його прихильники, публіцисти дворянського напряму (газетчики, які захищають інтереси дворянства) намагаються, звичайно, прикрити це нахабне розкрадання всілякими пишномовними фразами: говорять про розвиток культури у зразкових господарствах. Розвитком культури тут називається перенесення з Росії на Сибір напівкріпосницьких порядків, з безвихідним становищем зубожілих селян, змушених на ділі так само відбувати панщину, як за старих часів. Зразкові господарства не створюються канцелярськими розпорядженнями і казнокрадством, і відведення земель призводить або до простого маклерства дворян, що наживаються на перепродажу ще безсоромніше, ніж ті куркулі, лихварі і т. ін., на яких вони поглядають з таким презирством. У тому випадку, коли земля не перепродується,— замість зразкових господарств виходить господарство шляхом закабалення селян, шляхом всіляких лихварських угод (позичка грошей, хліба під роботу і т. ін.), тобто справжнє куркульське господарство. Говорять ще про політичне значення дворянсько-помісного елемента: в Сибіру, де серед місцевої інтелігенції переважають засланці, необхідно, мовляв, створити надійний оплот державної влади, земський елемент. І в цій балаканині про політичне значення великих землевласників є значно більше і значно глибшої правди, ніж уявляють ті, хто використовує цей доказ. Таке міркування показує ясно, опираючись на що може існувати поліцейська держава:

їй треба створити клас великих експлуататорів, які б усім були зобов'язані державі, залежали б від неї завжди (напр., у орендарів казенних земель уряд може за певних умов відібрати землі), які б здобували свої доходи найпідлішими способами (куркульство, маклерство, лихварство) і через це були б завжди вірними прихильниками всякого свавілля і гніту. Азіатська політика уряду вимагає собі опори в азіатському великому землеволодінні, у кріпосницькій системі «роздавання маєтків» (якщо тепер не можна роздати маєтки, *населені* кріпаками, як роздавали в минулому столітті, то зате роздають землі *упереміжку* з селянським населенням, яке злидні змусять йти на ту ж саму панщину). Через те ми готові погодитися з «Московскими Ведомостями» і «Гражданином», що насадження поміщиків справді *необхідне* для політичних намірів царського уряду: абсолютному цареві тепер не втриматися без кріпосницьких засобів etc. Буржуазна (*moderne* *) політика щодо вільних земель окраїн полягає в продажу їх фермерам і селянам, які утворюють масове заможне населення (як в Америці), виявляють величезний попит на буржуазні продукти, викликають небачене пожвавлення всього промислового життя. Кріпосницька політика полягає в утрудненні переселення, у бюрократичній опіці всякого пересування населення, в роздаванні (прямому або шляхом продажу і оренди) казенних земель великим землевласникам, які здобувають прибутки шляхом кабали.

І надзвичайно важливе значення нового закону полягає в тому, що... **

Написано в серпні —
на початку вересня 1901 р.

Вперше надруковано у 1932 р.
в «Ленинском сборнике» XIX

Друкується за рукописом

---

* — *сучасна. Ред.*

** На цьому рукопис уривається. *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО СТАТТІ РЯЗАНОВА «ДВІ ПРАВДИ»[157]

Стор.

1. Автор підкреслює як найважливіше слова Маркса (про 2 шляхи), що сказані власне умовно і за *виняткових* обставин. Автор же перекручує справу, *нав'язуючи* саме Марксу *саму постановку* питання про 2 шляхи.

7. «Сміх» з 70-ків (поворот колеса історії) доводить *не* «тільки безумовну нездатність стати на історичну точку зору»,— він доводить також теоретичне *приниження* 70-ків у порівнянні з людьми 40-х і 60-х років.

7а. Підкреслюючи, що Михайловський виступав проти В. В., і не кажучи про те, що Михайловський далеко частіше і далеко більше був з В. В. солідарний, автор підкрашує Михайловського.

8. Це кричуща неправда: ставити на карб саме Михайловському *трагедію* загибелі «*Народної Волі*» і «ходіння в народ». Стаття присвячена Михайловському, Untergang * якого є са́ме *persönlicher* **, і в долі якого «трагічного» на гріш, а кумедного на карбованець.

9. Це *безглуздя* сплутати *відчитування* Михайловського з «закиданням гряззю покоління революційних соціалістів 70-х років».

* — падіння. *Ред.*
** — *особисте*. *Ред.*

9. NB «відмовляється» простежити відображення революційної більшості в легальній літературі.

9—10. До голосу профана жадібно прислухаються всі «Gekreuzigte und Verbannte *» ??
(70-х років) ?

13. «Питання громадські змінюються питаннями особистими» (*і до кінця сторінки* NB). (Писаревщина.) |??|

15. ...(Писарев) «Життєрад. проповідь особистого щастя»
— — — «індивідуалістичних ідеалів». |??|

18. » » «що цілком віддалися питанням особистого самовдосконалення».

24—25. (§ III) Характеризується утопічний соціалізм *революціонерів* (70-х років), що його плутають з напрямом Михайловського.

28—29. Михайловський часто «жертвував» однією з правд. *Але* нас не цікавить «пізніша фаза» його діяльності. Михайловський нас обходить тільки як виразник певної течії серед *молоді* 70-х і 80-х років.

31. Які «межі» поклала «розумові природа»? (Теорія пізнання).

29—35. Виклад «системи правди».

35. ...Ця система «старається відшукати в дійсності такий суспільний елемент...», який «був би зацікавлений у здійсненні ідеалу»

41. Від спору з Юзовим і К° (сухий переказ) — перескакування до Яковенка (1886 р.).

46—48. Pendant ** = *Ткачов.*
Далі *Аксельрод*
і перехід до с.-д.
Все це викладено нудно і дуже мало стосується до «2-х попередніх» і до *Михайловського.*

---

* — «розіп'яті і вигнані» *Ред.*
** — Щось подібне. *Ред.*

І Н. —он (52) !! — з висновками з нього, зробленими Михайловським (53).

§ V, з 57 сторінки — 77 стор. (78—80 про «критиків») — народження марксизму. Нудьга невимовна, тільки на *82* стор. повертається до «*старої правди*».

— 85 — Ми відкидаємо поділ світу на нумени й феномени [158].

Написано у вересні — жовтні 1901 р.

Друкується вперше, за рукописом

МАТЕРІАЛИ ДО СТАТТІ «БОРОТЬБА З ГОЛОДУЮЧИМИ»

Три головні обставини впадають в око з циркуляра 17 серпня:

А) Бюрократична організація: губернатори, повітові предводителі дворянства, земські начальники.

Б) Норми при визначенні потреб і позичок.

[пп. *5* і *10*] («Аби тільки не вмерли».) («Голодуй, але не вмирай».)

В) «Протиурядова агітація».

[п. 16] Адже брехня це, бо випадків утилізації допомоги для бунтів, демонстрацій etc. не бувало.

Це не боротьба з голодом, а боротьба з голодуючими, а головним чином *боротьба з допомогою голодуючим*.

(Ad * А.) (1) все це чиновники, завалені по горло канцелярськими і *головним чином* поліцейськими обов'язками. *Міністерство* остаточно вирішує питання про визнання % неблагополуччя.

(2) губернатори: «найголовніша умова» успіху їх піклування... їм підлягає решта чиновників; за їх вказівкою направляється допомога Червоного хреста; їм представляються приватні особи; вони дозволяють

* — До пункту. *Ред.*

вибирати помічників під час влаштування їдалень etc.

(3) повітові предводителі дворянства — відають у повітах землевласн. інтересами

«повітове центральне в продовольчій справі управління»

(4) земські начальники — складають списки — відають громадськими роботами на дільниці (п. 14).

(5) Передбачені канцелярські витрати (пункти *7* і *8*).

(6) Загальний наказ: економити асигновані кошти і — «деморалізація», «перебільшені надії»...

Оригінальне в циркулярі 17. VIII.

1. Розміри лиха (12 губерній).
2. Невиконання нової організації продовольчої справи (12.VI.1900).
3. «Найголовніша умова» успіху «всіх» (!) заходів — щоб губернатори вжили «особливих» заходів (etc.) (а ця стаття 322 говорить і про «підвищення добробуту міст і селищ», а стаття 323: розподіл заходів по забезпеченню народного продовольства на «загальні» й «особливі»).
4. Обговорення, які повіти «неблагополучні щодо врожаю». «Остаточне вирішення цього питання належить міністерству» (!!)

(5) Не є неблагополучними —
   1. коли $< 1/3$ волостей
   2. коли недостача хліба «звичайна» і «рік у рік» прикуповується за рахунок «заробітку»
   3. коли можна обійтись місцевими ресурсами.

(6) Про «неблагополучні щодо врожаю повіти» публікуватиметься у «Правительственном Вестнике».

(7) Спеціальні особи, які відають продовольством у повітах,— «*повітові предводителі дворянства*».

На витрати — особлива сума.
+ по 1000 крб. одноразово на «продовольче діловодство» (sic! *).

[= «повітове центральне в продовольчій справі управління»].

(8) В губерніях (де багато повітів, які потерпіли) + 1000 — 1500 крб. на «канцелярські кошти губернських присутствій».

(9) Шкідливість передчасного складання списків: «*перебільшені надії*» etc.

(10) Норма: (a) середній збір з десятини — середня норма продовольства
(b) 48 пудів на сім'ю
(c) 48 : *2*.
(d) 48 : 2 = 24. 24 — (33% —10%)...

«...рідко буває скільки-небудь перебільшеним...»

(11) На посів не > $^1/_2$ 3-душового наділу [за селянським положенням].

При цьому: (a) економити асигновані кошти;
(b) уникати «деморалізуючої» видачі допомоги заможним.

(12) Допомога «тим, хто може обійтись» «не менше шкідлива з точки зору користі і потреб державних»,— ніж залишити без допомоги тих, хто справді потребує (!)

(13) Громадські роботи ... головним чином — з шляхових капіталів, яких... > $2^1/_2$ мільйонів (!!) [і тільки!]

(14) Дрібні громадські роботи за розпорядженням земських начальників («можливі і корисні роботи») і під їх відання грошима.

(15) «Звичайно» «у досить великих розмірах» допомога Червоного хреста.

(16) «Протиурядова агітація» («нерідко», «звичайно») «викликає невдоволення і вимогливість» («потреба

* — так! *Ред.*

не цілком задоволена», «неминучий розлад господарства» etc.).

Казенний стиль, посилання на закон про опіку (такий же, як і закон, «що забороняє всім і кожному пияцтво»), періоди рядків на 18 (є й по 36 (!!) рядків), канцелярське розжовування того, щó загальновідоме, пишномовні фрази etc. «З'ясована мета» etc.

Наприклад, нагадати — «звернути особливу увагу всіх підвідомчих установ на необхідність посильно сприяти» etc.

Написано у жовтні 1901 р. *Друкується вперше, за рукописом*

СПИСОК НЕРОЗШУКАНИХ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА

ПРИМІТКИ

ПОКАЖЧИКИ

ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА

СПИСОК ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА, ДОСІ НЕ РОЗШУКАНИХ

(Травень — грудень 1901)

НАЧЕРК ПРОГРАМИ ПАРТІЇ

Цей документ був переданий Леніним Г. В. Плеханову, коли він приїздив у Мюнхен, на початку травня 1901 р. У листі до В. І. Леніна 12 липня 1901 року П. Б. Аксельрод писав: «Тепер про програму. Пригадується мені, брат [Плеханов] забрав у Вас Ваш начерк і нібито взяв на себе цю справу». Далі він повідомляє, що читав начерк і «після прочитання склалося враження, що він годиться, як вступ...» («Ленинский сборник» III, стор. 199).

ПІСЛЯМОВА ДО СТАТТІ «ГОНИТЕЛІ ЗЕМСТВА І АННІБАЛИ ЛІБЕРАЛІЗМУ»

У листі до Г. В. Плеханова 30.VII. 1901 року В. І. Ленін писав: «Статтю свою проти Р. Н. С. надіслав до друку, пом'якшивши ряд різких місць Написав ще маленьке післяслово до неї, в якому провів паралель між однією статтею Драгоманова («Толцыте и отверзется») і Р. Н. С. на користь першого» (Твори, 4 вид., том 34, стор. 64). Це післяслово у пресі не з'явилось.

ПРОЕКТ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ІСКРІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В РОСІЇ

Зміст цього документа викладається в листі Н. К. Крупської і В. І. Леніна до Л. І. Гольдмана, написаному між 31 липня і 12 серпня 1901 р. Там говориться: «Ми гадаємо зробити так: послати вироблений нами проект організації в Росію на обговорення 2—3-м особам, з їх допомогою виробимо статут організації». Зміст проекту викладається також у листі Н. К. Крупської до Л. І. Гольдмана і С. Й. Цедербаума, написаному в серпні 1901 р. (див. «Ленинский сборник» VIII, стор. 191, 196—197)

ЛИСТ ДО М. Т. ЄЛІЗАРОВА

У листі до М. І. Ульянової від 6 (19) травня 1901 року Ленін писав: «Я Маркові писав зараз листа і надзвичайно докладно розписував йому, який би найкраще «режим» встановити...» (Твори, 4 вид., том 37, стор. 249).

ЛИСТИ ДО А. І. ЄЛІЗАРОВОЇ

Про один лист В. І. Ленін згадує в листі до П. Б. Аксельрода від 4 серпня 1901 року: «щоб розібратись тепер у всьому цьому краще *, я зараз же пишу сестрі...» («Ленинский сборник» III, стор. 232).

З листів до Марії Олександрівни Ульянової видно, що В. І. Ленін листувався з А. І. Єлізаровою, яка в той час перебувала за кордоном (див. Твори, 4 вид., том 37, стор. 254, 261, 263, 265).

ЛИСТ ДО Р. С. ЗЕМЛЯЧКИ

Про цей лист Р. С. Землячка повідомляє у своїх спогадах: «У 1901 році я одержала від Володимира Ілліча лист про те, що мене призначено агентом «Искры» і я повинна негайно виїхати в Одесу» (див. «Правда» № 213, 4 серпня 1938 року).

ЛИСТИ ДО О. Д. СТАСОВОЇ

Про ці листи повідомляє у своїх спогадах О. Д. Стасова: «З Володимиром Іллічем я познайомилась особисто восени 1905 року в Женеві, але листування між нами почалось значно раніше — з 1901 року. Листування того часу було дуже жваве і мало не тільки діловий характер, а й суто дружній» (див. «Смена», 1940, № 4).

---

* Мова йде про О. Ю. Фінна-Єнотаєвського. *Ред.*

СПИСОК ПРАЦЬ, ЯКІ, МОЖЛИВО, НАЛЕЖАЛИ В. І. ЛЕНІНУ

ЗАМІТКА «С.-ПЕТЕРБУРГ» («ИСКРА» № 7, СЕРПЕНЬ 1901 р.)

Замітка написана в зв'язку з одержанням редакцією «Искры» листа робітника з Петербурга, в якому був захоплений відзив про «Искру» № 4 і статтю В. І. Леніна «З чого почати?» та повідомлення про настрої робітників Петербурга. В кінці замітки говориться: «Як нам пишуть, з 7-го липня Обуховський завод знову застрайкував, оскільки звільнений було помічник директора Іванов, винний у першому страйку, знову з'явився на заводі». Згадуваним подіям на Обуховському заводі присвячена стаття В. І. Леніна «Нове побоїще» (див. цей том, стор. 13—18).

«НОВІ РОГАТКИ» («ИСКРА» № 9, ЖОВТЕНЬ 1901 р.)

За темою і змістом замітка близька до статей В. І. Леніна «Боротьба з голодуючими», «Каторжні правила і каторжний вирок», а також до статті «Внутрішній огляд», в якій В. І. Ленін посилається на цю статтю: «Ми не будемо спинятися на такій — порівняно з розглянутим циркуляром — «дрібниці», як циркуляр того ж міністра про посилення нагляду за благодійними концертами, виставами та ін. (Пор. «Искра» № 9, «Нові рогатки».)» (Див. цей том, стор. 294).

СПИСОК ВИДАНЬ, У РЕДАГУВАННІ ЯКИХ БРАВ УЧАСТЬ В. І. ЛЕНІН

«Искра» № 4 — травень 1901 р.
«Искра» № 5 — червень 1901 р.
«Искра» № 6 — липень 1901 р.
«Искра» № 7 — серпень 1901 р.
«Искра» № 8 — 10 вересня 1901 р.
«Искра» № 9 — жовтень 1901 р. (з додатком: «На захист іваново-вознесенських робітників»).
«Искра» № 10 — листопад 1901 р.
«Искра» № 11 — 20 листопада 1901 р.
«Искра» № 12 — 6 грудня 1901 р.
«Искра» № 13 — 20 грудня 1901 р.

Журнал «Заря» № 2—3, грудень 1901 р.

Брошура: «Документи «об'єднавчого» з'їзду». Видання «Ліги російської революційної соціал-демократії», Женева, 1901.

Заява Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії. Видано окремим листком наприкінці 1901 р.

ПРИМІТКИ

[1] Стаття В. І. Леніна *«З чого почати?»*, надрукована як передова в № 4 газети «Искра», містить у собі відповіді на дуже важливі як на той час питання соціал-демократичного руху в Росії: про характер і основний зміст політичної агітації, про організаційні завдання і план побудови бойової загальноросійської марксистської партії.

Стаття стала програмним документом для революційної соціал-демократії і набула широкого розповсюдження в Росії і за кордоном. Місцеві соціал-демократичні організації читали її в газеті «Искра», перевидавали окремою брошурою. Сибірський соціал-демократичний союз віддрукував 5 тисяч примірників брошури і розповсюдив її по всьому Сибіру. Брошуру надрукували також у Ржеві і розповсюдили в Саратові, Тамбові, Нижньому Новгороді, Уфі та інших містах.

Організаційні і тактичні ідеї, висунуті Леніним у статті «З чого почати?» і докладно розвинуті ним у книзі «Що робити? Наболілі питання нашого руху», виданій у березні 1902 року, стали керівними у повсякденній практичній діяльності по створенню марксистської партії в Росії.— *1.*

[2] *«Економічний» напрям,* або *«економізм»* — опортуністична течія в російській соціал-демократії кінця XIX — початку XX століття, російський різновид міжнародного опортунізму. Друкованими органами «економістів» були газета «Рабочая Мысль» (1897—1902) у Росії та журнал «Рабочее Дело» (1899—1902) за кордоном.

У 1899 році з'явилось «Credo» — маніфест «економістів», складений К. Д. Кусковою. Одержавши «Credo» на засланні, Ленін написав «Протест російських соціал-демократів» (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 155—168), в якому гостро критикував програму «економістів». Протест був обговорений і одностайно схвалений на нараді 17 політичних засланців-марксистів, скликаній у селі Єрмаковському Мінусінського округу. «Економісти» обмежували завдання робітничого класу економічною боротьбою за підвищення заробітної плати,

поліпшення умов праці і т. д., твердячи, що політична боротьба — це справа ліберальної буржуазії. Вони заперечували керівну роль партії робітничого класу, вважаючи, що партія повинна лише спостерігати стихійний процес руху, бути реєстратором подій. Схиляючись перед стихійністю робітничого руху, «економісти» принижували значення революційної теорії, свідомості, твердили, що соціалістична ідеологія може виникнути з стихійного руху; вони заперечували необхідність внесення в робітничий рух соціалістичної свідомості і тим самим розчищали дорогу буржуазній ідеології. «Економісти» захищали розрізненість і кустарництво окремих гуртків, підтримували розбрід і хитання в соціал-демократичному русі, виступаючи проти необхідності створення централізованої партії робітничого класу. «Економізм» загрожував збити робітничий клас з класового революційного шляху і перетворити його в політичний придаток буржуазії.

Велику роль у боротьбі з «економізмом» відіграла ленінська «Искра». Остаточний ідейний розгром «економізму» завершив В. І. Ленін у книзі «Що робити?».— *5*.

3 «*Рабочее Дело*» — журнал «економістів», неперіодичний орган «Союзу російських соціал-демократів за кордоном». Виходив у Женеві з квітня 1899 по лютий 1902 року за редакцією Б. М. Кричевського, О. С. Мартинова, П. Теплова, а пізніше В. П. Іваншина. Вийшло 12 номерів (дев'ять книг). Редакція «Рабочего Дела» була закордонним центром «економістів» («робочодільців»). «Рабочее Дело» підтримувало бернштейніанський лозунг «свободи критики» марксизму, висунуло «теорію стадій», вагалося у питанні про індивідуальний терор, заявивши, що протидіяти піднесенню терористичних настроїв не слід. «Рабочее Дело» провадило відкриту боротьбу проти іскрівського плану створення партії, закликало до тред-юніоністської політики, заперечувало революційні можливості селянства і т. ін. Один з редакторів «Рабочего Дела» (В. П. Іваншин) брав участь у редагуванні «Рабочей Мысли» — органу відкритих «економістів», що його підтримувало «Рабочее Дело». На II з'їзді партії «робочодільці» представляли крайньо праве, опортуністичне крило партії.— *5*.

4 «*Листок «Рабочего Дела»*» — неперіодичний додаток до журналу «Рабочее Дело», видавався в Женеві з червня 1900 по липень 1901 року; всього вийшло 8 номерів.— *5*.

5 «*Рабочая Мысль*» — газета, орган «економістів»; виходила з жовтня 1897 по грудень 1902 року. Вийшло 16 номерів. Перші два номери друкувалися на мімеографі у Петербурзі, №№ 3 — 11 вийшли за кордоном, у Берліні; друкування №№ 12, 13, 14 і 15 було перенесене у Варшаву; останній, № 16 вийшов за кордоном. Газета виходила за редакцією К. М. Тахтарева та ін.

Погляди «Рабочей Мысли» Ленін критикував у багатьох статтях, опублікованих у газеті «Искра», а також у книзі «Що робити?».— *5*.

6 В. І. Ленін має на увазі свою статтю «Насущні завдання нашого руху», надруковану як передова в газеті «Искра» № 1, у грудні 1900 року (див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 354—359).

«*Искра*» — перша загальноросійська нелегальна марксистська газета, заснована Леніним у 1900 році, яка відіграла вирішальну роль у створенні революційної марксистської партії робітничого класу.

Оскільки видавати революційну газету в Росії через поліцейські переслідування було неможливо, Ленін ще в сибірському засланні докладно обміркував план видання її за кордоном. Як тільки закінчилося заслання (січень 1900 року), Ленін негайно почав здійснювати свій план. У лютому 1900 року в Петербурзі Ленін провадив переговори з В. І. Засулич, яка нелегально приїхала з-за кордону, про участь у виданні газети групи «Визволення праці». Наприкінці березня — на початку квітня 1900 року відбувалася так звана «Псковська нарада» В. І. Леніна, Л. Мартова (Ю. Й. Цедербаума), О. М. Потресова, С. І. Радченка з «легальними марксистами» — П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановським, на якій обговорювався ленінський проект заяви редакції загальноросійської газети («Искра») і науково-політичного журналу («Заря») про програму і завдання цих видань. Протягом першої половини 1900 року Ленін побував у багатьох містах Росії (Москва, Петербург, Рига, Смоленськ, Нижній Новгород, Уфа, Самара, Сизрань), установив зв'язки з соціал-демократичними групами та окремими соціал-демократами і домовився з ними про підтримку майбутньої «Искры». У серпні 1900 року, після приїзду Леніна у Швейцарію, відбулася нарада В. І. Леніна і О. М. Потресова з членами групи «Визволення праці» про програму та завдання газети і журналу, можливих співробітників, склад редакції і її місцеперебування; ці переговори ледь не закінчилися розривом (див. статтю В. І. Леніна «Як мало не погасла «Искра»?», Твори, 5 вид., том 4, стор. 319—336), однак під кінець переговорів вдалося дійти згоди в усіх спірних питаннях.

Перший номер ленінської «Искры» вийшов у грудні 1900 року в Лейпцігу, наступні номери виходили в Мюнхені, з липня 1902 року — в Лондоні, а з весни 1903 року — в Женеві. Велику допомогу у створенні газети (у влаштуванні таємної друкарні, придбанні російського шрифту тощо) подали німецькі соціал-демократи К. Цеткін, А. Браун та ін., польський революціонер Ю. Мархлевський, що проживав у ті роки в Мюнхені, а також Г. Квелч — один з керівників англійської соціал-демократичної федерації.

До редакції «Искры» входили: В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, Ю. Й. Мартов, П. Б. Аксельрод, О. М. Потресов і В. І. Засу-

лич. Секретарем редакції спочатку була І. Г. Смідович-Леман, а потім, з весни 1901 року,— Н. К. Крупська, яка відала також усім листуванням «Искры» з російськими соціал-демократичними організаціями. Ленін був фактично головним редактором і керівником «Искры». Він виступав в «Искре» з статтями з усіх основних питань будівництва партії і класової боротьби пролетаріату Росії, відгукувався на найважливіші події міжнародного життя.

«Искра» стала центром об'єднання партійних сил, згуртування і виховання партійних кадрів. У багатьох містах Росії (Петербург, Москва, Самара та ін.) були створені групи і комітети РСДРП ленінсько-іскрівського напряму, а в січні 1902 року на з'їзді іскрівців у Самарі була заснована російська організація «Искры». Іскрівські організації виникали і діяли під безпосереднім керівництвом учнів і соратників В. І. Леніна — М. Е. Баумана, І. В. Бабушкіна, С. І. Гусєва, М. І. Калініна, П. А. Красикова, Г. М. Кржижановського, Ф. В. Ленгніка, П. М. Лепешинського, І. І. Радченка та ін.

З ініціативи Леніна і за його безпосередньою участю редакція «Искры» розробила проект програми партії (опублікований у № 21 «Искры») і підготувала II з'їзд РСДРП, що відбувся в липні — серпні 1903 року. На час скликання з'їзду більшість місцевих соціал-демократичних організацій Росії приєдналася до «Искры», схвалила її тактику, програму та організаційний план, визнала її своїм керівним органом. У спеціальній постанові з'їзд відзначив виняткову роль «Искры» у боротьбі за партію і оголосив її Центральним Органом РСДРП. На II з'їзді була затверджена редакція у складі Леніна, Плеханова і Мартова. Мартов, всупереч рішенню з'їзду партії, відмовився увійти до складу редакції, і №№ 46—51 «Искры» вийшли за редакцією Леніна і Плеханова. Згодом Плеханов перейшов на позиції меншовизму і зажадав включення до складу редакції «Искры» всіх старих редакторів-меншовиків, кандидатури яких відхилив з'їзд. Ленін не міг погодитися з цим і 19 жовтня (1 листопада) 1903 року вийшов із складу редакції «Искры», був кооптований до ЦК і звідти повів боротьбу з опортуністами-меншовиками. № 52 вийшов за редакцією самого Плеханова. 13 (26) листопада 1903 року Плеханов одноособово, порушуючи волю з'їзду, кооптував до складу редакції «Искры» колишніх її редакторів — меншовиків. З № 52 меншовики перетворили «Искру» в свій орган.— *6*.

7 Маються на увазі масові революційні виступи студентства і робітників: політичні демонстрації, сходки, страйки, які відбувалися в лютому — березні 1901 року в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Казані, Ярославлі, Варшаві, Бєлостоку, Томську, Одесі та інших містах Росії.

Студентський рух 1900—1901 навчального року, що виник на грунті академічних вимог, набрав характеру революцій-

них політичних виступів проти реакційної політики самодержавства, дістав підтримку з боку передових робітників, знайшов відгук у всіх верствах російського суспільства. Безпосереднім приводом до демонстрацій і страйків у лютому і березні 1901 року стало те, що за участь у студентській сходці 183-х студентів Київського університету було віддано в солдати. Див. про це статтю В. І. Леніна «Віддання в солдати 183-х студентів» (Твори, 5 вид., том 4, стор. 373—378). Уряд обрушився на учасників революційних виступів: поліція і козаки розганяли демонстрації і били їх учасників, сотні студентів було заарештовано і виключено з вищих навчальних закладів; особливо жорстоку розправу було вчинено над учасниками демонстрації 4 (17) березня 1901 року на площі біля Казанського собору в Петербурзі. Події лютого — березня 1901 року свідчили про зростання революційного піднесення в Росії; величезне значення мала участь робітників у русі, що відбувався під політичними лозунгами.— *8.*

8 Йдеться про книгу В. І. Леніна «Що робити? Наболілі питання нашого руху». Книга була надрукована видавництвом Дітца у Штутгарті, в березні 1902 року.— *8.*

9 Мається на увазі кореспонденція «Перше травня в Росії», надрукована в «Искре» № 5, червень 1901 р., у відділі «Хроніка робітничого руху і листи з фабрик та заводів».— *15.*

10 Мова йде про «Вступ» Ф. Енгельса до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.». У 1895 році, під час публікації «Вступу» в газеті «Vorwärts» («Вперед»), з нього, без відома Енгельса, було викинуто всі найважливіші формулювання про класову боротьбу пролетаріату і текст був надрукований у перекрученому вигляді. Див. про це листи Ф. Енгельса 1.IV і 3.IV 1895 року (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, 1968, стор. 357 і 362).

Опортуністичні лідери німецької соціал-демократії використали цей документ з метою виправдання лінії відмови від революції, яку вони проводили, заперечення необхідності збройного повстання і барикадних боїв пролетаріату, для захисту примиренської тактики.

Повний текст «Вступу» було вперше опубліковано в СРСР у книзі К. Маркс. «Классовая борьба во Франции 1848—1850», М.— Л., 1930. «Вступ» надрукований також у книзі К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, 1961, стор. 501—519.— *17.*

11 Ленін має на увазі сутичку робітників фабрики Максвеля за Невською заставою в Петербурзі з поліцією під час страйку у грудні 1898 року. Щоб зламати страйк, поліція вирішила заарештувати найактивніших робітників — організаторів страйку. В ніч на 16 грудня піші і кінні загони городових

оточили фабричну казарму, що містилася в будинку № 63 по Шліссельбурзькому тракту. Коли поліція спробувала увірватися всередину будинку, беззбройні робітники, їх дружини і діти вчинили запеклий опір, героїчно обороняючись протягом кількох годин. Ця подія свідчила про стійкість, мужність і рішучість робітників у боротьбі за свої права.— *18.*

12 4 (17) березня 1901 року на площі біля Казанського собору у Петербурзі відбулася демонстрація на знак протесту проти віддання в солдати 183-х студентів Київського університету за участь у революційному русі. Демонстрацію, в якій взяли участь кілька тисяч студентів і робітників, було розігнано царським урядом. Під час розправи козаки, поліцейські і жандарми жорстоко побили кілька сот учасників демонстрації, кількох чоловік було вбито, багатьох поранено і покалічено. Докладне повідомлення про цю демонстрацію було вміщено в «Искре» № 3, у квітні 1901 року.— *18.*

13 «*Заря*» — марксистський науково-політичний журнал; видавався легально у 1901—1902 роках у Штутгарті редакцією «Искры». Всього вийшло чотири номери (три книги) «Зари»: № 1 у квітні 1901 року (фактично вийшов 23 березня за новим стилем), № 2—3 у грудні 1901 року, № 4 у серпні 1902 року.

Завдання журналу були визначені у проекті заяви «Искры» і «Зари», написаному В. І. Леніним у Росії. Оскільки під час обговорення питання про видання цих органів за кордоном, разом з групою «Визволення праці», було вирішено «Зарю» видавати легально, а «Искру» нелегально, в опублікованій заяві редакції «Искры» про «Зарю» вже не згадувалось. Заяву редакції «Зари» для номера першого було доручено написати П. Б. Аксельроду. Однак видавництво Дітца відхилило її через те, що в ній були посилання на нелегальну «Искру». № 1 «Зари» відкривався коротким зверненням «До читачів»; щоб зберегти легальність, на обкладинці «Зари» було вказано, що журнал виходить за участю Г. В. Плеханова, В. І. Засулич і П. Б. Аксельрода; ім'я Леніна не згадувалось, так само як не згадувалось, що редагування «Зари» здійснюється редакцією «Искры». У 1902 році під час незгод і конфліктів, які виникли всередині редакції «Искры» і «Зари», Плеханов висунув проект відділення журналу від газети (з тим, щоб залишити за собою редагування «Зари»), але ця пропозиція не була схвалена, і редакція цих органів залишалася весь час спільною.

Журнал «Заря» виступив з критикою міжнародного і російського ревізіонізму («легального марксизму» і «економізму»), на захист теоретичних основ марксизму. Цьому питанню були присвячені надруковані в «Заре» праці Леніна: «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», «Пп. «критики» в аграрному питанні» (перші чотири розділи праці «Аграрне питання і «критики Маркса»»), «Аграрна програма російської соціал-

демократії», а також праці Г. В. Плеханова: «Критика наших критиків. Ч. 1. Пан П. Струве в ролі критика марксової теорії соціального розвитку», «Cant проти Канта або духівниця пана Бернштейна» та ін.— *19.*

14 Статтю «*Гонителі земства і Аннібали лібералізму*» В. І. Ленін написав у зв'язку з появою у світ, у 1901 році, книги «Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов статс-секретаря С. Ю. Витте (1899 г.)» з передмовою і примітками Р. Н. С. (П. Б. Струве), де вміщено матеріал, який викривав політику царського уряду щодо земства і розкривав буржуазну суть лібералізму в Росії. Аннібалами лібералізму Ленін іронічно називає російських лібералів, що, як писав П. Струве, подібно до карфагенського полководця Аннібала, який поклявся не припиняти боротьби з Римом до кінця свого життя, дали клятву боротися з самодержавством.

Спочатку Ленін мав намір умістити статтю в «Искре», про що повідомлялось у № 5 газети, в замітці «Секретний документ» (див. цей том, стор. 19). Але з огляду на те, що стаття виявилася великою за обсягом, було вирішено вмістити її в журналі «Заря».

Обговорення статті в редакції «Искры» і «Зари» тривало майже півтора місяця. Воно супроводжувалось жвавим листуванням, яке свідчило про наявність серйозних незгод всередині редакції з питань про тактику марксистської партії щодо буржуазного лібералізму. Частина членів редакції: Плеханов Г. В., Аксельрод П. Б., Засулич В. І., визнаючи справедливою ленінську критику лібералізму, вимагали пом'якшення гостро викривального тону і полемічного характеру статті, а також пом'якшення критики лібералізму. Погодившись змінити ряд незначних формулювань, Ленін категорично відмовився міняти тон, напрям і характер полеміки у статті. В такому вигляді стаття була надрукована в № 2—3 журналу «Заря» у грудні 1901 року. Первісний текст статті не зберігся.— *21.*

15 «*Колокол*», що виходив під девізом «Vivos Voco!» («Кличу живих!»), видавався О. І. Герценом і М. П. Огарьовим з 1 липня 1857 по квітень 1865 року в Лондоні і з 1865 по липень 1867 року в Женеві щомісяця, а деякий час двічі на місяць. Вийшло 245 номерів. У 1868 році журнал виходив французькою мовою; до деяких номерів друкувалися додатки російською мовою. «Колокол» друкувався тиражем до 2500 примірників і широко розповсюджувався по всій Росії. Викриваючи сваволю самодержавства, хижацтво і казнокрадство чиновників, нещадну експлуатацію селян поміщиками, «Колокол» звертався з революційними закликами і сприяв пробудженню мас до боротьби проти царського уряду і пануючих класів.

«Колокол» очолював революційну безцензурну пресу, що була попередницею робітничої преси в Росії, і відіграв

важливу роль у розвитку загальнодемократичного і революційного руху, в боротьбі проти самодержавства і кріпосництва.— *27*.

16 «*La Revue des deux Mondes*» («Огляд Старого і Нового Світу») — французький щомісячний буржуазно-ліберальний журнал; виходив у Парижі з 1829 по 1940 рік. Почав виходити як літературно-художній журнал, потім все більше місця приділяв питанням філософії і політики. В журналі в різний час співробітничали видатні письменники: В. Гюго, Жорж Санд, О. Бальзак, А. Дюма та ін. З 1948 року журнал виходить під назвою «La Revue. Littérature, histoire, arts et sciences des deux mondes» («Огляд. Література, історія, мистецтво і наука старого і нового світу»).— *27*.

17 Мається на увазі польське національно-визвольне повстання 1863—1864 років, спрямоване проти гніту царського самодержавства. Безпосереднім приводом до повстання був спеціальний рекрутський набір, який вирішили провести царський уряд і правлячі кола Польщі для того, щоб видалити з міст революційно настроєну молодь. Спочатку повстанням керував Центральний національний комітет, сформований дрібношляхетською партією «червоних» у 1862 році. Його програма, що містила вимоги національної незалежності Польщі, рівноправності всіх чоловіків країни без розрізнення релігії і походження; передання селянам оброблюваної ними землі в цілковиту власність без викупу, скасування панщини; винагородження поміщиків за землю з державних коштів тощо, залучила до повстання найрізноманітніші верстви польського населення: ремісників, робітників, студентство, шляхетську інтелігенцію, частину селянства і духовенства.

У ході повстання до нього приєднались елементи, що гуртувалися довкола партії «білих» (партія великої земельної аристократії і великої буржуазії), які намагалися використати повстання в своїх інтересах і з допомогою Англії і Франції добитися вигідної угоди з царським урядом.

Революційна демократія Росії з глибоким співчуттям ставилася до повстанців. Члени таємного товариства «Земля і воля», зв'язаного з М. Г. Чернишевським, намагалися всіляко допомогти повстанцям. Центральний комітет «Землі і волі» випустив відозву «До російських офіцерів і солдатів», яка розповсюджувалась у військах, посланих на приборкання повсталих. О. І. Герцен і М. П. Огарьов вмістили в «Колоколі» ряд статей, присвячених боротьбі польського народу, подавали матеріальну допомогу повстанцям.

Через непослідовність партії «червоних», які випустили з рук революційну ініціативу, керівництво повстанням перейшло до партії «білих», що зрадили його. До літа 1864 року повстання було жорстоко придушене царськими військами.

К. Маркс і Ф. Енгельс розцінювали польське повстання 1863—1864 років як прогресивне і ставилися до нього з вели-

ким співчуттям, бажали перемоги польському народу в його боротьбі за національне визволення. Від імені німецької еміграції в Лондоні Маркс написав відозву про допомогу полякам. Ленін, відзначаючи прогресивний як на той час характер польського повстання, писав: «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах *не було* самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської» (див. Твори, 4 вид., том 20, стор. 398).— *27*.

18 «*Молода Росія*» — прокламація, випущена в травні 1862 року московським революційним студентським гуртком П. Г. Заїчневського. Прокламація викривала самодержавно-кріпосницький лад Росії, угодовство лібералів і закликала до боротьби за повалення монархії і створення «соціально-демократичної республіки російської» на основі добровільного федеративного союзу областей. Вона, як вказував Маркс, містила в собі «ясний і точний опис внутрішнього становища країни, стану різних партій та умов преси і, проголошуючи комунізм», робила «висновок про необхідність соціальної революції» (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, 1964, стор. 416). У прокламації ставилися вимоги рівноправності жінок, виборного суду, справедливого оподаткування, влаштування державних фабрик і магазинів, громадського виховання дітей, незалежності Польщі і Литви, заміни постійної армії національною гвардією і т. д. Агітуючи за революційний переворот, «Молода Росія» радила революційним елементам шукати опору серед старообрядців, селян, освічених офіцерів, але головною силою руху прокламація проголошувала революційну різночинну інтелігенцію.

Прокламація розповсюджувалась у Москві, Петербурзі та багатьох провінціальних містах Росії.— *28*.

19 «*На славном посту*» — літературний збірник, випущений народниками на честь сорокаріччя (1860—1900) літературної і громадської діяльності одного з ідеологів народництва М. К. Михайловського. У збірнику були надруковані статті М. Анненського, М. Каришева, П. Мілюкова, М. Михайловського, П. Мокієвського, В. Мякотіна, О. Пєшехонова, М. Рафаїлова, М. Рубакіна, В. Семевського, В. Чернова, О. Чупрова, С. Южакова та ін.— *29*.

20 «*Современник*» — щомісячний науково-політичний і літературний журнал, заснований О. С. Пушкіним; виходив у Петербурзі з 1836 по 1866 рік. З 1847 по 1862 рік журнал видавали М. О. Некрасов і І. І. Панаєв, а з 1863 року сам М. О. Некрасов. У журналі співробітничали: В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. В. Шелгунов,

М. Є. Салтиков-Щедрін, М. О. Антонович та ін. «Современник» — найкращий журнал свого часу, що відбивав прагнення революційної демократії і мав великий вплив на прогресивні елементи російського громадянства і особливо на революційно настроєну молодь. Під час селянської реформи журнал був органом революційної демократії, проповідував ідеї революції, боротьби мас за повалення царизму, обстоював інтереси селянства. У 1866 році журнал був закритий царським урядом.— *29.*

21 «*Русское Слово*» — щомісячний літературно-політичний журнал, виходив у Петербурзі з 1859 по 1866 рік. У ньому співробітничали Д. І. Писарєв, М. В. Шелгунов та ін. Журнал був одним з прогресивних, впливових органів, які проповідували ідеї революційного демократизму, і мав великий вплив на передову молодь 60-х років. Закритий царським урядом у 1866 році.— *29.*

22 «*День*» — щотижнева газета слов'янофільського напряму, яку видавав І. С. Аксаков; виходила в Москві з 1861 по 1865 рік.— *29.*

23 «*Літературний фонд*» («*Товариство літературного фонду для підтримки літераторів і вчених та їх сімей, які потребують допомоги*») — легальне добровільне товариство, засноване з участю М. Г. Чернишевського у Петербурзі в 1859 році. Під приводом підтримки літераторів і учених, які потребували допомоги, організатори товариства намагалися згуртувати передову, революційно настроєну частину інтелігенції. У квітні 1862 року була зроблена спроба створити легальну студентську організацію — «Відділення для підтримки бідних студентів» (2-е відділення при «Літературному фонді»). Відділення очолював студентський комітет. Багато членів комітету підтримували зв'язки з нелегальною революційною організацією «Земля і воля». У червні 1862 року «Відділення» було закрите царським урядом.— *29.*

24 *Шаховий клуб* був створений з ініціативи М. Г. Чернишевського та його найближчих друзів у Петербурзі в січні 1862 року. Серед керівників клубу були М. О. Некрасов, брати О. О. і М. О. Сєрно-Соловйовичі, брати В. С. і М. С. Курочкіни, П. Л. Лавров, Г. Є. Благосвєтлов, Г. З. Єлисєєв, М. Г. Помяловський. Членами клубу були також учасники нелегальної революційної організації «Земля і воля». Шаховий клуб фактично був клубом літераторів, центром політичного і громадського життя передової революційно настроєної інтелігенції Петербурга. У червні 1862 року царський уряд закрив цей клуб.— *23.*

25 Мається на увазі «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», підписане Олександром II 19 лютого 1861 року разом з Маніфестом, що проголошував скасування кріпосного права.

«*Селянська реформа*» 1861 року була проведена царським урядом в інтересах кріпосників-поміщиків. Необхідність реформи зумовлювалася всім ходом економічного розвитку країни і зростанням масового селянського руху проти кріпосницької експлуатації. За формою «селянська реформа» була буржуазною реформою, яку проводили кріпосники. Її буржуазний «зміст виступав наверх тим сильніше, чим *менше* урізувались селянські землі, чим *повніше* відділялись вони від поміщицьких, чим *нижчий* був розмір данини кріпосникам» (В. І. Ленін. Твори, 4 вид., том 17, стор. 90). «Селянська реформа» — крок на шляху перетворення Росії в буржуазну монархію.

Всього було «звільнено» 22,5 млн. селян. Проте поміщицьке землеволодіння збереглося. Селянські землі оголошувалися власністю поміщика. Селянин міг одержати наділ землі лише за встановленою законом нормою (і то із згоди поміщика), за викуп. Селяни сплачували його царському урядові, який виплатив певну суму поміщикам. За приблизними підрахунками, землі у дворян після реформи було 71,5 млн. дес., у селян — 33,7 млн. дес. Завдяки реформі поміщики відрізали собі понад $^1/_5$, а то й $^2/_5$ селянської землі.

Стара, панщинна система господарства була тільки підірвана реформою, але не знищена. В руках поміщиків залишались кращі шматки селянських наділів («відрізані землі», ліси, луки, водопої, вигони та ін.), без яких селяни не могли вести самостійне господарство. До укладення угоди про викуп селяни вважались «тимчасовозобов'язаними» і відбували повинність на користь поміщика оброком і панщиною. Викуп селянами своїх наділів у власність — це звичайне пограбування їх поміщиками і царським урядом. Для сплати селянами боргу царському урядові встановлювався строк у 49 років з платежем 6 %. Недоїмки по викупній операції зростали з року в рік. Тільки колишні поміщицькі селяни виплатили царському урядові по викупній операції 1,9 млрд. крб., в той час як ринкова ціна землі, що перейшла до селян, не перевищувала 544 млн. крб. Фактично селяни були змушені за свої землі платити сотні мільйонів карбованців, що призводило до розорення селянських господарств і масового зубожіння селянства.

Російські революційні демократи на чолі з М. Г. Чернишевським критикували «селянську реформу» за її кріпосницький характер.

В. І. Ленін назвав «селянську реформу» 1861 року першим масовим насильством над селянством в інтересах капіталізму в землеробстві, що народжувався, поміщицькою «чисткою земель» для капіталізму.

Про реформу 1861 року див. статтю Ф. Енгельса «Соціалізм у Німеччині» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 22, стор. 248—250) і праці В. І. Леніна: «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права», «З приводу ювілею», ««Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція» (Твори, 4 вид., том 17, стор. 61—64, 80—87, 88—96).— *29.*

26 *Мирові посередники* — адміністративна посада, запроваджена царським урядом під час проведення «селянської реформи» 1861 року. Мирові посередники, призначені губернатором з місцевих дворян, були уповноважені розглядати і розв'язувати конфлікти між поміщиками і селянами, що виникали при запровадженні в життя «Положень» про звільнення селян, і фактично покликані були обстрігати інтереси поміщиків. Основна функція мирових посередників — складання так званих «статутних грамот», в яких точно визначались розміри і місцеположення селянських наділів і селянські повинності, а також нагляд за селянським самоврядуванням. Мирові посередники затверджували виборних службових осіб селянського управління, мали право карати селян, заарештовувати їх або штрафувати, а також скасовувати рішення селянських сходів.

В. І. Ленін має на увазі ліберально настроєних мирових посередників Тверської губернії, які відмовилися запроваджувати в життя «Положення». Вони прийняли постанову керуватися у своїй діяльності рішеннями дворянського зібрання своєї губернії, що в лютому 1862 року визнало «Положення» незадовільними, необхідність негайного викупу селянських наділів при допомозі держави і запровадження ряду демократичних інститутів. Царський уряд заарештував тверських мирових посередників і засудив до ув'язнення на два з лишком роки кожного.— *29.*

27 Мається на увазі повстання частини військ петербурзького гарнізону 14 грудня 1825 року, очолюване дворянськими революціонерами (назва «декабрист» пішла від російської назви місяця грудня — декабрь).

Декабристи утворили три таємні товариства: «Північне» — у Петербурзі, на чолі якого стояли М. М. Муравйов, К. Ф. Рилєєв, С. П. Трубецькой; «Південне» — на Україні, на чолі з П. І. Пестелем, С. І. Муравйовим-Апостолом, М. П. Бестужевим-Рюміним та ін. і товариство «Об'єднаних слов'ян», очолюване братами А. І. та П. І. Борисовими. Всі ці товариства мали свої програми, в основі яких була вимога скасування кріпосного права і обмеження царського самодержавства. Боячись викликати широке народне повстання, декабристи розраховували здійснити ці вимоги шляхом військового перевороту, без участі народних мас.

Вранці 14 грудня 1825 року, в день присяги новому імператору Миколі I, члени «Північного товариства» вивели на

Сенатську площу вірні їм військові частини, які відмовилися прийняти присягу, але не зважилися перейти у наступ. Під вечір того ж дня повстання було придушене. Повстання Чернігівського полку, що відбулося 29 грудня 1825 року, очолюване членами «Південного товариства», було придушене 3 січня 1826 року.

Царський уряд жорстоко розправився з повсталими. Було заарештовано кілька сотень офіцерів і понад 4 тисячі солдатів. Визначних діячів декабристів: Пестеля, Рилєєва, Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюміна, Каховського — було повішено, понад сто чоловік заслано в Сибір на каторгу і поселення, частину офіцерів розжалувано в солдати і заслано на Кавказ у діючу армію; 188 солдатів прогнали крізь стрій, понад три тисячі солдатів було заслано у прикордонні війська.

Ленін високо оцінював діяльність декабристів, як перших революційних борців, що створили нелегальні революційні організації і підняли збройне повстання проти самодержавства і кріпосництва. Відзначаючи класову обмеженість декабристів, Ленін підкреслював їх самовідданість, високий патріотизм і революційність, значення їх виступу у пробудженні революційно-демократичного руху в Росії. «Вузьке коло цих революціонерів,— писав він.— Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію» (Твори, 4 вид., том 18, стор. 13).— *30.*

28 Мова йде про участь військ російського царя Миколи I у придушенні революційного національно-визвольного руху в західноєвропейських країнах. У 1848 році цар ввів війська в Румунію, Польщу, Прибалтику, Правобережну Україну, надав австрійському імператору шестимільйонну позичку для придушення національно-визвольного руху в Італії. У 1849 році з допомогою царських військ було придушено революцію в Угорщині.— *30.*

29 Генерал Ванновський, призначений у березні 1901 року міністром народної освіти, щоб заспокоїти студентські заворушення, виступив з ліберальними фразами про «любов» до студентської молоді і про «щире піклування» про неї. Проводячи ряд незначних реформ у галузі освіти, Ванновський і далі застосовував репресивні заходи боротьби з революційним студентством: арешти, заслання, виключення з університетів тощо. — *30.*

30 «*Северная Почта*» — щоденна газета, офіціальний орган міністерства внутрішніх справ царського уряду; виходила в Петербурзі з 1 січня 1862 по 1869 рік. Серед головних редакторів газети були письменники О. В. Нікітенко та І. О. Гончаров. З 1869 року замість «Северной Почты» почав виходити «Правительственный Вестник».— *36.*

[31] *«Вольное Слово»* — щотижневе, а з № 37 двотижневе видання, що виходило в Женеві у 1881—1883 роках; усього вийшло 62 номери. «Вольное Слово» ставило за мету об'єднання опозиційних елементів і проповідувало ліберальні ідеї про необхідність перетворення суспільного ладу Росії «на засадах особистої свободи і самоврядування». Фактично воно було засноване з відома охранного відділення членами «Священної дружини» (таємної організації поміщицько-дворянських верхів і великих царських сановників на чолі з князем П. Шуваловим та ін.) з провокаційною метою. Видання редагувалося поліцейським агентом А. П. Мальшинським.

Наприкінці 1882 року «Священна дружина» розпалася, і з № 52 (8 січня 1883 р.) «Вольное Слово», яке виходило за редакцією М. П. Драгоманова, оголосило себе органом Земського Союзу, що насправді як постійна і оформлена організація не існував.— *39.*

[32] *«Правительственный Вестник»* — щоденна газета, офіціальний орган царського уряду, виходила у Петербурзі з 1869 по 1917 рік.— *39.*

[33] У березні 1880 року 25 московських земських діячів (професори, письменники, адвокати) звернулися до міністра внутрішніх справ Лоріс-Мелікова з петицією. Автори петиції пропонували розширити права земських зібрань і допустити їхніх представників до участі в державному управлінні.— *40.*

[34] Мається на увазі *«Листок «Народной Воли»»* № 2, 20 серпня 1880 року, в якому була надрукована стаття «До характеристики Лоріс-Мелікова».

«Листки «Народной Воли»» видавались нелегально з 1880 по 1886 рік партією «Народна воля» в різних містах Росії (Петербурзі, Тулі). Вийшло сім номерів.— *40.*

[35] *États généraux (Генеральні штати)* — станово-представницька установа у Франції XIV—XVIII століть, яка складалася з представників дворянства, духовенства і міщан (третього стану); скликáв їх король для розв'язання адміністративно-фінансових питань. Генеральні штати не збиралися протягом 175 років (1614—1789). У 1789 році Людовік XVI склúкав Генеральні штати для того, щоб розв'язати фінансову кризу. Під тиском народних мас депутати третього стану оголосили себе Національними зборами. В ході буржуазної революції, яка розпочалася, їх було перейменовано в Установчі збори.— *41.*

[36] *Збори нотаблів* (notables — імениті, знатні люди) скликáлись у Франції королем з представників феодальної знаті, духовенства і кількох багатих міщан для обговорення важливих, головним чином фінансових питань. За Людовіка XVI збори нотаблів скликáлись у 1787 і 1788 роках для розв'язання фі-

нансової кризи в країні. Збори відмовилися ухвалити постанову про оподаткування привілейованих станів, після чого Людовік XVI змушений був скли́кати Генеральні штати.— *41*.

37 «*Диктатурою серця*» іронічно називалася короткочасна політика загравання з лібералами царського сановника Лоріс-Мелікова, призначеного у 1880 році спочатку начальником «Верховної розпорядчої комісії» по боротьбі з «крамолою», а потім міністром внутрішніх справ. Обіцянка «поступок» лібералам і нещадні репресії проти революціонерів — на цьому намагався побудувати свою політику Лоріс-Меліков. Ця політика лавірування, викликана революційною ситуацією 1879—1880 років, мала на меті послабити революційний рух і залучити на бік царизму опозиційно настроєну ліберальну буржуазію. Після того як революційна хвиля 1879—1880 років була відбита, царський уряд відмовився від політики «диктатури серця» і поспішив видати маніфест про «непохитність» самодержавства. У квітні 1881 року Лоріс-Мелікову довелося піти у відставку.— *42*.

38 «*Социал-Демократ*» — літературно-політичний огляд; видавався групою «Визволення праці» за кордоном (Лондон — Женева) у 1890—1892 роках, відіграв велику роль у поширенні ідей марксизму в Росії; всього вийшло чотири книги. Головну участь у виданні «Социал-Демократа» брали Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич.— *42*.

39 1 березня 1881 року народовольці вбили Олександра II.

«*Народна воля*»—таємна політична організація народників-терористів, яка виникла в серпні 1879 року внаслідок розколу народницької організації «Земля і воля». На чолі «Народної волі» стояв Виконавчий комітет, до якого входили А. І. Желябов, О. Д. Михайлов, М. Ф. Фроленко, М. О. Морозов, В. М. Фігнер, С. Л. Перовська, О. О. Квятковський та ін. Залишаючись на позиціях народницького утопічного соціалізму, народовольці стали на шлях політичної боротьби, вважаючи найважливішим завданням повалення самодержавства і завоювання політичної свободи. Їх програма передбачала створення «постійного народного представництва», обраного на основі загального виборчого права, проголошення демократичних свобод, передачу землі народу і розробку заходів щодо переходу в руки робітників заводів і фабрик. «Народовольці,— писав В. І. Ленін,— зробили крок уперед, перейшовши до політичної боротьби, але зв'язати її з соціалізмом їм не вдалося» (Твори, 4 вид., том 8, стор. 53).

Народовольці повели героїчну боротьбу проти царського самодержавства. Але, виходячи з помилкової теорії про активних «героїв» і пасивну «юрбу», вони розраховували добитися перебудови суспільства без участі народу, своїми силами,

шляхом індивідуального терору, залякування і дезорганізації уряду. Після 1 березня 1881 року (вбивство Олександра II) уряд жорстокими переслідуваннями, стратами і провокаціями розгромив організацію. Неодноразові спроби відновити «Народну волю», які робилися протягом 80-х років, не дали наслідків. Так, у 1886 році виникла група, очолена О. І. Ульяновим (братом В. І. Леніна) і П. Я. Шевирьовим, що наслідувала традиції «Народної волі». Після невдалої спроби вчинити замах на Олександра III у 1887 році групу було викрито і активних учасників її страчено.

Критикуючи помилкову, утопічну програму народовольців, В. І. Ленін з великою повагою відзивався про самовіддану боротьбу членів «Народної волі» з царизмом, високо оцінював їх конспіративну техніку і строго централізовану організацію.— *42.*

40 «*Порядок*» — помірковано-ліберальна політична і літературна газета. Виходила в Петербурзі у 1881—1882 роках за редакцією М. М. Стасюлевича.— *42.*

41 «*Страна*» — помірковано-ліберальна політична і літературна газета. Виходила в Петербурзі за редакцією Л. О. Полонського у 1880—1883 роках спочатку двічі, а з 1881 року тричі на тиждень.— *42.*

42 «*Голос*» — щоденна помірковано-ліберальна політична і літературна газета, виходила у Петербурзі з 1863 по 1884 рік за редакцією А. О. Краєвського; до революційного руху ставилася вороже.— *42.*

43 Мається на увазі Маніфест Олександра III про утвердження і охорону самодержавства, складений царським сановником К. П. Побєдоносцевим, який відзначався крайньою реакційністю поглядів. Маніфест відбивав реакційну суть внутрішньої і зовнішньої політики режиму за Олександра III.— *43.*

44 *Макіавеллістичний план* — план у дусі політики Макіавеллі (італійського політичного діяча кінця XV — початку XVI століття), який у боротьбі за досягнення наміченої мети не гребував ніякими засобами, зокрема віроломністю, зрадою, обманом, убивством тощо.— *44.*

45 «*Прирівнювати двічі по два до стеаринової свічки*» — вислів з роману І. С. Тургенєва «Рудін»; вживається на означення відсутності логіки мислення, відсутності будь-якого зв'язку між посилками і висновками.— *45.*

46 «*Окремий додаток до «Рабочей Мысли»*» — брошура, видана редакцією газети «економістів» «Рабочая Мысль» у вересні 1899 року. В брошурі, а особливо в статті «Наша дійсність»

за підписом Р. М., відверто висловлювались опортуністичні погляди. Цю брошуру Ленін критикує у статті «Назадній напрям у російській соціал-демократії» (Твори, 5 вид., том 4, стор. 230—262) і в книзі «Що робити?».— *56*.

47 *Бернштейніанська теорія* (бернштейніанство) — опортуністична течія в міжнародній соціал-демократії, яка виникла наприкінці XIX століття в Німеччині і яку названо за ім'ям німецького соціал-демократа Е. Бернштейна. Бернштейн був відкритим виразником ревізіонізму всередині німецької соціал-демократії, що надзвичайно яскраво виявився після смерті Ф. Енгельса в 1895 році.

У 1896—1898 роках Бернштейн надрукував у теоретичному органі німецької соціал-демократичної партії «Die Neue Zeit» («Новий Час») серію статей під загальним заголовком «Проблеми соціалізму», де відкрито ревізував марксизм. Ліве крило німецької соціал-демократичної партії почало боротьбу проти Бернштейна на сторінках своїх газет, але Центральний Комітет партії не давав відсічі Бернштейну і бернштейніанству. Полеміка на сторінках журналу «Die Neue Zeit» почалася в липні 1898 року статтею Г. В. Плеханова «Бернштейн і матеріалізм».

У березні 1899 року статті Бернштейна вийшли окремою книгою під заголовком «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». Книга зустріла підтримку правого крила німецької партії та опортуністичних елементів інших партій II Інтернаціоналу. Бернштейніанський лозунг «свободи критики» підхопили також російські «легальні марксисти» і «економісти». Російська цензура пропустила три видання книги Бернштейна, а Зубатов заніс її до списку книг, рекомендованих для читання робітникам.

На з'їздах німецької соціал-демократичної партії — Штутгартському (жовтень 1898), Ганноверському (жовтень 1899) і Любекському (вересень 1901) бернштейніанство було засуджене, але через те, що більшість лідерів зайняли примиренську позицію, партія не відмежувалася від Бернштейна. Бернштейніанці і далі відкрито пропагували ревізіоністські ідеї у своєму теоретичному органі «Sozialistische Monatshefte» («Соціалістичний Щомісячник») та в партійних організаціях. Тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним провадила рішучу боротьбу проти бернштейніанства, його прихильників і послідовників. Критиці бернштейніанства присвячено багато творів В. І. Леніна, серед них «Назадній напрям у російській соціал-демократії» (Твори, 5 вид., том 4, стор. 230—262), «Бесіда з захисниками економізму» (цей том, стор. 343—350), книга «Що робити?» та ін.— *62*.

48 «*Листок*» — газета конституційно-ліберального напряму, видавалась нелегально за кордоном князем П. В. Долгоруковим. Виходила з листопада 1862 по липень 1864 року, всього ви-

йшло 22 номери. Перші п'ять номерів вийшли у Брюсселі, решта — в Лондоні.— *64.*

[49] *Партія «Народного права»* — нелегальна організація російської демократичної інтелігенції, заснована влітку 1893 року з участю колишніх народовольців Й. В. Аптекмана, А. І. Богдановича, О. В. Гедеоновського, М. А. Натансона, М. С. Тютчева та інших. Народоправці поставили собі за завдання об'єднати всі опозиційні сили у боротьбі за політичні реформи. Організація випустила два програмні документи: «Маніфест» і «Насущне питання». Навесні 1894 року вона була розгромлена царським урядом. Ленінську оцінку народоправців як політичної партії див. у працях В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» і «Завдання російських соціал-демократів» (Твори, 5 вид., том 1, стор. 319—322 і том 2, стор. 442—443). Більшість народоправців згодом увійшла до партії есерів.— *67.*

[50] В. І. Ленін має на увазі положення з праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, 1961, стор. 7).— *68.*

[51] «*Новое Время*» — щоденна газета; виходила у Петербурзі з 1868 по 1917 рік; належала різним видавцям і не раз змінювала свій політичний напрям. Спочатку помірковано-ліберальна, з 1876 року, після того як видавцем газети став О. С. Суворін, вона перетворилася в орган реакційних дворянських і чиновно-бюрократичних кіл. З 1905 року — орган чорносотенців. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції газета цілком підтримувала контрреволюційну політику буржуазного Тимчасового уряду і люто переслідувала більшовиків. Закрита Військово-революційним комітетом при Петроградській Раді 26 жовтня (8 листопада) 1917 року. В. І. Ленін називав «Новое Время» зразком продажних газет.— *69.*

[52] Мається на увазі таємний циркуляр Головного управління у справах преси міністерства внутрішніх справ, розісланий редакторам газет і журналів 11 травня 1901 року. Циркуляр забороняв друкувати відомості про революційний рух робітників на фабриках і заводах без попереднього схвалення департаменту поліції. Зміст циркуляра був викладений в «Искре» № 6 (липень 1901 року), в замітці «С.-Петербург» (відділ «З нашого громадського життя»).— *69.*

[53] Страйковий рух 1885 року охопив багато текстильних підприємств Владимирської, Московської, Тверської та інших губерній промислового Центру. Найбільший за масштабом і надзвичайно важливий за значенням був страйк робітників Нікольської мануфактури поблизу Орєхово-Зуєва, що нале-

жала фабриканту Морозову (звідси й назва «морозовський страйк»), у січні 1885 року. Основні вимоги робітників Нікольської мануфактури: зниження штрафів, упорядкування умов найму тощо; керували страйком передові робітники П. Мойсеєнко, Л. Іванов і В. Волков. Морозовський страйк, в якому взяло участь близько 8 тисяч робітників, був придушений царськими військами; понад 600 робітників було заарештовано. Під впливом страйкового руху 1885—1886 років царський уряд був змушений видати закон 3 червня 1886 р. (закон про штрафи), за яким штрафні гроші повинні йти не в кишеню фабрикантів, а на потреби самих робітників (див. В. І. Ленін. Твори, 5 вид., том 2, стор. 15—58).— *71.*

54 «*Московские Ведомости*» — одна з найстаріших російських газет, що видавалася Московським університетом спочатку (з 1756 року) як невеликий листок. З 1863 року газета перейшла в руки М. Н. Каткова, стала монархо-націоналістичним органом, що проводив погляди найреакційніших верств поміщиків і духовенства. З 1905 року — один з головних органів чорносотенців. Виходила до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 року.

На своїх сторінках газета висловлювала потаємні сподівання і суть політики царського уряду. Тому Ленін часто з метою викриття використовував друкований газетою матеріал, називав газету «Московские Ведомости» «...незамінним співробітником революційної агітації».— *71.*

55 Ленін має на увазі страйки петербурзьких робітників, переважно текстильників, у 1895 і особливо в 1896 році. Страйк 1896 року почався 23 травня на Калінкінській мануфактурі, приводом до нього стала відмова фабрикантів повністю виплатити робітникам заробітну плату за неробочі дні під час коронації Миколи II. Страйк швидко охопив усі основні бавовнопрядильні і ткацькі підприємства Петербурга, а потім перекинувся на великі машинобудівні заводи, гумову мануфактуру, паперову фабрику і цукровий завод. Петербурзький пролетаріат вперше виступив широким фронтом на боротьбу з експлуататорами. Страйкувало понад 30 тисяч робітників. Страйком керував петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який випускав листівки і прокламації, що закликали робітників дружно і стійко відстоювати свої права. «Союз боротьби» надрукував і розповсюдив основні вимоги страйкарів: скорочення робочого дня до $10^1/_2$ годин, підвищення розцінок, своєчасна виплата заробітної плати і т. д.

Повідомлення про страйк справило величезне враження за кордоном. Кореспонденції про страйк друкувалися у «Vorwärts» («Вперед») (Берлін) і «Arbeiter Zeitung» («Робітнича Газета») (Відень). Адрес англійських робітників, підписаний

вождями всіх соціалістичних і професійних організацій, був перекладений на російську мову і розповсюджений «Союзом боротьби» серед петербурзьких робітників. На мітингу тред-юніонів Лондона повідомлення В. І. Засулич про страйк і виступ дочки К. Маркса Елеонори Маркс-Евелінг були зустрінуті з захопленням; присутні одразу ж провели збір на допомогу страйкарям, такі ж збори були оголошені по тред-юніонах. Збори провадились також у Німеччині, Австрії і Польщі. Лондонський конгрес II Інтернаціоналу, що зібрався в липні 1896 року, захоплено зустрів повідомлення Г. В. Плеханова про страйк 1896 року і прийняв спеціальну резолюцію — вітання російським робітникам, які вели боротьбу проти «однієї з останніх опор європейської реакції».

Петербурзькі страйки сприяли розвиткові робітничого руху в Москві та інших містах Росії, примусили уряд прискорити перегляд фабричних законів і видати закон 2 (14) червня 1897 року про скорочення робочого дня на фабриках і заводах до $11^1/_2$ годин. Вони, як писав згодом Ленін, «відкрили еру робітничого руху, що неухильно підносився потім,— цього наймогутнішого фактора всієї нашої революції» (Твори, 4 вид., том 13, стор. 74).— *71.*

[56] Мається на увазі Сибірська залізниця, прокладання якої почалося у 1891 році і закінчилося (з спорудженням Забайкальської залізниці) на початок 1901 року. Після того як Сибірська залізниця була побудована, посилився переселенський потік з Європейської Росії в Сибір.— *86.*

[57] Указ царського уряду «Про скасування заслання і затвердження тимчасових правил про заміну заслання на поселення і проживання іншими покараннями» був підписаний царем 10 (23) червня 1900 року і опублікований у «Правительственном Вестнике» 20 червня (3 липня) 1900 року разом з тимчасовими правилами. Цим указом скасовувалось заслання засуджених у Сибір (крім віддалених його губерній) та Закавказзя і замінювалось відданням їх у арештантські відділення або засланням на острів Сахалін.— *86.*

[58] *«Гражданин»* — реакційний журнал; виходив у Петербурзі з 1872 по 1914 рік. З 80-х років XIX століття — орган крайніх монархістів; редагував його князь Мещерський, фінансував уряд. Журнал мав незначне поширення, але справляв вплив на чиновно-бюрократичні кола.— *87.*

[59] *Маніловщина* — сукупність рис характеру, притаманних одному з персонажів твору М. В. Гоголя «Мертві душі» Манілову. В образі сентиментального «прекраснодушного» поміщика Манілова письменник втілив типові риси безвольного мрійника, пустого фантазера, бездіяльного базіки.— *90.*

60 Праця «*Аграрне питання і «критики Маркса»*» присвячена захисту марксистської теорії аграрного питання та розробці програми і тактики робітничої партії щодо селянства. Ленін написав її за два заходи: перші дев'ять розділів — у червні — вересні 1901 року, останні три розділи — восени 1907 року. Перші чотири розділи праці були надруковані в журналі «Заря» № 2—3, у грудні 1901 року, під заголовком «Пп. «критики» в аграрному питанні. Нарис перший» за підписом: Н. Ленін. Пізніше їх було видано легально в Одесі у 1905 році книжковим видавництвом «Буревісник» як окрему брошуру під заголовком: Н. Ленін. «Аграрне питання і «критики» Маркса».

Розділи V—IX вперше були опубліковані в легальному журналі «Образование» № 2, у лютому 1906 року. Вони мали вже підзаголовки, яких не було в розділах I—IV, опублікованих у «Зарє», а також у виданні 1905 року.

У 1908 році в Петербурзі був виданий збірник Вл. Ильин. «Аграрный вопрос», часть I, в якому, разом з іншими творами В. І. Леніна з аграрного питання, вперше було надруковано разом одинадцять розділів, під заголовком «Аграрне питання і «критики Маркса»». При цьому до розділів I—IV було дано підзаголовки, у текст було внесено деякі редакційні зміни і додано кілька приміток. Останній, дванадцятий розділ, що випадково не увійшов до збірника, надруковано окремо у 1908 році в збірнику «Текущая Жизнь».

Положення, які розвинув Ленін у цій праці, були дальшою розробкою ідей його твору «Розвиток капіталізму в Росії» і були покладені ним в основу аграрної програми РСДРП.

У попередніх 2, 3 і 4 виданнях Творів В. І. Леніна розділи праці «Аграрне питання і «критики Маркса»» друкувались окремо і вміщувалися в томах за датами їх написання. Так, у 4 виданні перші дев'ять розділів (I—IX) надруковані у 5 томі, останні три розділи (X—XII) надруковані у 13 томі. В даному виданні вся праця друкується повністю у цьому томі. Підготовчі матеріали до неї будуть опубліковані окремим томом в кінці видання.— *91.*

61 «*Русское Богатство*» — щомісячний журнал, який виходив з 1876 по 1918 рік у Петербурзі. З початку 90-х років перейшов у руки ліберальних народників на чолі з М. К. Михайловським; головний народницький орган, що відкрив у 1893 році похід проти російських соціал-демократів. Перекручуючи і фальсифікуючи марксизм, «Русское Богатство» спиралося на західноєвропейських ревізіоністів. Довкола «Русского Богатства» групувалися публіцисти, які згодом стали визначними членами партій есерів, «народних соціалістів» і трудових груп у Державних думах. У літературному відділі журналу друкувалися прогресивні письменники — В. В. Вересаєв, В. М. Гаршин, О. М. Горький, В. Г. Короленко, О. І. Купрін, Д. Н. Мамін-Сибіряк, Г. І. Успенський та ін. З 1906 року

«Русское Богатство» стало органом напівкадетської партії енесів («народних соціалістів»).

«Русское Богатство» кілька разів міняло назву («Современные Записки», «Современность», «Русские Записки»; з квітня 1917 року знову — «Русское Богатство»).— *95.*

62 «*Начало*» — щомісячний науковий і літературно-політичний журнал, орган «легальних марксистів», виходив у Петербурзі в першій половині 1899 року за редакцією П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського та інших. У журналі співробітничали Г. В. Плеханов, В. І. Засулич та ін. У № 4 журналу був надрукований уривок з подорожніх записок Ф. Енгельса «З Парижа в Берн», що належать до 1848 року; у журналі були надруковані: рецензія В. І. Леніна на книгу К. Каутського «Аграрне питання», шість підрозділів III розділу книги «Розвиток капіталізму в Росії» під заголовком «Витіснення панщинного господарства капіталістичним у сучасному російському землеробстві» і рецензія на книгу Гобсона «Еволюція сучасного капіталізму».— *95.*

63 «*Жизнь*» — літературний, науковий і політичний журнал, видавався у Петербурзі з 1897 по 1901 рік. У журналі співробітничали «легальні марксисти» (М. І. Туган-Барановський, П. Б. Струве та ін.), передові письменники і критики (О. М. Горький, А. П. Чехов, В. В. Вересаєв, С. Г. Скиталець, І. О. Бунін, Є. А. Соловйов). На сторінках «Жизни» було надруковано працю К. Маркса «Заробітна плата, ціна і прибуток». Журнал публікував твори В. І. Леніна «Капіталізм у сільському господарстві (Про книгу Каутського і про статтю п. Булгакова)» і «Відповідь пану П. Нежданову» (Твори, 5 вид., том 4, стор. 89—144, 149—154). Царський уряд закрив «Жизнь» у червні 1901 року; видання було відновлене за кордоном у квітні 1902 року соціал-демократичною групою «Жизнь» (В. Д. Бонч-Бруєвич, В. О. Поссе, В. М. Величкіна, Г. А. і М. А. Кукліни та ін.). За кордоном було видано шість книг журналу, дванадцять номерів «Листка «Жизни»», а також ряд окремих видань «Библиотеки «Жизни»». Група «Жизнь» припускалася відхилення від соціал-демократичних поглядів і тактики в бік християнського соціалізму і анархізму. В грудні 1902 року групу було розпущено, а видавництво ліквідовано.— *96.*

64 *Мальтузіанство* — реакційна, людиноненависницька теорія англійського буржуазного економіста — священика Р. Мальтуса (1766—1834), спрямована на захист капіталізму, що намагалася всі пов'язані з ним соціальні злигодні пояснити природними історичними причинами і таким чином відвернути трудящі маси від боротьби проти капіталістичного ладу. Мальтус твердив, що не капіталізм і експлуатація є причинами зубожіння трудящих, а перевищення зростання народонаселен-

ня над зростанням виробництва засобів до існування, і що усунути всі соціальні лиха можна тільки шляхом штучного скорочення зростання народонаселення, тобто утримуючись від шлюбів і дітородіння.

В Росії ідеї мальтузіанства проводили П. Струве, М. Туган-Барановський, С. Булгаков та ін., які намагались пояснити зубожіння і розорення селянських мас Росії перенаселенням.

Мальтузіанство, що виправдовує епідемії, війни, як засіб скорочення кількості населення, широко використовується ідеологами імперіалізму для виправдання людиноненависницької політики загарбання чужих земель, національно-колоніального пригноблення народів і розв'язання нових імперіалістичних воєн.— *101.*

65 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 25, ч. II, 1965, стор. 194. Ленін, посилаючись на III том «Капіталу» Маркса, користувався німецьким виданням 1894 року і наводив усі цитати у власному перекладі.— *105.*

66 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 25, ч. II, 1965, стор. 280—281.— *106.*

67 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 25, ч. II, 1965, стор. 277—279, 279—280.— *107.*

68 *Землі общин* (общинні землі) — землі, що належали общині.

Община (земельна) — форма спільного селянського землекористування, яка існувала в Росії і характеризувалась примусовими сівозмінами, неподільними лісами і пасовиськами. Найважливішими ознаками російської земельної общини були кругова порука, систематичний переділ землі і відсутність права відмовитися від землі, заборона купівлі і продажу общинної землі.

Община в Росії відома вже з найдавніших часів. У ході історичного розвитку община поступово ставала однією з підвалин феодалізму в Росії. Після реформи 1861 року община збереглася як один з головних пережитків кріпосництва і використовувалась царським урядом і поміщиками у поліцейських і фіскальних цілях, насамперед для того, щоб вибивати з селян викупні платежі, податі та інші повинності. В. І. Ленін говорив, що община, «не оберігаючи селянина від пролетаризації, на ділі відіграє роль середньовічної перегородки, що роз'єднує селян, немовби прикованих до дрібних спілок і до розрядів, які втратили всякий «смисл існування»» (Твори, 4 вид., том 15, стор. 58—59).

Проблема общини викликала гарячі дискусії і породила величезну економічну літературу. Надзвичайно багато уваги общині приділяли народники, вбачаючи в ній запоруку особливого шляху розвитку Росії до соціалізму. Тенденційно підбираючи і фальсифікуючи факти, оперуючи так званими

«середніми цифрами», народники намагалися довести, що общинне селянство в Росії надзвичайно «стійке» і що община нібито оберігає селян від проникнення в їх побут капіталістичних відносин, «рятує» селян від розорення і класового розшарування. Уже в 80-х роках XIX століття Г. В. Плеханов показав неспроможність народницьких ілюзій «общинного соціалізму», а в 90-х роках В. І. Ленін до кінця розгромив теорії народників. На величезному фактичному і статистичному матеріалі Ленін показав, як розвивались капіталістичні відносини в російському селі і як капітал, проникаючи в патріархальну сільську общину, розкладав селянство всередині неї на антагоністичні класи: куркулів і бідняків.

Налякані масовими селянськими повстаннями 1902 і 1903 років, а також революцією 1905—1907 років, царське самодержавство і поміщики круто змінили політику щодо общини і від її збереження перейшли до політики її насильственого руйнування, створення на селі масової опори — численної верстви (класу) куркульства. Ця політика пов'язана з ім'ям душителя революції, царського міністра Столипіна. З його ініціативи 9 листопада 1906 року був виданий царський указ, згідно з яким кожний домохазяїн, що мав наділ землі за общинним правом, міг одержати наділ у приватну власність і вимагати відведення йому земель в одному місці і вільного виходу з общини. Цим указом селянські общинні землі були віддані на пограбування куркулям. За дев'ять років після видання цього закону, що поклав початок офіціальній ліквідації общинного устрою на селі і посилив розшарування селянства, з общин вийшло понад два мільйони домохазяїв.—*109.*

69 *Кланова власність* — родова земельна власність.— *109.*

70 *Іпотека (іпотечний кредит)* — позичка, що видавалася банками під заставу нерухомого майна: землі, лісів, будівель тощо; була однією з форм проникнення капіталу в сільське господарство і процесу відділення землеробства від землеволодіння. Іпотека сприяла концентрації земельної власності в руках банків, підпорядкуванню сільського господарства фінансовому капіталу і розвитку в ньому капіталістичного способу виробництва. Іпотечна заборгованість зростала, і селянин втрачав свою землю і майно. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції була назавжди ліквідована система іпотек, а селяни звільнені від іпотечних боргів.— *110.*

71 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 25, ч. II, 1965, стор. 185—186.— *112.*

72 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 26, ч. II, 1967, стор. 314—315.— *115.*

73 «*Sozialistische Monatshefte*» («Соціалістичний Щомісячник») — журнал, головний орган німецьких опортуністів і один з ор-

ганів міжнародного ревізіонізму. Виходив у Берліні з 1897 по 1933 рік. Під час першої світової війни (1914—1918) займав соціал-шовіністську позицію.— *123*.

74 Вислів *«опинитися в становищі бурíданового осла»* вживається для означення крайньої нерішучості, вагання у виборі між двома рівноцінними предметами, рішеннями тощо. Вираз цей приписується французькому філософу-схоласту XIV століття Іоанну Бурідану, який заперечував наявність свободи волі. На доказ він наводив у приклад осла, який, стоячи між двома зовсім однаковими стогами сіна або відрами води, вмер би з голоду і спраги, бо, маючи цілковиту свободу вибору, він не зміг би віддати перевагу жодному з них.— *128*.

75 «*Die Neue Zeit*» («Новий Час») — теоретичний журнал німецької соціал-демократії; виходив у Штутгарті з 1883 по 1923 рік (з 1890 року — щотижневик). До 1917 року його редагував К. Каутський, потім — Г. Кунов. У 1885—1895 роках у журналі були опубліковані деякі статті К. Маркса і Ф. Енгельса. Енгельс постійно допомагав своїми порадами редакції журналу і гостро критикував її за відступи від марксизму. В журналі друкувалися статті Ф. Мерінга, П. Лафарга та інших діячів міжнародного робітничого руху. З другої половини 90-х років, після смерті Ф. Енгельса, журнал став провідником опортуністичних поглядів, систематично друкував статті ревізіоністів. У роки першої світової війни (1914—1918) журнал займав центристську позицію, фактично підтримуючи соціал-шовіністів.— *129*.

76 *Заставні листи* — особливий різновид цінних паперів, які випускаються в капіталістичних країнах іпотечними банками під заставу землі і нерухомого майна. Вони вільно обертаються, використовуються у біржових спекуляціях.— *137*.

77 *Винятковий закон проти соціалістів* був запроваджений у Німеччині в 1878 році урядом Бісмарка для боротьби з робітничим і соціалістичним рухом. Цим законом були заборонені всі організації соціал-демократичної партії, масові робітничі організації, робітнича преса; конфісковувалась соціалістична література; почалося переслідування і висилання соціал-демократів. Однак репресії не зламали соціал-демократичну партію, діяльність якої була перебудована стосовно до умов нелегального існування: за кордоном видавався центральний орган партії газета «Социал-Демократ» і регулярно (у 1880, 1883 і 1887 рр.) збирались партійні з'їзди; в Німеччині, у підпіллі, швидко відроджувались соціал-демократичні організації і групи, на чолі яких стояв нелегальний ЦК. Разом з тим партія широко використовувала легальні можливості для зміцнення зв'язку з масами. Її вплив безперервно зростав: кількість голосів, поданих за соціал-демократів на виборах у рейхстаг, зросла з 1878 по 1890 рік більш ніж у три рази.

Величезну допомогу німецьким соціал-демократам подавали К. Маркс і Ф. Енгельс. У 1890 році під тиском масового і дедалі зростаючого робітничого руху винятковий закон проти соціалістів був скасований.— *138*.

78 «*Vorwärts*» («Вперед») — щоденна газета, центральний орган Німецької соціал-демократичної партії; виходила в Берліні з 1891 року за постановою Галльського з'їзду партії як продовження газети «Berliner Volksblatt» («Берлінська Народна Газета»), що видавалася з 1884 року під назвою «Vorwärts. Berliner Volksblatt».

На сторінках газети Ф. Енгельс вів боротьбу проти всіляких проявів опортунізму. З другої половини 90-х років, після смерті Енгельса, редакція «Vorwärts» опинилася в руках правого крила партії і систематично друкувала статті опортуністів. Тенденційно висвітлюючи боротьбу проти опортунізму і ревізіонізму в РСДРП, «Vorwärts» підтримував «економістів», а потім, після розколу партії,— меншовиків. У роки реакції «Vorwärts» друкував наклепницькі статті Троцького, не даючи змоги Леніну, більшовикам виступати з спростуваннями і об'єктивною оцінкою стану справ у партії. В роки першої світової війни «Vorwärts» стояв на позиціях соціал-шовінізму; після Великої Жовтневої соціалістичної революції вів антирадянську пропаганду. Виходив у Берліні до 1933 року.— *139*.

79 В образі Ворошилова Тургенєв вивів тип псевдовченого, начотчика, нездатного до самостійного мислення (див. И. С. Тургенев, Сочинения, том 4, М., 1954, стор. 5—187).— *140*.

80 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 4, 1959, стор. 414.— *143*.

81 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 18, 1964, стор. 266—267.— *143*.

82 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 20, 1965, стор. 287—291.— *144*.

83 *Прудонізм* — антинаукова, ворожа марксизму течія дрібнобуржуазного соціалізму, названа за ім'ям її засновника французького анархіста Прудона. Критикуючи велику капіталістичну власність з дрібнобуржуазних позицій, Прудон мріяв увічнити дрібну приватну власність, пропонував створити «народний» і «обмінний» банки, за допомогою яких робітники нібито зможуть придбати власні засоби виробництва, стати ремісниками і забезпечити «справедливий» збут своїх продуктів. Прудон не розумів історичної ролі і значення пролетаріату, негативно ставився до класової боротьби, пролетарської революції і диктатури пролетаріату; з анархістських позицій

заперечував необхідність держави. Маркс і Енгельс провадили послідовну боротьбу з спробами Прудона нав'язати свої погляди І Інтернаціоналу. Прудонізм був підданий нищівній критиці у праці Маркса «Злиденність філософії». Рішуча боротьба з прудонізмом з боку Маркса, Енгельса і їх прихильників закінчилася цілковитою перемогою марксизму над прудонізмом у І Інтернаціоналі.

Ленін називав прудонізм «тупоумством міщанина і філістера», нездатного пройнятися точкою зору робітничого класу. Ідеї прудонізму широко використовуються буржуазними «теоретиками» для проповіді класового співробітництва.— *147.*

84 «*Der Volksstaat*» («Народна Держава») — газета, центральний орган німецької соціал-демократії (партії ейзенахців); виходила в Лейпцігу в 1869—1876 роках за редакцією В. Лібкнехта спочатку двічі, а згодом, з 1873 року, тричі на тиждень. У газеті співробітничали К. Маркс і Ф. Енгельс.— *147.*

85 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 18, 1964, стор. 254.— *147.*

86 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 21, 1964, стор. 321.— *148.*

87 За біблійною міфологією Руф, опинившись без засобів до існування, збирала колоски на чужому полі. Вираз «збирання колосків Руф'ю» тут вживається на означення легкої, безтурботної праці.— *158.*

88 *Дренаж* — спосіб осушення грунту за допомогою спеціальної системи підземних труб, відкритих канав або колодязів для підвищення родючості грунту.— *160.*

89 *Мергелювання грунту* — один з видів поліпшення грунту шляхом внесення в нього мергелю (карбонатної породи, що складається з суміші вапняку з глиною і піском).— *161.*

90 Тут, напевне, маються на увазі кільчасті котки, оскільки в цитованому В. І. Леніним творі К. Клавкі «Про конкурентоздатність сільськогосподарського дрібного виробництва» скрізь згадується термін «Ringelwalze» — «кільчастий коток». Цей термін є загальновживаним у термінології класифікації котків.— *161.*

91 «*Торгово-Промышленная Газета*» — щоденний додаток до «Вестника финансов, промышленности и торговли». Виходила в Петербурзі з 1893 по 1918 рік. З 1894 року газета почала виходити як самостійне видання.

Цитований В. І. Леніним уривок взято з повідомлення «Микільський ярмарок у Каховці», вміщеного у відділі «Ярмарки».— *163.*

92 «*Союз соціальної політики*» («Verein für Sozialpolitik») — об'єднання німецьких буржуазних економістів, засноване Г. Шмоллером у 1872 році. Програма союзу і його діяльність була спрямована на захист капіталістичного ладу, на обгрунтування необхідності половинчастих реформ, які, залишаючи непохитними підвалини капіталізму, пом'якшили б гостроту класової боротьби. Союз вів боротьбу проти німецької соціал-демократії, намагався підпорядкувати робітничий рух інтересам буржуазії; захищав панування капіталістичних монополій і агресивну політику німецького імперіалізму. У 1936 році союз саморозпустився, а в 1948 році він був відновлений в Західній Німеччині під назвою «Товариство економічної і соціальної науки».— *168.*

93 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 25, ч. II, 1965, стор. 343.— *174.*

94 Див. Н. Щедрін (М. Є. Салтиков). Твори, том 3, К., 1955, стор. 256—257.— *182.*

95 *Вагнер* — персонаж з трагедії Гете «Фауст». В образі Вагнера виведено тип обмеженого, відірваного від дійсності кабінетного працівника.— *182.*

96 Всі цифри у цій колонці дано за підрахунками, зробленими В. І. Леніним у підготовчих матеріалах до праці «Аграрне питання і «критики Маркса»» (див. «Ленинский сборник» XXXI, 1938, стор. 107).— *198.*

97 *Земська статистика* — статистика, запроваджена земськими установами. Статистичні відділення, бюро, комісії при губернських і повітових земських управах провадили статистичні дослідження (подвірні переписи селянських і промислових господарств, визначення прибутковості земель, переоцінка земель і майна, обкладених земськими зборами, вивчення селянського бюджету тощо) і видавали численні огляди і статистичні збірники по повітах і губерніях, що містили багатий фактичний матеріал.

В. І. Ленін високо цінив праці земських статистиків, разом з тим він критикував методи обробки і групування статистичних даних земських статистиків. «Тут — найболючіший пункт нашої земської статистики, чудової за старанністю роботи і детальністю її»,— писав Ленін (Твори, 4 вид., том 20, стор. 65). Земські статистики (серед яких багато хто стояв на народницьких позиціях) нерідко підходили тенденційно до статистичних даних. За стовпчиками цифр у них зникали істотні відмінності і ознаки окремих груп селянства, що виникли в ході розвитку капіталізму.

Ленін вивчав, перевіряв і розробляв дані земської статистики. Він робив власні підрахунки, складав зведення і табли-

ці, давав марксистський аналіз і науково розгруповував одержані дані про селянські і промислові господарства. Використовуючи багатий матеріал земської статистики, Ленін викривав надумані схеми народників і показував справжню картину економічного розвитку Росії. Матеріали земської статистики Ленін широко використав у своїх працях і особливо в книзі «Розвиток капіталізму в Росії». Про земську статистику див. працю В. І. Леніна «До питання про завдання земської статистики», написану в 1914 році (Твори, 4 вид., том 20, стор. 64—70).— *202.*

98 З тексту VII і IX розділів, вперше опублікованих у журналі «Образование», видно, що Ленін мав намір розглянути в цій праці дані французької сільськогосподарської статистики і проаналізувати «критичні» погляди французького економіста Моріса. Але цей план залишився нездійсненим, і у виданні 1908 року Ленін змінив відповідні місця тексту, що свідчили про його первісний намір. Так, з фрази: «Пролетаризація селянства триває,— це ми покажемо нижче на масових даних німецької і французької статистики...» було випущено два слова «і французької». З фрази: «Швидке зростання міст неухильно збільшує кількість таких «молочних фермерів», і завжди знайдуться, звичайно, Гехти, Давіди, Герци та Чернови (а також,— щоб не скривдити й Францію,— Моріси, про якого нижче)...» були випущені слова, взяті в дужки. Закінчення фрази: «Тому, змішуючи ці процеси або ігноруючи один з них, легко допуститися найгрубіших помилок, зразок яких ми побачимо нижче, при розгляді висновків п. Булгакова з французьких даних» було замінене новим: «зразки яких розсипані у великій кількості в книзі Булгакова».— *209.*

99 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 4, 1959, стор. 94—96.— *215.*

100 Ленін має на увазі листи народницького публіциста О. М. Енгельгардта «З села», які набули широкої популярності. Одинадцять листів було опубліковано в журналі «Отечественные Записки» в 1872—1882 роках; дванадцятий лист надруковано у 1887 році.— *215.*

101 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 25, ч. II, 1965, стор. 280.— *221.*

102 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 26, ч. II, 1967, стор. 1—160.— *221.*

103 *Кадети* — члени конституційно-демократичної партії, головної партії імперіалістичної буржуазії в Росії. Партія кадетів була створена в жовтні 1905 року; до неї входили представники ліберально-монархічної буржуазії, земські діячі з помі-

щиків і буржуазні інтелігенти, які прикривалися фальшивими «демократичними» фразами, щоб залучити на свій бік селянство. Відомими діячами кадетів були: П. М. Мілюков, С. А. Муромцев, В. О. Маклаков, А. І. Шингарьов, П. Б. Струве, Ф. І. Родичев та ін. Кадети були прихильниками збереження монархічного ладу, своєю основною метою вони вважали боротьбу з революційним рухом і прагнули поділити владу з царем і поміщиками-кріпосниками. В роки першої світової війни кадети активно підтримували загарбницьку зовнішню політику царського уряду. В період Лютневої буржуазно-демократичної революції вони намагалися врятувати монархію. У буржуазному Тимчасовому уряді кадети проводили антинародну, контрреволюційну політику, угодну американо-англо-французьким імперіалістам. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції кадети виступали непримиренними ворогами Радянської влади, брали участь у всіх збройних контрреволюційних виступах і походах інтервентів. Перебуваючи після розгрому інтервентів і білогвардійців в еміграції, кадети не припиняли своєї антирадянської контрреволюційної діяльності.— *240.*

104 Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 25, ч. II, 1965, стор. 347.— *246.*

105 Навесні і влітку 1901 року між закордонними соціал-демократичними організаціями («Союз російських соціал-демократів», Закордонний комітет Бунду, революційна організація «Соціал-демократ», закордонна організація «Искры» і «Зари») за посередництвом і з ініціативи групи «Борьба» велися переговори про угоду і об'єднання. З метою підготовки до з'їзду, на якому мало відбутися об'єднання, у червні 1901 року, в Женеві, була скликана конференція представників цих організацій (звідси пішла її назва — «червнева» або «женевська» конференція). На цій конференції була вироблена резолюція (принципіальна угода), що визнавала необхідність згуртування всіх соціал-демократичних сил Росії на основі революційних принципів «Искры» і об'єднання закордонних соціал-демократичних організацій. В резолюції засуджувався опортунізм у всіх його проявах і відтінках: «економізм», бернштейніанство, мільєранізм і т. ін. (див. «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», 7 вид., ч. І, 1954, стор. 23—25). Після конференції «Союз російських соціал-демократів» і його орган — журнал «Рабочее Дело» посилили проповідь опортунізму (про це свідчили, насамперед, статті: Б. Кричевського «Принципи, тактика і боротьба» і О. Мартинова «Викривальна література і пролетарська боротьба» в № 10 «Рабочего Дела» за вересень 1901 р., а також опортуністичні поправки III з'їзду «Союзу» до резолюції червневої конференції), зробили неможливим об'єднання іскрівців з робочодільцями, зумовили невдачу «об'єднавчого» з'їзду.

«Об'єднавчий» з'їзд закордонних організацій РСДРП відбувався 21—22 вересня (4—5 жовтня) 1901 року в Цюріху. На з'їзді були представлені 6 членів закордонної організації «Искры» і «Зари» (В. І. Ленін, Н. К. Крупська, Ю. Й. Мартов та ін.), 8 членів організації «Соціал-демократ» (серед них 3 члени групи «Визволення праці»: Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич), 16 членів «Союзу російських соціал-демократів» (серед них 5 членів Закордонного комітету Бунду) і 3 члени групи «Борьба». З першого питання порядку денного: «Принципіальна угода і інструкція редакціям» — з блискучою промовою, що викривала опортуністичні дії «Союзу», виступив В. І. Ленін, який був присутній на з'їзді під псевдонімом «Фрей». Це перший публічний виступ В. І. Леніна серед російських соціал-демократів за кордоном. Після того як на з'їзді було оголошено опортуністичні поправки і доповнення до червневої резолюції, схвалені III з'їздом «Союзу російських соціал-демократів», революційна частина з'їзду (члени організацій «Искры» і «Зари», «Соціал-демократа») виступила з заявою про те, що об'єднання неможливе, і залишила з'їзд. З ініціативи В. І. Леніна ці організації в жовтні 1901 року об'єднались у «Закордонну лігу російської революційної соціал-демократії».— *257*.

106 *«Союз російських соціал-демократів за кордоном»* був заснований у 1894 році в Женеві з ініціативи групи «Визволення праці» за умови визнання всіма його членами програми групи. На групу покладалося редагування видань «Союзу», і в березні 1895 року вона передала в користування «Союзу» свою друкарню. Влітку 1895 року, під час перебування за кордоном В. І. Леніна, було ухвалено рішення про видання «Союзом» збірників «Работник», причому російські соціал-демократи, на пропозицію яких мало виходити це видання, поставили умову: збірники редагуватимуться групою «Визволення праці». «Союз» видав шість неперіодичних збірників «Работник», десять номерів «Листка «Работника»», працю В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи» та ін.

I з'їзд РСДРП у березні 1898 року визнав «Союз» закордонним представником партії. Згодом у «Союзі» взяли гору опортуністичні елементи — «економісти», або так звані «молоді». Вони відмовилися висловити солідарність з «Маніфестом» з'їзду, оскільки він проголосив завоювання політичної свободи найближчою метою соціал-демократії.

У листопаді 1898 року на першому з'їзді «Союзу» в Цюріху група «Визволення праці» відмовилася редагувати видання «Союзу», крім № 5—6 «Работника» та брошур В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів» і «Новий фабричний закон», випуск яких група залишила за собою. З квітня 1899 року «Союз» почав видавати журнал «Рабочее Дело», до його редакції увійшли «економісти» Б. М. Кричевський, В. П. Іваншин та інші. «Союз» виступав з заявами, в яких

висловлював співчуття на адресу Е. Бернштейна, мільєраністів тощо.

Боротьба всередині «Союзу» тривала аж до його другого з'їзду (квітень 1900 року, Женева), а також на самому з'їзді. Внаслідок цієї боротьби група «Визволення праці» та її однодумці залишили з'їзд і утворили самостійну організацію «Соціал-демократ».

На II з'їзді РСДРП у 1903 році представники «Союзу» («робочодільці») займали крайні опортуністичні позиції і залишили його після визнання з'їздом «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії» єдиною організацією партії за кордоном. Другий з'їзд партії оголосив про розпуск «Союзу» (див. «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», 7 вид., ч. I, 1954, стор. 55).— *259.*

107 Організація «*Соціал-демократ*» була створена членами групи «Визволення праці» та її однодумцями у травні 1900 року після розколу «Союзу російських соціал-демократів за кордоном». У листівці-відозві організація «Соціал-демократ» заявляла про свої цілі: «допомагати соціалістичному рухові в російському пролетаріаті» і боротись з будь-якими опортуністичними спробами перекрутити марксизм. Організація видала в російському перекладі «Маніфест Комуністичної партії» і ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а також кілька брошур Г. В. Плеханова та ін. У жовтні 1901 року на пропозицію В. І. Леніна вона разом із закордонною організацією «Искры» і «Зари» об'єдналась у «Закордонну лігу російської революційної соціал-демократії».— *259.*

108 Мається на увазі група у складі Д. Б. Рязанова, Ю. М. Стеклова (Невзоров), Е. Л. Гуревича (В. Даневич, Е. Смирнов), що склалася в Парижі влітку 1900 року і прийняла у травні 1901 року назву «Борьба». Намагаючись примирити революційний і опортуністичний напрями в російській соціал-демократії, група «Борьба» виступила з пропозицією про об'єднання закордонних соціал-демократичних організацій і провадила переговори про це з організаціями «Искры» і «Зари», «Соціал-демократ», «Союзом російських соціал-демократів», була учасницею женевської конференції (червень 1901) та «об'єднавчого» з'їзду (жовтень 1901). Восени 1901 року група «Борьба» оформилась як самостійна літературна група і оголосила про свої видання. В цих виданнях («Матеріали для вироблення партійної програми», вип. I—III, «Летучий листок» № 1, 1902 та ін.) група «Борьба» перекручувала революційну теорію марксизму, вороже виступала проти ленінських принципів організації і тактики російської революційної соціал-демократії. Оскільки ця група відступала від соціал-демократичних поглядів і тактики, провадила дезорганізаторські дії і не підтримувала зв'язків з соціал-демократичними організаціями в Росії, її не допустили на II з'їзд

РСДРП. Рішенням II з'їзду групу «Борьба» було розпущено.— *259.*

109 *Гора і Жіронда* — назва двох політичних угруповань буржуазії періоду французької буржуазної революції кінця XVIII століття. Горою — якобінцями — називали найрішучіших представників революційного класу свого часу — буржуазії, які обстоювали необхідність знищення абсолютизму та феодалізму. Жірондисти, на відміну від якобінців, вагалися між революцією і контрреволюцією і йшли шляхом угод з монархією. «Горою» — пролетарськими якобінцями — Ленін називав революційних соціал-демократів; «соціалістичною Жірондою» — опортуністичну течію в соціал-демократії. Після розколу РСДРП на більшовиків і меншовиків Ленін часто підкреслював, що меншовики являють собою жірондистську течію в робітничому русі.— *261.*

110 *Любекський партейтаг* — з'їзд німецької соціал-демократії, що відбувався в Любеку 9—15 (22—28) вересня 1901 року. В центрі уваги з'їзду стояло питання про боротьбу з ревізіонізмом, що остаточно оформився на той час, мав свою власну програму і літературний орган «Sozialistische Monatshefte» («Соціалістичний Щомісячник»). У своїй промові на з'їзді лідер ревізіоністів Бернштейн вимагав «свободи критики» марксизму. З'їзд відхилив проект резолюції, запропонований прихильниками Бернштейна, і ухвалив резолюцію, в якій зробив пряме попередження Бернштейну. Разом з тим з'їзд, з огляду на примиренську позицію більшості лідерів, не поставив принципіально питання про несумісність перебування ревізіоністів в рядах с.-д. партії.— *262.*

111 *Жоресисти* — прихильники французького соціаліста Ж. Жореса, який створив у 90-х роках разом з А. Мільєраном групу «незалежних соціалістів» і очолював праве, реформістське крило французького соціалістичного руху. Під виглядом вимоги «свободи критики» жоресисти виступали з ревізією основних положень марксизму, проповідували класове співробітництво пролетаріату з буржуазією. У 1902 році вони створили Французьку соціалістичну партію, що стояла на реформістських позиціях.— *262.*

112 *«Робітнича партія політичного визволення Росії»* — невелика організація народницького напряму, виникла в Мінську в 1899 році. Окремі групи її існували в Катеринославі, Житомирі, Бєлостоку та деяких інших містах. Її очолювали Х. А. Гальперін, Г. Гершуні, Л. М. Клячко (Родіонова), Ш. Ш. Русанов, М. Д. Сладкопєвцев та ін. Влітку 1902 року члени цієї організації ввійшли до партії есерів.—262

113 *«Загальний єврейський робітничий Союз у Литві, Польщі і Росії» («Бунд»)* був створений у 1897 році на установчому

з'їзді єврейських соціал-демократичних груп у Вільно; об'єднував переважно напівпролетарські елементи єврейських ремісників західних областей Росії. На I з'їзді РСДРП (1898) Бунд увійшов до складу РСДРП «як автономна організація, самостійна лише в питаннях, що стосуються спеціально єврейського пролетаріату» («КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», 7 вид., ч. I, 1954, стор. 16).

Бунд був носієм націоналізму і сепаратизму в робітничому русі Росії. Після того, як II з'їзд РСДРП відхилив вимогу Бунду визнати його єдиним представником єврейського пролетаріату, Бунд вийшов з партії. У 1906 році, на підставі рішення IV («Об'єднавчого») з'їзду, Бунд знову ввійшов до складу РСДРП.

Всередині РСДРП бундівці весь час підтримували опортуністичне крило партії («економістів», меншовиків, ліквідаторів), вели боротьбу проти більшовиків і більшовизму. Програмній вимозі більшовиків про право націй на самовизначення Бунд протиставляв вимогу культурно-національної автономії. В роки столипінської реакції Бунд займав ліквідаторську позицію, брав активну участь у створенні Серпневого антипартійного блоку. Під час першої світової війни (1914—1918) бундівці стояли на позиціях соціал-шовінізму. В 1917 році Бунд підтримував контрреволюційний Тимчасовий уряд, боровся на боці ворогів Великої Жовтневої соціалістичної революції. В роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни бундівське керівництво злилося з силами контрреволюції. В той же час серед рядових членів Бунду намітився перелом на користь співробітництва з Радянською владою. В 1921 році Бунд самоліквідувався, частина його членів увійшла до РКП(б) на загальних підставах.— *263.*

114 «*Зведення законів Російської імперії*» — збірник чинних у царській Росії законів. Був обнародуваний у 1833 році і набрав чинності у 1835 році; складався з 15 томів, 16-й том виданий у 1892 році.— *265.*

115 Ленін має на увазі прокламацію «Перший лист до голодуючих селян», видану «Групою народовольців» у 1892 році за підписом «Мужицькі доброхоти». Прокламація була написана М. М. Астирьовим і надрукована у нелегальній Лахтінській друкарні, створеній народовольцями в Петербурзі.— *270.*

116 *Прагнення Іудушки* — за ім'ям Іудушки Головльова — персонажа твору М. Є. Салтикова-Щедріна «Пани Головльови». В образі Іудушки письменник відобразив духовний і фізичний розклад історично приреченого, відживаючого класу поміщиків-кріпосників, паразитизм, хижацтво, ханжество, безмежне лицемірство і зрадництво. В. І. Ленін не раз використовував цей образ для викриття характерних рис ворожих народові соціальних груп.— *271.*

117 Тут мова йде про Петербурзький комітет «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», що перебував у той час в руках «економістів».

«Союз боротьби за визволення робітничого класу», створений Леніним восени 1895 року, об'єднував близько двадцяти марксистських робітничих гуртків Петербурга. Вся робота «Союзу боротьби» була побудована на принципах централізму і суворої дисципліни. На чолі «Союзу боротьби» стояла Центральна група, до якої входили В. І. Ленін, А. О. Ванєєв, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, Ю. Й. Мартов, М. О. Сільвін, В. В. Старков та ін. Безпосереднє керівництво було зосереджено в руках п'яти членів групи на чолі з Леніним. Організація поділялась на районні групи. Передові, свідомі робітники (І. В. Бабушкін, В. А. Шелгунов та ін.) підтримували зв'язок цих груп з фабриками і заводами. На заводах працювали організатори по збиранню інформації і розповсюдженню літератури; на великих підприємствах були створені робітничі гуртки.

«Союз боротьби» вперше в Росії поєднав соціалізм з робітничим рухом, здійснив перехід від пропаганди марксизму серед невеликого кола передових робітників у гуртках до політичної агітації серед широких мас пролетаріату. «Союз» керував робітничим рухом, поєднуючи боротьбу робітників за економічні вимоги з політичною боротьбою проти царизму. В листопаді 1895 року «Союз боротьби» організував страйк на суконній фабриці Торнтона. Влітку 1896 року під керівництвом «Союзу» відбувся відомий страйк петербурзьких текстильників, в якому взяло участь понад 30 тисяч робітників. «Союз боротьби» випускав листівки і брошури для робітників. Редактором видань «Союзу боротьби» був В. І. Ленін, під його керівництвом готувалося видання політичної робітничої газети «Рабочее Дело». «Союз боротьби» поширив свій вплив за межі Петербурга. За його почином відбулося об'єднання робітничих гуртків у «Союзи боротьби» в Москві, Києві, Катеринославі та інших містах і областях Росії.

У грудні 1895 року царський уряд завдав «Союзу боротьби» серйозного удару: в ніч з 8 на 9 (з 20 на 21) грудня 1895 року було заарештовано багатьох діячів «Союзу» на чолі з В.І. Леніним; захоплено було і підготовлений до набору перший номер газети «Рабочее Дело».

Через кілька днів на перших після арештів зборах група вирішила назвати організацію петербурзьких соціал-демократів «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». У відповідь на арешт Леніна та інших діячів «Союзу боротьби» члени «Союзу», які залишились на волі, випустили листок на політичну тему, написаний робітниками.

В. І. Ленін, перебуваючи у в'язниці, керував «Союзом», допомагав йому своїми порадами, пересилав на волю зашифровані листи і листівки, написав брошуру «Про страйки» (досі не знайдена), «Проект і пояснення програми соціал-

демократичної партії» (див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 79—107).

Значення створеного Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» полягало в тому, що він, за висловом Леніна, являв собою зародок революційної партії, яка спирається на робітничий рух, керує класовою боротьбою пролетаріату.

У лютому 1897 року, перед від'їздом на заслання, старі керівники «Союзу», вийшовши з в'язниці, скликали спільні збори «старих» і «молодих», на яких виявилися незгоди в основному питанні — про завдання соціал-демократії в Росії. «Старі» обстоювали зміцнення «Союзу боротьби» як політичної керівної організації робітничого класу, «молоді» стояли на тред-юніоністських позиціях, наполягаючи на створенні робітничих страйкових кас тощо. Тривала відсутність засновників «Союзу боротьби», які відбували заслання в Сибіру, і насамперед В. І. Леніна, полегшила «молодим» проведення їхньої політики. З другої половини 1898 року «Союз боротьби» опинився в руках «економістів», які насаджували через газету «Рабочая Мысль» ідеї тред-юніонізму, бернштейніанства на російському грунті.— *273*.

118 Група «*Визволення праці*» — перша російська марксистська група, заснована Г. В. Плехановим у 1883 році в Женеві. Крім Плеханова, до групи входили П. Б. Аксельрод, Л. Г. Дейч, В. І. Засулич, В. М. Ігнатов.

Група «Визволення праці» провела велику роботу по пропаганді марксизму в Росії. Вона перекладала на російську мову, видавала за кордоном і розповсюджувала в Росії праці К. Маркса і Ф. Енгельса: «Маніфест Комуністичної партії», «Наймана праця і капітал», «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та інші, а також популяризувала марксизм у своїх виданнях. Група «Визволення праці» завдала серйозного удару народництву, що було головною ідейною перешкодою на шляху поширення марксизму і розвитку соціал-демократичного руху в Росії. У працях «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885) та ін. Г. В. Плеханов піддав марксистській критиці реакційні народницькі теорії про некапіталістичний шлях розвитку Росії, заперечення передової ролі пролетаріату в революційному русі, суб'єктивно-ідеалістичний погляд народників на роль особи в історії і т. д. Два проекти програми російських соціал-демократів (1883 і 1885 рр.), написані Г. В. Плехановим і видані групою «Визволення праці», були важливим кроком у підготовці і створенні соціал-демократичної партії в Росії. Особливо велике значення для поширення марксистських поглядів, для захисту діалектичного і історичного матеріалізму мала книга Плеханова (Н. Бельтова) «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895), на якій «виховалось ціле покоління російських марксистів» (Ленін). Група видала і розповсюдила

в Росії 4 книги збірника «Соціал-Демократ», а також серію популярних брошур для робітників.

Ф. Енгельс вітав виникнення групи «Визволення праці», «яка щиро і без застережень прийняла великі економічні і історичні теорії Маркса» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36, 1968, стор. 245). Г. В. Плеханов і В. І. Засулич були зв'язані з Ф. Енгельсом особистою дружбою і протягом багатьох років листувалися з ним. Група «Визволення праці» встановила зв'язки з міжнародним робітничим рухом і, починаючи з першого конгресу II Інтернаціоналу в 1889 році (Париж), протягом всього свого існування представляла російську соціал-демократію на всіх його конгресах. Проте у групи «Визволення праці» були й серйозні помилки: переоцінка ролі ліберальної буржуазії, недооцінка революційності селянства як резерву пролетарської революції. Ці помилки стали зародком майбутніх меншовицьких поглядів Плеханова та інших членів групи. В. І. Ленін вказував, що група «Визволення праці» «лише теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові» (Твори, 4 вид., том 20, стор. 251).

На другому з'їзді РСДРП у серпні 1903 року група «Визволення праці» заявила про припинення свого існування.— *273.*

119 «*Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії*» була заснована з ініціативи В. І. Леніна у жовтні 1901 року. До Ліги ввійшли закордонний відділ організації «Искры» і «Зари» та організація «Соціал-демократ» (до неї входила група «Визволення праці»). Завдання Ліги полягало в тому, щоб поширювати ідеї революційної соціал-демократії і сприяти створенню бойової соціал-демократичної організації. Фактично Ліга була закордонним представником організації «Искры». Вона згуртовувала прихильників «Искры» серед російських соціал-демократів за кордоном, матеріально підтримувала її, організовувала доставку газети в Росію і видавала популярну марксистську літературу. Ліга видала кілька «Бюлетенів» та брошур. II з'їзд РСДРП затвердив Лігу як єдину закордонну партійну організацію, що має статутні права комітету, і зобов'язав її працювати під керівництвом і контролем ЦК РСДРП.

Після II з'їзду в «Закордонній лізі» окопалися меншовики і повели боротьбу проти Леніна, проти більшовиків. На другому з'їзді Ліги у жовтні 1903 року вони виступили з наклепом на більшовиків, після чого Ленін і його прихильники залишили засідання з'їзду. Меншовики затвердили новий статут Ліги, спрямований проти статуту партії, прийнятого на II з'їзді РСДРП. З того часу Ліга стала оплотом меншовизму; існувала до 1905 року.— *275.*

120 *Військові поселення* — спеціальна організація військ у Росії; були запроваджені за Олександра І. Створюючи військові

поселення, царський уряд розраховував скоротити витрати на утримання армії, мати підготовлені резерви для воєнного часу і, в особі створюваної ізольованої від народу військової касти, знайти опору проти зростаючого революційного руху. Головним начальником військових поселень було призначено військового міністра, крайнього реакціонера О. А. Аракчеєва (звідси назва — аракчеєвські поселення).

Усі селяни, які проживали на території, відведеній під військові поселення, ставали солдатами на все життя. З військових поселенців у віці від 18 до 45 років («господарів») комплектувались військові підрозділи, решта селян, придатна для військової служби, ставала «помічниками господарів». Кожний господар-селянин повинен був годувати своєю працею трьох солдатів, розміщених на постій у військових поселеннях. Усі поселенці зобов'язані були носити військову форму, постійно відбувати військове навчання. Їх життя підпорядковувалось суворому режиму і суворо регламентувалось навіть у сімейних питаннях. Військова муштра і різні регламентовані військові роботи не залишали часу для ведення господарства, і воно все більше й більше розорялось.

Каторжні умови життя і праці у військових поселеннях не раз викликали великі повстання, які надзвичайно жорстоко придушувались царськими військами. У 1857 році військові поселення були ліквідовані.— *279*.

121 Перший розділ цієї праці Леніна був виданий окремою брошурою у двох виданнях під заголовком «Боротьба з голодуючими». Перше видання вийшло окремим відбитком з № 2—3 «Зари»; друге видання було надруковане в нелегальній іскрівській друкарні в Кишиневі тиражем три тисячі примірників.— *285*.

122 Вираз «*дійти до геркулесових стовпів*» означає дійти до крайньої межі, надзвичайного перебільшення. Геркулесові стовпи, за давньогрецькою міфологією, спорудив Геркулес (Геракл), і , за уявленнями стародавніх греків, вони були краєм світу, за якими уже далі шляху не було.— *287*.

123 Мається на увазі Аркадій Павлович Пєночкін — персонаж оповідання І. С. Тургенєва «Бурмистер» (див. Тургенєв І. С. Записки мисливця, К., 1963, стор. 119).— *288*.

124 Очевидно, В. І. Ленін не мав під рукою примірників «Искры» і послався на №№ 6 і 7 газети «Искра» по пам'яті. Насправді кореспонденція з Сімферополя (про першотравневу демонстрацію) була надрукована в «Искре» № 7; з Курська («Відгуки на березневі події в Петербурзі, а також про заворушення серед студентів і селян») — в «Искре» № 8.— *293*.

125 *Помпадури* — узагальнений сатиричний образ, створений М. Є. Салтиковим-Щедріним у творі «Помпадури і помпадур-

ші», в якому великий російський письменник-сатирик затаврував вищу царську адміністрацію, міністрів і губернаторів. Влучний вислів Салтикова-Щедріна міцно увійшов у російську мову на означення адміністративної сваволі, самодурства.— *294.*

126 Ленін цитує твір М. Є. Салтикова-Щедріна «Історія одного міста» (див. Н. Щедрін (М. Є. Салтиков). Твори в 6 томах, том 2, К., 1955, стор. 169).— *295.*

127 Ленін має на увазі доповідь Саратовської губернської земської управи, подану екстреному губернському земському зібранню, що відкрилося 29 серпня 1901 року. Зміст доповіді був викладений у газеті «Саратовский Дневник» № 187, 29 серпня 1901 року. Наведені Леніним виписки з доповіді являють собою переказ окремих положень доповіді.— *296.*

128 «*Приазовский Край*» — щоденна газета, виходила в Ростові-на-Дону з 1892 по 1916 рік; була продовженням газети «Донское Поле», що виходила з 1889 по 1891 рік.— *298.*

129 *Кругова порука* — примусова колективна відповідальність селян кожної сільської общини за своєчасну і повну сплату всіх грошових платежів та виконання всіляких повинностей на користь держави і поміщиків (податі, викупні платежі, рекрутські набори та ін.). Ця форма закабалення селян, що збереглася і після скасування кріпосного права в Росії, була ліквідована лише в 1906 році.— *299.*

130 *Статейними списками* називались документи, що їх складали місцеві губернські правління, в них заносилися докладні відомості про арештантів, яких мали заслати в Сибір.— *303.*

131 В. І. Ленін має на увазі книгу Ніколая — она (М. Ф. Даніельсона) «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства», що вийшла у 1893 році в Петербурзі.— *309.*

132 «*Русские Ведомости*» — газета; виходила в Москві з 1863 року, відбивала погляди помірковано-ліберальної інтелігенції. У 80—90-х роках в газеті брали участь письменники демократичного табору (В. Г. Короленко, М. Є. Салтиков-Щедрін, Г. І. Успенський та ін.), друкувались твори ліберальних народників. З 1905 року газета стала органом правого крила партії кадетів. Ленін вказував, що «Русские Ведомости» своєрідно поєднували «*правий* кадетизм з народницьким нальотом» (Твори, 4 вид., том 19, стор. 109).

У 1918 році «Русские Ведомости» були закриті разом з іншими контрреволюційними газетами.— *310.*

133 *Судова палата* — царська судова установа, створена після судової реформи 1864 року; розглядала особливі цивільні і

кримінальні справи, була апеляційною інстанцією у справах, які розглядалися в окружних судах. Судова палата створювалася на кілька губерній.— *312.*

134 Мається на увазі *Акакій Акакійович Башмачкін* — герой повісті М. В. Гоголя «Шинель».— *313.*

135 *Людина в футлярі* — персонаж однойменного оповідання А. П. Чехова. В літературі вживається для характеристики закостенілих, далеких від життя людей, які бояться всього нового.— *313.*

136 Мається на увазі «Положення про губернські і повітові земські установи», затверджене Олександром III 12 червня 1890 року.— *314.*

137 *Кит Китич* або *Тит Титич* — персонаж з комедії О. М. Островського «З чужого клопоту». Збірний образ неосвіченого, дикого, тупого самодура.— *315.*

138 «*Миссионерское Обозрение*» — щомісячний богословський журнал, який видавався церковними колами; виходив з 1896 по 1898 рік у Києві, з 1899 по 1916 рік у Петербурзі. Редактором-видавцем був В. М. Скворцов. Довкола журналу об'єднувались найреакційніші кола духовенства, що відзначалися мракобіссям і підтримували тісні зв'язки з поліцією. Журнал вів боротьбу проти сектантів.— *321.*

139 «*Орловский Вестник*» — щоденна громадсько-політична і літературна газета поміркованo-ліберального напряму, виходила в Орлі з 1876 по 1918 рік.— *322.*

140 «*Вера и Разум*» — богословсько-філософський журнал, що видавався з 1884 по 1916 рік при харківській духовній семінарії; виходив двічі на місяць. Журнал займав крайньо реакційну позицію і запекло виступав проти демократичного руху та прогресивної думки.— *324.*

141 «*Свободное слово*» — видавництво, яке друкувало за кордоном (Англія, Швейцарія) твори Л. М. Толстого, заборонені царською цензурою, і брошури, спрямовані проти переслідування сектантів царським урядом. З 1899 по 1901 рік видавництво випускало журнал «Свободная Мысль», а з 1901 по 1905 рік журнал «Свободное Слово».— *325.*

142 «*Свобода*» — журнал, видавався в Швейцарії у 1901—1902 роках групою під однойменною назвою; група ця виникла у травні 1901 року й іменувала себе «революційно-соціалістичною групою». Вийшло два номери журналу: № 1 у 1901 і № 2

у 1902 році. Група «Свобода» видала також «Канун революции. Непериодическое обозрение вопросов теории и тактики» № 1, газету-журнал «Отклики» № 1, брошуру Л. Надєждіна «Відродження революціонізму в Росії» та ін.

Група «Свобода» не мала «ні тривких, серйозних ідей, програми, тактики, організації, ні коренів у масах» (В. І. Ленін. Твори, 4 вид., том 20, стор. 327). У своїх виданнях група «Свобода» проповідувала ідеї «економізму» і тероризму, підтримувала антиіскрівські групи в Росії. Ленін називав «Свободу» групою «економістів терористського напряму» (Твори, 4 вид., том 5, стор. 434). Група припинила своє існування у 1903 році.— *341.*

143 «*Южный Рабочий*» — соціал-демократична газета, видавалась нелегально групою тієї ж назви з січня 1900 по квітень 1903 року. Вийшло 12 номерів. Редакторами і співробітниками «Южного Рабочего» в різний час були І. Х. Лалаянц, А. Віленський («Ілля»), Й. А. Коган (Єрманський), Б. С. Цейтлін (Батурський), Є. Я. і Є. С. Левіни, В. М. Розанов та інші. Друкарня газети весь час міняла своє місцеперебування, була в Катеринославі, Смоленську, Кишиневі, Миколаєві та інших містах.

Група «Южный Рабочий» виступала проти «економізму», тероризму, обстоювала необхідність розгортання масового революційного руху і провадила велику революційну роботу на півдні Росії. У серпні 1902 року група «Южный Рабочий» вела переговори з «Искрой» про спільні дії, внаслідок яких з'явилася заява про солідарність з «Искрой», надрукована в газеті «Искра» № 27, 1 листопада 1902 року і в «Южном Рабочем» № 10, грудень 1902 року. В той же час вона не поділяла до кінця іскрівського організаційного плану побудови партії на основі принципів демократичного централізму і, як вказував Ленін, належала до тих організацій, що «визнаючи «Искру» керівним органом на словах, на ділі переслідували свої особливі плани і відзначались нестійкістю в принципіальному відношенні» (Твори, 4 вид., том 7, стор. 185).

II з'їзд РСДРП, відзначивши «плодотворну літературну і організаційну діяльність групи «Южный Рабочий» на користь об'єднання і відбудови партії», ухвалив рішення про припинення видання «Южного Рабочего» і розпуск групи, що видавала його, як і всіх окремих самостійних соціал-демократичних груп і організацій.— *343.*

144 В. І. Ленін дає у власному перекладі цитату з листа Ф. Лассаля до К. Маркса від 24 червня 1852 року. Частину цієї цитати В. І. Ленін використав як епіграф до своєї праці «Що робити?».— *349.*

145 Двадцятип'ятиріччя революційної діяльності Г. В. Плеханова відзначалося російськими соціал-демократами 6 (19) грудня

1901 року в Женеві одночасно з двадцятип'ятиріччям демонстрації біля Казанського собору в Петербурзі. Цю демонстрацію влаштували робітники і студенти 6 грудня 1876 року на знак протесту проти сваволі самодержавства. На демонстрації Г. В. Плеханов виголосив революційну промову. Поліція і війська розігнали демонстрацію, багатьох її учасників було заарештовано і засуджено до в'язниці, заслання і каторжних робіт. Г. В. Плеханов змушений був емігрувати за кордон.

Урочисті збори, присвячені двадцятип'ятирічному ювілею революційної діяльності Г. В. Плеханова, відбулися в Женеві, Берні, Парижі, Цюріху та інших містах, де перебували в еміграції російські соціал-демократи.— *351*.

146 З лозунгом «Земля і воля» в той час виступала нелегальна організація під такою ж назвою, заснована в Росії народниками в 1876 році. До визначних діячів «Землі і волі» належали О. Д. Михайлов, Г. В. Плеханов, Й. В. Аптекман, О. О. Квятковський, С. М. Кравчинський (Степняк), С. Л. Перовська, М. О. Морозов, В. М. Фігнер та інші.

Вважаючи селянство основною революційною силою в Росії, землевольці намагалися підняти селян на повстання проти царизму. Вони вели революційну роботу в багатьох губерніях Росії: Тамбовській, Воронезькій та ін. У 1879 році всередині «Землі і волі» виникла фракція терористів, яка вважала терор основним методом боротьби з царизмом. На з'їзді, що відбувався у Воронежі в тому ж році, «Земля і воля» розпалася на дві організації: «Народна воля» і «Чорний переділ».— *352*.

147 Мова йде про І Інтернаціонал («Міжнародне Товариство Робітників») — першу міжнародну організацію пролетаріату, засновану 28 вересня 1864 року на міжнародних робітничих зборах у Лондоні, скликаних англійськими і французькими робітниками. Створення І Інтернаціоналу — результат наполегливої багаторічної боротьби К. Маркса і Ф. Енгельса за революційну партію робітничого класу. К. Маркс був організатором і керівником І Інтернаціоналу, автором його «Установчого маніфесту», Статуту та інших програмних і тактичних документів. Як зазначав В. І. Ленін, І Інтернаціонал «заклав фундамент міжнародної організації робітників для підготовки їх революційного натиску на капітал», «заклав фундамент пролетарської, міжнародної боротьби за соціалізм» (Твори, 4 вид., том 29, стор. 270, 271).

Центральним керівним органом І Інтернаціоналу стала Генеральна рада Міжнародного Товариства Робітників, постійним членом якої був К. Маркс. Переборюючи дрібнобуржуазні впливи і сектантські тенденції, що переважали тоді в робітничому русі (тред-юніонізм в Англії, прудонізм і анархізм у романських країнах, лассальянство в Німеччині), Маркс згуртовував довкола принципів наукового соціалізму передових робітників Європи і Америки. І Інтернаціонал

керував економічною і політичною боротьбою робітників різних країн і зміцнював їх міжнародну солідарність. I Інтернаціонал відіграв величезну роль у поширенні марксизму, у поєднанні соціалізму з робітничим рухом.

Після поразки Паризької комуни перед робітничим класом постало завдання створення масових національних партій на основі принципів, вироблених I Інтернаціоналом. «Беручи до уваги стан справ у Європі,— писав у 1873 році К. Маркс,— я вважаю безумовно корисним тимчасово відсунути на задній план формальну організацію Інтернаціоналу» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том 33, 1967, стор. 484). У 1876 році на Філадельфійській конференції I Інтернаціонал був офіціально розпущений.— *359.*

148 *Бакунізм* — течія, названа за ім'ям М. О. Бакуніна, ідеолога анархізму та запеклого ворога марксизму і наукового соціалізму. Бакуністи вели вперту боротьбу проти марксистської теорії і тактики робітничого руху. Основним положенням бакунізму є заперечення будь-якої держави, отже і диктатури пролетаріату, нерозуміння всесвітньо-історичної ролі пролетаріату. Бакунін висунув ідею «урівняння» класів, об'єднання «вільних асоціацій» знизу. Таємне революційне товариство, що складалося б із «видатних» осіб, повинно було, на думку бакуністів, керувати народними бунтами, які б вибухали негайно. Так, бакуністи вважали, що в Росії селянство готове негайно повстати. Їхня тактика змовництва, негайних бунтів і тероризму була авантюристична і ворожа марксистському вченню про повстання. Бакунізм близький до прудонізму — дрібнобуржуазної течії, що відбивала ідеологію дрібного розореного власника. Одним з представників бакуністів у Росії був С. Г. Нечаєв, який підтримував тісний зв'язок з Бакуніним, що жив за кордоном. Програму змовницького товариства вони виклали в «Революційному катехізисі». У 1869 році Нечаєв намагався створити в Росії вузьку змовницьку організацію «Народна розправа». Проте йому вдалося створити лише кілька гуртків у Москві. «Народну розправу» було незабаром викрито і в грудні 1869 року розгромлено царським урядом. Теорію і тактику бакуністів гостро засуджували К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін характеризував бакунізм як світогляд «зневіреного в своєму порятунку дрібного буржуа» (Твори, 4 вид., том 18, стор. 10). Бакунізм став одним із ідейних джерел народництва. Про Бакуніна і бакуністів див. праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Альянс соціалістичної демократії і Міжнародне Товариство Робітників» (1873), Ф. Енгельса «Бакуністи за роботою» (1873), «Емігрантська література» (1875), а також працю В. І. Леніна «Про тимчасовий революційний уряд» (1905) та інші.— *360.*

149 Навесні 1901 року, в зв'язку з посиленням революційного руху в Росії, серед російських соціал-демократів, що перебували

в еміграції, обговорювалося питання про необхідність об'єднання і координації дій численних соціал-демократичних організацій за кордоном. Вважаючи принципіально неможливим об'єднання організацій революційного напряму з опортуністичними, Ленін запропонував об'єднати революційні соціал-демократичні організації. «У мене з'явилась думка,— писав він у листі до П. Б. Аксельрода,— чи не можна спробувати такий план організації: організація «Соціал-демократ», редакція «Зари» і групи такі-то... з'єднуються в одну, скажімо, *Лігу*» (Твори, 4 вид., том 34, стор. 40). Тут же Ленін виклав основи проекту цієї організації.

Первісний проект статуту закордонної ліги був складений мюнхенською частиною редакції разом з Г. В. Плехановим, який приїздив у Мюнхен, і обговорювався всіма членами організацій «Искры» і «Зари» та «Соціал-демократ». Мабуть, у цей час Ленін і написав поправки до проекту статуту.— *363*.

150 Тут і нижче Ленін перелічує номери «Искры», де були вміщені кореспонденції і повідомлення про демонстрації робітників і студентів, які відбулися в різних містах Росії.— *367*.

151 Цей документ є, очевидно, одним з варіантів початку статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму».— *370*.

152 «*Русский Вестник*» — політичний і літературний журнал, виходив з 1856 по 1906 рік. Місце видання його не раз змінювалось. У 1856—1887 роках журнал видавався в Москві, редактором і видавцем був М. Н. Катков. Спочатку напрям журналу був ліберальний, з 60-х років XIX століття він став органом кріпосницької реакції. Після смерті Каткова «Русский Вестник» видавався з кінця 1887 по 1896 рік у Петербурзі, у 1896—1902 роках — у Москві і в 1902—1906 роках — знову в Петербурзі.— *371*.

153 «*Вестник Европы*» — щомісячний історико-політичний і літературний журнал буржуазно-ліберального напряму; виходив у Петербурзі з 1866 по 1918 рік. У журналі друкувались статті, спрямовані проти революційних марксистів.— *371*.

154 Цей документ — короткий конспективний виклад статей про земство, надрукованих у журналі «Вольное Слово» №№ 53, 57, 59, 60 за підписом «З. С.». Написано його було під час роботи В. І. Леніна над статтею «Гонителі земства і Аннібали лібералізму».— *374*.

155 Мається на увазі стаття 762, IX тому «Зведення Законів Російської імперії», в якій говориться: «До інородців, які проживають у Російській імперії, належать: 1) Сибірські інородці; 2) Самоїди Архангельської губернії; 3) Кочові інородці

Ставропольської губернії; 4) Калмики, які кочують у Астраханській і Ставропольській губерніях; 5) Киргизи Внутрішньої Орди; 6) інородці областей Акмолінської, Семипалатинської, Семиречинської, Уральської і Тургайської; 7) інородницьке населення Закаспійської області; 8) євреї».— *377.*

156 У газеті «Русские Ведомости» № 210, 1 серпня 1901 року вміщено редакційну замітку, присвячену обговоренню закону 8 червня 1901 року «Про відведення приватним особам казенних земель у Сибіру». В замітці на прикладі Уфімської губернії наводилися факти, які підтверджували величезні прибутки дворян, зубожіння і розорення селянських мас внаслідок запровадження цього закону. Деякі дані з цієї замітки були виписані Леніним.— *378.*

157 Цей документ — зауваження В. І. Леніна до статті Д. Б. Рязанова «Дві правди», написаної влітку 1901 року для журналу «Заря». Стаття була відхилена редакцією і в журналі не з'явилася.

Вказані Леніним у зауваженнях сторінки означають сторінки рукопису статті Рязанова, поданої до редакції «Зари».— *384.*

158 *Нумени (ноумени) і феномени* — протилежні поняття в ідеалістичній філософії Канта.

Ноумен, за Кантом, непізнаванна «річ у собі», що існує незалежно від свідомості людини і недоступна її пізнанню. Феномен — явище, яке існує лише в свідомості людини і є предметом її пізнання.

Протиставлення «речей у собі»— ноуменів і явищ — феноменів, що є одним з основних положень суб'єктивно-ідеалістичної теорії пізнання Канта, використовується ідеологами імперіалізму і ревізіоністами в їх боротьбі проти матеріалізму.

Діалектичний матеріалізм відкинув це протиставлення і довів наукову неспроможність кантівської теорії.— *386.*

ПОКАЖЧИК ЛІТЕРАТУРНИХ ПРАЦЬ І ДЖЕРЕЛ, ЯКІ ЦИТУЄ І ЗГАДУЄ В. І. ЛЕНІН

Адрес тверского дворянства. 2 февраля 1862 г.— «Колокол», Лондон, 1862, № 126, 22 березня, стор. 1—2.—*27—28.*

Адреса земств Николаю II 1894—1895 гг.— див. Мирный С.

Аксаков, И. С. О правильной постановке местного самоуправления.— У кн.: Аксаков, И. С. Полное собрание сочинений. Т. 5. Государственный и земский вопрос. Статьи о некоторых исторических событиях. М., Волчанинов, 1886, стор. 45—57.— *44.*

Аксельрод, П. Б. Историческое положение и взаимное отношение либеральной и социалистической демократии в России. Изд. РСДРП. Женева, тип. «Союза русских социал-демократов», 1898. 34 стор.— *64.*

Александр II. [Речь перед представителями сословий в Москве 20 ноября 1878 г.] — «Правительственный Вестник», Спб., 1878, № 261, 21 листопада (3 грудня), стор. 1.— *39.*

Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям издания 1886 года) с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стор. 11, 59, 136—137, 439, 563—575.— *36, 37, 376.*

Безработица...— «Искра», [Мюнхен], 1901, № 2, лютий, стор. 5, у відділі: Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов.— *81.*

Бердяев, Н. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н. К. Михайловском. С предисл. П. Струве. Спб., Попова, 1901. [360] стор.— *62, 63.*

Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами. 8 июня 1893 г.— У кн.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 13. Отд-ние 2-е. Спб., 1893, ст. 9744, стор. 414—419.— *47.*

«*Правительственный Вестник*», Спб., 1873, № 307, 27 грудня (8 січня 1874), стор. 1.— *37, 376.*

— 1878, № 186, 20 серпня (1 вересня), стор. 1.— *39.*

— 1878, № 261, 21 листопада (3 грудня), стор. 1.— *39.*

— 1901, № 68, 25 березня (7 квітня), стор. 1.— *34, 89.*

— 1901, № 167, 31 липня (13 серпня), стор. 1.— *83—88, 377—379, 380—381, 382—383.*

— 1901, № 182, 19 серпня (1 вересня), стор. 2—3.— *265—272, 278, 279, 287—294, 296, 298, 301, 304, 307, 308, 312, 387—390.*

— 1901, № 203, 16 (29) вересня, стор. 2.— *297.*

— 1901, № 208, 22 вересня (5 жовтня), стор. 3.— *277—280, 300—305.*

Преображенский, И. Письмо к преосвященному Амвросию, архиепископу харьковскому.— «Вера и Разум», Харьков, 1901, № 8, квітень, стор. 457—462.— *323—327.*

«*Приазовский Край*», Ростов-на-Дону, 1901, № 236, 5 вересня, стор. 2.— *298.*

[Призыв правительства к содействию общества...] — «Правительственный Вестник», Спб., 1878, № 186, 20 серпня (1 вересня), стор. 1.— *39.*

[Проект адреса Александру II, приложенный к прокламации «Великорусс». 1862 г.] — У кн.: Бурцев, В. За сто лет (1800—1896). Сборник по истории политических и общественных движений в России. В 2-х ч. Сост. В. Бурцев при ред. уч. С. М. Кравчинского (Степняка). London, 1897, стор. 39—40.— *28.*

Прошедшее земских учреждений.— «Земство», М., 1880, № 1, 3 грудня, стор. 2—8.— *40—41.*

Р. М. Наша действительность (Рабочее движение, самодержавие, общество с его слоями... и общественная борьба).— У кн.: Отдельное приложение к «Рабочей Мысли». Пб., изд. петербургского «Союза», 1899, вересень, стор. 3—16.— *55—56.*

[1] Стаття «Две правды» за підписом «Н. Рязанов» була надрукована як додаток до брошури Ю. Невзорова [Стеклов, Ю.] «Отказываемся ли мы от наследства?» (Женева, 1902).

Тургенев, И. С. Дым.— 140, 141—142, 145—147, 148, 149, 153, 169, 174, 205, 206.

— Записки охотника. Бурмистр.— 288.

— Рудин.— 54.

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Изд. 1885 г. со включением статей по продолжениям 1890 и 1891 гг. Спб., б. г. 683 стор.— *277, 281—282, 287.*

Устав лечебных заведений министерства внутренних дел. 10 июня 1893 г.— У кн.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 13. Отд-ние 2-е, Спб., 1893, ст. 9791, стор. 448—456.— *47.*

Фонвизин, Д. И. Недоросль.— 324.

Харитонов, А. Никольская ярмарка в Каховке.— «Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1901, № 109, 16 (29) травня, стор. 2, у відділі: Ярмарки.— *163.*

Циркуляр Главного управления по делам печати. 11 мая 1901 г.— «Искра», [Мюнхен], 1901, № 6, липень, стор. 2, у ст.: «С.-Петербург».— *69.*

Циркуляр Костромского губернатора гг. полицмейстеру г. Костромы, исправникам Костромской губернии. 19-го июня 1901 г. Секретно.— «Искра», [Мюнхен], 1901, № 6, липень, стор. 8, у відділі: Последние известия.— *293.*

Циркуляр Министерства внутренних дел. 8 октября 1867 г.— У кн.: Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям издания 1886 года), с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стор. 136—137.— *37.*

Циркуляр министра внутренних дел гг. начальникам губерний от 6-го мая 1881 г.— «Земство», М., 1881, № 24, 13 травня, стор. 5.— *44.*

Циркуляр министра внутренних дел начальникам губерний, пострадавших от неурожая 1901 года. (17-го августа 1901г.) — «Правительственный Вестник», Спб., 1901, № 182, 19 серпня (1 вересня), стор. 2—3.— *265—272, 278, 279, 287—294,*

295, 296, 298, 299—300, 301, 303—304, 307, 308, 312, 387—388.

Циркуляр хозяйственного департамента. 22 октября 1870 г.— У кн.: Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям изданий 1886 года), с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стор. 439.— *37.*

Чернов В. М. К вопросу о капиталистической и аграрной эволюции.— «Русское Богатство», Спб., 1900, № 11, стор. 232—248.— *145.*

— *Крестьянин и рабочий, как категории хозяйственного строя.* — У кн.: На славном посту. Литературный сборник, посвященный Н. К. Михайловскому. Ч. II. Б. м., [1900], стор. 157—197.— *95, 139, 145—147.*

— *Типы капиталистической и аграрной эволюции.*— «Русское Богатство», Спб., 1900, № 4, стор. 127—157; № 5, стор. 29—48; № 6, стор. 203—232; № 7, стор. 153—169; № 8, стор. 201—239; № 10, стор. 212—258.— *95, 134, 135, 136—137, 138, 139, 140, 141, 147, 148, 149, 150—152, 174, 177—178, 202—204, 211, 214.*

Чехов, А. П. Человек в футляре.— 313.

Чичерин, Б. Н. [Докладная записка, поданная графу Милютину]. — У кн.: [Ковалевский, М. М.] Конституция графа Лорис-Меликова. Лондон, 1893, стор. 21—24.— *42—43, 53.*

Шаховской, Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. (Движение сельских рабочих. Условия найма. Отношения между нанимателями и рабочими. Меры к упорядочению рабочего движения.) М., Сытин, 1896. VII, 253, II стор.— *163.*

Щербачев, В. С. Обзор табаководства в России. Вып. II—III. (Малороссия и Туркестанский край.) Спб., Демаков, 1894. II, 192, стор.; 7 табл., 19 л. илл.— *203.*

Энгельгардт, А. Н. Из деревни.— 215.

Энгельгардт, А. П. [Беседа с сотрудником «Саратовского Листка»].— «Новое Время», Спб., 1901, № 9195, 9 (22) жовтня, стор. 4, у відділі: Внутренние известия.— *295, 296.*

Danmarks Statistik. Statistik Aarbog. 8de aarg. 1903. Udgivet af Statens Statistiske Bureau. København, Bogtrykkeri, [1903]. XIV, 199 S.— *234.*

— *Statistik Tabelvoerk, 4-de Raekke, Litra C, N 1. Kreaturholdet den* 17de *Juli 1876.* Udgivet af det Statistiske Bureau. København, Bogtrykkeri, 1878. XXI, 136 S.— *250, 252—254.*

Danmarks Statistik. Statistik Tabelvoerk, 5-e Raekke, Litra C, N 2. Kreaturholdet den 15de *Juli 1898.* Udgivet af Statens Statistiske Bureau. København, Bogtrykkeri, 1901. 52, 144 S.— *241—249, 250—254.*

— *Statistik Tabelvoerk, 4-de Raekke, Litra C, N 9.* Danmarks Jordbrug, ordnede efter Størrelsen af deres Hartkorn den 1. Januar 1895. Udgivet af Statens Statistiske Bureau. København, Bogtrykkeri, 1896. 40, 183 S.— *234—235, 237—239, 242—245.*

David, E. Bäuerliche Barbaren.— In: «Sozialistische Monatshefte», Berlin, 1899, N 2, S. 62—71.— *123, 149, 151, 152, 203.*

Demombynes, G. Constitutions européennes. Résumé de la législation concernant les parlements, les conseils provinciaux et communaux et l'organisation judiciaire dans les divers etats de l'Europe avec une notice sur le Congrès des Etats-Unis d'Amérique. T. I. Paris, 1881. XXXV, 740 p.— *370—371.*

Die Deutsche Volkswirtschaft am Schlusse des 19. Jahrhunderts. Auf Grund der Ergebnisse der Berufs- und Gewerbezählung von 1895 und nach anderen Quellen bearbeitet im Kaiserlichen Statistischen Amt. Berlin, Puttkammer u. Mühlbrecht, 1900. VII, 209 S.— *203.*

Dittenberger. Die bäuerlichen Verhältnisse des Eisenacher Unterlandes (III. Verwaltungsbezirk des Großherzogtums Sachsen.) — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. 1. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883, S. 61—74. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXII.) — *168—169.*

Drechsler, H. Die bäuerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover.— In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. 3. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883, S. 59—112; 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV.) — *223—232, 252.*

— *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landw. Kreisvereins Göttingen.*— In: «Landwirt-

schaftliche Jahrbücher», Bd. XV. Berlin, 1886, S. 753—811.— *223—232, 252.*

Engels, F. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Ökonomie. Sozialismus. Leipzig, Genossenschafts-Buchdr., 1878. VIII, 274 S.— *143.*

— *Vorbemerkung* [zu: Der Deutsche Bauernkrieg]. 1. Juli 1874. In: F. Engels. Der Deutsche Bauernkrieg. Leipzig, 1875, S. 3—19.— *18.*

— *Vorwort* [zu: Zur Wohnungsfrage]. 10. Januar 1887.— In: F. Engels. Zur Wohnungsfrage. S.-Abdr. aus dem «Volksstaat» von 1872. Zweite, durchges. Aufl. Höttingen-Zürich, 1887, S. 3—10.— *148.*

— *Zur Wohnungsfrage. S.*-Abdr. aus dem «Volksstaat» von 1872. Zweite, durchges. Aufl. Höttingen-Zürich, 1887. 72 S. (Sozialdemokratische Bibliothek. XIII.) — *143, 147—148.*

— *[Zur Wohnungsfrage.]* — «Der Volksstaat», Leipzig, 1872, N 51, 26. Juni, S. 1—2; N 52, 29. Juni, S. 1—2; N 53, 3. Juli, S. 1—2; N 103, 25. Dezember, S. 1—2; N 104, 28. Dezember, S. 1—2; 1873, N 2, 4. Januar, S. 1—3; N 3, 8. Januar, S. 1; N 12, 8. Februar, S. 1; N 13, 12. Februar, S. 1—2; N 15, 19. Februar, S. 1; N 16, 22. Februar, S. 1. В NN 51—53 за 1872 р. загол.: Wie Proudhon die Wohnungsfrage löst; в NN 103—104 за 1872 р. і в NN 2—3 за 1873 р. загол.: Wie die Bourgeoisie die Wohnungsfrage löst; в NN 12—13, 15—16 за 1873 р. загол.: Nachtrag über Proudhon und die Wohnungsfrage.— *143, 147—148.*

Ergebnisse der Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883. [Karlsruhe, Braun, 1883.] 185 S., 8 Taf. (У вид.: Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883, veranstaltet durch das Großherzogliche Ministerium des Innern. Bd. 4.) — *170—177.*

Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883, veranstaltet durch das Großherzogliche Ministerium des Innern. Bd. 4. Karlsruhe, Braun, 1883. 185 S., 8 Taf.— *170—177.*

Goltz, T. Die ländliche Arbeiterklasse und der preußische Staat. Jena, Fischer, 1893. VI, 300 S.— *127.*

Hecht, M. Drei Dörfer der badischen Hard. Eine wirtschaftliche und soziale Studie. Leipzig, Wilhelm, 1895. 94 S.— *149—156, 172, 174, 178, 195, 203—204, 214—215.*

* *Helms, E. Die sozialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Danemark.* Leipzig, Hirschfeld, 1907. 200 S.— *218.*

Hertz, F. O. Die agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus. Mit einer Vorrede von Ed. Bernstein. Wien, 1899. VII, 141 S.— *95, 118, 119, 122—123, 126, 134—138, 139, 141—142, 149, 151, 152, 157—158, 166, 168, 169, 170—171, 172—173, 180, 203, 204, 205—206, 211, 214.*

Huschke, L. Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein-, Mittel- und Großbetrieb, dargelegt an typischen Beispielen Mittelthüringens. Jena, Fischer, 1902. VI, 184 S.— *168.*

* *Kautsky, K. Die Agrarfrage.* Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S.— *95, 96, 118, 120, 123, 124—125, 127, 128, 131, 136—138, 141, 144—146, 147, 149, 152, 157, 177, 189, 213, 215.*

— *Die Elektrizität in der Landwirtschaft.*— «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1900—1901, 19 J-g, Bd. I, N 18, S. 565—572.— *129.*

— *Tolstoi und Brentano.*— «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1900—1901, 19 J-g, Bd. II, N 27, S. 20—28.— *141.*

— *Zwei Kritiker meiner «Agrarfrage».*— «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1899—1900, 18 J-g, Bd. I, N 10, S. 292—300; N 11, S. 338—346; N 12, S. 363—368; N 14, S. 428—463; N 15, S. 470—477.— *136—137, 138—140, 157.*

Kawelin, K. D. Briefe an A. I. Herzen. 6. August 1862.— In: Kawelin, K. und Turgenew, I. Sozial-politischer Briefwechsel mit A. I. Herzen. Mit Beil. und Erläut. hrsg. v. M. Dragomanow. Aut. Übers. aus dem Russischen v. B. Minzes. Stuttgart, 1894, S. 64—66. (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten. Hrsg. v. Schiemann. Bd. 4.) — *30, 31—32, 35.*

Kawelin, K. und Turgeniew, I. Sozial-politischer Briefwechsel mit A. I. Herzen. Mit Beil. und Erläut. Hrsg. v. M. Dragomanow. Aut. Übers. aus dem Russischen v. B. Minzes. Stuttgart, 1894, S. 64—66. (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten. Hrsg. v. Schiemann. Bd. 4.) — *30, 31—32, 35.*

* Зірочкою позначено книги, на яких є помітки В. І. Леніна. Ці книги зберігаються в Архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Klawki, K. Über Konkurrenzfähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebes.— In: «Landwirtschaftliche Jahrbücher», Bd. XXVIII. Berlin, 1899, S. 363—484.— *157, 158—167, 174, 186, 194, 215, 233.*

Laferté, V. Alexandre II. Détails inédits sur sa vie intime et sa mort. Bâle — Genève — Lyon, Georg, 1882. 219 p.— *41.*

«*Landwirtschaftliche Jahrbücher*», Bd. XV. Berlin, 1886, S. 753—811.— *224—232, 252.*

— Bd. XXV. Berlin, 1896, S. 1—55.— *157—158.*

— Bd. XXVIII. Berlin, 1899, S. 363—484.— *157, 158—167, 174, 187, 194, 216, 233.*

Langsdorff, K. Die bäuerlichen Verhältnisse im Königreich Sachsen.— In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Leipzig, 1883, Bd. 2. S. 193—226. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIII.) — *169—170.*

Lassalle, F. Briefe an K. Marx. 24. Juni 1852.— In: Lassalle, F. Briefe an K. Marx und F. Engels 1849 bis 1862. Stuttgart, Dietz, 1902, S. 52—54.— (In: Aus dem literarischen Nachlass von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle. Hrsg. F. Mehring. Bd. 4.) — *349.*

Leroy-Beaulieu, A. Un homme d'état Russe (Nicolas Milutine) d'après sa correspondance inédite. Etude sur la Russie et la Pologne pendant le règne d'Alexandre II (1855—1872). Paris, Hachette, 1884. XI, 332 p.— *32.*

Mack, P. Der Aufschwung unseres Landwirtschaftsbetriebes durch Verbilligung der Produktionskosten. Eine Untersuchung über den Dienst, den Maschinentechnik und Elektrizität der Landwirtschaft bieten. Königsberg, 1900. 56 S.— *129, 131—132.*

Mackenzie, W. La Russie. Le pays — les institutions, les moeurs. Ouvrage trad. de l'angl. par H. Bellenger. Paris, Decaux e. Dreyfous, 1877. III, 431, 448 p.— *370.*

Marx, K. und Engels, F. Manifest der Kommunistischen Partei. Veröffentlicht im Februar 1848. London, gedr. in der Office der «Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter» von J. E. Burghard, 1848. 23 S.— *142.*

Marx, K. Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhouns «Philosophie des Elends». Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Mit Vorw. und Noten von F. Engels. Stuttgart, Dietz, 1885. XXXVII, 209 S.— *215.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III, T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kap. XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S.— *104—108, 112, 174, 221, 245—246.*

Marx, K. Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850. Abdr. aus der «Neuen Rheinischen Zeitung». Mit Einl. von F. Engels. Berlin, «Vorwärts», 1895. 112 S.— *68.*

— *Theorien über den Mehrwert.* Aus dem nachgelassenen Manuskript «Zur Kritik der politischen Ökonomie». Hrsg. v. K. Kautsky. Bd. II. David Ricardo. 2 T. Stuttgart, Dietz, 1905. IV, 384 S.— *115, 221.*

Mazade, Ch. de. La Russie sous l'Empereur Alexandre II. La crise de l'autocratie et la société russe.— In: «La Revue des deux Mondes», Paris, 1862, 15 Juin, p. 769—803.— *27.*

«*Die Neue Zeit*», Stuttgart, 1899—1900, 18 J-g, Bd. I, N 10, S. 292—300; N 11, S. 338—346; N 12, S. 363—368; N 14, S. 428—463; N 15, S. 470—477.— *136—137, 138—140, 157.*

— 1900—1901, 19 J-g, Bd. I, N 18, S. 565—572.— *129.*

— 1900—1901, 19 J-g, Bd. II, N 27, S. 20—28.— *141.*

Pringsheim, O. Landwirtschaftliche Manufaktur und elektrische Landwirtschaft.— «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik», Berlin, 1900, Bd. XV, S. 406—418.— *129, 131, 132.*

Pudor, H. Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen im Auslande. Bd. I. Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in den skandinavischen Ländern. Leipzig, Dietrich, 1904. VIII, 153 S.— *233, 234, 240.*

Ranke, H. Die Verhältnisse von drei Bauerngemeinden in der Umgebung Münchens.— In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. 1. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883, S. 273—294. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXII.) — *170.*

«*La Revue des deux Mondes*», Paris, 1862, 15 Juin, p. 769—803.— *27.*

Richter, E. Sozialdemokratische Zukunftsbilder. Berlin, 1891. 48 S.— *139, 140.*

Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXII—XXIV. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 1—3. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883. 1Bd.— *168.*

— XXII. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 1. S. 61—74, 273—294.— *168—169, 170.*

— XXIII. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 2. S. 193—226.— *169—170.*

— XXIV. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 3. S. 59—112; 2 Tab.— *224—232, 252.*

Seufferheld, A. Die Anwendung der Elektrizität im landwirtschaftlichen Betriebe, aus eigener Erfahrung mitgeteilt. Stuttgart, Ulmer, 1899. 42 S.— *129.*

«*Sozialistische Monatshefte*», Berlin, 1889, N 2, S. 62—71.— *123—124, 149, 151, 153, 203—204.*

Sprenger. Die Lage der Landwirtschaft in Baden. Karlsruhe, 1884.— *175.*

Statistik des Deutschen Reichs. Hrsg. vom Kaiserlichen Statistischen Amt. Neue Folge. Bd. 112. Die Landwirtschaft im Deutschen Reich. Nach der landwirtschaftlichen Betriebszählung vom 14 Juni 1895. Berlin, 1898, VIII, 70, 500 S.— *101—102, 123—124, 133—134, 160—161, 179, 183, 210, 213, 214, 216, 232.*

Statistique agricole de la France. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1892. Paris, 1897. 451, 365 p.— *100.*

«*Thiel's Landwirtschaftliche Jahrbücher*» — *див.* «Landwirtschaftliche Jahrbücher».

Tikhomirov, L. La Russie politique et sociale. Paris, Giraud, 1886. IV, 560 p.— *38.*

«*Vorwärts*», Leipzig — Berlin.—*139.*

«*Der Volksstaat*», Leipzig, 1872, N 51, 26. Juni, S. 1—2; N 52, 29. Juni, S. 1—2; N 53, 3. Juli, S. 1—2; N 103, 25. Dezember, S. 1—2; N 104, 28. Dezember, S. 1—2; 1873, N 2, 4. Januar, S. 1—3; N 3, 8. Januar, S. 1; N 12, 8. Februar, S. 1; N 13, 12. Februar, S. 1—2; N 15, 19. Februar, S. 1; N 16, 22. Februar, S. 1.— *143—144, 147—148.*

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Аксаков, І. С. (1823—1886) — видатний діяч слов'янофільства, письменник і публіцист. Викривав зловживання царської адміністрації, обстоював помірковано-ліберальну програму — свободу друку, скасування дворянських привілеїв тощо. Газети «Парус», «День», «Москва», які він видавав, не раз зазнавали цензурних переслідувань. Після польського повстання 1863 року підтримував дворянсько-кріпосницьку реакцію, проповідував ідеї об'єднання слов'янських народів під зверхністю російської монархії. Критикуючи уряд в деяких окремих питаннях, Аксаков завжди залишався прихильником монархізму. Його план — створення держави з місцевим самоврядуванням і самодержавним царем на чолі — широко використовував царський уряд, заграючи з лібералами.— *29, 44.*

Аксельрод, П. Б. (1850—1928) — один з лідерів меншовизму; у 70-х роках — народник, після розколу «Землі і волі» приєднався до групи «Чорний переділ»; у 1883 році брав участь у створенні групи «Визволення праці». З 1900 року — член редакції «Искры» і «Зари». На II з'їзді РСДРП — меншовик. У 1905 році висунув опортуністичну ідею скликання широкого «робітничого з'їзду», який він протиставляв партії пролетаріату. В роки реакції один з керівників ліквідаторів, входив до редакції газети меншовиків-ліквідаторів «Голос Социал-Демократа», у 1912 році брав участь в антипартійному «серпневому блоці». Під час першої світової війни займав центристську позицію, прикриваючи свої соціал-шовіністичні погляди фразами про інтернаціоналізм. Учасник Ціммервальдської і Кінтальської конференцій, де приєднався до правого крила.

Велику Жовтневу соціалістичну революцію зустрів вороже, пропагував збройну інтервенцію проти Радянської Росії.— *61, 387.*

Александров, П. Г. (нар. у 1859) — інженер, помічник начальника днопоглиблювальних робіт на р. Волзі; у 1893—1895 роках завідував роботами по спорудженню сормовської дамби

(поблизу Нижнього Новгорода), розтратив понад 50 тис. карбованців з державних коштів, відпущених на будівництво, за що був засуджений до одного року ув'язнення у фортеці.— *312—313.*

Алчевський, О. К. (1836—1901) — мільйонер, заснував харківський торговий банк (1868), харківський земельний банк (1871), в якому незмінно був головою правління. Був засновником і власником Олексіївського (1879) і Донецько-Юр'ївського (1894) гірничопромислових товариств та кількох заводів. Під час кризи збанкрутував; покінчив життя самогубством.— *81.*

Амвросій (Ключарьов, О. Й.) (1821—1901) — один з найреакційніших представників російського православного духовенства, вів боротьбу проти найменших проявів визвольного руху. З 1860 по 1867 рік видавав у Москві журнал «Душеспасительное Чтение». З 1882 року— архієпіскоп харківський і охтирський. З 1884 року і до кінця життя був редактором-видавцем богословського журналу «Вера и Разум», що виходив у Харкові.— *324.*

Анненський, М. Ф. (1843—1912) — економіст-статистик і публіцист, визначний діяч ліберально-народницького руху; керував земською статистикою в кількох губерніях, під його керівництвом і за його редакцією видано багато статистичних праць. Брав участь у виданні двотомного збірника «Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства» (1897), співробітничав у журналах: «Дело», «Отечественные Записки»; входив до складу редакції ліберально-народницького журналу «Русское Богатство». У 1904—1905 роках став одним з керівників буржуазно-ліберального «Союзу визволення». В 1906 році був одним з організаторів і керівників близької до кадетів дрібнобуржуазної партії «народних соціалістів», які виділилися з правого крила есерів. В останні роки життя відійшов від політичної діяльності.— *316.*

Аннібал (Hannibal) *Барка* (247—183 до н. е.) — карфагенський полководець, у 216 році до н. е. здобув велику перемогу над римлянами в битві під Каннами. Дав своєму батькові клятву до кінця життя боротися проти римлян, які поневолили Карфаген,— звідси й вираз — «Аннібалова клятва».— *55.*

Антонович — статистик, у 1901 році працював у статистичному бюро харківської губернської земської управи.— *317.*

Аракчеєв, О. А. (1769—1834) — один з найреакційніших представників царського самодержавства, граф, військовий міністр за Олександра I, відзначався грубістю і жорстокістю, справляв величезний вплив на внутрішню і зовнішню політику Росії. З ім'ям Аракчеєва зв'язаний цілий період реакційної поліцейської сваволі, грубої вояччини, шпигунства, хабарництва, під-

Б

намагався протиставити його Інтернаціоналові і захопити в свої руки керівництво Генеральною Радою, не зупиняючись «ні перед якими засобами, ні перед яким віроломством; брехня, наклеп, залякування, напад з-за рогу — все це властиве йому в однаковій мірі» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, 1964, стор. 319). За дезорганізаторську діяльність у 1872 році на настійну вимогу Маркса був виключений з Інтернаціоналу.

«У Бакуніна,— писав Енгельс,— своєрідна теорія — суміш прудонізму з комунізмом...» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, 1967, стор. 311). Ідею колективної власності на засоби виробництва Бакунін поєднував з анархічною «абсолютною свободою» індивідуума. Виражаючи інтереси люмпен-пролетаріату і дрібної буржуазії, він вимагав знищення держави, вбачаючи в ній, а не в капіталі, головне зло буржуазного суспільства. Заперечуючи всесвітньо-історичну роль пролетаріату, Бакунін вважав найбільш придатними для анархічної соціальної революції відсталі країни, де переважало селянство. Результатом революції мало бути «зрівняння класів», об'єднання «вільних асоціацій». У своїх працях Маркс і Енгельс викривали реакційну суть бакунізму, який, за визначенням Леніна, був світоглядом «зневіреного в своєму порятунку дрібного буржуа» (Твори, 4 вид., том 18, стор. 10).— *27, 361.*

Бакунін, О. О. (1823—1882) (брат М. О. Бакуніна) — ліберальний діяч, брав активну участь у всіх опозиційних виступах тверського дворянства в період підготовки і проведення селянської реформи. У 1860 році обраний предводителем дворянства Новоторзького повіту. В 1862 році разом з братом М. О. (див. вище) та іншими підписав опозиційний адрес тверського дворянства, за що його посадили у Петропавловську фортецю; відмовився підписати прохання про помилування. Після звільнення його позбавили права бути на державній службі і займати виборні посади.— *27.*

Бензінг (Bensing), *Август Франц* (нар. у 1870) — німецький буржуазний економіст, професор Гейдельберзького університету, автор книги «Der Einfluß der Landwirtschaftlichen Maschinen auf Volks- und Privatwirtschaft» («Вплив сільськогосподарських машин на народне і приватновласницьке господарство»), вийшла в Бреславі в 1897 році.— *120—122, 212.*

Бердяєв, М. О. (1874—1948) — реакційний філософ-ідеаліст і публіцист. У 90-х роках XIX століття провадив боротьбу з народництвом з позицій буржуазного лібералізму. В 1901 році випустив книгу «Суб'єктивізм і індивідуалізм у суспільній філософії», де відкрито виступив проти марксизму. В 1905 році приєднався до партії кадетів. Під час реакції був одним з представників ворожої марксизму релігійно-філософської течії богошукання, брав участь у контрреволюційному збірнику «Вехи». Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції виступив як

апологет середньовічної схоластики, вбачаючи в ній порятунок від зростаючого комунізму. В 1922 році емігрував за кордон, став одним з лідерів наймахровішої форми містицизму та ідеалізму, спрямованого проти революційного світогляду і соціалізму.— *62, 115, 142—143*.

Бернштейн (Bernstein), *Едуард* (1850—1932) — лідер крайнього опортуністичного крила німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу, теоретик ревізіонізму і реформізму. З 1881 по 1890 рік — редактор нелегального центрального органу німецької соціал-демократії «Der Sozial-Demokrat» («Соціал-Демократ»). У 1896—1898 роках опублікував у журналі «Die Neue Zeit» («Новий Час») серію статей під загальним заголовком «Проблеми соціалізму», зібраних потім у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899), де відкрито виступив з ревізією філософських, економічних і політичних основ революційного марксизму. Бернштейн заперечував марксистську теорію класової боротьби, вчення про неминучість краху капіталізму, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. «Про революцію пролетаріату опортуніст розучився й думати»,— говорив В. І. Ленін, маючи на увазі Бернштейна (Твори, 4 вид., том 25, стор. 388). Єдиним завданням робітничого руху Бернштейн оголошував боротьбу за реформи, спрямовані на «поліпшення» економічного становища робітників за капіталізму, висунув опортуністичну формулу: «рух — усе, кінцева мета — ніщо».

Теоретичні погляди Бернштейна і його послідовників поклали початок міжнародному ревізіонізму, а їх практична опортуністична діяльність привела до прямої зради інтересів робітничого класу, що завершилася ганебним крахом II Інтернаціоналу.— *138, 181*.

Бісмарк (Bismarck), *Отто Едуард Леопольд* (1815—1898) — державний діяч і дипломат Пруссії і Німеччини, перший канцлер Німецької імперії, прозваний «залізним канцлером». У 1862 році — міністр-президент і міністр закордонних справ Пруссії. Основною метою Бісмарка було об'єднання «кров'ю і залізом» дрібних розрізнених німецьких держав і створення єдиної німецької імперії під гегемонією юнкерської Пруссії. В січні 1871 року Бісмарк посів пост рейхсканцлера Німецької імперії. З 1871 по 1890 рік він керував усією зовнішньою і внутрішньою політикою Німеччини, спрямовуючи її в інтересах поміщиків-юнкерів, намагаючись в той же час забезпечити союз юнкерства з великою буржуазією.

Не змігши придушити робітничий рух з допомогою проведеного ним у 1878 році виняткового закону проти соціалістів, Бісмарк виступив з демагогічною програмою соціального законодавства, запровадивши закони про обов'язкове страхування деяких категорій робітників. Проте спроба розкласти робітничий рух жалюгідними подачками не дала наслідків. У березні 1890 року він пішов у відставку.— *70*.

Блеклов, С. М. (1860—1913) — земський статистик-народник, після закінчення Московського університету (1885) служив у земських установах Полтавської, Тверської, Орловської губерній. У 1900—1901 роках керував обстеженням ряду повітів Таврійської губернії. У своїх працях і звітах викривав зловживання царської адміністрації, у 1902 році усунутий від служби в земстві. Брав участь у громадському русі в 1905—1906 роках, примикав до партії есерів. Брав участь у створенні Всеросійського Селянського Союзу, за що був заарештований. Після арешту емігрував за кордон.— *317—318.*

Бобриков, М. І. (1839—1904) — генерал царської армії, з 1898 року фінляндський генерал-губернатор, провадив русифікаторську політику царизму в Фінляндії: запровадив як обов'язкову російську мову в діловодство Фінляндії, фактично скасував конституцію, ліквідував окремі фінські війська, жорстоко придушував будь-який прояв національно-визвольного руху. 3 (16) червня 1904 року був убитий фінським терористом.— *340.*

Браун (Braun), *Генріх* (1854—1927) — німецький соціал-демократ, письменник з соціально-політичних питань. У 1883 році став одним з засновників теоретичного органу німецької соціал-демократії, журналу «Die Neue Zeit» («Новий Час»). У 1888—1903 роках видавав журнал «Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik» («Архів соціального законодавства і статистики»), в якому висвітлювались питання теорії і практики робітничого руху і робітничого законодавства, друкувалися ревізіоністські статті. У 1903 році був депутатом рейхстагу. В 1905—1907 роках Браун видавав журнал «Neue Gesellschaft» («Нове Суспільство»), а в 1911—1913 роках журнал «Annalen für Socialpolitik und Gesetzgebung» («Літопис з питань соціальної політики і законодавства»).— *130, 139.*

Брентано (Brentano), *Луйо* (1844—1931) — німецький буржуазний економіст, з 1896 року професор політичної економії в Мюнхенському університеті; прихильник «катедер-соціалізму», що проповідував відмову від класової боротьби і можливість шляхом створення реформістських профспілок і фабричного законодавства розв'язати соціальні суперечності в капіталістичному суспільстві і примирити інтереси робітників та капіталістів. В аграрному питанні обстоював реакційну «теорію» стійкості дрібного господарства в землеробстві і псевдонауковий буржуазний «закон спадної родючості грунту». Захищав інтереси капіталістичних монополій. В. І. Ленін викрив нерозривний зв'язок «брентанізму», «легального марксизму» в Росії і міжнародного ревізіонізму.— *97, 107, 141, 144.*

Булгаков, С. М. (1871—1944) — буржуазний економіст, філософ-ідеаліст. У 90-х роках був «легальним марксистом». Виступав з ревізією вчення Маркса в аграрному питанні, намагаючись

В

Г

Був заарештований і засуджений царським судом до 6 років каторжних робіт.— *281.*

Гегель (Hegel), *Георг Вільгельм Фрідріх* (1770—1831) — один з найвизначніших німецьких філософів — об'єктивний ідеаліст. Філософія Гегеля — це вершина німецького ідеалізму кінця XVIII — початку XIX століття. Історична заслуга Гегеля полягає в глибокій і всебічній розробці ідеалістичної діалектики, що стала одним з теоретичних джерел діалектичного матеріалізму. Згідно з Гегелем, вся природа, весь історичний і духовний світ перебуває в безперервному русі, зміні, перетворенні й розвитку; проте об'єктивний світ, дійсність він розглядав як породження абсолютного духу, абсолютної ідеї. В. І. Ленін назвав абсолютну ідею теологічною вигадкою ідеаліста Гегеля. Для філософії Гегеля характерна глибока суперечність між діалектичним методом і консервативною, метафізичною системою, яка по суті вимагала припинення розвитку. За соціально-політичними поглядами Гегель був реакціонером.

К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, критично переробивши діалектичний метод Гегеля, створили матеріалістичну діалектику, яка відбиває найбільш загальні закони розвитку об'єктивного світу і людського мислення.

Головні твори Гегеля: «Феноменологія духу» (1806), «Наука логіки» (1812—1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1821). Посмертні видання: «Лекції з історії філософії» (1833—1836) і «Лекції з естетики, або філософія мистецтва» (1836—1838).— *147.*

Геллърігель (Hellriegel), *Герман* (1831—1895) — відомий німецький агрохімік, науково обгрунтував, що бактерії, які живуть на корінні бобових рослин, зв'язують азот повітря, що є для них джерелом азотистого живлення. У 1856—1873 роках керував дослідною станцією в Дамі (Пруссія), а з 1882 року — дослідною станцією в Бернбурзі.

Основні твори Геллърігеля: «Beitrage zu den naturwissenschaftlichen Grundlagen des Ackerbaues mit besonderer Rücksicht auf die agrikulturchemischen Methoden der Sandkultur» («Матеріали про природничонаукові основи землеробства, зокрема про агрохімічні методи обробітку піщаних грунтів»); разом з Н. Вільфартом написав «Untersuchungen über die Stickstoffnahrung der Gramineen und Leguminossen» («Дослідження про азотне живлення трав'яних і стручкових рослин»).— *141.*

Гельмс (Helms), *Еміль* — датський катедер-соціаліст; автор книги «Die sozialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Dänemark» («Соціал-демократія і професійний рух у Данії»), що вийшла у Лейпцігу в 1907 році.— *218.*

Герц (Hertz), *Фрідріх Отто* (нар. у 1878) — австрійський економіст, соціал-демократ — ревізіоніст. У книзі «Die Agrarischen

Fragen im Verhältnis zum Sozialismus. Mit einer Vorrede von Ed. Bernstein» («Аграрні питання з точки зору соціалізму. З передмовою Ед. Бернштейна») (1899) виступив проти вчення марксизму з аграрного питання і, підтасовуючи факти, намагався довести стійкість дрібного селянського господарства, його здатність протистояти конкуренції великого господарства. Перекладена в Росії книга Герца широко використовувалася буржуазними апологетами Булгаковим, Черновим та ін. у їх боротьбі проти марксизму.— *95, 118, 119, 120, 122, 123, 125—126, 134, 135—136, 137, 139, 142, 149, 151, 152, 157—158, 165, 168, 169, 170, 171, 173, 180, 202, 203, 204, 205—206, 210, 211, 214.*

Герцен, О. І. (1812—1870) — великий російський революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, публіцист і письменник. Герцен увійшов у визвольний рух як дворянський революціонер, який продовжив традиції декабристів. У 1829—1833 роках під час перебування в Московському університеті очолював гурток передової, революційно настроєної молоді, що вивчала політичні і теоретичні твори революційних мислителів XVIII століття, а також твори соціалістів-утопістів. У 1834 році разом з іншими членами гуртка був заарештований і в 1835 році засланий у Перм, а потім у Вятку, Владимир і Новгород. У 1842 році, після повернення із заслання, оселився в Москві. Написані ним у цей час філософські праці «Дилетантизм у науці» (1842—1843) і «Листи про вивчення природи» (1844—1846) відіграли важливу роль у розвитку російської матеріалістичної філософії. В. І. Ленін характеризував Герцена як видатного мислителя, який впритул підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед історичним матеріалізмом. У січні 1847 року через переслідування царського уряду Герцен емігрував за кордон. Жив спочатку в Парижі, Ніцці, а в 1852 році переїхав у Лондон, де заснував російську друкарню і створив вільну російську пресу за кордоном. Після випуску кількох революційних прокламацій, брошур і статей у 1855 році почав видавати альманах «Полярная Звезда», а з 1857 року разом з М. П. Огарьовим — «Колокол». Не зрозумівши буржуазно-демократичної суті руху 1848 року і домарксівського соціалізму, Герцен не міг зрозуміти буржуазної природи російської революції, хитався між демократизмом і лібералізмом. У 60-х роках Герцен рішуче відійшов від лібералізму і, ставши на бік революційної демократії, «звернув свої погляди... до *Інтернаціоналу,* до того Інтернаціоналу, яким керував Маркс» (В. І. Ленін. Твори, 4 вид., том 18, стор. 10). У листі до Огарьова Герцен вітав переклад на російську мову праць Маркса.

Оцінку ролі Герцена в історії російського визвольного руху В. І. Ленін дав у статті «Пам'яті Герцена» (1912).— *31, 32, 58.*

Герценштейн, М. Я. (1859—1906) — буржуазний економіст, професор Московського сільськогосподарського інституту, член І Державної думи, один з лідерів кадетів — головної партії російської буржуазії і її теоретик з аграрного питання. Вбитий чор-

довкола Радянської влади. Він виступив ініціатором створення Спілки радянських письменників і до кінця життя був її головою. Велике значення мали виступи Горького про радянське будівництво, на захист миру. Горький безустанно закликав до боротьби з фашизмом, викривав підготовку другої світової війни, допомагав організовувати антивоєнні міжнародні конгреси. У багатьох нарисах і памфлетах він сміливо й гостро критикував сучасний імперіалізм і зокрема американський. Як художник Горький завершив розвиток російської класичної літератури XIX століття і став родоначальником пролетарської соціалістичної літератури. Горький був видатним критиком і публіцистом; він справив величезний вплив на розвиток радянської літератури, на багатьох прогресивних письменників зарубіжних країн і на розвиток демократичної літератури у всьому світі.— *352—353.*

Градовський, О. Д. (1841—1889) — російський юрист, історик права і публіцист, професор Петербурзького університету, представник буржуазного лібералізму. На початку 80-х років у газеті «Голос» виступав з статтями, спрямованими проти революційного руху і одночасно висловлювався за необхідність поміркованих реформ, які, ні в чому не обмежуючи самодержавство, повинні були ослабити існуючий режим сваволі і беззаконня. Після закриття «Голоса» (1884) віддався цілком науково-викладацькій діяльності.— *42.*

Гроссман, Г. О. (Ковров, А.) (нар. у 1863) — журналіст, меншовик, співробітничав у журналах «Русское Богатство», «Образование», «Жизнь», переклав на російську мову книгу Ед. Давіда «Соціалізм і сільське господарство». Жовтневу соціалістичну революцію зустрів вороже, в 1919 році в Одесі брав участь у виданні антирадянського меншовицького журналу «Грядущий День», потім емігрував за кордон.— *213.*

Гушке (Huschke), *Лео* — німецький буржуазний економіст, автор праці «Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein-, Mittel- und Großbetrieb, dargelegt an typischen Beispielen Mittelthüringens» (1902) («Обчислення прибутковості дрібного, середнього і великого сільськогосподарського виробництва, встановлене на типових прикладах Середньої Тюрінгії»).— *168.*

Д

Давід (David), *Едуард* (1863—1930) — один з правих лідерів німецької соціал-демократії, один з засновників ревізіоністського журналу «Sozialistische Monatshefte» («Соціалістичний Щомісячник»), за фахом економіст. У складеному ним проекті аграрної програми висувалась, як головна, вимога забезпечення і зміцнення дрібної приватної власності при капіталізмі (Бреславський з'їзд у 1895 році відхилив цей проект). У 1903 році видав

книгу «Соціалізм і сільське господарство», яку Ленін називав «головним твором ревізіонізму з аграрного питання». У цій книзі Давід намагався спростувати вчення марксизму з аграрного питання і довести «перевагу» і «стійкість» дрібних селянських господарств над великими капіталістичними господарствами. З 1903 року Давід був депутатом рейхстагу. Під час першої світової війни — запеклий соціал-шовініст, у 1919 році увійшов у перший коаліційний уряд Німецької республіки, в 1919—1920 роках — міністр внутрішніх справ, у 1922—1927 роках — представник уряду в Гессені, підтримував реваншистські прагнення німецького імперіалізму, ворог СРСР і робітничого класу. В. І. Ленін характеризував Давіда як суб'єкта, «все життя якого присвячене буржуазному розбещенню робітничого руху» (Твори, 4 вид., том 21, стор. 232).— *123, 149, 150, 151, 152, 172, 202, 203, 211—222, 223, 227, 228, 230—231, 232—233, 240, 243.*

Даніельсон, М. Ф. (Н.—он, Ніколай—он) (1844—1918) — російський письменник-економіст, один з ідеологів ліберального народництва 80—90-х років; у 60—70-х роках підтримував зв'язки з гуртками революційної різночинної молоді. Даніельсон завершив початий Г. О. Лопатіним перший переклад «Капіталу» К. Маркса на російську мову. Працюючи над перекладом «Капіталу», листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом, у листах торкався і проблеми економічного розвитку Росії. Проте суті марксизму Даніельсон не зрозумів і згодом виступав проти нього. В 1893 році видав книгу «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства», яка разом з працями В. П. Воронцова стала теоретичним обгрунтуванням ліберального народництва. В. І. Ленін у своїх творах гостро критикував погляди Даніельсона.— *147, 309, 388.*

Дахін, Є. С. (нар. у 1871) — робітник Александровського заводу в Петербурзі, один із звинувачених у справі про травневі безпорядки на Обуховському заводі в 1901 році.— *281.*

Демомбін (Demombynes), *Габріель* (нар. у 1840) — французький адвокат, фахівець з питань державного права, автор праці «Constitutions européennes» («Європейські конституції»).— *372—373.*

Діккенс (Dickens), *Чарлз* (1812—1870) — видатний англійський письменник-реаліст. У своїх творах (серед яких найбільш значні «Посмертні записки Пікквікського клубу» (1837), «Олівер Твіст» (1838), «Домбі і син» (1848), «Важкі часи» (1854), «Крихітка Дорріт» (1857), «Наш спільний друг» (1865)) змалював життя буржуазної Англії. Він показав зростаючу прірву між двома протилежними таборами — багатством і бідністю: розкіш багатіїв, злиденність і безправ'я трудящих, трущоби Лондона, нічліжні доми, нестерпне становище дітей бідняків. Викриваючи капіталістичні порядки, Діккенс не закликав до боротьби з ними, а

проповідував утопічні ідеї досягнення справедливості в буржуазному суспільстві шляхом морального перевиховання власників.

Маркс писав, що Діккенс належить до блискучої плеяди «сучасних англійських романістів, які в яскравих і красномовних книгах розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж усі професіональні політики, публіцисти і моралісти разом взяті» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, 1962, стор. 620).— *300.*

Діттенбергер (Dittenberger) — економічний комісар, чиновник державних землемірних органів Німеччини, який провадив обслідування селянських господарств в Ейзенаху.— *169.*

Дітц (Dietz), *Йоганн Генріх Вільгельм* (1843—1922) — німецький соціал-демократ, депутат рейхстагу з 1881 по 1918 рік. Керував видавництвом соціал-демократичної партії, яке випускало твори Маркса і Енгельса; в його друкарні друкувалися перші номери російської більшовицької газети «Искра», журнал «Заря», праця В. І. Леніна «Що робити?».— *19, 26, 372.*

Добролюбов, М. О. (1836—1861) — великий російський революційний демократ, видатний літературний критик і філософ-матеріаліст, близький друг і соратник М. Г. Чернишевського. З осені 1857 року Добролюбов завідував критико-бібліографічним відділом журналу «Современник», пізніше очолив і сатиричний відділ журналу «Свисток». За чотири роки своєї літературної діяльності Добролюбов написав багато блискучих статей («Темне царство», «Промінь світла в темному царстві», «Що таке обломовщина», «Коли ж настане справжній день» та ін.), які стали зразком бойової літературної критики. Добролюбов був непримиренним ворогом самодержавства і кріпосництва, палко ненавидів сваволю і був прихильником народного повстання проти самодержавного уряду.

Добролюбов, разом з О. І. Герценом, В. Г. Бєлінським і М. Г. Чернишевським, був попередником революційного марксизму в Росії.— *353.*

Долгоруков, П. В. (1816—1868) — князь, письменник і публіцист, представник ліберальної частини російського громадянства. За подання урядові записки про необхідність звільнити селян з землею за викуп зазнавав переслідувань. У 1859 році змушений був емігрувати. В еміграції написав книгу «Правда про Росію», в якій виступав за запровадження конституційного способу правління в Росії. Заснував друкарню і видавав журнали, газети і брошури опозиційного напряму: у 1860—1861 роках — газету «Будущность», у 1862 році — журнал «Правдивый», у 1862—1864 роках видавав газету «Листок»; співробітничав у «Колоколе», викривав самодержавно-кріпосницькі порядки в Росії, і за словами О. І. Герцена, «...як невтомний тореадор, дражнив, без відпочинку і пощади, немов бика, російський уряд» (Гер-

Є

З

Після II з'їзду РСДРП Засулич стала одним з лідерів меншовизму, входила до редакції меншовицької газети «Искра». У 1905 році повернулась у Росію, в період реакції примикала до ліквідаторів, під час першої світової війни 1914—1918 років стояла на позиціях соціал-шовінізму. До Великої Жовтневої соціалістичної революції поставилася негативно.— *42.*

Зейффергельд (Seufferheld), *Адольф* — німецький поміщик, автор кількох праць з питань сільського господарства, в яких описував досвід застосування електрики у власному господарстві.— *129.*

Знаменський, Н. А.— співробітник газети «Московские Ведомости».— *318.*

Зубатов, С. В. (1864—1917) — жандармський полковник, натхненник і організатор провокаторської політики «поліцейського соціалізму» (так званої «зубатовщини»). У 90-х роках призначений начальником московського охранного відділення, розвинув широку поліцейську діяльність у багатьох містах Росії. У 1902—1903 роках був начальником особливого відділу департаменту поліції. Створив поліцейські робітничі союзи — «Товариство взаємодопомоги робітників у механічному виробництві» в Москві, «Зібрання російських фабрично-заводських робітників міста Санкт-Петербурга» та ін. для відвернення робітників від революційної боротьби. В цих союзах посилено пропагував книги Е. Бернштейна. Після того як його провокаторська політика в боротьбі з робітничим рухом не виправдала покладених на неї сподівань, Зубатова було звільнено з служби, і він відійшов від політичної діяльності. У перші дні Лютневої буржуазно-демократичної революції покінчив життя самогубством.— *346, 349.*

І

Іванов, К. В.— підполковник, помічник начальника Обуховського заводу під час травневих заворушень на заводі у 1901 році.— *16, 369.*

Івановський, М. І. (1840—1913) — один з найреакційніших представників православного духовенства. З 1869 року — професор Казанської духовної академії, провадив боротьбу з різними розкольницькими сектами, старообрядцями та сектантами.— *321.*

Ігнатьєв, М. П. (1832—1908) — граф, один з найреакційніших діячів царського уряду. З 1881 року — міністр внутрішніх справ. За його участю було вироблено положення «про посилену і надзвичайну охорону», яке значно посилило поліцейську владу і сваволю на місцях. Один з засновників «Священної дружини» —

контрреволюційної організації для боротьби з революціонерами. Після 1905 року очолював найбільш праві кола реакційного дворянства, які вимагали цілком ліквідувати поступки царизму демократії, зроблені в часи революційного піднесення.— *44—45, 63.*

Ільїн, Вол.— див. Ленін, В. І.

К

Каблуков, М. О. (1849—1919) — економіст і статистик, народник, професор Московського університету. В 1885—1907 роках завідував статистичним відділенням Московської губернської земської управи, під його керівництвом були укладені «Збірники статистичних відомостей по Московській губернії» (1877—1879). Співробітничав у ряді газет і журналів. В економічних і статистичних працях захищав ідею «стійкості» дрібного селянського господарства, ідеалізуючи земельну общину як форму, здатну нібито запобігти диференціації селянства. Виступав проти марксизму також у питанні про роль і значення класової боротьби, проповідуючи класовий мир. В. І. Ленін у своїх працях, зокрема в «Розвитку капіталізму в Росії», гостро критикував погляди Каблукова. В 1917 році Каблуков брав участь у роботі Головного земельного комітету при буржуазному Тимчасовому уряді. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції працював у Центральному статистичному управлінні (ЦСУ), провадив викладацьку і літературну роботу. Головні твори: «Питання про робітників у сільському господарстві» (1884), «Лекції з економії сільського господарства» (1897), «Про умови розвитку селянського господарства в Росії» (1899), «Політична економія» (1918) та ін.— *147.*

Кавелін, К. Д. (1818—1885) — історик і юрист, професор Московського (1844—1848) і Петербурзького (1857—1861) університетів, представник дворянсько-буржуазного лібералізму. Співробітничав у «Современнике», «Отечественных Записках» та «Вестнике Европы». В період підготовки і проведення реформи 19 лютого 1861 року виступав проти революційно-демократичного руху, схвалював репресивну політику самодержавства, вітав уряд в його боротьбі з революцією. Ленін називав його одним «з найогидніших типів ліберального хамства».— *30, 31—32, 37.*

Караваєв, О. Л. (1855—1908) — земський лікар, народник, один з визначних діячів Селянського союзу. Був обраний від Катеринослава у 2-у Державну думу, де очолював фракцію трудовиків, був членом аграрної комісії, виступав з аграрного і продовольчого питань. Автор брошур з селянського питання («Партія і селянство в Державній думі», «Урядові обіцянки щодо землі і вимоги селянських депутатів», «Нові земельні закони»). Напередодні виборів у 3-ю Державну думу убитий чорносотенцями в Катеринославі.— *234.*

Крузе, М. Ф. (1823—1901) — російський письменник і громадський діяч. З 1855 по 1858 рік служив цензором, у 1865 році був обраний головою земської управи Петербурзької губернії; за опозицію урядові указом царя був усунений з цієї посади і засланий в Оренбург (1867). Пізніше займався літературною діяльністю, співробітничав у «Вестнике Европы», «Русском Вестнике» й «Русской Старине».— *35*.

Кутцлеб (Kutzleb), *В.*— німецький буржуазний економіст, автор праці «Ist der bauerliche Wirtschaftsbetrieb mit dem der großen Güter konkurrenzfähig?» («Чи спроможні селянські господарства конкурувати з великими маєтками?»), опублікованої в 1885 році в «Landwirtschaftliche Jahrbücher» («Сільськогосподарських Щорічниках»).— *119—120*.

Л

Лагермарк, Г. І. (нар. у 1843) — професор органічної хімії в Харківському університеті, у 1889—1901 роках був ректором, читав лекції в Харківському ветеринарному інституті, наприкінці 1902 року вийшов у відставку. За політичними поглядами — реакціонер, противник прогресивного суспільного руху.— *354*.

Ланськой, С. С. (1787—1862) — державний діяч царської Росії, міністр внутрішніх справ (1855—1861). Під час вироблення реформи 19 лютого 1861 року був членом Таємного комітету в селянських справах. У 1857 році подав проект основних начал скасування кріпосного права, в якому пропонував звільнити селян за викуп. Проект Ланського справив великий вплив на грабіжницький, кріпосницький характер реформи.— *32—33*.

Лассаль (Lassalle), *Фердінанд* (1825—1864) — німецький дрібнобуржуазний соціаліст, родоначальник одного з різновидів опортунізму в німецькому робітничому русі — лассальянства.

Лассаль був одним з засновників «Загального німецького робітничого союзу» (1863). Створення Союзу мало позитивне значення для робітничого руху, проте Лассаль, обраний президентом Союзу, повів його опортуністичним шляхом. Обмежуючи свою мету боротьбою за мирну парламентську діяльність, лассальянці розраховували шляхом легальної агітації за загальне виборче право, шляхом створення виробничих робітничих товариств, субсидованих юнкерською державою, досягти побудови «вільної народної держави». Лассаль підтримував політику об'єднання Німеччини «згори» під гегемонією реакційної Пруссії. Опортуністична політика лассальянців перешкоджала діяльності І Інтернаціоналу і створенню справді робітничої партії в Німеччині, перешкоджала виробленню у робітників класової свідомості.

Теоретичні і політичні помилки лассальянців гостро критикували класики марксизму-ленінізму (див. К. Маркс. «Критика

Готської програми», В. І. Ленін. «Держава і революція» та інші праці).— *349*.

Ленін, В. І. (Вол. Ільїн, Фрей) (1870—1924) — біографічні дані.— *67, 96, 219, 233, 234, 259, 334*.

Леруа-Больє (Leroy-Beaulieu), *Анатоль* (1842—1912) — французький ліберальний публіцист, професор історії. З 1872 по 1881 рік був чотири рази в Росії, написав книгу «L'Empire des Tsars et Russes» («Імперія царів і росіяни») про державний і суспільний лад Росії. Написав багато праць з питань історії, економіки та міжнародних відносин європейських країн.— *32*.

Лібіх (Liebig), *Юстус* (1803—1873) — видатний німецький хімік, один з основоположників агрономічної хімії і грунтознавства, встановив «закон відновлення» органічних і мінеральних речовин у грунті. Праці Лібіха високо оцінював К. Маркс. Російською мовою вийшли книги: «Штучні добрива або туки», «Листи про хімію», «Керівництво до аналізу органічних тіл», «Хімія у застосуванні до землеробства і фізіології» та інші.—*107, 144*.

Лібкнехт (Liebknecht), *Вільгельм* (1826—1900) — визначний діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один з засновників і вождів німецької соціал-демократичної партії. Брав активну участь у революції 1848—1849 рр. у Німеччині, після поразки якої емігрував спочатку до Швейцарії, а згодом у Лондон, де зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Під їх впливом стає соціалістом, а після повернення у 1862 році в Німеччину і виникнення І Інтернаціоналу — один з найревніших пропагандистів його революційних ідей і організатор секцій Інтернаціоналу в Німеччині. З 1875 року і до кінця життя Лібкнехт був членом Центрального Комітету Німецької соціал-демократичної партії і відповідальним редактором її Центрального Органу — «Vorwärts» («Вперед»). З 1867 по 1870 рік — депутат Північно-німецького рейхстагу, а з 1874 року не раз обирався депутатом німецького рейхстагу; вміло використовував парламентську трибуну для викриття реакційної зовнішньої і внутрішньої політики прусського юнкерства. За революційну діяльність багато разів сидів у тюрмі. Брав активну участь у створенні II Інтернаціоналу. Маркс і Енгельс цінували Лібкнехта, спрямовували його діяльність, але в той же час гостро критикували його примиренську політику щодо опортуністичних елементів.— *5—6*.

Лоріс-Меліков, М. Т. (1825—1888) — граф, генерал, у лютому 1880 року був призначений головою «Верховної розпорядчої комісії по охороні державного порядку і громадського спокою», з серпня 1880 року — міністр внутрішніх справ. Відзначався вмінням маскувати свої реакційні дії ліберальною демагогією. Його політика дістала назву політики «вовчої пащі» і «лисячого хвоста», а період, коли він був міністром, преса іронічно називала «диктатурою серця». Після 1 березня 1881 року, коли царський

Нікітенко, О. В. (1805—1877) — історик російської літератури, академік. За своїми політичними поглядами — поміркований ліберал. Автор мемуарів «Записки и дневник. Моя повесть о самом себе и о том, «чему свидетель в жизни был»» (СПБ, 1893), в яких міститься багато цінного матеріалу для характеристики епохи царювання Миколи І та Олександра II.— *36.*

Новосьолов, М. А.— кандидат богословських наук.— *321.*

О

Оболенський, І. М. (1845—1910) — князь. На початку 900-х років був херсонським, потім харківським губернатором, один з завзятих прихильників і провідників царської політики щодо голодуючих; намагався всіляко замовчати народне лихо, забороняв приватним особам допомагати селянам. Відзначався жорстокістю під час придушення масових селянських виступів у Харківській губернії в 1902 році, по-звірячому розправлявся з цілими селами. В 1904 році був призначений фінляндським генерал-губернатором, у жовтні 1905 року жорстоко придушив революційне повстання в Гельсінгфорсі, після чого вийшов у відставку.— *286—287, 288.*

Обручев, В. О. (1836—1912) — учасник революційно-демократичного руху 60-х років, публіцист, співробітничав разом з М. Г. Чернишевським та М. О. Добролюбовим у журналі «Современник». Брав участь у розповсюдженні нелегальної прокламації «Великорус», за що в 1862 році був засланий у Сибір. Повернувшись із заслання, служив у Морському відомстві, в 1906 році вийшов у відставку.— *28.*

Олександр І (Романов) (1777—1825) — російський імператор (1801—1825).— *336, 339—340.*

Олександр II (Романов) (1818—1881) — російський імператор (1855—1881).— *37, 39, 41, 42, 63.*

Олександр III (Романов) (1845—1894) — російський імператор (1881—1894).— *44, 52, 54, 71.*

Ом — співробітник газети «Приазовский Край».— *298.*

П

Пантелеєв, Л. Ф. (1840—1919) — російський письменник, публіцист і громадський діяч, учасник революційного руху 60-х років; у 1861—1862 роках примикав до «Землі і волі», за що був засуджений до 6 років каторги, заміненої поселенням у Сибіру.

Після відбуття покарання повернувся в Петербург, співробітничав у багатьох журналах. У 1901 році за те, що підписав відомий протест літераторів проти биття демонстрантів 4 березня на Казанській площі, був адміністративно висланий з Петербурга на 3 роки. Пізніше примикав до партії кадетів, займався видавничою діяльністю. Автор спогадів про громадський рух 60-х років.— *29.*

Переверзєв, Д.— священик парафії в Орловській губернії.— *323.*

Перельс (Perels), *Еміль* (1837—1893) — німецький професор, фахівець з сільськогосподарського машинобудування та меліорації. Викладав у вищих навчальних закладах у Берліні, Галле і Відні; автор наукових праць з сільськогосподарського машинобудування.— *119.*

Писарєв, Д. І. (1840—1868) — видатний російський революціонер-демократ і літературний критик, філософ-матеріаліст. Після закінчення у 1861 році Петербурзького університету став фактичним керівником передового журналу того часу «Русское Слово». 2 липня 1862 року був заарештований за статтю, що закликала до повалення самодержавства. Чотири з половиною роки Писарєв перебував в ув'язненні в Петропавловській фортеці, де написав багато статей з питань літератури, природознавства та філософії. Вийшовши з фортеці у листопаді 1866 року, співробітничав у журналах «Дело» і «Отечественные Записки». У своїх працях Писарєв викривав як кріпосництво, так і західноєвропейський капіталізм, пропагував соціалістичні ідеї, захищав революційний шлях перетворення суспільства, але при цьому недооцінював роль народних мас, відступав від революційного демократизму. В літературних працях Писарєв з позицій матеріалізму критикував ідеалістичну філософію, викривав реакційну естетику, «чисте мистецтво», підкреслював суспільне значення літератури та мистецтва, важливість життєвої правди в мистецтві і служіння його народові.

Писарєв послідовно боровся проти лібералізму, його пристрасні статті справили величезний вплив на формування революційних поглядів передових елементів російського суспільства.— *387.*

Плеханов, Г. В. (1856—1918) — один з найвидатніших діячів російського і міжнародного робітничого руху, перший пропагандист марксизму в Росії, непримиренний борець за матеріалістичний світогляд. У 1875 році, ще студентом, Плеханов встановив зв'язок з народниками, з робітниками Петербурга і розпочав революційну діяльність. У 1877 році вступив у народницьку організацію «Земля і воля», у 1879 році, після її розколу, очолив новостворену організацію народників «Чорний переділ». Емігрувавши у 1880 році за кордон, Плеханов порвав з народництвом і в 1883 році в Женеві створив першу російську марксистську організа-

цію — групу «Визволення праці». На початку 900-х років Плеханов разом з Леніним редагував газету «Искра» та журнал «Заря», брав участь у виробленні проекту партійної програми, у підготовці II з'їзду РСДРП. Плеханов написав багато праць з філософії, історії соціально-політичних вчень, з питань теорії мистецтва і літератури, що є цінним вкладом у скарбницю наукового соціалізму. Найважливіші теоретичні праці Плеханова: «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895), «Нариси з історії матеріалізму» (1896), «Обгрунтування народництва в працях пана Воронцова (В. В.)» (1896), «Про матеріалістичне розуміння історії» (1897) та ін. «За 20 років, 1883—1903,— писав В. І. Ленін,— він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників» (Твори, 4 вид., том 20, стор. 328). Філософські праці Плеханова В. І. Ленін називав кращими в міжнародній марксистській літературі.

Проте у Плеханова були серйозні помилки, що стали зародком його майбутніх меншовицьких поглядів. Він недооцінював революційну роль селянства, розглядав ліберальну буржуазію як союзника робітничого класу; визнаючи на словах ідею гегемонії пролетаріату, на ділі виступав проти суті цієї ідеї.

Після II з'їзду РСДРП Плеханов став на позиції примиренства з опортунізмом, а згодом приєднався до меншовиків. Під час першої російської революції 1905—1907 років у нього були великі незгоди з більшовиками з корінних питань тактики; пізніше він кілька разів відходив від меншовиків, вагаючись між меншовизмом і більшовизмом. У 1908—1912 роках Плеханов виступив проти ліквідаторів і очолив групу «меншовиків-партійців». Під час першої світової війни 1914—1918 років стояв на позиціях соціал-шовінізму. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року Плеханов повернувся в Росію, підтримував буржуазний Тимчасовий уряд; до Великої Жовтневої соціалістичної революції поставився негативно.— *273, 351.*

Преображенський, І.— автор листа харківському архієпіскопу Амвросію, надрукованого в 1901 році в журналі «Вера и Разум» № 8.— *324.*

Прінсгейм (Pringsheim), *Отто* (нар. у 1860) — німецький буржуазний економіст, фахівець з питань застосування електротехніки в сільському господарстві.— *129, 131, 132.*

Пудор (Pudor), *Генріх* (нар. у 1855) — німецький буржуазний політичний діяч, співробітник і видавець правих, реакційних журналів, за характеристикою В. І. Леніна — «запеклий ворог марксизму».— *233, 240.*

Р

Р. М.— автор опортуністичної статті «Наша дійсність», надрукованої в «Окремому додатку до «Рабочей Мысли»» у вересні 1899 року.— *56.*

Р. Н. С.— див. Струве, П. Б.

Радіщев, О. М. (1749—1802) — видатний російський письменник, революційний просвітитель, автор славнозвісного твору «Подорож з Петербурга в Москву», надрукованого нелегально в 1790 році в кількості 650 примірників. Ця книга, що викривала самодержавно-кріпосницькі порядки і важке становище російського народу, була першим в російській літературі відкритим виступом проти кріпосного права і містила в собі палкий заклик до народної революції й повалення царизму.

За наказом Катерини II Радіщева було заарештовано, посаджено в Петропавловську фортецю і засуджено до смертної кари, заміненої 10-річним засланням у Сибір (в Ілімський острог), а його книгу було спалено. В засланні Радіщев написав філософський трактат «Про людину, про її смертність і безсмертя» та інші твори. В 1796 році Радіщев повернувся із заслання за амністією і жив у селі Немцово, Калузької губернії під дуже суворим наглядом поліції. В 1801 році Радіщеву дозволили повернутись у Петербург, він був допущений до роботи в Комісії по складанню зводу законів, де вніс пропозицію про негайне скасування кріпосного права і проголошення рівності всіх станів перед законом. Під загрозою нових переслідувань з боку царського уряду він покінчив життя самогубством.

У своїх наукових працях Радіщев виступив як великий учений, мислитель-матеріаліст і палкий патріот батьківщини. Поряд з М. В. Ломоносовим, Радіщев був основоположником російської матеріалістичної філософії. Його твори і діяльність відіграли величезну роль у розвитку революційно-визвольного руху в Росії.— *30.*

Римаренко, С. (нар. у 1839) — студент медико-хірургічної академії в Петербурзі, член товариства «Земля і воля», в 1862 році був заарештований одночасно з М. Г. Чернишевським та М. О. Серно-Соловйовичем. Висланий з Петербурга без права проживання в центральних містах.— *29.*

Рікардо (Ricardo), *Давід* (1772—1823) — видатний англійський економіст, автор праць «Начала політичної економії і оподаткування» (1817), «Про сприяння землеробству» (1822) та ін. праць, в яких знайшла завершення класична буржуазна політична економія. Виступаючи на захист інтересів буржуазії в її боротьбі з залишками феодалізму, Рікардо обстоював принцип вільної конкуренції, вимагав ліквідувати всі обмеження, які гальмували розвиток капіталістичного виробництва. Історичне значення

Рікардо для економічної науки полягає насамперед в його теорії трудової вартості, яку він намагався покласти в основу всієї політичної економії. Розвиваючи теорію вартості А. Сміта, Рікардо довів, що вартість визначається працею, витраченою на виробництво товару, і з цього джерела виникають як заробітна плата робітника, так і нетрудові доходи — прибуток і рента. Він відкрив протилежність між заробітною платою робітника і прибутком капіталіста, тобто відкрив зіткнення інтересів пролетаріату і буржуазії в сфері обігу.

Проте класова обмеженість Рікардо перешкодила йому дати справді науковий аналіз капіталізму, розкрити таємницю капіталістичної експлуатації. Рікардо вважав товарне виробництво одвічною і природною формою суспільного виробництва. Він не розпізнав соціальної природи вартості, не бачив різниці між вартістю та ціною виробництва і не міг зрозуміти походження й суті грошей.

Критика теоретичних поглядів Рікардо дана К. Марксом у «Капіталі», в книзі «Теорії додаткової вартості» та ін. працях.— *104, 105, 107, 115.*

Ріхтер (Richter), *Євген* (1838—1906) — один з лідерів німецької «партії вільнодумців», яка відбивала погляди ліберальної буржуазії; запеклий ворог соціалізму, проповідував можливість примирення класових інтересів пролетаріату та буржуазії. Автор памфлета «Sozialdemokratische Zukunftsbilder» («Соціал-демократичні картинки майбутнього»), спрямованого проти соціал-демократів. У цій книзі, вихваляючи легенду про «ощадливу Агнесу», Ріхтер намагався довести рівність трудящих та буржуазії. Німецькі соціал-демократи вели з антисоціалістичною пропагандою Ріхтера непримиренну боротьбу.— *138—139.*

Робесп'єр (Robespierre), *Максімільєн Марі Ізідор* (1758—1794) — один з вождів французької буржуазної революції кінця XVIII століття, керівник якобінського уряду, що представляв революційно-демократичну буржуазію, яка виступала проти феодальної контрреволюції разом з трудящими масами. Робесп'єр користувався широкою популярністю серед народних мас, за особисті якості дістав прізвисько «непідкупного». Під час контрреволюційного перевороту 27 липня 1794 року (9 термідора за республіканським календарем) якобінський уряд був повалений. Робесп'єр та його прихильники заарештовані і без суду страчені.— *321.*

Родзянко, М. В. (1859—1924) — великий поміщик, один з лідерів партії великої торгово-промислової і землевласницької буржуазії («Союз 17 жовтня»), монархіст. На початку 900-х років голова Катеринославської губернської земської управи, голова 3, а потім 4 Державної думи; підтримував царський уряд у боротьбі з революцією. В період Лютневої буржуазно-демократичної революції створив контрреволюційний центр «Тимчасовий

комітет» Державної думи, потім «Окрему раду» членів Державної думи; один з проводирів корніловщини. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції втік до Денікіна, намагався об'єднати всі контрреволюційні сили для боротьби проти Радянської влади, потім емігрував.— *316*.

Рождественський, П.— протоієрей, голова ради орловського православного петропавловського братства та орловського єпархіального місіонерського з'їзду.— *322, 323*.

Рябушинський, П. П. (нар. у 1871) — великий московський банкір і промисловець, один з проводирів контрреволюції. З 1907 року видавав газету «Утро России», що відбивала інтереси великої буржуазії. В серпні 1917 року погрожував задушити революцію «кістлявою рукою голоду», був одним з натхненників і організаторів корніловщини. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції емігрував у Францію, де провадив контрреволюційну діяльність проти Радянської держави.— *81*.

Рязанов, Д. Б. (Гольдендах) (1870—1938) — у революційному русі брав участь з 90-х років. Партійну роботу вів в Одесі, Петербурзі і за кордоном. Емігрувавши за кордон, займав проміжну позицію між іскрівцями та економістами. Один з засновників закордонної опортуністичної групи «Борьба». В період першої світової війни центрист, співробітник меншовицько-троцькістських газет «Голос» і «Наше Слово». Після Лютневої буржуазно-демократичної революції повернувся в Росію, брав участь у професійному русі, був прийнятий в РКП (б). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — прихильник створення «однорідного соціалістичного уряду» з участю меншовиків і есерів. Займався науково-дослідною роботою в галузі історії партії та міжнародного робітничого руху, був директором Інституту К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1931 році був виключений з лав ВКП(б).— *386—388*.

С

Салтиков, М. Є. (Щедрін, Н.) (1826—1889) — великий російський письменник-сатирик, революційний демократ. У своїх творах піддав нищівній критиці самодержавно-кріпосницький лад Росії, створив цілу галерею образів самодурів-поміщиків, представників царської бюрократії, боягузливих лібералів і вперше в художній літературі вивів типи буржуазних хижаків. За свої перші повісті «Суперечності» (1847) й «Заплутана справа» (1848) у квітні 1848 року був засланий у Вятку, де пробув понад 7 років. Повернувшись на початку 1856 року до Петербурга, Салтиков під псевдонімом «Н. Щедрін» виступає з «Губернськими нарисами», а пізніше, в 60—80-х роках, створює такі великі твори, як «Історія одного міста» (1869—1870), «Благонамірені розмови» (1872—

демократ на початку свого життєвого шляху,— мільйонер, самовдоволений і безсоромний хвалитель буржуазії, який плазує перед усяким поворотом політики власть імущих наприкінці цього шляху»,— таку характеристику Суворіну дав В. І. Ленін (Твори, 4 вид., том 18, стор. 240).— *321.*

Т

Тернавцев, В. А.— у 1902—1917 роках був співробітником канцелярії синоду.— *321.*

Тихомиров, Л. О. (1852—1923) — один з відомих діячів революційного руху 70-х і 80-х років XIX ст., згодом ренегат. Був членом партії «Земля і воля» і одним з редакторів її друкованого органу. З 1879 року — член Виконавчого комітету партії «Народна воля», автор відомого листа Виконавчого комітету цареві після 1 березня 1881 року (див. цей том, стор. 54—55). У 1883 році емігрував і очолював «Вестник Народной Воли». У 1888 році в Парижі видав брошуру «Чому я перестав бути революціонером», в якій зрікався колишніх революційних поглядів. У 1889 році після покаянного листа цареві повернувся в Росію, став запеклим монархістом і реакціонером, співробітничав у «Московских Ведомостях», «Новом Времени», «Русском Обозрении». З 1917 року відійшов від політичної діяльності.— *38.*

Тіль (Thiel), *Гуго* (1839—1918) — великий німецький поміщик, професор у сільськогосподарських інститутах Дармштадта і Мюнхена; з 1897 року керував сільськогосподарськими навчальними закладами в Пруссії. З 1873 по 1918 рік видавав «Landwirtschaftliche Jahrbücher» («Сільськогосподарські Щорічники»).— *158, 224.*

Ткачов, П. М. (1844—1885) — один з ідеологів революційного народництва, публіцист і літературний критик. З 1861 року брав активну участь у студентському русі, співробітничав у ряді журналів, зазнав переслідувань з боку царського уряду. З 1873 року жив в еміграції, за кордоном. Деякий час співробітничав у журналі П. Л. Лаврова «Вперед!», у 1875—1881 роках з групою польських емігрантів видавав журнал «Набат», у 1880 році співробітничав у газеті Л. О. Бланкі «Ni Dieu, ni Maitre» («Ні бога, ні пана»).

Ткачов очолив новий напрям у революційному народництві, він вважав політичну боротьбу необхідною передумовою революції, проте недооцінював вирішальну роль народних мас. На думку Ткачова, революційна меншість повинна захопити політичну владу, створити нову державу і провести революційні перетворення в інтересах народу, якому залишається тільки вітати готові результати. Він помилково вважав, що самодержавство не має в Росії соціального грунту і не виражає інтересів якогось

класу. З критикою дрібнобуржуазної революційності Ткачова, на якого дуже вплинув бланкізм, виступив Ф. Енгельс у статтях «Емігрантська література» (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, 1964, стор. 506—525). Останні роки життя Ткачов провів у психіатричній лікарні в Парижі, де й помер.— *387.*

Толстой, Д. А. (1823—1889) — граф, реакційний державний діяч царської Росії. У 1865 році був призначений обер-прокурором синоду, а з 1866 року одночасно і міністром народної освіти; провів ряд реакційних реформ початкової і середньої школи. З 1882 року — міністр внутрішніх справ і шеф жандармів, запровадив драконівські «Тимчасові правила», вкрай обмежив самостійність земських установ, боровся з найменшими проявами вільної думки.— *45, 46.*

Толстой, Л. М. (1828—1910) — геніальний російський письменник, один з найвидатніших письменників світу, що справив величезний вплив на розвиток російської і світової літератури. У своїй творчості Толстой змалював життя дореволюційної Росії, відобразивши складні суперечливі умови того часу, що визначали психологію різних класів і різних верств російського суспільства в пореформену, але дореволюційну епоху та їх поведінку в революції 1905—1907 років.

За походженням і вихованням Толстой належав до вищої поміщицької знаті — пануючого класу Росії. Проте він порвав з поглядами свого середовища і пристрасно викривав державні, суспільно-економічні порядки, що грунтувалися на поневоленні і експлуатації трудящих мас; гнівно бичував пануючі класи, викривав несправедливість державного права, суду, буржуазної моралі і т. ін. Гостро критикував Толстой церкву, яка освячувала самодержавні порядки, підтримувала і виправдовувала гніт і експлуатацію, за що його було відлучено від церкви. В. І. Ленін називав Толстого «дзеркалом російської революції». Відзначаючи велич письменника, його геніальну майстерність, його величезне значення для російської і світової літератури, Ленін показав, що світогляд Толстого рельєфно відобразив риси своєрідності першої російської революції, як селянської буржуазної революції; відобразив суперечності цієї революції, її сильні і слабі сторони.

Викриваючи сваволю самодержавства, Толстой замість боротьби з кріпосництвом і самодержавно-поліцейською державою проповідував «непротивлення злу насильством», відсторонення від політики, зречення революції, самовдосконалення; замість боротьби проти релігії проповідував необхідність заміни старої релігії — новою. Толстой не міг зрозуміти ні робітничого руху, ні причин революції і неминучості її. Його вчення — «толстовство» мало утопічний і реакційний характер й завдавало величезної шкоди революційному рухові. Характеристиці світогляду Толстого та оцінці всієї його діяльності В. І. Ленін присвятив такі твори: «Лев Толстой, як дзеркало російської революції» (Твори, 4 вид., том 15, стор. 171—177), «Л. М. Толстой», «Л. М. Толстой

У

Уест (West), *Едуард* (1782—1828) — англійський економіст, один з представників класичної буржуазної політичної економії. В 1815 році видав книгу «Essay on the application of capital to land» («Дослід про застосування капіталу до землі»), в якій раніше за Рікардо розвинув закон земельної ренти. Разом з тим Уест намагався пояснити зубожіння і розорення трудящих при капіталізмі «природними законами» падіння родючості грунту і одночасно з Мальтусом і Рікардо сформулював псевдонауковий «закон спадної родючості грунту».— *105, 107.*

Унковський, О. М. (1828—1893) — російський ліберальний громадський діяч. У 1857—1859 роках був предводителем дворянства Тверської губернії, брав участь у підготовці селянської реформи і висунув один з найліберальніших проектів скасування кріпосного права. В 1860 році за протест тверського дворянства проти заборони дворянським зібранням обговорювати селянське питання Унковського як його ініціатора було усунуто від посади і заслано у Вятку. З 1861 року в Москві займався адвокатурою і публіцистикою з селянського і судового питань.— *58.*

Уоллес (Wallace), *Дональд Мекензі* (1841—1919) — англійський літератор і журналіст. Був кореспондентом газети «Таймс» у ряді країн, зокрема і в Росії. В 1891—1899 роках завідував закордонним відділом «Таймс», потім брав участь у виданні Британської Енциклопедії. Автор книги про Росію «Russia» (1877).— *372.*

Успенська — одна з приватних добродійниць, які у 1901 році приїхали в Херсонську губернію, щоб допомагати голодуючим селянам.— *286.*

Ф

Філарет (Дроздов, В. М.) (1782—1867) — один з найреакційніших представників російської православної церкви, завзятий захисник кріпосництва. З 1826 року московський митрополит. За дорученням Олександра II склав маніфест царського уряду від 19 лютого 1861 року про скасування кріпосного права в Росії.— *324.*

Фрей — див. Ленін, В. І.

Фюлінг (Fühling), *Йоганн Йозеф* (1823—1884) — німецький спеціаліст з економіки і сільськогосподарського машинобудування. З 1864 року редагував «Fühling's landwirtschaftliche Zeitung» («Сільськогосподарська газета Фюлінга»). У 1872—1880 роках — професор Гейдельберзького університету. Автор праці «Ökonomie der Landwirtschaft» («Економіка сільського господарства»).— *119.*

Ц

Цезар (Caesar), *Гай Юлій* (100—44 до нашої ери) — один з найвидатніших державних діячів римської імперії, полководець і письменник.— *286*.

Ч

Чернишевський, М. Г. (1828—1889) — великий російський революційний демократ, учений, письменник, літературний критик; один з найвидатніших попередників російської соціал-демократії. Чернишевський був ідейним натхненником і вождем революційно-демократичного руху 60-х років у Росії. Будучи соціалістом-утопістом, він вважав можливим перехід до соціалізму через селянську общину, але разом з тим як революційний демократ «умів впливати на всі політичні події його епохи в революційному дусі, проводячи — через перепони й рогатки цензури — ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих властей» (В. І. Ленін. Твори, 4 вид., том 17, стор. 92). Редагований ним журнал «Современник» став рупором революційних сил Росії. Чернишевський, гнівно викриваючи кріпосницький характер «селянської» реформи 1861 року, закликав селян до повстання. В 1862 році царський уряд заарештував Чернишевського і ув'язнив його в Петропавловську фортецю, де він просидів близько двох років, а потім його було засуджено до семи років каторжних робіт і довічного поселення в Сибіру. Лише на схилі віку Чернишевського звільнили з заслання. До кінця своїх днів він залишався палким борцем проти соціальної нерівності, проти всіх проявів політичного і економічного гніту.

Величезні заслуги Чернишевського в розвитку російської матеріалістичної філософії. Його філософські погляди — це вершина всієї домарксівської матеріалістичної філософії. Матеріалізм Чернишевського мав революційний, дійовий характер. Чернишевський гостро критикував різноманітні ідеалістичні теорії і прагнув переробити діалектику Гегеля в матеріалістичному дусі.

В галузі політичної економії, естетики, історії Чернишевський дав зразки діалектичного підходу до вивчення дійсності. К. Маркс, який вивчав твори Чернишевського, дуже високо оцінював їх, називаючи Чернишевського великим російським вченим. Ленін писав, що Чернишевський «єдиний дійсно великий російський письменник, який зумів з 50-х років аж до 88-го року лишитися на рівні цільного філософського матеріалізму... Але Чернишевський не зумів, вірніше: не міг,— відзначав Ленін,— внаслідок відсталості російського життя, піднятись до діалектичного матеріалізму Маркса і Енгельса» (Твори, 4 вид., том 14, стор. 332).

Перу Чернишевського належить багато блискучих праць з філософії, політичної економії, історії, етики, естетики. Його лі-

Щ

Ю

Я

ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА

(Травень — грудень 1901 року)

1901

Травень — грудень.	Ленін перебуває в еміграції, живе в Мюнхені, очолює боротьбу революційної російської соціал-демократії за створення бойової марксистської робітничої партії в Росії, керує газетою «Искра».
Травень, 5 (18).	Ленін у листі до М. Г. Вечеслова від імені редакції «Искры» висловлює згоду на видання берлінською іскрівською групою бюлетенів; радить розробити докладний план та вирішити ряд питань, які виникли у зв'язку з цим.
Травень, 6 (19).	У листах до сестри Марії Іллівни Ульянової та М. Т. Єлізарова в тюрму Ленін підкреслює важливість додержання правильного режиму в умовах одиночного ув'язнення; дає поради щодо організації розумової праці, про раціональний метод вивчення іноземної мови; рекомендує щоденні заняття гімнастикою.
Травень, не раніше 6 (19).	Ленін складає рахунок прибутків і видатків редакції газети «Искра» з 11 квітня по 19 травня 1901 року.
Травень, 11 (24).	У листі до М. Е. Баумана Ленін дякує йому «за докладність і чіткість списку прибутків і видатків», просить докладно повідомити про його роботу, повідомляє про фінансові труднощі «Искры», вказує на важливість ощадливого витрачання зібраних коштів і поліпшення роботи по транспортуванню «Искры» в Росію; радить адресату оселитись поблизу кордону.
Травень, 11—17 (24—30).	Ленін та інші члени мюнхенської частини редакції «Искры» зустрічаються з Д.Б. Рязано-

вим, розмовляють з ним про умови співробітництва групи «Борьба» в «Искре» та про об'єднання закордонних організацій російської соціал-демократії.

Травень, 12 (25). У листі до П. Б. Аксельрода Ленін повідомляє про нову спробу групи «Борьба» розпочати переговори про об'єднання закордонних організацій РСДРП, про план скликання попередньої конференції представників від усіх груп РСДРП, про свою згоду на її скликання; повідомляє про приїзд Рязанова та переговори з ним про умови участі групи «Борьба» в «Искре»; звертається з просьбою прискорити відповідь із згодою організації «Соціал-демократ» на скликання конференції; запитує про план № 2—3 журналу «Заря».

Травень, раніше 13 (26). Ленін починає працювати над книгою «Що робити? Наболілі питання нашого руху».

Травень, 13—15 (26—28). У № 4 газети «Искра» опублікована стаття «З чого почати?», в якій Ленін виклав конкретний план побудови в Росії революційної партії робітничого класу, розвинутий пізніше у книзі «Що робити?».

Перша половина травня. Ленін переїжджає на іншу квартиру у передмісті Мюнхена Швабінг.

Травень, 15 (28). Ленін у листі до Р. Е. Классона від імені редакції «Искры» й «Зари» звертається з просьбою подати фінансову допомогу газеті.

У листі до Л. М. Кніпович в Астрахань Ленін запитує про план організації друкування «Искры» в Росії, про можливість її друкування в легальних друкарнях; підкреслює необхідність економії коштів та сил для транспортування «Искры» в Росію і важливість цього для всієї роботи російської соціал-демократії.

Травень, 19 (червень, 1). Ленін пише лист П. М. Лепешинському та П. А. Красикову в Псков про транспортування й розповсюдження газети «Искра».

Ленін у листі до П. Б. Аксельрода повідомляє про одержання від нього матеріалів і листів революціонера 70-х років Дебогорія-Мокрієвича і висловлює свою згоду надрукувати його спогади в журналі «Заря» № 2—3; повідомляє про строки виходу «Зари», про

зміст і строки виходу № 5 «Искры»; просить прискорити відповідь із згодою організації «Соціал-демократ» на скликання попередньої конференції представників від усіх закордонних організацій РСДРП.

Травень, 23 (червень, 5). У листі до берлінської групи сприяння «Искре» Ленін дає докладні вказівки про організацію нелегального транспортування «Искры» через кордон.

Травень, 25 (червень, 7). Ленін пише листа до матері, Марії Олександрівни Ульянової, в Подольськ, в якому дякує братові Дмитру Іллічу Ульянову за надіслані газети, звертається до нього з просьбою й надалі присилати за кордон цікаві номери російських газет; повідомляє про одержання грошей, про те, що він послав листи в тюрму М. І. Ульяновій та М. Т. Єлізарову.

Травень, 29 (червень, 11). Ленін у листі до Г. В. Плеханова повідомляє про доповнення до змісту № 2—3 журналу «Заря».

Кінець травня. Ленін працює над статтею «Нове побоїще», робить виписки з газети «Новое Время» і складає докладний план статті.

Травень—червень. Ленін керує організацією транспортування газети «Искра» в Росію.

Ленін веде переговори з бакинською іскрівською групою про передрук «Искры» в місцевій підпільній друкарні, організованій В. З. Кецховелі.

Ленін у листах до агентів «Искры» дає вказівку про друкування в іскрівській друкарні в Кишиневі матеріалів з номерів «Искры», що виходять.

Червень, 4 (17). Ленін вносить поправки й доповнення до листа Н. К. Крупської агенту «Искры» І. В. Бабушкіну в Орєхово-Зуєво, в якому повідомляється про вміщення в «Искре» його кореспонденцій, вказується на необхідність написати спростування на наклепницьку статтю в «Русском Богатстве» про іваново-вознесенських робітників; запитується, чи одержав адресат нові номери «Искры» і чи має він заробіток.

У листі до М. Г. Вечеслова в Берлін Ленін настійливо вимагає від адресата докладний звіт про роботу й плани на майбутнє.

Червень, пізніше 4 (17).	Ленін робить виписки з газети «The Times» («Часи») № 3683 від 17 червня 1901 р. про робітничі заворушення в С.-Петербурзі.
Червень, раніше 5 (18).	У листі до невідомого в Росію, посланому через Л. М. Кніпович, Ленін звертається з просьбою організувати збирання грошей для «Искры».
Червень, 5 (18).	Ленін у листі до Л. Ю. Гальперіна в Баку повідомляє про надіслання через Відень у Персію газети «Искра»; запитує про план друкування «Искры» на Кавказі; підкреслює важливість збирання грошей для «Искры» й вишукування нових шляхів для її транспортування з-за кордону.
Червень, пізніше 11 (24).	Ленін робить виписки з газети «Frankfurter Zeitung» («Франкфуртська Газета») № 173 від 24 червня 1901 р. про робітничі заворушення в С.-Петербурзі.
Червень, раніше 12 (25).	Редакція «Искры» одержала з Петербурга лист робітника з захопленим відзивом про статтю Леніна «З чого почати?» та про «Искру» № 4.
Червень, 13 (26).	Ленін пише листа М. Е. Бауману в Москву про транспортування «Искры» та іншої нелегальної літератури в Росію.
Червень, раніше 24 (7 липня).	Ленін разом з мюнхенською частиною редакції «Искры» бере участь у виробленні проекту об'єднання організацій «Искры» й «Зари», «Соціал-демократ» з «Союзом російських соціал-демократів» та ін.
	Ленін пише статтю «Гонителі земства і Аннібали лібералізму».
Червень, 24 (липень, 7).	Ленін пише листа Г. В. Плеханову, в якому повідомляє про одержання з Росії відомостей про спробу скликання з'їзду РСДРП; підкреслює важливість прискорити вироблення програми партії; повідомляє про роботу над 6-им і 7-им номерами «Искры».
Червень, 24 і 26 (липень, 7 і 9).	Ленін ставить перед членами редакції «Искры» питання про прискорення вироблення проекту партійної програми.

Червень, 24 (липень, 7) — серпень, 17 (30). При обговоренні статті Леніна «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» в редакції «Искры» виявляються незгоди між Леніним та іншими членами редакції в питанні про ставлення до лібералів. Ленін відмовляється міняти загальний тон статті й принципіальну позицію щодо лібералів.

Червень, 26 (липень, 9). Ленін зустрічається з В. П. Ногіним та С. В. Андроповим, що їдуть з Лондона в Росію як агенти «Искры»; говорить з ними про постановку роботи на місцях.

Ленін у листі до П. Б. Аксельрода повідомляє про зміст № 6 «Искры» та № 2—3 журналу «Заря»; про одержання відомостей з Росії про скликання з'їзду РСДРП; просить його разом з Г. В. Плехановим розпочати роботу по написанню програми РСДРП; повідомляє про свою зустріч і розмову з К. Каутським; про приїзд у Мюнхен В. П. Ногіна та С. В. Андропова, про свою розмову з ними.

Червень, раніше 29 (12 липня). Ленін бере участь у складанні нового проекту Статуту закордонної організації російської революційної соціал-демократії.

Червень, 30 (липень, 13). У листі до Г. В. Плеханова Ленін повідомляє про початок роботи над статтею «Аграрне питання і «критики Маркса»», просить прислати книгу В. Лібкнехта «Zur Grund-und Bodenfrage» («До аграрного питання»).

Червень. Стаття Леніна «Нове побоїще», присвячена Обуховській обороні, опублікована в № 5 «Искры».

Червень — вересень. Ленін пише працю «Аграрне питання і «критики Маркса»», присвячену критиці ревізіоністів, захисту марксистської теорії аграрного питання й розробці основ аграрної програми РСДРП.

Липень, 8 (21). У листі до П. Б. Аксельрода Ленін просить надіслати йому книгу В. Лібкнехта «Zur Grund-und Bodenfrage» і протоколи конгресів Інтернаціоналу або «Der Vorbote» («Провісник») із звітами про них, необхідні йому для роботи над статтею «Аграрне питання і «критики Маркса»».

Липень, 12 (25).	У листі до Г. В. Плеханова Ленін дякує йому за надіслані книги, повідомляє про свою роботу в аграрному питанні і про свій намір розкритикувати ревізіоністів.
Липень, 14 (27).	Ленін робить приписку в листі Н. К. Крупської до X — а про роботу агентів «Искры», про необхідність краще налагодити транспортування газети через кордон. На засіданні мюнхенської частини редакції «Искры» вирішується питання про вміщення статті Леніна «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» в журналі «Заря».
Липень, раніше 17 (30).	Ленін пише післямову до статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму».
Липень, 17 (30).	У листі до Г. В. Плеханова Ленін дякує йому за надіслані книги з аграрного питання, повідомляє про надіслання йому книги В. Кулемана «Професійний рух», про одержання відомостей з Росії про захоплення писаниною Бердяєва, висловлюється про необхідність «рознести його *не тільки* у спеціально філософській галузі»; висловлює задоволення повідомленням адресата про початок його роботи над програмою партії. У листі до П. Б. Аксельрода Ленін дякує йому за надісланий журнал «Vorbote» і книгу В. Лібкнехта «Zur Grund-und Bodenfrage»; повідомляє про свій намір зустрітися з Л. Надєждіним у Цюріху приблизно з 8 до 12 серпня, про своє бажання зустрітись і поговорити з адресатом.
Між 18 і 30 липня (31 липня і 12 серпня).	Ленін одержує з Росії першу, надруковану в кишинівській підпільній друкарні «Искры», брошуру Н. К. Крупської «Жінка-робітниця». Ленін бере участь у розробці проекту положення про іскрівські організації в Росії. Проект був посланий в Росію в серпні 1901 року. Ленін вносить доповнення в лист Н. К. Крупської до Л. І. Гольдмана в Кишинів, в якому висловлюється подяка за надіслану з Росії брошуру Н. К. Крупської «Жінка - робітниця», видану в нелегальній друкарні; роз'яснюється питання про ставлення редакції «Искры» до друкування її матеріалів у нелегальній друкарні в Росії; повідомляється про

намір послати в Росію вироблений редакцією проект положення про іскрівські організації для спільного обговорення й вироблення проекту статуту.
Ленін вносить поправки й доповнення в лист Н. К. Крупської до Л. Ю. Гальперіна в Баку, в якому від імені редакції «Искры» висловлюється згода на друкування «Искры» в Баку; вияснюється можливість друкування з матриць, роз'яснюється перевага цього способу друкування й важливість його якнайшвидшого запровадження.

Друга половина липня. У листі до С. Й. Цедербаума Ленін висловлює незгоду з надісланим в «Искру» планом адресата, С. В. Андропова і В. П. Ногіна створити в Петербурзі районний орган російської організації «Искры» та про переїзд у Петербург членів редакції «Искры»; критикує нереальність, вузькість цього плану, його недоцільність і шкідливість для революційної роботи; підкреслює важливість кращої організації транспортування й розповсюдження «Искры» в Росії.

Липень. Стаття Леніна «Цінне признання» опублікована в № 6 «Искры».

Серпень, 11 (24). У листі до П. Б. Аксельрода Ленін обурюється суперечливістю дій Ю. Й. Мартова, О. М. Потресова та інших членів редакції «Искры» з приводу статті Стеклова «Отже, з чого почати?», які оголосили статтю шкідливою, зрадницькою і в той же час погодилися вмістити її в «Заре»; висловлює обурення їх «тактикою попускання й потурання» опортуністам; підкреслює важливість якнайшвидшого вироблення програми партії; повідомляє про вихід найближчим часом № 7 «Искры» та про наявні в редакції матеріали для № 2—3 «Зари».

Серпень, раніше 13 (26). Ленін надсилає Г. В. Плеханову свої зауваження на статтю адресата «Cant проти Канта, або духівниця Бернштейна», заплановану до опублікування в журналі «Заря» № 2—3. На просьбу Г. В. Плеханова Ленін вніс виправлення в його статтю й накидав план поділу її на розділи.

Серпень, раніше 17 (30). Стаття Леніна «Уроки кризи» опублікована в № 7 «Искры».

Серпень 17 (30). Ленін у листі до П. Б. Аксельрода повідомляє про вихід № 7 «Искры» та про майбутній зміст № 8; повідомляє про свою роботу над статтею «Аграрне питання і «критики Маркса»».

Ленін пише план і варіанти статті «Насадження поміщиків». Стаття була надрукована в «Искре» № 8 від 10 вересня 1901 року під назвою «Кріпосники за роботою».

Серпень, 18 (31). У листі до М. О. Ульянової в Москву Ленін радить їй з'їздити в Петербург і подати скаргу на незаконні дії органів юстиції, які затягують розгляд справи М. І. Ульянової і М. Т. Єлізарова; повідомляє про свій намір поїхати у Швейцарію до А. І. Єлізарової.

Серпень. Ленін посилає агентам «Искры» в Росію проект загальноросійської організації «Искры», просить обговорити його, надіслати свої зауваження й поправки.

Вересень, 8 (21). У листі до М. О. Ульянової Ленін повідомляє про одержання від неї грошей; про одержання від А. І. Єлізарової із Швейцарії повідомлення, що слідство у справі М. І. Ульянової і М. Т. Єлізарова передано прокурору; радить їй поїхати в Петербург і подати скаргу на затягування розгляду їх справи; дає адресу знайомих у Петербурзі, в яких вона могла б зупинитись.

Вересень, 10 (23). Стаття В. І. Леніна «Кріпосники за роботою» та замітка «Земський з'їзд» опубліковані в № 8 «Искры».

Між 16 і 19 вересня (29 вересня і 2 жовтня). Ленін виїжджає з Мюнхена в Цюріх на «об'єднавчий» з'їзд закордонних організацій РСДРП.

Вересень, 20 (жовтень, 3). Ленін бере участь у нараді представників закордонних організацій «Искры» і «Зари», «Соціал-демократ» у Цюріху. Нарада доручає Леніну виступити на «об'єднавчому» з'їзді закордонних організацій РСДРП.

Вересень, 21 (жовтень, 4). Ленін на засіданні «об'єднавчого» з'їзду записує текст поправок, внесених Кричевським від імені «Союзу російських соціал-демократів» до резолюції женевської конференції.

Ленін виступає на «об'єднавчому» з'їзді закордонних організацій РСДРП («Искра» й «Заря», «Соціал-демократ», «Союз російських соціал-демократів за кордоном», Бунд та група «Борьба») з промовою, в якій викриває опортунізм керівників «Союзу».

Між 21 і 23 вересня (4 і 6 жовтня). Ленін бере участь у нараді всіх членів редакції «Искры», на якій обговорювалось видання «Искры», «Зари» і створення об'єднаної «Закордонної організації російської революційної соціал-демократії».

Вересень, 22 (жовтень, 5). Ленін разом з представниками закордонних організацій «Искры» й «Зари», «Соціал-демократ», після оголошення декларації про остаточний розрив з «Союзом», залишає «об'єднавчий» з'їзд.

Вересень, пізніше 22 (5 жовтня). У листі до Л. І. Аксельрод (яка була одним із секретарів на з'їзді) Ленін звертається з проханням негайно переписати документи «об'єднавчого» з'їзду й надіслати йому в Мюнхен; повідомляє про свій від'їзд із Цюріха в Мюнхен. Ленін повертається із Цюріха в Мюнхен.

Не раніше 23 вересня (6 жовтня). Ленін у Мюнхені розмовляє з Г. М. та З. П. Кржижановськими, які приїжджали до нього після сибірського заслання домовлятись про план створення в Росії центральної іскрівської організації.

Кінець вересня — початок жовтня. Ленін бере участь в організації створюваної з його ініціативи «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії», що об'єднувала прихильників «Искры» й «Зари» та організації «Соціал-демократ».

Жовтень, 8 (21). Ленін пише лист Г. В. Плеханову про роботу редакції «Искры»; повідомляє про надіслання йому № 1 журналу «Die Neue Zeit» («Новий Час») із статтею Ф. Енгельса про програму, необхідну адресату для роботи над програмою партії; про свій намір писати статтю «Внутрішній огляд» для № 2—3 журналу «Заря», а також про хід роботи над книгою «Що робити?».

Жовтень, пізніше 8 (21). Ленін починає роботу над статтею «Внутрішній огляд» для журналу «Заря».

Жовтень, 9 (22).	У листі до Л. І. Аксельрод Ленін звертається з просьбою переслати всі документи «об'єднавчого» з'їзду в Женеву для видання; повідомляє про надіслання адресату восьмої книги «Нового Слова» (1897) із статтями С. М. Булгакова та ін.
Друга половина жовтня.	Ленін разом з Ю. Й. Мартовим бере участь у складанні листа до іскрівської групи в Петербурзі про роботу цієї групи та її взаємовідносини з «Искрой»; про важливість агітаційної роботи й завоювання петербурзьких соціалдемократів на бік «Искры»; про інформування редакції «Искры» про справи в Петербурзі.
Жовтень, 20 (листопад, 2).	Ленін пише листа Г. В. Плеханову про видання №№ 9, 10 «Искры» і № 2—3 журналу «Заря»; запитує, коли він закінчить роботу над програмою партії; повідомляє про закінчення роботи над статтею «Внутрішній огляд».
Жовтень, 21 (листопад, 3).	У листі до Г. В. Плеханова Ленін повідомляє про надіслання йому грошей; про одержання редакцією «Искры» грошових надходжень; про фінансове становище редакції.
Жовтень.	Статті Леніна «Боротьба з голодуючими», «Відповідь С.-Петербурзькому комітету» та «Закордонні справи» опубліковані в № 9 «Искры».
Листопад, 6 (19).	Ленін пише листа Г. В. Плеханову про зміст № 4 «Зари»; повідомляє про згоду більшості членів редакції та адміністрації «Искры» на негайне друкування документів «об'єднавчого» з'їзду.
Листопад, 14 (27).	У листі до Л. І. Аксельрод Ленін висловлює подяку за надіслану йому книгу адресата «Світогляд Толстого та його розвиток»; повідомляє про свою роботу над книгою «Що робити?».
Листопад, 18 (грудень, 1).	Ленін пише листа Г. В. Плеханову про зміст економічного й історичного відділів у газеті «Искра»; настійливо підкреслює важливість роботи над програмою; повідомляє про свою роботу над книгою «Що робити?».
Листопад, раніше 20 (3 грудня).	Стаття Леніна «Каторжні правила і каторжний вирок» опублікована в № 10 «Искры».

Листопад, 20 (грудень, 3).	Стаття Леніна «Протест фінляндського народу» опублікована в № 11 «Искры».
Листопад, раніше 29 (12 грудня).	У листі до П. Б. Аксельрода і Г. В. Плеханова Ленін повідомляє про засідання Міжнародного соціалістичного бюро, що має відбутися в Брюсселі, висловлює свою думку про необхідність поїздки Г. В. Плеханова в Брюссель; повідомляє про надіслання адресатам плану змісту № 4 «Зари».
Листопад — грудень.	Ленін наполегливо працює над книгою «Що робити?».
Осінь.	Ленін пише замітку «Про журнал «Свобода»».
Грудень, раніше 5 (18).	Ленін у листі до іскрівських організацій в Росії повідомляє про вихід найближчим часом книги «Що робити?».
Грудень, 5 (18).	Ленін у листі до агента «Искры» категорично заперечує проти використання іскрівської друкарні в Кишиневі для друкування видань, близьких до «економізму».
	У листі до І. Г. Смідович Ленін повідомляє про одержання ним відомостей про друкування іскрівською друкарнею газети «Вперед» «економістського» напряму; висловлює своє гнівне обурення з цього приводу, просить пояснити, чи не є ця звістка непорозумінням; просить Л. М. Радченко та С. Й. Цедербаума негайно приїхати до нього в Мюнхен.
Грудень, раніше 6 (19).	Ленін від імені редакції «Искры» пише вітання Г. В. Плеханову в зв'язку з двадцятип'ятирічним ювілеєм його революційної діяльності.
Грудень, 6 (19).	У листі до Г. В. Плеханова Ленін підкреслює необхідність поїздки в Брюссель на засідання МСБ; повідомляє про надіслання йому від редакції «Искры» грошей на поїздку; запрошує його по дорозі назад заїхати в Мюнхен для вирішення питань про програму партії, про № 4 «Зари» та ін.; просить написати для «Искры» замітку про засідання МСБ.
	У листі до П. Б. Аксельрода Ленін повідомляє про майбутню поїздку Г. В. Плеханова в Брюссель на засідання МСБ; про запрошення його мюнхенською частиною редакції «Искры» по дорозі назад заїхати в Мюнхен; запрошує

адресата також приїхати в цей час у Мюнхен для розв'язання питань про програму партії, про № 4 «Зари» та ін.

Стаття Леніна «Бесіда з захисниками економізму» опублікована в № 12 «Искры».

Між 6 і 10 (19 і 23) грудня. У № 2—3 журналу «Заря» надруковані статті Леніна: «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», перші чотири розділи праці «Аграрне питання і «критики Маркса»» під заголовком «Пп. «критики» в аграрному питанні» (перша праця за підписом: Н. Ленін) та «Внутрішній огляд».

Грудень, 10 (23). У листі до П. Б. Аксельрода Ленін запитує, чи зможе він переглянути книгу «Що робити?».

Середина грудня. У листі до іскрівських організацій в Росії Ленін повідомляє про одержане ним повідомлення про скликання конференції найважливіших комітетів у Росії й дає вказівки комітетам і групам про проведення в зв'язку з цим заходів.

Грудень, 20 (2 січня 1902 р.). Стаття В. І. Леніна «Початок демонстрацій» і замітка «Про лист «Робітників з півдня»» опубліковані в № 13 «Искры».

Грудень, 21 (3 січня 1902 р.). Ленін одержує перший примірник газети «Искра» № 10, надрукований у кишинівській підпільній друкарні «Искры».

Грудень. У листі до Л. І. Гольдмана Ленін вказує на важливість поліпшення роботи іскрівських організацій в Росії, її централізації; підкреслює, що «все майбутнє «Искры» залежить від того, чи зуміє вона подолати місцеве кустарництво та районну відособленість і стати на ділі загальноросійською газетою».

1901 рік. Ленін пише тези «Анархізм і соціалізм».

Ленін з Мюнхена листується із О. Д. Стасовою, яка перебуває в Росії.

Ленін зустрічається з Р. Люксембург у Швабінгу (Мюнхен).

Ленін листується з Р. Землячкою про призначення її агентом «Искры» в Одесі.

ЗМІСТ

ПІДГОТОВЧІ МАТЕРІАЛИ

ІЛЮСТРАЦІЇ

Російською мовою
том підготувала до друку
О. П. Смирнова
Помічник підготовника
М. С. Вассер
Покажчик літератури підготував
М. А. Амплеєв
Редактор *М. Я. Панкратова*

В. И. Ленин

Полное собрание сочинений

Том 5

(На украинском языке)

Здано на виробництво 14/I 1969 р.
Підписано до друку 28/VII 1969 р.
Формат 84×108 1/32. Фіз.-друк. арк. 17 + 1 вкл.
Ум.-друк. арк. 28,66. Облік.-вид. арк. 24,75.
Зам. 513. Тираж 50057. Ціна 65 коп.

Видавництво політичної літератури України.
Київ, Володимирська, 42.

Надруковано з матриць Київської книжкової фабрики № 1 на Київській книжковій фабриці Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Воровського, 24.